

ΕΡΙΧ ΦΡΟΜ

Ἡ Ἀνατομία τῆς Ἀνθρώπινης Καταστροφικότητας

ΤΟΜΟΣ Β

Erich Fromm

Ἡ Ἀνατομία
τῆς Ἀνθρώπινης
Καταστροφικότητας

Μετάφραση
Τζένη Μαστοράκη

Β' ΤΟΜΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ - ΑΘΗΝΑ

Κακοήθης Ἐπιθετικότητα: Σκληρότητα καί Καταστροφικότητα

Φαινομενική Καταστροφικότητα

Πολύ διαφορετικές από τήν πραγματική καταστροφικότητα είναι μερικές βαθιά ριζωμένες ἀρχέγονες ἐμπειρίες, πού φαίνονται συχνά στό σύγχρονο παρατηρητή σάν ἀποδείξεις γιά τήν ἔμφυτη καταστροφικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὅστόσο μιά πιό προσεχτική ἀνάλυση μπορεῖ νά δείξει πώς, ἂν καί τό ἀποτέλεσμά τους εἶναι καταστροφικές πράξεις, τό κίνητρό τους δέν εἶναι τό πάθος τῆς καταστροφῆς.

Ἐνα παράδειγμα εἶναι τό πάθος τῆς αἰματοχυσίας, πού συχνά λέγεται «αἱματηρός πόθος». Στήν πράξη τό νά χύσεις τό αἷμα ἑνός ἀνθρώπου σημαίνει νά τόν σκοτώσεις, γι'αυτό καί ὁ «φόνος» καί ἡ «αἰματοχυσία» εἶναι συνώνυμά του. Γεννιέται ὡστόσο τό ἐρώτημα μήπως ὑπάρχει κάποια ἀρχέγονη εὐχαρίστηση στήν αἰματοχυσία, πού εἶναι πολύ διαφορετική ἀπό τήν εὐχαρίστηση νά σκοτώνεις.

Σ' ἕνα πολύ βαθύ ἐπίπεδο ἐμπειρίας, τό αἷμα εἶναι μιά οὐσία πολύ παράξενη. Πολύ γενικά, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἰσοδυναμεῖ μέ τή ζωή καί τή ζωική δύναμη, κι ὅτι ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς τρεῖς ἱερές οὐσίες πού ἐκπηγάζουν ἀπό τό ἀνθρώπινο σῶμα. Οἱ ἄλλες δυό εἶναι τό σπέρμα καί τό γάλα. Τό σπέρμα ἐκφράζει τήν ἀρσενική, ἐνῶ τό γάλα ἐκφράζει τή θηλυκή καί μητρική δημιουργικότητα. Καί τά δυό θεωροῦνταν ἱερά σέ πολλές θρησκείες καί λα-

τρεις. Τό αίμα όμως ξεπερνάει τή διαφορά ανάμεσα στο άρσενικό και τό θηλυκό. Στά βαθύτερα στρώματα τής εμπειρίας, μπορεί κανείς νά πάρει στά χέρια του μέ μαγικό τρόπο τήν ίδια τή δύναμη τής ζωής χύνοντας αίμα.

Ἡ χρήση τοῦ αίματος γιά θρησκευτικούς σκοπούς εἶναι γνωστή σ' ὅλους. Οἱ ἔβραιοὶ ἱερεῖς ράντιζαν τό ναό μέ αίμα ἀπό σφαγμένα ζῶα. Οἱ ἱερεῖς τῶν Ἀζτέκων πρόσφεραν στούς θεούς τους τίς καρδιές τῶν θυμάτων τους πού ἔπαλλαν ἀκόμα. Σέ πολλά τελετουργικά ἔθιμα ἡ ἀδερφοσύνη ἐπισφραγίζεται συμβολικά μέ τή μίξη τοῦ αίματος τῶν δύο ἀνθρώπων πού γίνονται ἀδερφοποιοί.

Μιάς και τό αίμα εἶναι ὁ «χυμός τής ζωής», ἡ αἱματοποισία ἰσοδυναμεῖ σέ πολλές περιπτώσεις μέ ἐνίσχυση τής ζωικῆς ἐνέργειας κάποιου ἀτόμου. Στά βακχικά ὄργια καθῶς και στίς ἱεροτελεστίες πού συνδέονταν μέ τό πρόσωπο τής Δήμητρας, ἕνα μέρος τοῦ μυστηρίου περιλάμβανε τή βορά τής ὠμῆς σάρκας τοῦ ζώου μαζί μέ τό αίμα του. Στίς διονυσιακές γιορτές τής Κρήτης ξέσκιζαν τίς σάρκες τοῦ ζωντανοῦ ἀκόμα ζώου μέ τά δόντια τους. Τέτοιες τελετουργίες βρίσκουμε ἀκόμα σέ σχέση μέ πολλούς χθόνιους θεούς και θεές (J. Bryant, 1775). Ὁ J. G. Bourke ἀναφέρει πῶς οἱ Ἄριοι πού μπήκαν στίς Ἰνδίες περιφρονοῦσαν τοὺς ντόπιους Ἰνδούς *Dasyu* γιατί ἔτρωγαν ὠμές σάρκες ἀνθρώπων και ζῶων και ἐκφράζανε τή φυσική τους ἀηδία ἀποκαλώντας τους «ὠμοφάγους».¹ Πολύ στενά συνδεμένα μέ τήν αἱματοποισία και τή βορά ὠμῆς σάρκας εἶναι τά ἔθιμα πού ἀναφέρονται σέ πρωτόγονες φυλές πού ὑπάρχουν ἀκόμα. Σέ ὀρισμένες θρησκευτικές τελετές, οἱ Ἰνδιάνοι *Hamatsa* τοῦ Βορειοδυτικοῦ Καναδά δαγκώνουν κομμάτια ἀπό τό χέρι, τό πόδι και τό στήθος ἑνός ἀνθρώπου.² Τό ὅτι ἡ αἱματοποισία θεωρεῖται πηγὴ ὑγείας, εἶναι κάτι πού φαίνεται ἀκόμα και στήν ἐποχὴ μας. Στὴ Βουλ-

1. Πόσο ἀργά διατηρήθηκε αὐτό τό ἔθιμο, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο τῶνε τίς σάρκες τοῦ ζωντανοῦ ζώου, φαίνεται ἀπό μιά ταλμουδική παράδοση πού λέει ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ἑπτὰ ἠθικούς κανόνες πού ἀποδέχτηκε ὁ Νῶε (και μ' αὐτόν κι ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα) ἦταν ἡ ἀπαγόρευση νά τρῶει τίς σάρκες ζωντανῶν ζῶων.

2. Ἀνακοίνωση γιά τοὺς Ἰνδιάνους τοῦ Βορειοδυτικοῦ Καναδά στίς ἐργασίες τοῦ Βρετανικοῦ Συνδέσμου γιά τήν Πρόοδο τής Ἐπιστήμης στό Newcastle-upon-Tyne, 1889 (παραθέτει ὁ J. G. Bourke, 1913).

γαρία συνήθιζαν νά δίνουν σέ κάποιον πού είχε τρομάξει πολύ τή σπαραριστή καρδιά ενός περιστεριού, σφαγμένου εκείνη τή στιγμή, γιά νά τόν βοηθήσουν νά συνέρθει από τό φόβο του (J. G. Bourke, 1913). 'Ακόμα και σέ μιά τόσο εξελιγμένη θρησκεία ὅπως ὁ ρωμαιοκαθολικισμός, βρισκουμε τήν ἀρχαϊκή πρακτική τῆς πόσης τοῦ οἴνου, πού προηγουμένως ἔχει καθαγιαστεί σάν αἷμα τοῦ Χριστοῦ· θά 'ταν ὅπωςδήποτε ἀναγωγιστική διαστρέβλωση νά υποθέσουμε πώς αὐτή ἢ τελετή ἐκφράζει καταστροφικές παρορμήσεις κι ὄχι μιά ἐπιβεβαίωση τῆς ζωῆς καί μιά ἐκφραση κοινότητας.

Γιά τό σύγχρονο ἄνθρωπο ἡ αἱματοχυσία φαίνεται ξεκάθαρα σάν καταστροφικότητα. Σίγουρα βέβαια αὐτό εἶναι ἀπό μιά καθαρά «ρεαλιστική» ἄποψη, ἄν ὅμως ἀναλογιστοῦμε ὄχι μόνο τήν πράξη καθαυτή ἀλλά καί τό νόημά της στά βαθύτερα καί πιό ἀρχαϊκά στρώματα τῆς ἐμπειρίας, μποροῦμε νά φτάσουμε σέ διαφορετικό συμπέρασμα. Χύνοντας τό αἷμα του ἢ τό αἷμα ενός ἄλλου, ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται σ' ἐπαφή μέ τή δύναμη τῆς ζωῆς. Ἡ πράξη καθαυτή, στό ἀρχαϊκό ἐπίπεδο, μπορεῖ ν' ἀποτελέσει μεθυστική ἐμπειρία, κι ὅταν προσφέρεται στους θεούς μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ἔργο τῆς πιό ἱερῆς ἀφοσίωσης· ἐδῶ τό κίνητρο δέν εἶναι ἀναγκαστικά ἢ ἐπιθυμία καταστροφῆς.

'Ανάλογες σκέψεις μποροῦν νά ἰσχύσουν καί γιά τό φαινόμενο τοῦ κανιβαλισμοῦ. Ἐκεῖνοι πού ὑποστηρίζουν τήν ἔμφυτη καταστροφικότητα τοῦ ἀνθρώπου, χρησιμοποιοῦν συχνά τόν κανιβαλισμό σάν ἀτράνταχτο ἐπιχείρημα γιά ν' ἀποδείξουν τή θεωρία τους. Τονίζουν τό γεγονός ὅτι στίς σπηλιές τῶν Choukoutien βρέθηκαν κρανία ἀπ' ὅπου τό μυαλό εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπό τή βάση τους. Ὑπέθεσαν τότε πώς αὐτό ἔγινε γιά νά φάνε τό μυαλό, γιατί δῆθεν ἡ γεύση του ἄρεσε στους δολοφόνους. Φυσικά αὐτό δέν ἀποκλείεται, ἄν κι αὐτή ἡ δυνατότητα ἀντιστοιχεῖ ἴσως περισσότερο στήν ἄποψη τοῦ σύγχρονου καταναλωτῆ. Μιά πιό πιθανή ἐξήγηση εἶναι πώς τό μυαλό χρησιμοποιοῦνταν γιά μαγικούς-τελετουργικούς σκοπούς. Ὅπως εἶπαμε πιό πρῖν, ἡ θέση αὐτή ὑποστηρίχθηκε ἀπό τόν Α. C. Blanc (1961), πού βρῆκε μιά ἔντονη ὁμοιότητα ἀνάμεσα στά κρανία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Πεκίνου καί στά κρανία πού βρέθηκαν στό Monte Circeo καί πού τοποθετοῦνται περίπου μισό ἑκα-

τομύριο χρόνια αργότερα. "Αν ή έρμηνεία αυτή είναι σωστή, τότε τό ίδιο ισχύει για τόν τελετουργικό κανιβαλισμό και για τήν τελετουργική αίματοχυσία και αίματοποσία.

Σίγουρα ό μή τελετουργικός κανιβαλισμός ήταν συνηθισμένη πρακτική για τούς «πρωτόγονους» λαούς τών τελευταίων αιώνων. 'Απ' όσα γνωρίζουμε για τό χαρακτήρα τών κυνηγών-τροφοσυλλεκτών πού ζοϋν ακόμα σήμερα, ή απ' όσα μπορούμε νά υποθέσουμε για τούς προϊστορικούς, δέν ήταν δολοφόνοι και φαίνεται μάλλον άπίθανο νά ήταν κανίβαλοι. 'Ο Mumford τό λέει ξεκάθαρα: «'Ο πρωτόγονος άνθρωπος δέν ήταν σέ θέση νά κάνει τίς δικές μας μαζικές επιδείξεις σκληρότητας, βασανιστηρίων και φόνων· μ' όμοιο τρόπο μπορούμε νά συμπεράνουμε πώς δέ σκότωνα ποτέ άνθρωπος για νά τραφεί» (1967).

"Όλες αυτές οι παρατηρήσεις πού προηγήθηκαν μπορούν νά χρησιμέσουν σάν προειδοποίηση για όσους διαστοϋν νά εξηγήσουν κάθε καταστροφική συμπεριφορά σάν άποτέλεσμα του καταστροφικού ένστίκτου, άντί ν' άναγνωρίσουν πόσο συχνά πίσω άπό μιά τέτοια συμπεριφορά ύπάρχουν κίνητρα θρησκευτικά και μή καταστροφικά. Φυσικά όλα αυτά δέ σκοπεύουν νά μειώσουν τά ξεσπάσματα της πραγματικής άγριότητας και καταστροφικότητας μέ τά όποια θ' άσχοληθοϋμε τώρα.

Αϋθόρμητες Μορφές

'Η καταστροφικότητα³ έμφανίζεται μέ δυό μορφές: τήν αϋθόρμητη, και κείνη πού είναι συνδεμένη μέ τή δομή του χαρακτήρα. Μέ τήν πρώτη χαρακτηρίζω τό ξεσπάσμα λανθανουσών (κι όχι άναγκαστικά άπωθημένων) καταστροφικών παρορμήσεων πού δραστηριοποιούνται άπό έξαιρετικές περιστάσεις, σ' άντίθεση μέ τή μόνιμη, άν και όχι πάντα εκδηλη, ύπαρξη καταστροφικών γνωρισμάτων στο χαρακτήρα.

3. Χρησιμοποιώ έδώ τόν όρο «καταστροφικότητα» για νά συμπεριλάβω και τήν καθαντό καταστροφικότητα («νεκροφιλία») και τό σαδισμό, πού θά τά διακρίνω αργότερα.

Τό Ιστορικό Ἀρχεῖο

Οἱ περισσότερες – καί πῶς τρομαχτικές – μαρτυρίες φαινομενικά αὐθόρμητων μορφῶν καταστροφικότητας εἶναι καταγραμμένες στήν πολιτισμένη ἱστορία. Ἡ ἱστορία τοῦ πολέμου εἶναι μιά ἀπαρίθμηση ἀνελέητων καί δίχως διάκριση φόνων καί βασανιστηρίων, μέ θύματα ἄντρες, γυναῖκες καί παιδιά. Πολλά ἀπ' αὐτά τά γεγονότα δίνουν τήν ἐντύπωση ὀργίων καταστροφῆς, ὅπου κανένας συμβιβαστικός ἢ πραγματικά ἠθικός παράγοντας δέν ἔχει ἀνασταλτική ἐπίδραση. Ὁ φόνος μένει πάντα ἡ ἠπιότερη ἐκφραση τῆς καταστροφικότητας. Ὅμως τά ὄργια δέ σταματοῦν ἐδῶ: ἄντρες εὐνουχίστηκαν, γυναῖκες ξεκοιλιάστηκαν φυλακισμένοι σταυρώθηκαν ἢ ρίχτηκαν στά λιοντάρια. Δέν ὑπάρχει καταστροφική πράξη πού νά μπορεῖ νά περάσει ἀπό τήν ἀνθρώπινη φαντασία καί πού νά μὴν ἔχει ἐπαναληφθεῖ κάμποσες φορές. Τόν ἴδιο φρενιασμένο ἀλληλοσκοτωμό παρατηρήσαμε στίς Ἰνδίες στή διάρκεια τῆς διχοτόμησης, μέ ἑκατοντάδες χιλιάδες Ἰνδῶν καί Μουσουλμάνων, καί στήν Ἰνδονησία μέ τίς ἀντικομμουνιστικές ἐκκαθαρίσεις στά 1965, ὅπου σύμφωνα μέ διάφορες πηγές σκοτώθηκαν τετρακόσιες χιλιάδες ὡς ἓνα ἑκατομμύριο δῆθεν κομμουνιστές, μαζί μέ πολλούς Κινέζους (M. Caldwell, 1968). Δέ χρειάζεται νά προχωρήσω σέ πῶς λεπτομερειακές περιγραφές τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἀνθρώπινης καταστροφικότητας: εἶναι γνωστές σέ ὅλους καί, ἐκτός ἀπ' αὐτό, τίς ἀναφέρουν πολύ συχνά ἐκεῖνοι πού θέλουν ν' ἀποδείξουν ὅτι ἡ καταστροφικότητα εἶναι ἔμφυτη, ὅπως γιά παράδειγμα ὁ D. Freeman (1964).

Μέ τίς αἰτίες τῆς καταστροφικότητας θ' ἀσχοληθοῦμε ὅταν θά μιλήσουμε γιά τό σαδισμό καί τή νεκροφιλία. Ἀνέφερα ἐδῶ αὐτά τά ξεσπάσματα γιά νά δώσω παραδείγματα καταστροφικότητας πού δέν εἶναι συνδεμένη μέ τή δομή τοῦ χαρακτήρα, ὅπως συμβαίνει μέ τό σαδιστικό ἢ νεκρόφιλο χαρακτήρα. Ὅμως αὐτές οἱ καταστροφικές ἐκρήξεις δέν εἶναι αὐθόρμητες, δηλαδή δέν ξεσποῦν χωρίς λόγο. Πρὶν ἀπ' ὅλα ὑπάρχουν πάντα ἔξωτερικές συνθήκες πού τίς προκαλοῦν, ὅπως οἱ πόλεμοι, οἱ θρησκευτικές ἢ πολιτικές συγκρούσεις, ἡ φτώχεια, ἡ μεγάλη ἀνία καί ἡ ἀσημαντότητα τοῦ ἀτόμου. Ἐπειτα ὑπάρχουν καί ὑποκει-

μενικοί λόγοι: ὁ ὑπέρμετρος ὁμαδικὸς ναρκισσισμός σέ ἔθνική ἢ θρησκευτική θάση, ὅπως στίς Ἰνδίες, μιά κάποια τάση γιά ἐκστατικές καταστάσεις, ὅπως σέ ὀρισμένα μέρη τῆς Ἰνδονησίας. Δέν εἶναι ἡ ἀνθρώπινη φύση πού ἐμφανίζεται ξαφνικά, ἀλλά ἡ καταστροφική δυνατότητα πού εὐνοεῖται ἀπό ὀρισμένες μόνιμες συνθήκες καί κινητοποιεῖται ἀπό ξαφνικά τραυματικά γεγονότα. Δίχως αὐτούς τούς παράγοντες πού τίς προκαλοῦν, οἱ καταστροφικές ἐνέργειες σ' αὐτούς τούς πληθυσμούς φαίνονται μᾶλλον λανθάνουσες καί δέν ἀποτελοῦν, ὅπως συμβαίνει μέ τόν καταστροφικό *χαρακτήρα*, μιά ζωντανή πηγὴ ἐνέργειας.

Ἐκδικητική Καταστροφικότητα

Ἡ ἐκδικητική καταστροφικότητα εἶναι μιά αὐθόρμητη ἀντίδραση σέ ἔντονο καί ἀδικαιολόγητο πόνου πού ἐπιβάλλεται σ' ἓνα ἄτομο ἢ στά μέλη μιᾶς ομάδας μέ τήν ὁποία ἔχει ταυτισεῖ τό ἄτομο. Ἡ ἐκδικητική καταστροφικότητα διαφέρει ἀπό τή συνηθισμένη ἀμυντική ἐπιθετικότητα σέ δύο σημεῖα: 1. Ἐκδηλώνεται *ὄταν πιά ἔχει γίνεῖ τό κακό*, γιά τοῦτο καί δέν ἀποτελεῖ ἄμυνα ἀπέναντι σ' ἓναν ἀπειλούμενο κίνδυνο. 2. Ἐχει πολύ μεγαλύτερη ἔνταση κι εἶναι συχνά ἄγρια, ἐπιθυμητή καί ἀκόρεστη. Ἀκόμα καί μόνη ἡ γλώσσα ἐκφράζει αὐτή τήν ξεχωριστή ποιότητα τῆς ἐκδίκησης μέ τόν ὄρο «δίψα γιά ἐκδίκηση».

Δέ χρειάζεται βέβαια νά τονίσουμε πόσο πλατιά ἐξελωμένη εἶναι ἡ ἐκδικητική ἐπιθετικότητα, καί ἀνάμεσα σέ ἄτομα καί ἀνάμεσα σέ ομάδες. Μέ τή μορφή τῆς ἀνταπόδοσης τοῦ αἵματος τῆ βρισκουμε ἤδη θεσμοποιημένη σ' ὀλόκληρο σχεδόν τόν κόσμου: τήν Ἀνατολική καί Βορειοανατολική Ἀφρική, τό Ἄνω Κογκό, τῆ Δυτική Ἀφρική, σέ πολλές μεθοριακές φυλές τῆς Βορειοανατολικῆς Ἰνδίας, στή Βεγκάλη, τῆ Νέα Γουινέα, τήν Πολυνησία, τήν Κορσική (μέχρι πρόσφατα) κι ἀκόμα στούς ἰθαγενεῖς τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς (M. R. Davie, 1929). Ἡ αἱματηρὴ ἀντεκδίκηση εἶναι ἱερό χρέος πού πέφτει στό μέλος μιᾶς οἰκογένειας, πατριᾶς ἢ φυλῆς: αὐτό πρέπει νά σκοτώσει ἓνα μέλος τῆς ἀντίστοιχης μονάδας ἂν ἔχει σκοτωθεῖ κάποιος ἀπό τούς δικούς του. Ἀντίθετα ἀπό τήν ἀπλή τιμωρία,

όπου τό έγκλημα έξαγνίζεται μέ τήν τιμωρία του δολοφόνου ή εκείνων στους όποιους άνήκει ό δολοφόνος, στήν περίπτωση τής αίματηρής άντεκδίκησης ή τιμωρία του επιτιθέμενου δέ δάζει τέλος στή συνέχεια. Ό φόνος τής τιμωρίας άντιπροσωπεύει ένα νέο φόνο, πού μέ τή σειρά του αναγκάζει τά μέλη τής τιμωρημένης ομάδας νά τιμωρήσουν τόν τιμωρό, έτσι ώστε ή κατάσταση αυτή νά διαιωνιστεί. Θεωρητικά ή αίματηρή άντεκδίκηση είναι μιά άτέλειωτη άλυσίδα και στήν πραγματικότητα οδηγεί κάποιες φορές στό ξεκλήρισμα όλόκληρων οικογενειών ή μεγαλύτερων ομάδων. Μπορούμε ακόμα νά βρούμε αίματηρές άντεκδικήσεις – άν και έδω σάν έξαίρεση – ακόμα και σέ πολύ ειρηνικούς πληθυσμούς όπως οί κάτοικοι τής Γροιλανδίας, πού δέν ξέρουν τί θά πεί πόλεμος άν και, όπως γράφει ό Davie: «Ή πρακτική είναι ελάχιστα άναπτυγμένη και τό καθήκον δέ φαίνεται νά βαραινει κατά κανόνα τους έπιζώντες» (1929).

Έκφραση εκδίκησης δέν είναι όμως μόνο ή αίματηρή άντεκδίκηση αλλά και όλες οί μορφές τιμωρίας, από τίς πρωτόγονες ως τίς σύγχρονες (Κ. Α. Menninger, 1968). Κλασικό παράδειγμα είναι ή *Lex Talionis* τής Παλαιάς Διαθήκης. Ή άπειλή τιμωρίας ενός παραπτώματος μέχρι τρίτης και τετάρτης γενεάς, πρέπει επίσης νά θεωρηθεί έκφραση εκδίκησης από τό θεό πού οί έντολές του δέν ύπακούστηκαν, άν και φαίνεται πώς έγινε μιά προσπάθεια έξασθένισης τής παραδοσιακής έννοιας μέ τήν προσθήκη τής φράσης «και πού θά δείξει οίκτο μέχρι τή χιλιοστή γενεά». Ή ίδια ιδέα μπορεί νά βρεθεί σέ πολλές πρωτόγονες κοινωνίες – για παράδειγμα στό νόμο τών Yakuts πού λέει: «Άν χυθεί αίμα άνθρώπου χρειάζεται έξιλέωση». Στους Yakuts τά παιδιά τών σκοτωμένων εκδικούνταν τά παιδιά του δολοφόνου μέχρι τήν ένατη γενεά (Μ. R. Davie, 1929).

Δέ μπορούμε ν' άρνηθοῦμε πώς ή αίματηρή άντεκδίκηση και ό ποινικός νόμος, άν και είναι κακοί, έχουν όμως και κάποια κοινωνική λειτουργία πού αποβλέπει στή διατήρηση τής κοινωνικής σταθερότητας. Όλόκληρη ή δύναμη του πόθου για εκδίκηση μπορεί νά φανεϊ στίς περιπτώσεις πού δέν ύπάρχει αυτή ή λειτουργία. Έτσι ένας μεγάλος αριθμός Γερμανών κινήθηκε από τήν έπιθυμία τής εκδίκη-

σης όταν χάθηκε ο πόλεμος του 1914-18, ή ειδικότερα εξαιτίας των αδικιών της ειρήνης των Βερσαλιών όσο αφορά τους ύλικούς της όρους, και ιδιαίτερα την απαίτησή της να δεχτεί ή γερμανική κυβέρνηση την αποκλειστική ευθύνη για την κήρυξη του πολέμου. Είναι πασίγνωστο ότι οι πραγματικές ή οι υποτιθέμενες αγριότητες μπορούν να ξεσηκώσουν την πιο έντονη όργη και έκδικητικότητα. Ο Hitler έκανε την υποτιθέμενη κακομεταχείριση των γερμανικών μειονοτήτων στην Τσεχοσλοβακία κέντρο της προπαγάνδας του, πριν έπιτεθεί στη χώρα· ή ολοκληρωτική σφαγή στην Ίνδονησία στά 1965 ξέσπασε αρχικά από την ιστορία του άκρωτηριασμού μερικών στρατηγών που ήταν αντίθετοι στον Sukarno. Ένα παράδειγμα δίψας για εκδίκηση που κρατάει έδω και σχεδόν δυό χιλιάδες χρόνια είναι ή αντίδραση στην έκτέλεση του Ίησού που έγινε δήθεν από τους Έβραίους· ή κατακραυγή «φονιάδες του Χριστού» έχει υπάρξει κατά παράδοση μιά από τίς ισχυρότερες πηγές βίας και άντισημιτισμού.

Γιατί όμως ή έκδικητικότητα είναι τόσο βαθιά ριζωμένο και έντονο πάθος; Έδω τό μόνο που μπορώ να παρουσιάσω είναι μερικές σκέψεις. Άς πάρουμε πρώτα την ιδέα ότι ή εκδίκηση είναι μέ κάποιο τρόπο μαγική πράξη. Καταστρέφοντας εκείνον που έχει διαπράξει την αγριότητα, ή πράξη του άκυρώνεται μαγικά. Αυτό εκφράζεται ακόμα και σήμερα όταν λέμε ότι «ό έγκληματίας πλήρωσε τό χρέος του»· θεωρητικά τουλάχιστον, είναι πιά ένας άνθρωπος που δέν έγκλημάτησε ποτέ. Η εκδίκηση μπορεί ακόμα να θεωρηθεί μιά μαγική επανόρθωση· αν υποθέσουμε πώς αυτό είναι αλήθεια, γιατί ή έπιθυμία για επανόρθωση είναι τόσο έντονη; Ίσως ό άνθρωπος είναι προικισμένος μέ μιά στοιχειώδη αίσθηση δικαιοσύνης· κι αυτό μπορεί να σφμβαίνει επειδή υπάρχει μιά βαθιά ριζωμένη αίσθηση «υπαρξιακής ποιότητας»: όλοι μας γεννηθήκαμε από μανάδες, όλοι μας υπήρξαμε κάποτε άνίσχυρα παιδιά κι όλοι θά πεθάνουμε.⁴ Άν και πολλές φορές ό άνθρωπος δέν είναι σέ θέση να προστατέψει τόν έαυτό του από τό κακό που του επιβάλλουν οι άλλοι, στή δίψα του να εκδι-

4. Ο Shylock στον *Έμπορο της Βενετίας* (πράξη 3, σκηνή 1) εκφράζει θαυμάσια αυτή τή στοιχειώδη αίσθηση της ισότητας.

κηθεῖ προσπαθεῖ νά σθήσει αὐτή τή σελίδα καί ν' ἀρνηθεῖ, μαγικά, πώς ἔγινε ποτέ τό κακό. (Φαίνεται πώς καί ὁ φθόνος⁵ ἔχει τήν ἴδια ρίζα. Ὁ Κάιν δέ μπορούσε νά δεχτεῖ τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε ἀπορριφθεῖ ἐνῶ ὁ ἀδερφός του ἦταν ἀποδεκτός. Ἡ ἀπόρριψη ἦταν αὐθαίρετη καί ὁ ἴδιος δέν εἶχε τή δύναμη νά τήν ἀλλάξει· αὐτή ἡ βασική ἀδικία ξεσήκωσε τέτοιο φθόνο, ὥστε ἡ κατάσταση μπορούσε νά ξεκαθαρίσει μόνο μέ τό φόνο τοῦ Ἄβελ). Πρέπει ὁμως νά ὑπάρχει ἀκόμα κάτι στήν αἰτία τῆς ἐκδίκησης. Ὁ ἄνθρωπος φαίνεται νά παίρνει τή δικαιοσύνη στά χέρια του ὅταν δέν τό κάνει ὁ Θεός ἢ ἡ κοσμική ἐξουσία. Φαίνεται τότε πώς στό πάθος του γιά ἐκδίκηση αἱρεται μόνος του στό ρόλο τοῦ Θεοῦ καί τῶν ἀγγέλων τῆς ἐκδίκησης. Ἡ πράξη τῆς ἐκδίκησης μπορεί νά εἶναι ἡ ὑπέρτατη στιγμή τῆς ζωῆς του μόνο καί μόνο ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἄρσης.

Μποροῦμε νά προχωρήσουμε σέ μερικές ἀκόμα σκέψεις. Ἀγριότητες ὅπως ἡ φυσική παραμόρφωση, ὁ εὐνοουχισμός καί τά βασανιστήρια παραδιάζουν τίς ἐλάχιστες ἀπαιτήσεις τῆς συνείδησης πού εἶναι κοινή σ' ὅλους τούς ἀνθρώπους. Μποροῦμε ὁμως νά ποῦμε πώς τό πάθος γιά ἐκδίκηση ἐκείνων πού ἔχουν διαπράξει ἔργα τόσο ἀπάνθρωπα κινεῖται μόνο ἀπ' αὐτή τή στοιχειώδη συνείδηση; Ἡ μήπως εἶναι μιά ἄμυνα ἀπέναντι στήν ἐπίγνωση τῆς ἴδιας τῆς καταστροφικότητας τοῦ ἀτόμου, πού κάνει μιά προβολή τοῦ τύπου: ὄχι ἐγώ ἀλλά ἐκεῖνοι εἶναι καταστροφικοί καί σκληροί;

Γιά νά δοθοῦν ἀπαντήσεις σ' αὐτά τά ἐρωτήματα χρειάζεται πλατύτερη μελέτη τοῦ φαινομένου τῆς ἐκδίκησης.

Οἱ σκέψεις πού ἐκθέσαμε ὡς ἐδῶ φαίνονται ὁμως νά ὑποστηρίζουν ὅτι τό πάθος γιά ἐκδίκηση εἶναι τόσο βαθιά ριζωμένο, ὥστε θά πρέπει νά πιστέψουμε πώς ὑπάρχει σ' ὅλους τούς ἀνθρώπους. Ὁ ἰσχυρισμός δέν ἐπαληθεύεται ἀπό τά γεγονότα. Μόλο πού τό πάθος αὐτό εἶναι πραγματικά πολύ πλατιά ἐξαπλωμένο, ὑπάρχουν μεγάλες διαφορές στό βαθμό του, πού φτάνουν στό σημεῖο νά ἐμφανίζονται σέ ὀρισμένους πολιτισμούς⁶ ἢ ἄτομα σάν ἐλάχιστα

5. Προβλ. G. M. Foster (1972).

6. Γιά παράδειγμα ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στό σύστημα Α καί στούς πολιτισμούς τοῦ συστήματος Γ πού ἐξετάσαμε στό κεφάλαιο 8.

ίχνη. Πρέπει λοιπόν νά υπάρχουν παράγοντες πού νά ἐξηγούν αὐτή τή διαφορά. Ἐνας τέτοιος παράγοντας εἶναι ἡ ἔλλειψη ἀπέναντι στήν ἀφθονία. Τό ἄτομο — ἢ ἡ ομάδα — πού ἔχει πίστη στή ζωή καί τήν ἀπολαμβάνει, πού οἱ ὑλικές πηγές του μπορεῖ νά μήν εἶναι ἀφθονες ἀλλά ἐπαρκεῖς ὥστε νά μήν προκαλοῦν φιλαργυρία, θά δείξει πολύ λιγότερη προθυμία γιά τήν ἐπανόρθωση ἑνός κακοῦ ἀπ' ὅ,τι ἓνα ἀνήσυχο, ἀπληστο ἄτομο πού φοβᾶται πώς δέ θά ἀντικαταστήσει ποτέ τίς ἀπώλειες.

Ἄλλα αὐτά μποροῦν νά εἰπωθοῦν μέ κάποιο βαθμό πιθανότητας· ἡ δίψα τῆς ἐκδίκησης μπορεῖ νά παρασταθεῖ μέ μιὰ γραμμή. Στό ἓνα ἄκρο αὐτῆς τῆς γραμμῆς βρίσκονται οἱ ἄνθρωποι πού τίποτα δέ θά τοῦς κάνει νά νιώσουν ἐπιθυμία γιά ἐκδίκηση· αὐτοί οἱ ἄνθρωποι ἔχουν φτάσει σ' ἓνα βαθμό ἐξέλιξης πού γιά τό βουδισμό ἢ τό χριστιανισμό εἶναι ἰδανικός γιά ὅλους τοῦς ἀνθρώπους. Στήν ἄλλη ἄκρη βρίσκονται ἐκεῖνοι πού ἔχουν ἀνήσυχο, ἀπληστο ἢ ὑπερβολικά ναρκισσιστικό χαρακτήρα καί γιά τοῦς ὁποίους ἀκόμα καί ἡ παραμικρή ζημιά φτάνει γιά νά ξεσηκώσει μιὰ ἔντονη ἐπιθυμία γιά ἐκδίκηση. Ὁ τύπος αὐτός μπορεῖ νά παρασταθεῖ ἀπό τόν ἄνθρωπο πού κάποιος τοῦ ἔκλεψε λίγα δολάρια καί γυρεύει νά τιμωρήσουν αὐστηρά τόν κλέφτη· ἢ ἀπό ἓνα καθηγητή πού ἔχει προσβληθεῖ ἀπό κάποιο φοιτητή του, καί τοῦ γράφει κακές συστάσεις ὅταν τοῦ γυρεύει συστατική ἐπιστολή γιά μιὰ δουλιά· ἢ ἀπό ἓνα πελάτη πού ὁ πωλητής δέν τόν περιποιήθηκε «ὅπως ἔπρεπε» καί κάνει τά παράπονά του στό διευθυντή ζητώντας του νά τόν ἀπολύσει. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἓνα χαρακτήρα στόν ὁποῖο ἡ ἐκδίκηση εἶναι ἀπ' τά μόνιμα χαρακτηριστικά του. Τό αὐθόρμητο ξέσπασμα τοῦ πόθου γιά ἐκδίκηση, μέ τό ὁποῖο θ' ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ, συμβαίνει σέ ἀνθρώπους πού δέν ἔχουν ἐκδικητικό χαρακτήρα, ἀλλά πού ἔπειτα ἀπό ὑπερβολικές προκλήσεις μποροῦν νά νιώσουν ἔντονη καί κάποιες φορές σχεδόν ἀκαταμάχητη ἐκδικητικότητα. Γιά παράδειγμα ἓνα φυσιολογικά μή ἐκδικητικό ἄτομο μπορεῖ νά διψήσει γιά ἐκδίκηση ἀπέναντι σ' ἓνα πρῶην μέλος τῶν χιτλερικῶν Ἔς Ἔς πού τό βασάνισε ἢ σκότωσε τή γυναίκα καί τά παιδιά του.

Ἐκστατική Καταστροφικότητα

Βασανισμένος από τήν ἐπίγνωση τῆς ἀδυναμίας καί τῆς ἀπομόνωσής του, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά προσπαθήσει νά ξεπεράσει αὐτό τό ὑπαρξιακό ἄγχος πετυχαίνοντας μιά ὑπνωτική κατάσταση ἔκστασης («νά ξεπεράσει τόν ἑαυτό του») γιά νά ξανακερδίσει ἔτσι τή χαμένη ἐνότητα μέ τόν ἑαυτό του καί τή φύση. Ὑπάρχουν πολλοί τρόποι γιά νά τό κατορθώσει. Ἐνας πολύ προσωρινός τρόπος τοῦ δίνεται ἀπό τή φύση μέ τή σεξουαλική πράξη. Ἡ ἐμπειρία αὐτή μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πώς ἀποτελεῖ τό φυσικό πρωτότυπο τῆς ἀπόλυτης συγκέντρωσης καί τῆς στιγμιαίας ἔκστασης· μπορεῖ βέβαια νά περιλαμβάνει καί τό σύντροφο τῆς πράξης, ἀλλά πολύ συχνά παραμένει μιά ναρκισσιστική ἐμπειρία γιά τόν καθένα ἀπό τούς δύο, ἀκόμα κι ὅταν ἔχουν ἀμοιβαία εὐγνωμοσύνη γιά τήν ἡδονή πού χάρισαν ὁ ἕνας στόν ἄλλο (καί πού συμβατικά γίνεται αἰσθητή σάν ἀγάπη).

Ἄναφέραμε ἤδη ἄλλους συμβιωτικούς, διαρκέστερους καί ἐντονότερους τρόπους γιά νά φτάσει κανεῖς σέ ἔκσταση. Αὐτούς τούς βρίσκουμε σέ θρησκευτικές λατρεῖες, ὅπως εἶναι οἱ ἔκστατικοί χοροί, ἡ χρήση ναρκωτικῶν, τά φρενιασμένα σεξουαλικά ὄργανα ἢ οἱ αὐτοεπιβεβλημένες ἔκστατικές καταστάσεις. Ἐνα χαρακτηριστικό παράδειγμα αὐτοεπιβεβλημένης κατάστασης εἶναι οἱ ὑπνωτικές τελετές τοῦ Bali. Αὐτές παρουσιάζουν ξεχωριστό ἐνδιαφέρον σέ σχέση μέ τό φαινόμενο τῆς ἐπιθετικότητας, ἐπειδή σ' ἕναν ἀπό τούς τελετουργικούς χορούς⁷ οἱ χορευτές χρησιμοποιοῦν ἕνα *kris* (ἕνα ξεχωριστό εἶδος μαχαιριοῦ) μέ τό ὁποῖο χτυπιοῦνται (χτυπώντας κάποιες φορές καί τούς ἄλλους) ὅταν φτάσουν στό ζενίθ τῆς ὑπνώσης (J. Below, 1960 καί V. Monteil, 1970).

Ὑπάρχουν ὁμως κι ἄλλες μορφές ἔκστασης, ὅπου τό μίσος καί ἡ καταστροφικότητα ἀποτελοῦν κέντρο τῆς ὅλης ἐμπειρίας. Ἐνα παράδειγμα εἶναι μιά κατάσταση ἱερῆς μανίας πού ὀνομάζεται Berserk (πού σημαίνει «πουκάμισο ἀπό ἀρκούδα») καί βρίσκεται σέ τευτονικές φυλές. Πρό-

7. Οἱ χοροί αὐτοί ἔχουν μεγάλη καλλιτεχνική ἀξία, καί ἡ λειτουργία τους ξεπερνάει αὐτήν πού τονίζω ἐδῶ.

κειται για ένα έθιμο μύησης, όπου τό παλικάρι υποβάλλεται σέ μιά κατάσταση ταύτισης μέ τήν άρκούδα. 'Ο μουόμενος επίθεται στους άλλους προσπαθώντας νά τούς δαγκώσει, χωρίς νά μιλάει, μουγκρίζοντας σάν άρκούδα. 'Η ύπνωτική κατάσταση είναι τό άνώτατο επίτευγμα αυτού του τυπικού, και ή συμμετοχή σ' αυτό σημαίνει τήν έναρξη τής άνεξάρτητης άνδρικής ήλικίας. 'Η έκφραση *furor teutonius* (τευτονική μανία) δηλώνει τήν ιερή φύση αυτού του ξεχωριστού σταδίου όργης. Πολλά χαρακτηριστικά αυτής τής τελετής είναι άξια παρατήρησης. Πρίν άπ' όλα, ή όργή πρός χάρη τής όργης, πού δέ στρέφεται σέ κανέναν έχθρό ούτε προκαλείται από ζημιά ή προσβολή, πού κατορθώνεται σέ μιά κατάσταση ύπνωσης - σ' αυτή τήν περίπτωση όργανωμένη γύρω από τό πανίσχυρο αίσθημα τής όργης. 'Ισως ή έπιβολή αυτής τής κατάστασης υποδοηθείται και από ναρκωτικά (H. D. Fabing, 1956). 'Η ένοποιητική δύναμη του άπόλυτου μίσους άπαιτείται σάν μέσο για νά φτάσουν στήν έμπειρία τής έκστασης. Κατά δεύτερο λόγο πρόκειται για μιά συλλογική κατάσταση βασισμένη στήν παράδοση, τήν καθοδήγηση τών Shaman και τήν επίδραση τής ομαδικής συμμετοχής. Κατά τρίτο λόγο είναι μιά άπόπειρα επιστροφής στή ζωώδη κατάσταση, και στήν περίπτωση αυτή στήν κατάσταση τής άρκούδας. Οί μουόμενοι συμπεριφέρονται σάν άρπακτικά ζώα. Τέλος, είναι μιά μεταβατική κι όχι χρόνια κατάσταση μίσους.

"Ένα άλλο παράδειγμα ιεροτελεστίας πού έχει έπιδιώσει μέχρι σήμερα και πού δείχνει μιά κατάσταση ύπνωσης όργανωμένη γύρω από τήν όργή και τήν καταστροφικότητα, μπορεί νά βρεθεί σέ μιά μικρή Ισπανική πόλη. Κάθε χρόνο σέ τακτή ήμερομηνία οί άντρες συγκεντρώνονται στήν κεντρική πλατεία, καθέννας τους μ' ένα μικρό ή μεγάλο ταμπούρλο στά χέρια. 'Ακριβώς στίς δώδεκα τό μεσημέρι άρχίζουν νά χτυπούν τά ταμπούρλα και δέ σταματούν παρ ά μόνο είκοσιτέσσερις ώρες άργότερα. "Έπειτα από λίγο περνούν σέ μιά κατάσταση μανίας πού γίνεται στή συνέχεια ύπνωση έπειτα από τό διαρκές χτύπημα τών ταμπούρλων. 'Ακριβώς είκοσιτέσσερις ώρες άργότερα ή τελετή τελειώνει. Πολλά από τά ταμπούρλα έχουν σπάσει, τά χέρια τών άντρών είναι πρησιμένα και συχνά ματωμένα. Τό πιό χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής τής Ιστορίας είναι τά

πρόσωπα ὄσων συμμετέχουν: εἶναι πρόσωπα ἀνθρώπων ὑπνωτισμένων καί ἡ ἔκφρασή τους εἶναι γεμάτη μανία ἢ μίσος.⁸ Εἶναι ὀλοφάνερο πῶς τό χτύπημα τῶν ταμπούρων δίνει ἔκφραση σέ ἰσχυρές καταστροφικές παρορμήσεις. Ἐνῶ, στήν ἀρχή τῆς τελετῆς, ὁ ρυθμός βοηθάει μᾶλλον στήν ἐπίτευξη τῆς ὑπνώσεως, ἔπειτα ἀπό λίγο ὅλοι οἱ ἄντρες εἶναι ὀλότελα κυριευμένοι ἀπό ἓνα πάθος: νά χτυποῦν ὅσο πιό δυνατά μποροῦν. Αὐτό τό πάθος τοὺς κυριεύει ἀπόλυτα καί γεννιέται μόνο ἀπό τή δύναμη καί τήν ἔνταση μέ τήν ὁποία καθένας τους εἶναι ἰκανός νά συνεχίσει νά χτυπάει γιά εἰκοσιτέσσερις ὥρες, παρόλο πού τά χέρια του πονᾶνε καί τό κορμί του ἐξαντλεῖται ὅλο καί πιό πολύ.

Ἡ Λατρεία τῆς Καταστροφικότητας

Ἡ ἐκστατική καταστροφικότητα μοιάζει σέ πολλά σημεῖα μέ τή χρόνια ἀφιέρωση ἑνός ἀτόμου, ὀλόκληρης τῆς ζωῆς του, στό μίσος καί τήν καταστροφικότητα. Ἄν καί δέν πρόκειται γιά στιγμιαία κατάσταση ὅπως ἡ ἐκσταση, παρόλα αὐτά ἔχει λειτουργία τῆς νά κυριεύει ὀλόκληρο τό ἄτομο, νά τό ἐνοποιεῖ στή λατρεία ἑνός σκοποῦ: τῆς καταστροφῆς. Ἡ κατάσταση αὐτή εἶναι μιά μόνιμη εἰδωλολατρία τοῦ θεοῦ τῆς καταστροφῆς· ὁ πιστός του τοῦ ἀφιερώνει ὀλόκληρη τή ζωή του.

Kern, von Salomon: Μιά Κλινική Περίπτωση Καταστροφικῆς Εἰδωλολατρίας

Ἐνα ἔξοχο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ φαινομένου μπορεῖ νά βρεθεῖ στήν αὐτοβιογραφία τοῦ E. von Salomon (1930), ἑνός ἀπό τοὺς συνεργούς στή δολοφονία τοῦ W. Rathenau, τοῦ φιλελεύθερου ὑπουργοῦ ἑξωτερικῶν τῆς Γερμανίας, στά 1922.

Ὁ von Salomon ἦταν γεννημένος στά 1902, γιός ἀξι-

8. Τό ὄνομα τῆς πόλης εἶναι Calanda. Εἶδα μιά ταινία μ' αὐτή τήν τελετή καί δέ μπορῶ νά ξεχάσω ποτέ τήν ἐκπληκτική ἐντύπωση πού μοῦ ἔκανε αὐτό τό ὄργιο μίσους.

ωματικοῦ τῆς ἀστυνομίας καί μαθητῆς στρατιωτικῆς σχολῆς ὅταν ξέσπασε ἡ γερμανικὴ ἐπανάσταση στὰ 1918. Ἦταν πλημμυρισμένος μίσος γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες ἀλλὰ καί γιὰ τὴ μεσοαστικὴ τάξη πού, ὅπως καταλάβαινε, ἦταν ἱκανοποιημένη ἀπὸ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ τῆς κι εἶχε χάσει τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας καί τῆς ἀφοσίωσης στὸ ἔθνος. (Κατὰ καιροὺς συμπαθοῦσε τὴν πιὸ ριζοσπαστικὴ πτέρυγα τῶν ἀριστερῶν ἐπαναστατῶν, ἐπειδὴ κι αὐτοὶ ἤθελαν νὰ καταστρέψουν τὴν ὑπάρχουσα τάξη). Ὁ von Salomon ἐπίασε φίλιες μὲ μιά φανατικὴ ὁμάδα πρώην ἀξιωματικῶν, ὁμοϊδεατῶν του, κι ἀνάμεσά τους καί μὲ τὸν Kern, πού ἀργότερα δολοφόνησε τὸν Rathenau. Τελικὰ τὸν ἐπίασαν καί καταδικάστηκε σὲ πέντε χρόνια φυλακῆ.⁹ Ὅπως κι ὁ ἥρωάς του ὁ Kern, ὁ von Salomon μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σάν πρωτότυπο τῶν Ναζί. Σ' ἀντίθεση ὅμως μὲ τοὺς περισσότερους ἀπ' αὐτούς, ὁ von Salomon καί ἡ ὁμάδα του ἦταν ἄνθρωποι χωρὶς ὀπορτουнизмὸ ἢ ἐπιθυμία ν' ἀποκτήσουν τὴν παραμικρὴ ἄνεση στὴ ζωὴ τους.

Στὴν αὐτοβιογραφία του ὁ von Salomon λέει γιὰ τὸν ἑαυτό του: «Ἐξεχωριστὴ μου εὐχαρίστηση ἦταν πάντα ἡ καταστροφή· ἔτσι, μέσα στὸν καθημερινὸ πόννο, μπορῶ καί νιώθω μιά συναρπαστικὴ ἡδονὴ βλέποντας τὸ φορτίο τῶν ιδεῶν καί τῶν ἀξιῶν νὰ μικραίνει, τὸ ὄπλοστάσιο τῶν ιδεαλισμῶν ν' ἀλέθεται, νὰ γίνεται κομμάτια, νὰ μὴ μένει πιά τίποτε παρὰ ἕνα σωρὸς σάρκες καί νεῦρα· νεῦρα πού σάν τεντωμένες χορδὲς ἀντιλαλοῦν τώρα μέσα στὸ κενὸ τῆς ἀπομόνωσης».

Ὁ von Salomon δέν ἦταν πάντα τόσο ἀφοσιωμένος στὴν καταστροφή, ὅσο φαίνεται ἀπὸ τὴν παραπάνω φράση. Μᾶλλον μερικοὶ φίλοι του, καί ἰδιαίτερα ὁ Kern πού τοῦ εἶχε κάνει τεράστια ἐντύπωση, τὸν εἶχαν ἐπηρεάσει μὲ τὸ δικό τους φανατισμὸ. Μιά πολὺ ἐνδιαφέρουσα συζήτηση ἀνάμεσα στὸν von Salomon καί τὸν Kern δείχνει πὼς ὁ τελευταῖος ἦταν ἀπόλυτα ἀφιερωμένος στὴν ἀπόλυτη καταστροφικότητα καί στὸ μίσος.

9. Δέν ξέρω ἂν καί τί ἀλλαγές συντελέστηκαν στὴν προσωπικότητά του στὴ μετέπειτα ζωὴ του. Ἡ ἀνάλυσή μου περιορίζεται αὐστηρὰ στὸ τί λέει ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του καί τοὺς φίλους του τὴν ἐποχὴ πού γράφει, μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς τὸ μυθιστόρημα εἶναι αὐστηρὰ αὐτοβιογραφικό.

Ὁ von Salomon ἀρχίζει τή συζήτηση: «Θέλω δύναμη. Θέλω ἕνα σκοπό πού νά γεμίζει τή μέρα μου, θέλω τή ζωή δλόκληρη μ' ὅλη τή γλύκα αὐτοῦ τοῦ κόσμου, θέλω νά ξέρω πῶς οἱ θυσίες ἀξίζουν».

Ὁ Kern τοῦ ἀπαντάει ἔντονα: «Ἀνάθεμά σε, πάψε νά ρωτᾷς ὅλη τήν ὥρα. Πές μου, ἂν ξέρεις, μεγαλύτερη εὐτυχία – ἂν εἶσαι διψασμένος γιά εὐτυχία – ἀπό κείνη πού γεύομαστε μονάχα μέ τή βία».

Λίγες σελίδες παρακάτω ὁ Kern λέει: «Δέ θ' ἀνεχόμενα ποτέ νά γεννηθεῖ ξανά ἡ μεγαλοσύνη μέσα ἀπ' τὰ χαλάσματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Δέν πολεμάμε γιά νά γίνει εὐτυχισμένο τό ἔθνος, πολεμάμε γιά νά τ' ἀναγκάσουμε ν' ἀκολουθήσει τή γραμμή τῆς μοίρας του. Μά ἂν αὐτός ὁ ἄνθρωπος (ὁ Rathenau) δώσει ξανά στό ἔθνος ἕνα πρόσωπο, ἂν μπορεῖ νά τό κινήσει ἀκόμα μιά φορά ν' ἀποκτήσει τή θέληση καί τή μορφή πού πέθανε μέ τόν πόλεμο, αὐτό δέ θά μπορέσω νά τό ἀνεχτῶ».

Στό ἐρώτημα πῶς αὐτός, ἕνας αὐτοκρατορικός ἀξιωματικός, κατάφερε νά γλιτώσει ἀπό τήν ἐπανάσταση, ἀπαντάει: «Δέ γλίτωσα· ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ τιμή, φύτεψα μιά σφαῖρα στό κεφάλι μου στίς 19 Νοεμβρίου τοῦ 1918· εἶμαι νεκρός, αὐτό πού ζεῖ δέν εἶμαι "ἐγώ". Ἀπό κείνη τή μέρα δέ γνώρισα "ἐγώ"... Πέθανα γιά τό ἔθνος. Ἔτσι ὅλα ζοῦν μέσα μου μόνο γιά τό ἔθνος. Ἄν ἦτανε ἀλλιώτικα, δέ θά μπορούσα νά τ' ἀντέξω! Κάνω ὅ,τι πρέπει νά κάνω γιατί κάθε μέρα πεθαίνω. Μιάς κι ὅ,τι κάνω εἶναι δοσμένο μόνο σέ μιά δύναμη, ὅλα ὅσα κάνω εἶναι ριζωμένα σ' αὐτή τή δύναμη. *Κι αὐτή ἡ δύναμη θέλει τήν καταστροφή, γι-αυτό καταστρέφω...* Ξέρω πῶς θ' ἀφανιστῶ, ξέρω πῶς θά πέσω ὅταν αὐτή ἡ δύναμη μ' ἀφήσει» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Στίς δηλώσεις τοῦ Kern βλέπουμε τόν ἔντονο μαζοχισμό μέ τόν ὁποῖο κάνει τόν ἑαυτό του πρόθυμο ὑποχείριο μιᾶς ἀνώτερης δύναμης, ὅμως τό πιό ἐνδιαφέρον σ' αὐτό εἶναι ἡ ἐνοποιητική δύναμη τοῦ μίσους καί ἡ ἐπιθυμία γιά καταστροφή, ἡ λατρεία αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου γιά τήν ὁποία εἶναι πρόθυμος νά δώσει ἀδίσταχτα ἀκόμα καί τή ζωή του.

Δέν ξέρουμε ἂν τόν ἐπηρέασε ἡ αὐτοκτονία τοῦ Kern προτοῦ νά τόν συλλάβουν ἢ ἡ πολιτική ἀποτυχία τῶν

ιδεῶν του, ἀλλὰ φαίνεται πῶς γιὰ τόν von Salomon ἡ ἐλπίδα γιὰ δύναμη καί ἡ γλύκα τῆς ἔδωσαν τή θέση τους στό ἀπόλυτο μίσος καί τήν πίκρα. Μέσα στή φυλακή ἔνωθε τόση μοναξιά, πού δέν ἀνεχόταν οὔτε καί τό διευθυντή πού προσπαθοῦσε νά τόν πλησιάσει μέ «ἀνθρώπινο ἐνδιαφέρον». Δέ μποροῦσε ν' ἀνεχτεῖ τίς ἐρωτήσεις τῶν συγκατασκευασμένων του μέσα στή ζεστασιά τῶν πρώτων ἀνοιξιᾶτικων ἡμερῶν. «Σύρθηκα μέσα στό κελί μου, πού τό 'νωθα ἐχθρικό, μισοῦσα τό φρουρό πού ἀνοιξε τήν πόρτα καί τόν ἄνθρωπο πού μοῦ 'φερε τή σούπα καί τά σκυλιά πού παίζανε μπροστά στό παράθυρο. *Φοβόμουννα τή χαρά*» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Περιγράφει ἔπειτα πῶς τόν ἐξόργισε τό δέντρο στό προαύλιο τῆς φυλακῆς ὅταν ἄρχισε ν' ἀνθίζει. Μιλᾷ γιὰ τήν ἀντίδρασή του τά τρίτα Χριστοῦγεννα πού βρισκόταν στή φυλακή, ὅταν ὁ διευθυντής προσπάθησε νά κάνει πιό χαρούμενη τή μέρα γιὰ τούς φυλακισμένους γιὰ νά τούς βοηθήσει νά ξεχάσουν:

Ἐγώ ὁμως δέ θέλω νά ξεχάσω. Ἄνάθεμά με ἂν ξεχάσω. Θέλω νά φαντάζομαι πάντα κάθε μέρα, κάθε ὥρα ἀπό τό παρελθόν. Αὐτό μέ κάνει νά μισῶ. Δέ θέλω νά ξεχάσω καμιά ταπείνωση, καμιά προσβολή, καμιά ἀλαζονική χειρονομία, θέλω νά σκέφτομαι ὅλα ὅσα ἔπαθα, ὅλες τίς λέξεις πού μέ κάνανε νά πονέσω καί πού θέλανε νά μέ κάνουν νά πονέσω. Θέλω νά θυμᾶμαι κάθε πρόσωπο καί κάθε ἐμπειρία καί κάθε ἐχθρό. Θέλω νά φορτώσω *ὀλόκληρη τή ζωή μου μ' ὅλη αὐτή τήν ἀποκρουστική βρωμιά, μ' αὐτό τόν ὄγκο τῶν ἀποκρουστικῶν ἀναμνήσεων*. Δέ θέλω νά ξεχάσω· μόνο τά λίγα καλά πού γνώρισα, αὐτά θέλω νά ξεχάσω. (Ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Κατά κάποιον τρόπο ὁ von Salomon, ὁ Kern καί ἡ μικρὴ ομάδα τους μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἐπαναστάτες· γύρευαν τήν ὀλοκληρωτικὴ καταστροφή τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς καί πολιτικῆς δομῆς καί τήν ἀντικατάστασή της ἀπό μιὰ ἐθνικιστικὴ, милитарιστικὴ τάξη πραγμάτων – γιὰ τήν ὁποία δέν εἶχαν καμιά συγκεκριμένη ἰδέα. Ὅμως ἕνας ἐπαναστάτης μέ τή χαρακτηριστικὴ ἔννοια δέ χαρακτηρίζεται μόνο ἀπὸ τήν ἐπιθυμία νά ἀνατρέψει τήν παλιά τάξη πραγμάτων· ἂν δέν κινεῖται ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τή ζωή καί

τήν ἐλευθερία εἶναι ἕνας καταστροφῆας ἀντάρτης. (Κι αὐτό ἰσχύει καί γιά κείνους πού συμμετέχουν σ' ἕνα αὐθεντικά ἐπαναστατικό κίνημα ἀλλά κίνητρό τους εἶναι ἡ καταστροφικότητα). "Ἄν ἀναλύσουμε τήν ψυχική πραγματικότητα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, βρίσκουμε πῶς ἦταν καταστροφεῖς κι ὄχι ἐπαναστάτες. Μισοῦσαν, ὄχι μόνο τούς ἐχθρούς τους, ἀλλά καί τήν ἴδια τή ζωή. Κι αὐτό φαίνεται ξεκάθαρα σά λόγια τοῦ Kern καί στήν περιγραφή τοῦ von Salomon γιά τήν ἀντίδρασή του ἀπέναντι στούς συγκρατούμενούς του, τά δέντρα καί τά ζῶα. "Ἐνωθε ὀλότελα ἀποκομμένος κι ἀνεύθυνος ἀπέναντι σ' ὅλα τ' ἄλλα.

Ἡ ἰδιομορφία αὐτῆς τῆς στάσης εἶναι ἰδιαίτερα χτυπητή ἂν ἀναλογιστοῦμε τή στάση πολλῶν γνήσιων ἐπαναστατῶν στήν ἰδιωτική ζωή τους, καί ἰδιαίτερα στό διάστημα πού ἔμειναν φυλακή. Θυμόμαστε τή Rosa Luxemburg μέ τά περίφημα γράμματά της ἀπό τή φυλακή, ὅπου περιγράφει μέ ποιητική τρυφερότητα τό πουλί πού βλέπει ἀπ' τό κελί της, γράμματα δίχως καμά πικρία. Δέ χρειάζεται ὅμως ν' ἀναλογιστοῦμε μόνο τή Rosa Luxemburg πού ἦταν μιὰ ἐξαιρετική προσωπικότητα. Ὑπῆρξαν καί ὑπάρχουν χιλιάδες ἐπαναστάτες στή φυλακή σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο, πού σ' ὅλα τά χρόνια πού ἔμειναν φυλακισμένοι δέν ἔπαψαν ν' ἀγαποῦν ὀτιδήποτε εἶχε μέσα του ζωή.

Γιά νά καταλάβουμε γιάτί ἄνθρωποι σάν τόν Kern καί τόν von Salomon γύρεψαν τήν ἱκανοποίηση στό μίσος καί τήν καταστροφή, θά πρέπει νά μάθουμε περισσότερα γιά τή ζωή τους· ἡ γνώση αὐτή ὅμως δέν εἶναι πρόχειρη, καί θά πρέπει ν' ἀρκεστοῦμε νά μάθουμε μόνο γιά μιὰ ἀπ' τίς συνθήκες πού τούς ἔκαναν νά λατρεύουν τό μίσος. Ὀλόκληρος ὁ κόσμος τους εἶχε καταρρεύσει ἠθικά καί κοινωνικά. Οἱ ἀξίες τοῦ ἐθνικισμοῦ, οἱ φεουδαρχικές τους ἀντιλήψεις γιά τήν τιμή καί τήν ὑπακοή, ὅλα αὐτά εἶχαν χάσει τή θεμελίωσή τους μέ τήν ἦττα τῆς μοναρχίας. (Ἡ ἀλήθεια εἶναι βέβαια πῶς σέ τελευταία ἀνάλυση δέν ἦταν ἡ στρατιωτική ἦττα ἀπό τούς συμμάχους ἀλλά ἡ νικηφόρα προέλαση τοῦ καπιταλισμοῦ στή Γερμανία πού εἶχε καταστρέψει τόν ἡμιφεουδαρχικό κόσμο τους). "Ὅ,τι εἶχαν μάθει σάν ἀξιωματικοί τούς ἦταν πιά ἄχρηστο, ἂν καί δεκατέσσερα χρόνια ἀργότερα οἱ ἐπαγγελματικές τους προοπτικές

θά ήταν λαμπρές. Ἡ δίψα γιά ἐκδίκηση, ἡ ἀσημαντότητα τῆς ὑπαρξῆς τους, τό κοινωνικό τους ξερίζωμα ἐξηγοῦν ἀρκετά γιατί λάτρευαν τό μίσος. Δέν ξέρουμε ὅμως σέ ποιό βαθμό αὐτή ἡ καταστροφικότητα ἦταν ἔκφραση μιᾶς δομῆς χαρακτήρα πού εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ πολλά χρόνια πρὶν ἀπ' τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο. Αὐτό φαίνεται πῶς εἶχε γίνει μέ τόν Kern, γιατί ὑποθέτω πῶς ὁ von Salomon εἶχε μιὰ στάση ἴσως περισσότερο προσωρινή καί ἔντονα ἐπιβεβλημένη ἀπό τήν ἐντυπωσιακή προσωπικότητα τοῦ Kern. Φαίνεται ἀκόμα πῶς ὁ Kern συμφωνεῖ πραγματικά μ' ὅσα θά ποῦμε παρακάτω γιά τό νεκρόφιλο χαρακτήρα. Ἄν τόν ἀνέφερα ἐδῶ, εἶναι ἐπειδή προσφέρει ἕνα καλό παράδειγμα εἰδωλολατρικῆς ἀφοσίωσης στό μίσος.

Μιά ἀκόμα παρατήρηση μπορεῖ νά ἔχει σχέση μ' ὅλα αὐτά ἀλλά καί μέ πολλές ἄλλες περιπτώσεις καταστροφικότητας, ιδιαίτερα ἀνάμεσα σέ ομάδες. Καί ἐννοῶ τήν ἀλυσιδωτή ἐπίδραση τῆς καταστροφικῆς συμπεριφορᾶς. Ἐνα ἄτομο μπορεῖ ν' ἀντιδράσει ἀρχικά μέ ἀμυντική ἐπιθετικότητα ἀπέναντι σέ μιὰ ἀπειλή· μέ τή συμπεριφορά αὐτή ἔχει ἤδη ἀπαλείψει μερικές ἀπό τίς συμβατικές ἀναστολές τῆς ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς. Αὐτό διευκολύνει τήν ἀπελευθέρωση ἄλλων εἰδῶν ἐπιθετικότητας, ὅπως εἶναι ἡ καταστροφή καί ἡ ἀγριότητα. Κι αὐτό μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ μιὰ ἀλυσιδωτή ἀντίδραση ὅπου ἡ καταστροφικότητα γίνεται τόσο ἔντονη ὥστε, ὅταν φτάσει σ' ἕνα «κρίσιμο ὄγκο», τό ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ κατάσταση ἐκστασης γιά τό ἄτομο, καί ιδιαίτερα γιά τήν ομάδα.

Ἐ Ο Καταστροφικός Χαρακτήρας: Σαδισμός

Τό φαινόμενο τῶν αὐθόρμητων, μεταβατικῶν ξεσπασμάτων καταστροφικότητας, ἔχει τόσο πολλές πτυχές, ὥστε χρειάζεται πολλή μελέτη γιά νά φτάσουμε σέ μιὰ πιά συγκεκριμένη κατανόηση ἀπ' αὐτήν πού παρουσιάσαμε, μ' ὅλους τούς ὑποθετικούς συλλογισμούς μας, στίς προηγούμενες σελίδες. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τά στοιχεῖα σχετικά μέ τήν καταστροφικότητα στίς μορφές πού συνδέονται μέ τό χαρακτήρα εἶναι πλουσιότερα καί πιά συγκεκριμένα· κι αὐτό δέν εἶναι περίεργο ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἀποκτήθη-

καν από παρατεταμένες παρατηρήσεις ατόμων στην ψυχανάλυση και την καθημερινή ζωή και, επιπλέον, πώς οι συνθήκες που γεννούν αυτές τις μορφές χαρακτήρα είναι σχετικά σταθερές και μεγάλης διάρκειας.

Υπάρχουν δυό συμβατικές έννοιες για τη φύση του σαδισμού, που κάποιες φορές χρησιμοποιούνται ξεχωριστά, άλλοτε πάλι σε συνδυασμό.

Η μία έννοια εκφράζεται με τον όρο «άλγολαγνεία» και παρουσιάστηκε από τον von Schrenk-Notzing στις αρχές του αιώνα. Αυτός διαφοροποίησε την ενεργητική άλγολαγνεία (σαδισμό) από την παθητική (μαζοχισμό). Σ' αυτή την έννοια ή ουσία του σαδισμού βρίσκεται στην επιθυμία πρόκλησης πόνου, ανεξάρτητα από σεξουαλική συμμετοχή.¹⁰

Η άλλη έννοια βλέπει το σαδισμό σαν βασικά σεξουαλικό φαινόμενο – όπως ήταν, αρχικά, για τον Freud μιά επιμέρους όρμη της λίμπιντο – και ερμηνεύει τις σαδιστικές επιθυμίες που δεν έχουν φανερή σχέση με σεξουαλικές επιθυμίες σαν κάτι που άσυνείδητα κινείται από αυτές. Πολλές αψθεντίες της ψυχανάλυσης προσπάθησαν ν' αποδείξουν ότι η λίμπιντο είναι ή κινητήρια δύναμη της αγριότητας, ακόμα κι όταν τό γυμνό μάτι δέ μπορεί ν' ανακαλύψει σεξουαλικά κίνητρα.

Αυτό βέβαια δεν αρνείται πώς ο σεξουαλικός σαδισμός, μαζί με τό μαζοχισμό, είναι μιά από τις πιο συχνές και πιο γνωστές διαστροφές. Για τούς ανθρώπους που έχουν αυτή τη διαστροφή, είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη σεξουαλική διέγερση και ανακούφιση. Κυμαίνεται από την επιθυμία πρόκλησης φυσικού πόνου σε μιά γυναίκα – π.χ. με ξυλοδαρμό – ως τόν έξευτελισμό της, τό δέσιμό της με άλυσίδες ή τόν έξαναγκασμό της σε απόλυτη ύπακοή για διάφορους σκοπούς. Μερικές φορές ο σαδιστής θέλει νά επιβάλει έντονο πόνο και βάσανα για νά διεγερθεί σεξουαλικά: τίς πιο πολλές φορές μιά μικρή δόση ναρκωτικού έχει τό απαιτούμενο αποτέλεσμα. Πολλές φορές μιά σαδι-

10. Πρβ. J. P. de River (1956). Τό βιβλίο περιέχει μιά συλλογή με ενδιαφέροντα ιστορικά έγκλημάτων που άφορούν σαδιστικές πράξεις, άλλα χρησιμοποιεί δίχως διάκριση την έννοια του «σαδισμού» για νά καλύψει διάφορες αποχρώσεις παρορμήσεων.

στική φαντασία έπαρκεί για να τον διεγείρει σεξουαλικά, και πολλοί άντρες, σε μία φυσιολογική σεξουαλική συνομιλία με τις γυναίκες τους, χωρίς να τό ξέρει ή σύντροφός τους, χρειάζονται μία σαδιστική φαντασία για να διεγερθούν σεξουαλικά. Στο σεξουαλικό μαζοχισμό ή διαδικασία αντίστρέφεται: ή διέγερση του άτομου βρίζεται τώρα στο να τό χτυπούν, να τό κακομεταχειρίζονται, να τό πληγώνουν. Καί ό σαδισμός και ό μαζοχισμός σαν σεξουαλικές διαστροφές είναι φαινόμενα πού συναντάμε συχνά. Φαίνεται πώς ό σεξουαλικός σαδισμός είναι συχνότερος στους άντρες, τουλάχιστον στον πολιτισμό μας· τό αν ό μαζοχισμός είναι συχνότερος στις γυναίκες είναι δύσκολο να τό βεβαιώσουμε, γιατί δέν έχουμε αξιόπιστα στοιχεία.

Πρίν αρχίσουμε να εξετάζουμε τό σαδισμό, πρέπει να δούμε πρώτα αν πρόκειται για διαστροφή – κι αν ναί, με ποιά έννοια.

Σήμερα είναι πολύ τής μόδας, ιδιαίτερα ανάμεσα σε μερικούς πολιτικά ριζοσπαστικούς διανοούμενους όπως ό Herbert Marcuse, να έπαινούν τό σαδισμό σαν έκφραση σεξουαλικής έλευθερίας. Τα κείμενα του μαρκήσιου de Sade ξαναδημοσιεύονται σε ριζοσπαστικές εφημερίδες σαν ένδείξεις αυτής τής «έλευθερίας». "Όλοι αποδέχονται τό επιχείρημα του de Sade, ότι ό σαδισμός είναι μία ανθρώπινη επιθυμία και πώς ή έλευθερία απαιτεί να έχουμε τό δικαίωμα να ίκανοποιούμε τις σαδιστικές και μαζοχιστικές μας επιθυμίες, όπως κι όλες τις άλλες, αν αυτό μάς ευχαριστεί.

Τό πρόβλημα είναι εξαιρετικά περίπλοκο. "Αν όρισουμε σαν διαστροφή – όπως και έχει γίνει – κάθε σεξουαλική πράξη πού δέν οδηγεί στη δημιουργία παιδιών, δηλαδή πού έξυπηρετεί μόνο τήν ήδονή, τότε είναι φυσικό πώς όλοι όσοι είναι αντίθετοι στην παραδοσιακή στάση θα ξεσηκωθούν – και με τό δίκιο τους – να υπερασπίσουν τις «διαστροφές». Αυτός όμως δέν είναι ό μόνος όρισμός τής διαστροφής και στην πραγματικότητα πρόκειται για έναν όρισμό έντελώς ξεπερασμένο.

Η σεξουαλική επιθυμία, ακόμα κι όταν δέν υπάρχει αγάπη, είναι μία έκφραση ζωής και αμοιβαίας προσφοράς και μοιράσματος τής ευχαρίστησης. Οί σεξουαλικές πράξεις πού χαρακτηρίζονται από τό γεγονός ότι ένα άτομο γίνε-

ται άντικείμενο τής περιφρόνησης ενός άλλου, τής έπιθυμίας του νά τό πληγώσει, του πόθου του νά τό έλέγξει, είναι οι μόνες άληθινές σεξουαλικές διαστροφές· κι αυτό όχι επειδή δέν έξυπηρετούν τήν τεκνοποιία, αλλά επειδή διαστρέφουν μιά παρόρμηση πού έξυπηρετεί τή ζωή σέ παρόρμηση πού στραγγαλίζει τή ζωή.

“Αν συγκρίνουμε τό σαδισμό μέ μιά μορφή σεξουαλικής συμπεριφοράς πού συχνά όνομάζεται διαστροφή – δηλαδή μέ όλα τά είδη τής στοματικής-γενετήσιας έπαφής – ή διαφορά γίνεται όλοφάνερη. Η συμπεριφορά αυτή είναι διαστροφή όσο και τό φιλί, γιατί δέν περιέχει έλεγχο ή έξευτελισμό ενός άλλου άτομου.

Τό έπιχείρημα ότι τό νά ύπακούει κανείς στις έπιθυμίες του άποτελεί φυσικό και άναφαίρετο δικαίωμα του και γιαυτό πρέπει νά γίνεται και σεβαστό, είναι άπόλυτα κατανοητό από τήν όρθολογιστική, προφρουδική σκοπιά, πού ύπέθετε ότι ό άνθρωπος έπιθυμεί μόνο ό,τι είναι καλό γι’ αυτόν και πώς άρα ή ήδονή είναι ό όδηγός γιά τήν έπιθυμητή πράξη. Έπειτα όμως από τόν Freud τό έπιχείρημα αυτό φαίνεται ξεπερασμένο. Ξέρουμε ότι πολλές από τίς έπιθυμίες του ανθρώπου είναι παράλογες, άκριβώς επειδή τόν βλάπτουν (όταν δέ βλάπτουν άλλους) και παρεμποδίζουν τήν ανάπτυξη του. Τό άτομο πού κινείται από τήν έπιθυμία νά καταστρέφει και πού αισθάνεται εύχαρίστηση μέ τήν πράξη τής καταστροφής δέ θά μπορούσε ποτέ νά προβάλλει τή δικαιολογία πώς έχει δικαίωμα νά συμπεριφέρεται καταστροφικά άφου τό έπιθυμεί και άφου αυτό άποτελεί πηγή εύχαρίστησης. Οι ύπερασπιστές τής σαδιστικής διαστροφής μπορούν ν’ άπαντήσουν πώς δέν ύπερασπίζονται τήν ικανοποίηση τών καταστροφικών και δολοφονικών έπιθυμιών· πώς ό σαδισμός είναι άπλά μιά από τίς έκδηλώσεις του σεξουαλισμού, «ζήτημα γούστου», και πώς δέν είναι χειρότερος από καμιά άλλη μορφή σεξουαλικής ικανοποίησης.

Τό έπιχείρημα αυτό παραγνωρίζει τήν πιό ουσιαστική πλευρά του ζητήματος: τό άτομο πού διεγείρεται σεξουαλικά από τή σαδιστική πρακτική έχει σαδιστικό χαρακτήρα – δηλαδή είναι σαδιστής, ένα άτομο μέ έντονη έπιθυμία νά έλέγχει, νά πληγώνει, νά έξευτελίζει ένα άλλο άτομο. Η ένταση τών σαδιστικών του έπιθυμιών έπηρε-

άζει τις σεξουαλικές του όρμές· κι αυτό δέ διαφέρει από τό γεγονός ότι άλλα μή σεξουαλικά κίνητρα, όπως ή επίζητηση δύναμης, πλούτου ή ό ναρκισσιόμος, μπορούν νά διεγείρουν τή σεξουαλική επιθυμία. Πραγματικά, σέ καμιά άλλη σφαίρα τής συμπεριφοράς δέ φαίνεται καθαρότερα ό χαρακτήρας τού άτομου απ' όσο στή σεξουαλική πράξη – ακριβώς επειδή είναι ή λιγότερο «έκμαθημένη» και τυποποιημένη συμπεριφορά. Ή αγάπη ενός άτομου, ή τρυφερότητα, ό σαδισμός ή ό μαζοχισμός του, ή άπληστία, ό ναρκισσιόμος του, οι άγωνίες του – μέ δυό λόγια όλα τά χαρακτηριστικά του γνωρίσματα – εκφράζονται στή σεξουαλική του συμπεριφορά.

Κάποιες φορές προβάλλεται τό έπιχείρημα πώς ή σαδιστική διαστροφή είναι υγιεινή επειδή δημιουργεί μιά άθώα έκτόνωση τών σαδιστικών τάσεων πού ένυπάρχουν σ' όλους τούς ανθρώπους. Σύμφωνα μέ τή λογική αυτού τού έπιχειρήματος, οι φρουροί στά χιτλερικά στρατόπεδα συγκέντρωσης θά φέρονταν πιό ανθρώπινα στους κρατούμενους άν είχαν έκτονώσει τις σαδιστικές τους τάσεις στις σεξουαλικές τους σχέσεις.

Παραδείγματα Σεξουαλικού Σαδισμού/Μαζοχισμού

Τά παραδείγματα σεξουαλικού σαδισμού και μαζοχισμού πού ακολουθούν είναι παρμένα από τήν *Ιστορία τής Ο*, τής Pauline Réage (1965), ένα βιβλίο πού έφτασε νά διαβάζεται όσο σχεδόν και τά κλασικά κείμενα τού de Sade.

Ή Πιέρ τής έδωσε τά χέρια πάνω απ' τό κεφάλι της, στήν άλυσίδα τού κρεβατιού. Ήτσι δεμένη, ό έραστής της τή φίλησε ξανά, και στάθηκε δίπλα της στό κρεβάτι. Τής είπε πάλι πόσο τήν αγαπούσε κι έπειτα σηκώθηκε κι έγενεψε στόν Πιέρ. Τήν είδε νά παλεύει, τόσο μάταια· άκουσε τά μουγκρητά της νά φουντώνουν, νά γίνονται άγριες κραυγές. Όταν τά μάτια της γέμισαν δάκρυα είπε στόν Πιέρ νά σταματήσει. Ήκεινη βρήκε ακόμα τή δύναμη νά τού πει ξανά πώς τόν αγαπούσε. Φίλησε τότε τό συσπασμένο πρόσωπό της, τό στόμα της πού λαχάνιαζε, έλυσε τά δεσμά της, τήν ξάπλωσε άπαλά κι έφυγε.

Ἡ Ο δέν πρέπει νά 'χε δική της θέληση· ὁ ἐραστής της καί οἱ φίλοι του πρέπει νά τήν ἐλέγχουν δλότελα· βρῖσκει τήν εὐτυχία της στή σκλαβιά καί κείνοι στό ρόλο τοῦ ἀπόλυτου ἀφέντη. Τό ἀπόσπασμα πού ἀκολουθεῖ δίνει μιὰ εἰκόνα αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τῆς σαδομαζοχιστικῆς παράστασης. (Ἐδῶ θά πρέπει νά ἐξηγήσω ὅτι μιὰ ἀπ' τῖς συνθῆκές ἐλέγχου τοῦ ἐραστή της εἶναι ὅτι ἡ Ο πρέπει νά ὑποτάσσεται στούς φίλους του τόσο ὑπάκουα, ὅσο καί στόν ἴδιο. Ἔνας ἀπ' τούς φίλους αὐτούς εἶναι ὁ Σέρ Στέφεν).

Στό τέλος σηκώθηκε καί, σάν νά 'θελε νά πει κάτι πού τήν ἐπνιγε, ξεκούμπωσε τά πάνω κουμπιά τοῦ φουστανιού της ὅσο πού φάνηκε τό χάρισμα τοῦ στήθους της. Μετά σηκώθηκε. Τά χέρια καί τά γόνατά της ἔτρεμαν. «Εἶμαι δικιά σου», εἶπε στόν Ρενέ. «Θά κάνω ὅ,τι θές ἐσύ».

«Ὅχι δικιά μου», τήν ἔκοψε ἐκεῖνος. «Δικιά μας. Καί τώρα πές: Ἀνήκω καί στούς δυό σας. Θά κάνω ὅ,τι θέλετε ἐσεῖς».

Τά διαπεραστικά γκριζά μάτια τοῦ Σέρ Στέφεν τήν κάρφωναν σταθερά, τό ἴδιο καί τά μάτια τοῦ Ρενέ, καί μέσα τους ἐνιωσε νά χάνεται καθῶς ξανάλεγε τῖς φράσεις πού τῆς ὑπαγόρευε, μεταφέροντάς τις ὁμως στό πρῶτο πρόσωπο σάν νά 'κανε μιὰ ἀσκηση γραμματικῆς. «Δίνεις σέ μένα καί στόν Σέρ Στέφεν τό δικαίωμά...» Τό δικαίωμα νά κάνουν τό κορμί της ὅ,τι ἤθελαν, σ' ὁποιοδήποτε τόπο καί μ' ὁποιοδήποτε τρόπο διάλεγαν, τό δικαίωμα νά τήν κρατοῦν ἀλυσοδεμένη, τό δικαίωμα νά τή μαστιγώνουν σάν σκλάβια ἢ φυλακισμένη γιά τό παραμικρότερο φταξιμό της ἢ ἀπλά γιά δικιά τους εὐχαρίστηση, τό δικαίωμα νά μήν ἀκοῦνε τά παρακάλια καί τῖς κραυγές της ὅταν τήν ἔκαναν νά ξεφωνίζει καί νά οὐρλιάζει. (P. Réage, 1965).

Ἄσ' ἔχει ὁ σαδισμός (καί ὁ μαζοχισμός) σάν σεξουαλικές διαστροφές ἀποτελοῦν μόνο ἓνα μικρό κομμάτι στόν τεράστιο ὄγκο τοῦ σαδισμού πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή σεξουαλική συμπεριφορά. Ἡ μή σεξουαλική σαδιστική συμπεριφορά, πού ἀποβλέπει στήν πρόκληση φυσικοῦ πόνου μέχρι τό θάνατο, ἔχει ἀντικείμενό της ἓνα ἀνίσχυρο πλάσμα, εἴτε ἄνθρωπο εἴτε ζῶο. Οἱ αἰχμάλωτοι πολέμου, οἱ δούλοι, οἱ ἠττημένοι ἐχθροί, τά παιδιά, οἱ ἄρρωστοι ἄνθρωποι (ιδιαι-

τερα οί πνευματικά ανάπηροι), οί τρόφιοι φυλακῶν, οί ἄοπλοι ἔγχρωμοι, τά σκυλιά - ὅλοι αὐτοί ἔχουν γίνει ἀντικείμενο φυσικοῦ σαδισμοῦ, πού συχνά συμπεριλαμβάνει τά πιό ἀπάνθρωπα βασανιστήρια. Ἀπό τά ἄγρια θεάματα τῆς Ρώμης ὡς τίς σύγχρονες ἀστυνομικές μονάδες, τά βασανιστήρια χρησιμοποιοῦνται κάτω ἀπ' τό προκάλυμμα θρησκευτικῶν ἢ πολιτικῶν σκοπῶν καί κάποιες φορές καθάρᾳ γιά διασκέδαση τῶν ἐξαθλιωμένων μαζῶν. Τό Κολλοσαῖο τῆς Ρώμης εἶναι πραγματικά ἕνα ἀπό τά μεγάυτερα μνημεῖα τοῦ ἀνθρώπινου σαδισμοῦ.

Μιά ἀπό τίς συχνότερες ἐκδηλώσεις τοῦ μή σεξουαλικοῦ σαδισμοῦ εἶναι ἡ κακομεταχείριση τῶν παιδιῶν. Αὐτή ἡ μορφή τοῦ σαδισμοῦ ἔγινε περισσότερο γνωστή τά τελευταῖα δέκα χρόνια ἔπειτα ἀπό ἀνακρίσεις πού ξεκίνησαν ἀπό τό σήμερα κλασικό ἔργο τοῦ C. H. Kempe καί ἄλλων (1962). Ἀπό τότε δημοσιεύτηκαν καί μερικά ἄλλα κείμενα¹¹ ἐνῶ γίνονται ἀκόμα μελέτες σέ εὐρύτερη κλίμακα. Ὅλα τά στοιχεῖα δείχνουν πῶς ἡ κακομεταχείριση τῶν παιδιῶν κυμαίνεται ἀπό τήν πρόκληση θανάτου ἔπειτα ἀπό γερό ξύλο ἢ σκόπιμη λιμοκτονία, ὡς τήν πρόκληση τραυματισμῶν. Πολύ λίγα ξέρουμε βέβαια γιά τό πῶς ἔγιναν ὅλες αὐτές οἱ κακοποιήσεις, ἀφοῦ τά ὑπάρχοντα στοιχεία προέρχονται κυρίως ἀπό κρατικές πηγές (π.χ. τήν ἀστυνομία πού κάλεσαν οἱ γείτονες, ἢ τά νοσοκομεῖα) ἀλλά ὅλοι συμφωνοῦν πῶς ὁ ἀριθμός τῶν περιπτώσεων πού ἔχουν γίνει γνωστές ἀποτελεῖ μικρό μόνο μέρος τοῦ συνόλου. Τά καλύτερα στοιχεία φαίνεται πῶς δίνει ὁ Gill, ἔπειτα ἀπό μία εὐρύτατη ἔρευνα. Ἀπ' αὐτά θ' ἀναφέρω μόνο ἕνα: Οἱ ἡλικίες τῶν παιδιῶν σ' αὐτές τίς περιπτώσεις μποροῦν νά χωριστοῦν σέ μερικές περιόδους: 1. ἀπό ἐνός ὡς δύο χρονῶν· 2. τά περιστατικά διπλασιάζονται ἀπό ἡλικία τριῶν ὡς ἐννέα χρόνων· 3. ἀπό ἐννέα ὡς δεκαπέντε χρόνων τά περιστατικά μειώνονται καί φτάνουν περίπου στό πρῶτο ἐπίπεδο, γιά νά ἐξαφανιστοῦν σταδιακά ὡς τήν ἡλικία τῶν δεκάξη (D. G. Gill, 1970). Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ σαδισμός εἶναι ἐντονότερος ὅταν τό παιδί εἶναι ἀκόμα ἀδοθήητο, ἀλλά ἀρχίζει νά ἔχει δική του θέληση καί ν'

11. Πρῶ. D. G. Gill (1970)· στόν R. Helfner καί C. H. Kempe, ἐκδ. (1968) πρῶ. S. X. Pádhill, ἐπίσης B. F. Steele καί C. B. Pollock.

άντιδρᾶ όταν ὁ ἐνήλικος θέλει νά τό ἐλέγξει ἀπόλυτα.

Ἡ πνευματική σκληρότητα, δηλαδή ἡ ἐπιθυμία νά ταπεινώσουμε ἢ νά πληγώσουμε ἕναν ἄλλο ἄνθρωπο, εἶναι ἴσως ἀκόμα πλατύτερα ἐξαπλωμένη ἀπ' ὅσο ὁ φυσικός σαδισμός. Τό εἶδος αὐτό εἶναι ἐξάλλου καί τό ἀσφαλέστερο γιά τό σαδιστή· κι ἔπειτα δέ χρησιμοποιεῖται φυσική βία ἀλλά «μόνο» λόγια. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὁ φυσικός πόνος μπορεῖ νά εἶναι ἐξίσου ἢ καί περισσότερο δυνατός μέ τόν ψυχικό. Δέ νομίζω πῶς χρειάζεται νά δώσω παραδείγματα πνευματικοῦ σαδισμοῦ. Οἱ γονεῖς τόν ἐπιβάλλουν στά παιδιά τους, οἱ καθηγητές στούς μαθητές τους, οἱ ἀνώτεροι στούς κατώτερους — μ' ἄλλα λόγια χρησιμοποιεῖται σέ κάθε κατάσταση ὅπου ὑπάρχει κάποιος πού δέ μπορεῖ νά προστατέψει τόν ἑαυτό του ἀπό τό σαδιστή. (Ἄν ὁ δάσκαλος φανεῖ ἀδύνατος, τότε συχνά οἱ μαθητές του μεταβάλλονται σέ σαδιστές). Ὁ πνευματικός σαδισμός καμουφλάρεται μέ φαινομενικά ἀθῶο τρόπο: μιά ἐρώτηση, ἕνα χαμόγελο, μιά παρατήρηση πού προκαλεῖ ταραχή. Ποῖός δέν ἀναγνωρίζει τόν «καλλιτέχνη» αὐτοῦ τοῦ εἶδους, τό ἄτομο πού βρῖσκει ἀκριβῶς τήν κατάλληλη λέξη ἢ τήν κατάλληλη χειρονομία γιά νά φέρει σέ δύσκολη θέση ἢ νά ταπεινώσει ἕναν ἄλλο μέ ἀθῶο τρόπο. Φυσικά αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ σαδισμός εἶναι συχνά πολύ περισσότερο ἀποτελεσματικός ἀπό τήν ταπείνωση πού ἐπιβάλλεται μπροστά σέ ἄλλους.¹²

Ἰωσήφ Στάλιν:

Μιά Κλινική Περίπτωση Μή Σεξουαλικοῦ Σαδισμοῦ

Ἔνα ἀπό τά χαρακτηριστικότερα ἱστορικά παραδείγματα πνευματικοῦ καί φυσικοῦ σαδισμοῦ ἦταν ὁ Στάλιν. Ἡ συμπεριφορά του εἶναι κλασική περιγραφή μή σεξουαλικοῦ σαδισμοῦ, ὅπως τά κείμενα τοῦ de Sade εἶναι περιγραφές σεξουαλικοῦ σαδισμοῦ. Πρῶτος αὐτός, ἀπό τότε πού ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση, διέταξε νά βασανίσουν πολιτικούς κρατούμενους — μέτρο πού μέχρι τότε ἦταν καταδικασμένο ἀπό τούς ρώσους ἐπαναστάτες (R. A. Medvedev,

12. Τό Ταλμούδ λέει πῶς ἂν κανεῖς ταπεινώσει ἕναν ἄνθρωπο μπροστά σέ ἄλλους εἶναι σάν νά τόν ἔχει σκοτώσει.

1971).¹³ Τήν εποχή του Στάλιν οι μέθοδοι βασανιστηρίων πού χρησιμοποιούσε ή NKVD ξεπέρασαν τήν τελειότητα καί τήν αγριότητα όλων όσων είχε μπορέσει νά σκεφτεί ή τσαρική άστυνομία. Μερικές φορές έδινε κι ό ίδιος τή γνώμη του γιά τά βασανιστήρια πού θά χρησιμοποιούσαν σ' ένα φυλακισμένο. Ειδικότητά του όμως ήταν ό πνευματικός σαδισμός, γιά τόν όποιο θά ήθελα νά δώσω μερικά παραδείγματα. Ένας από τούς πió αγαπημένους τρόπους του Στάλιν ήταν νά βεβαιώνει τούς ανθρώπους πώς ήταν άσφαλείς, μόνο καί μόνο γιά τούς συλλάβει τήν επομένη. Φυσικά ή σύλληψη έξουθένωνε τό θύμα ακόμα περισσότερο, έπειδή είχε νιώσει σιγουριά· έπειτα ό Στάλιν άπολάμβανε σαδιστικά τό γεγονός ότι αυτός ήξερε τί περίμενε πραγματικά τόν κρατούμενο, ένώ ταυτόχρονα τόν βεβαίωνε πώς είχε τήν εϋνοιά του. Μπορεί νά ύπάρξει μεγαλύτερη άνωτερότητα καί έλεγχος πάνω σ' έναν άλλο άνθρωπο;

Άς δοϋμε όμως μερικά παραδείγματα πού αναφέρει ό Μεντβέντιεφ:

Λίγο πριν τή σύλληψη του ήρωα του έμφύλιου πολέμου Ντ. Φ. Σέρντιτς, ό Στάλιν είχε κάνει μιά πρόποση σέ μιά δεξίωση, προτείνοντας νά πιουν στήν «άδερφοσύνη τους». Λίγες μέρες πριν από τή δολοφονία του Μπλιούχερ ό Στάλιν είχε μιλήσει πολύ εγκάρδια γι' αυτόν σέ μιά συνεδρίαση. Σέ μιά έπιτροπή Άρμενίων πού είχε έρθει νά τόν συναντήσει, ό Στάλιν ρώτησε γιά τόν ποιητή Τσάρεντς κι έιπε πώς δέ θά τόν άγγιζε κανείς. Ώστόσο, λίγους μήνες άργότερα ό Τσάρεντς πιάστηκε καί σκοτώθηκε. Η γυναίκα του κομισάριου Α. Σερεμπρόφσκι μιλάει γιά ένα ξαφνικό τηλεφώνημα του Στάλιν, ένα βράδυ του 1937: «Μαθαίνω πώς κυκλοφορείτε πεζή», τής έιπε. «Κι αυτό δέν είναι καλό. Οί άνθρωποι μπορουν νά δάλουν χιλια δυό μέ τό νοϋ τους. Θά σάς στείλω δικό μου αυτοκίνητο άν έχει χαλάσει τό δικό σας». Τό άλλο πρωί έφτασε ένα αυτοκίνητο από τό γκαράζ του Κρεμλίνου γιά νά τό χρησιμοποιήσει ή κυρία Σερεμπρόφσκι. Δυό μέρες άργότερα συνέλαβαν τόν άντρα της στό νοσοκομείο όπου βρισκόταν.

Ό διάσημος ιστορικός καί δημοσιολόγος Ι. Στέκλωφ,

13. Όλα τά παραθέματα σ' αυτό τό κεφάλαιο είναι από τό ίδιο έργο.

ἀναστατωμένος ἀπό τίς συλλήψεις, τηλεφώνησε στόν Στάλιν καί τοῦ ζήτησε νά συναντηθοῦν. «Καί βέβαια, ἔλα ἀμέσως», τοῦ εἶπε ὁ Στάλιν, κι ὅταν συναντήθηκαν τόν διαβεβαίωσε: «Τί ἀνησυχεῖς; Τό Κόμμα σέ ξέρει καί σου ἔχει ἐμπιστοσύνη· δέν ἔχεις νά φοβηθεῖς τίποτα». Ὁ Στέκλωφ γύρισε ξανά στούς φίλους του καί τήν οἰκογένειά του. Τό ἴδιό βράδυ ἤρθε νά τόν πάρει ἡ NKVD. Φυσικά τό πρῶτο πού σκέφτηκαν οἱ δικοί του ἦταν νά εἰδοποιήσουν τόν Στάλιν πού ἔμοιαζε νά μήν ξέρει τί εἶχε γίνει. Ἦταν πολύ πιό εὐκολο νά πιστεύουν στήν ἀγνοια τοῦ Στάλιν παρά σ' αὐτή τήν ἐκλεπτυσμένη ἀπάτη. Στά 1938, ὁ I. A. Ἀκούλωφ, γραμματέας τῆς Κεντρικῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς, ἔπεσε κάνοντας πατινάξ κι ἔπαθε πολλαπλά κι ἐπικίνδυνα κατάγματα. Ἔπειτα ἀπό ὑπόδειξη τοῦ Στάλιν ἔφεραν διάσημους χειρουργούς ἀπό τό ἐξωτερικό γιά νά σώσουν τή ζωή του. Ἀκολούθησε μιά μακριά καί δύσκολη ἀνάρρωση, κι ὁ Ἀκούλωφ γύρισε στή δουλιά του. Τόν συνέλαβαν ἀμέσως καί τόν ἐκτέλεσαν.

Μιά ιδιαίτερα ἐκλεπτυσμένη μορφή σαδισμού ἦταν ἡ συνήθεια τοῦ Στάλιν νά συλλαμβάνει τίς γυναῖκες – καί κάποτε καί τά παιδιά – μερικῶν ἀνώτερων στελεχῶν τῶν σοβιετῶν ἢ τοῦ κόμματος καί νά τά κρατάει σέ στρατόπεδα ἐργασίας, ἐνῶ οἱ σύζυγοί τους ἦταν ἀναγκασμένοι νά συνεχίζουν τή δουλιά τους, νά ὑποκύπτουν καί νά σέρνονται μπροστά στόν Στάλιν, χωρίς οὔτε κάν νά τολμοῦν νά ζητήσουν τήν ἀπελευθέρωσή τους. Ἔτσι ἡ γυναίκα τοῦ Καλίιν, προέδρου τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, πιάστηκε τό 1937,¹⁴ ἡ γυναίκα τοῦ Μολότωφ καί ἡ γυναίκα καί ὁ γιός τοῦ Ὅτο Κουουζίνεν – ἐνός ἀπό τά ἀνώτερα στελέχη τῆς Κομμουνιστικῆς – βρισκόνταν σέ στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ἐνας ἀνώνυμος μάρτυς λέει πῶς μπροστά του ὁ Στάλιν ρώτησε τόν Κουουζίνεν γιατί δέν προσπαθοῦσε νά ἐλευθερώσει τό γιό του. «Φαίνεται πῶς ὑπῆρχαν σοβαροί λόγοι γιά τή σύλληψή του», ἀπάντησε ὁ Κουουζίνεν. Σύμφωνα μέ τό μάρτυρα «ὁ Στάλιν χαμογέλασε καί διέταξε νά ἀφή-

14. Ὁ Μεντβέντιεφ ἀναφέρει πῶς οἱ ἀνακριτές τή βασάνισαν μέχρι πού νά ὑπογράψει δήλωση ἀποκήρυξης τοῦ συζύγου της· ὁ Στάλιν τούς ἀγνόησε γιά ἓνα διάστημα· ἤθελε μόνο νά τούς χρησιμοποιήσει σάν αἰτία γιά τή σύλληψη τοῦ Καλίιν καί ἄλλων ὅποτε θά ἤθελε.

σουν ἐλεύθερο τό γιό τοῦ Κουουζίνεν». Ὁ Κουουζίνεν ἔστειλε δέματα στή γυναίκα του πού θρυσκόταν σέ στρατόπεδο ἐργασίας, ἀλλά δέν τολμοῦσε νά γράψει ὁ ἴδιος πάνω τους τή διεύθυνση, κι ἔβαζε τήν οἰκονόμο του νά κάνει αὐτή τή δουλιά. Ὁ Στάλιν ἔβαλε ἀκόμα νά συλλάβουν τή γυναίκα τοῦ ἰδιαίτερου γραμματέα του, ἐνώ ὁ ἄντρας της ἐξακολούθησε νά μένει στή θέση του.

Δέ χρειάζεται καί πολλή φαντασία γιά νά νιώσουμε τόν ἔσχατο ἐξευτελισμό αὐτῶν τῶν ἀνώτερων στελεχῶν πού δέ μπορούσαν νά παραιτηθοῦν ἀπό τίς θέσεις τους, δέ μπορούσαν νά ζητήσουν τήν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν τους καί τῶν παιδιῶν τους, κι ἦταν ἐπιπλέον ἀναγκασμένοι νά συμφωνοῦν μέ τόν Στάλιν πώς ἡ σύλληψή τους ἦταν δικαιολογημένη. Αὐτοί οἱ ἄνθρωποι δέν πρέπει νά εἶχαν καθόλου αἰσθήματα — ἢ νά εἶχαν τσακιστεῖ ἠθικά καί νά εἶχαν χάσει κάθε αὐτοσεβασμό καί ἀξιοπρέπεια. Ἐνα ἐντυπωσιακό παράδειγμα εἶναι ἡ ἀντίδραση μιᾶς ἀπό τίς πιά ἰσχυρές φυσιογνομίες στή Σοβιετική Ἐνωση, τοῦ Λάζαρ Καγκάνοβιτς, ὅταν συνέλαβαν τόν ἀδερφό του, τόν Μιχαήλ Μωυσέεβιτς, πού ἦταν ὑπουργός τῆς Ἀεροπορικῆς Βιομηχανίας πρίν ἀπ' τόν πόλεμο:

Ἦταν σταλινικός κι εὐθυνόταν γιά τό διωγμό πολλῶν ἀνθρώπων. Ἐπειτα ὅμως ἀπό τόν πόλεμο ἔχασε τήν εὐνοια τοῦ Στάλιν. Σάν ἀποτέλεσμα μερικοί ἀπό τούς ἀξιωματούχους πού εἶχαν συλληφθεῖ — καί πού εἶχαν δῆθεν ὀργανώσει ἕνα μυστικό «φασιστικό κέντρο» — κατονόμασαν τόν Μιχαήλ Καγκάνοβιτς σάν συνένοχό τους. Εἶπαν ἀκόμα κάτι πολύ ἀνόητο, πώς αὐτός (ἕνας Ἑβραῖος) θά γινόταν ἀντιπρόεδρος τῆς φασιστικῆς κυβέρνησης ἂν οἱ χιτλερικοί καταλάμβαναν τή Μόσχα. Ὅταν ὁ Στάλιν πληροφορήθηκε τίς καταθέσεις τους, πού εἶναι φανερό πώς τίς περιέμενε, τηλεφώνησε τόν Λάζαρ Καγκάνοβιτς καί τοῦ εἶπε πώς ὁ ἀδερφός του ἔπρεπε νά συλληφθεῖ γιατί εἶχε σχέσεις μέ τούς φασίστες. «Καί λοιπόν;» ἀπάντησε ὁ Λάζαρ. «Ἄν εἶναι ἀνάγκη, νά τόν συλλάβετε!» Ὅταν τό Πολιτικό Γραφεῖο συζήτησε τό θέμα, ὁ Στάλιν παῖνεψε τόν Λάζαρ Καγκάνοβιτς γιά τίς «ἀρχές» του: εἶχε συμφωνήσει νά συλληφθεῖ ὁ ἀδερφός του. Πρόσθεσε ὅμως πώς ἡ σύλληψη δέ θά ἔπρεπε νά γίνει ἀμέσως. Ὁ Μιχαήλ Μωυσέεβιτς

ήταν στο Κόμμα εδώ και πολλά χρόνια, και όλες οι καταθέσεις θά 'πρεπε να έλεγχοϋν άκόμα μιά φορά. Τότε ο Μικογιάν άνέλαβε να φέρει σέ άντιπαράσταση τόν Μ. Μ. και τό άτομο πού είχε καταθέσει σέ βάρος του. Ή άντιπαράσταση έγινε στο γραφείο του Μικογιάν. Ήφεραν έναν άνθρωπο πού επανέλαβε τή μαρτυρία του μπροστά στον Καγκάνοβιτς, προσθέτοντας ότι μερικά έργοστάσια άεροπλάνων είχαν χτιστεί σκόπιμα κοντά στα σύνορα για να μπορέσουν να τά καταλάβουν εύκολότερα οι Γερμανοί. "Όταν ο Μιχαήλ Καγκάνοβιτς άκουσε τήν κατάθεση, ζήτησε τήν άδεια να πάει σέ μιά μικρή τουαλέτα πού επικοινωνούσε με τό γραφείο του Μικογιάν. Λίγα δευτερόλεπτα άργότερα ένας πυροβολισμός άκούστηκε από κεί.

Μιά άλλη μορφή του σαδισμού του Στάλιν ήταν και τό γεγονός ότι κανείς δέ μπορούσε να προβλέψει τή συμπεριφορά του. Ύπάρχουν περιπτώσεις ανθρώπων πού διέταξε να συλλάβουν, και πού έπειτα από βασανιστήρια και σοβαρές ποινές άφέθηκαν ελεύθεροι έπειτα από λίγους μήνες ή χρόνια και τούς ανατέθηκαν άνώτατα αξιώματα, συχνά χωρίς καμιά εξήγηση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τό φέροσιμο του Στάλιν σ' ένα παλιό του σύντροφο, τόν Σεργκέι Ίβάνοβιτς Καφταρέτζε,

πού κάποτε τόν είχε βοηθήσει να κρυφτεί στην Πετρούπολη όταν τόν καταζητούσαν. Τή δεκαετία του 1920 ο Καφταρέτζε, προσχώρησε στην τροτσικιστική αντιπολίτευση, και παραιτήθηκε μόνο όταν τό κέντρο ζήτησε από τούς ύποστηρικτές του να σταματήσουν τή δραστηριότητά τους. Ήπειτα από τό φόνο του Κύρωφ, ο Καφταρέτζε εξόριστος στο Καζάν σαν πρώην τροτσικιστής, έγραψε στον Στάλιν πώς δέ δούλευε αντίθετα στο Κόμμα. Άμέσως ο Στάλιν επανέφερε τόν Καφταρέτζε από τήν εξορία. Πολύ σύντομα πολλές κεντρικές εφημερίδες δημοσίεψαν ένα άρθρο του Καφταρέτζε πού άφηγούνταν ένα περιστατικό τής παράνομης συνεργασίας του με τόν Στάλιν. Τό άρθρο άρεσε στον Στάλιν, αλλά ο Καφταρέτζε δέν ξανάγραψε τίποτα για τό θέμα αυτό. Δέν επέστρεψε στο Κόμμα, και ζούσε κόνοντας μιά πολύ σεμνή εκδοτική δουλιά. Στα τέλη του 1936 τόν συνέλαβαν ξαφνικά μαζί με τή γυναίκα του και, έπειτα από βασανιστήρια, τούς καταδίκασαν σέ θάνατο. Τόν κατη-

γόρησαν πώς μαζί με τον Μπούντου Μντιβάνι σχεδίαζε τη δολοφονία του Στάλιν. Πολύ σύντομα μετά την καταδίκη ο Μντιβάνι εκτελέστηκε. Ο Καφαταρέτζε όμως έμεινε στο κελί του μελλοθάνατου πολύ καιρό. Έπειτα ξαφνικά τον οδήγησαν μιά μέρα στο γραφείο του Μπέρια όπου συνάντησε τη γυναίκα του, τόσο γερασμένη πού σχεδόν είχε γίνει αγνώριστη. Τούς άφησαν και τούς δυό ελεύθερους. Στην αρχή έμεινε σ' ένα ξενοδοχείο· έπειτα έπιασε δυό δωμάτια σέ μιά πολυκατοικία κι άρχισε νά δουλεύει. Ο Στάλιν άρχισε νά του δίνει διάφορα σημάδια εϋνοιας, καλώντας τον σέ δείπνο κι άκόμα κάνοντάς του μιά ξαφνική επίσκεψη μαζί με τον Μπέρια. (Η επίσκεψη ξεσήκωσε ολόκληρη τήν πολυκατοικία. Μιά από τίς γειτόνισσες του Καφαταρέτζε λιποθύμησε όταν, όπως είπε, «τό πορτραίτο του Σύντροφου Στάλιν» παρουσιάστηκε στό κατώφλι). Κάθε φορά πού έτρωγε με τον Καφαταρέτζε, ο Στάλιν σεργιρίζε μόνος του τή σούπα, διηγόταν ανέκδοτα και άναμνήσεις. 'Ωστόσο, σ' ένα άπ' αυτά τά γεύματα, ο Στάλιν όρμησε ξαφνικά στόν καλεσμένο του κι είπε: «Κι όμως, ήθελες νά μέ σκοτώσεις».¹⁵

Η συμπεριφορά του Στάλιν σ' αυτή τήν περίπτωση δείχνει μέ ξεχωριστή σαφήνεια ένα στοιχείο του χαρακτήρα του - τήν επιθυμία νά δείχνει στους άλλους πώς είχε άπόλυτη έξουσία και έλεγχο πάνω τους. Μέ μιά λέξη του μπορούσε νά τούς σκοτώσει, νά τούς ρίξει σέ βασανιστήρια, νά τούς ξανα σώσει, νά τούς ανταμείψει· είχε τήν έξουσία του Θεού σέ ζωή και σέ θάνατο, τή δύναμη τής φύσης νά εϋνοεί ή νά καταστρέφει, νά προκαλεί πόνο και νά γιατρεύει. Ζωή και θάνατος ήταν έξαρτημένα από τίς παραξενιές του. Αυτό μπορεί ίσως νά εξηγήσει γιατί δέ σκότωσε μερικούς ανθρώπους όπως ο Λιτβίνωφ (όταν ή πολιτική του για κατανόηση μέ τή Δύση απέτυχε) ή ο Έρεμπουργκ πού αντιπροσώπευε όλα όσα μισούσε ο Στάλιν, ή ο Πάστερνακ πού είχε παρεκκλίνει στήν αντίθετη κατεύθυνση από τον Έρεμπουργκ. Ο Μεντβέντιεφ προσφέρει μιά δική του εξήγηση, λέγοντας ότι σέ μερικές περιπτώσεις ο Στάλιν άναγκαζόταν νά κρατάει ζωντανούς κάποιους

15. Φυσικά ο Στάλιν ήξερε πολύ καλά, λέει ο Μεντβέντιεφ, πώς ο Καφαταρέτζε δέν ήθελε νά τον σκοτώσει.

παλιούς μπολσεβίκους, για να μπορεί να ισχυρίζεται ότι συνεχίζει το έργο του Λένιν. Σίγουρα όμως αυτό δε μπορεί να ισχύσει για την περίπτωση του Έρεμπουργκ. Υποθέτω πώς και εδώ ο Στάλιν διασκέδαζε με την αίσθηση του ελέγχου που άσκούσε με την παραξενιά και τις διαθέσεις του, χωρίς να τον περιορίζει καμιά – είτε και η πιο ανόσια – αρχή.

Ἡ Φύση τοῦ Σαδισμού

Ἐδωσα αὐτά τὰ παραδείγματα ἀπό τό σαδισμό τοῦ Στάλιν γιατί διευκολύνουν πολύ τήν παρουσίαση τοῦ κύριου θέματος: τῆς φύσης τοῦ σαδισμού. Ὡς ἐδῶ ἀσχοληθήκαμε περιγραφικά μέ τά διάφορα εἶδη σαδιστικῆς συμπεριφορᾶς, σεξουαλικῆς, φυσικῆς καί πνευματικῆς. Αὐτές οἱ μορφές σαδισμού δέν εἶναι ἀνεξάρτητες ἤ μιά ἀπό τήν ἄλλη· τό πρόβλημα εἶναι νά βροῦμε ποιό στοιχεῖο ἔχουν κοινό – δηλαδή τήν οὐσία τοῦ σαδισμού. Ἡ ὀρθόδοξη ψυχανάλυση ἰσχυρίστηκε πῶς καί στίς τρεῖς μορφές ὑπάρχει μιά εἰδική ἀποψη σεξουαλισμοῦ· στή δεύτερη φάση τῆς θεωρίας τοῦ Freud παρουσιάστηκε ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ὁ σαδισμός ἦταν ἓνα κρᾶμα ἔρωτα (σεξουαλικότητος) καί ἐνοστίκτου τοῦ θανάτου, πού κατευθύνεται ἔξω ἀπό τό ἄτομο, ἐνῶ ὁ μαζοχισμός ἓνα κρᾶμα ἔρωτα καί ἐνοστίκτου τοῦ θανάτου πού κατευθύνεται μέσα στό ἄτομο.

Ἀπέναντι σ' αὐτό ἔχω νά προτείνω ὅτι πυρήνας τοῦ σαδισμού, κοινός σ' ὅλες του τίς ἐκφράσεις, εἶναι τό πάθος νά ἔχει κανεῖς ἀπόλυτο καί ἀπεριόριστο ἔλεγχο πάνω σ' ἓνα ζωντανό πλάσμα, εἴτε ζῶο εἴτε παιδί, εἴτε ἄντρα εἴτε γυναίκα. Τό ν' ἀναγκάσουμε κάποιον νά δοκιμάσει πόνο ἢ ἐξευτελισμό χωρίς νά μπορεί νά προστατέψει τόν ἑαυτό του εἶναι μιά ἐκδήλωση ἀπόλυτου ελέγχου ἀλλά ὄχι καί ἡ μοναδική. Τό ἄτομο πού ἀσκεῖ ἀπόλυτο ἔλεγχο πάνω σ' ἓνα ἄλλο ζωντανό πλάσμα κάνει αὐτό τό πλάσμα ἀντικείμενό του, ἰδιοκτησία του, ἐνῶ ταυτόχρονα γίνεται θεός γι' αὐτό τό πλάσμα. Κάποιες φορές ὁ ἔλεγχος μπορεί νά βοηθήσει, καί σ' αὐτή τήν περίπτωση μπορούμε νά μιλάμε γιά καλοήθη σαδισμό, ὅπως στίς περιπτώσεις πού ἓνα ἄτομο ἐξουσιάζει ἀπόλυτα ἓνα ἄλλο ἀλλά γιά τό καλό του,

καί οὐσιαστικά τό προωθεῖ μέ πολλούς τρόπους – ἂν παραβλέψουμε τό γεγονός ὅτι τό κρατάει δέσμιο. Ὅμως στίς περισσότερες περιπτώσεις ὁ σαδισμός εἶναι κακοήθης. Ὁ ἀπόλυτος ἔλεγχος πάνω σ' ἕνα ἄλλο ἀνθρώπινο πλάσμα σημαίνει ἀκρωτηριασμό, ἀσφυξία, παραμόρφωση. Κι ἕνας τέτοιος ἔλεγχος μπορεῖ ν' ἀσκεῖται μ' ὅλες τίς μορφές καί σ' ὅλους τούς βαθμούς.

Τό ἔργο τοῦ Albert Camus *Καλιγούλας* δίνει ἕνα παράδειγμα ἀκραίου τύπου σαδιστικοῦ ἐλέγχου πού φτάνει ὡς τόν πόθο τῆς παντοδυναμίας. Βλέπουμε πῶς ὁ Καλιγούλας, ὀδηγημένος ἀπό τίς περιστάσεις σέ μιὰ θέση ἀπεριόριστης δύναμης, βουλιάζει ὅλο καί πιά πολύ στόν πόθο γιά δύναμη. Κοιμᾶται μέ τίς γυναῖκες τῶν γερουσιαστῶν κι ἀπολαμβάνει τήν ταπείνωσή τους ὅταν τούς βλέπει ν' ἀναγκάζονται νά τοῦ φερθοῦν σάν φίλοι, γεμάτοι θαυμασμό καί ἀφοσίωση. Σκοτώνει μερικούς, ἀλλά καί πάλι ὅσοι ἀπομένουν εἶναι ἀκόμα ἀναγκασμένοι νά γελοῦν καί ν' ἀστειεύονται. Ὅμως ἀκόμα κι ὅλη αὐτή ἡ δύναμη δέν τόν ἱκανοποιεῖ· θέλει τήν ἀπόλυτη δύναμη, γυρεύει τό ἀδύνατο. Ὁ Camus τόν βάζει νά πεῖ, «Θέλω τό φεγγάρι».

Βέβαια εἶναι πολύ εὐκόλο νά πούμε πῶς ὁ Καλιγούλας εἶναι τρελός, ὅμως ἡ τρέλα του εἶναι ἕνας τρόπος ζωῆς· εἶναι μιὰ λύση στό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης γιατί ἐξυπηρετεῖ τήν ψευδαίσθηση τῆς παντοδυναμίας, τό ξεπέρασμα τῶν ὁρίων τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Προσπαθώντας νά κερδίσει αὐτή τήν ἀπόλυτη δύναμη, ὁ Καλιγούλας χάνει κάθε ἐπαφή μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους. Γίνεται ἀπόβλητος ἀποδιώχνοντας τούς ἄλλους· καί πρέπει νά τρελαθεῖ, γιατί ὅταν ἡ προσπάθειά του ν' ἀποκτήσει παντοδυναμία ἀποτυχαίνει, μένει ἕνα μοναχικό κι ἀδύναμο ἄτομο.

Φυσικά ἡ περίπτωση τοῦ Καλιγούλα ἀποτελεῖ ἐξαίρεση. Πολύ λίγοι εἶχαν ποτέ τήν εὐκαιρία ν' ἀποκτήσουν τόση δύναμη ὥστε νά δημιουργήσουν τήν ψευδαίσθηση πῶς ἡ δύναμη αὐτή μπορεῖ νά γίνει ἀπόλυτη. Ἔχουν ὑπάρξει ὅμως μερικοί στήν ἱστορία, καί μάλιστα μέχρι τήν ἐποχή μας· ἂν μείνουν πάντα νικητές, δοξάζονται σάν μεγάλοι κυβερνητές ἢ στρατηγοί· ἂν ἡττηθοῦν, τούς θεωροῦν τρελούς ἢ ἐγκληματίες.

Αὐτή ἡ ἀκραία λύση στό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης

ὑπαρξης εἶναι ἀπ' τὰ πρὶν ἀποκλεισμένη γιὰ τό μέσο ἄτομο. Ὡστόσο στά περισσότερα κοινωνικά συστήματα, ἀκόμα καί στό δικό μας, ὑπάρχουν ἄνθρωποι σέ κατώτερα κοινωνικά ἐπίπεδα πού ἀσκοῦν κάποιον ἔλεγχο σέ ἄλλους. Ὑπάρχουν πάντα γυναῖκες, παιδιά ἢ σκυλιά· ὑπάρχουν ἄλλοι ἀδοθήητοι ἄνθρωποι, ὅπως εἶναι οἱ τρόφιμοι φυλακῶν, οἱ ἄρρωστοί στά νοσοκομεῖα, οἱ ἀνήμποροι (ἰδιαίτερα οἱ πνευματικά ἀνάπηροι), οἱ μαθητές στά σχολεῖα, τά μέλη τῶν δημόσιων γραφειοκρατιῶν. Ἐξαρτιέται πιά ἀπό τήν κοινωνική δομή σέ ποιό βαθμό ἡ πραγματική δύναμη τῶν ἀνώτερων ἐλέγχεται ἢ περιορίζεται σέ καθεμίᾳ ἀπ' αὐτές τίς περιπτώσεις, καί ἐπομένως καί τό πόσες δυνατότητες σαδιστικῆς ἱκανοποίησης προσφέρονται σέ κάθε κατάσταση. Ἐκτός ὅμως ἀπ' αὐτές τίς περιπτώσεις, οἱ θρησκευτικές ἢ φυλετικές μειονότητες, στό βαθμό πού εἶναι ἀνίσχυρες, προσφέρουν ἀπεριόριστες εὐκαιρίες γιὰ σαδιστική ἱκανοποίηση ἀκόμα καί γιὰ τά φτωχότερα μέλη τῆς πλειονότητας.

Ὁ σαδισμός εἶναι ἡ καλύτερη ἀπάντηση τοῦ ἀτόμου στό ὅτι γεννήθηκε ἄτομο, ὅταν δέν ὑπάρχει καμιᾶ καλύτερη λύση. Ἡ ἐμπειρία τοῦ ἀπόλυτου ἐλέγχου πάνω σ' ἓνα ἄλλο πλάσμα, τῆς παντοδυναμίας του σέ σχέση μ' αὐτό, δημιουργεῖ στόν ἄνθρωπο τήν ψευδαίσθηση ὅτι ξεπερνάει τούς περιορισμούς τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ ζωή του εἶναι στερημένη ἀπό παραγωγικότητα καί χαρά. Ὁ σαδισμός δέν ἔχει οὐσιαστικά πρακτικό σκοπό· δέν εἶναι «ἐπιφανειακός» ἀλλά μορφή ἀφοσίωσης. *Εἶναι ἡ μεταμόρφωση τῆς ἀδυναμίας στήν ἐμπειρία τῆς παντοδυναμίας, εἶναι ἡ θρησκεία τῶν ψυχικά ἀνάπηρων.*

Ὡστόσο κάθε κατάσταση στήν ὁποία ἓνα ἄτομο ἢ μιᾶ ομάδα ἀποκτᾶ ἀνεξέλεγκτη δύναμη πάνω σέ κάποιον ἄλλο, δέ δημιουργεῖ σαδισμό. Πολλοί — ἴσως οἱ περισσότεροι — γονεῖς, δεσμοφύλακες, δάσκαλοι καί γραφειοκράτες δέν εἶναι σαδιστές. Σέ πολλές περιπτώσεις ἡ δομή τοῦ χαρακτήρα πολλῶν ἀτόμων δέν τά ὠθεῖ στήν ἀνάπτυξη σαδισμού, ἀκόμα κι ὅταν οἱ περιστάσεις προσφέρουν ἀνάλογες εὐκαιρίες. Ἄτομα μέ ἰσχυρό χαρακτήρα ἀγάπης γιὰ τή ζωή δέν παρασύρονται εὐκόλα ἀπό τή δύναμη. Θά ἦταν ὅμως ἐπικίνδυνη ὑπεραπλούστευση ἂν κατατάσσαμε τούς ἀνθρώπους μόνο σέ δύο ομάδες: τούς σαδιστές δαίμονες

καί τούς μή σαδιστές άγιους. Αυτό πού μετράει εΐναι ή ένταση τοϋ σαδιστικοϋ πάθους μέσα στό χαρακτήρα τοϋ δοσμένου άτομου. Ύπάρχουν πολλοί πού έχουν στό χαρακτήρα τους σαδιστικά στοιχεία, αλλά τά εξισορροποϋν μέ ισχυρές τάσεις αγάπης γιά τή ζωή κι έτσι δέ μποροϋν νά χαρακτηριστοϋν σαδιστές. Συχνά σέ τέτοια άτομα ή έσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στίς δύο τάσεις καταλήγει σέ μία μεγάλη ευαισθησία άπέναντι στό σαδισμό, καί στόν αντιδραστικό σχηματισμό άλλεργικῶν αντιδράσεων άπέναντι σ' όλες τίς μορφές του. (Ίχνη τῶν σαδιστικῶν τους τάσεων μπορεΐ νά φαίνονται ακόμα στήν άσήμαντη περιθωριακή τους συμπεριφορά, πού εΐναι όμως τόσο έλαφρά ὥστε νά μή γίνονται πάντα αισθητά). Ύπάρχουν κι άλλοι μέ σαδιστικό χαρακτήρα, στους οποίους ο σαδισμός εξισορροπεΐται τελικά άπό αντίρροπες δυνάμεις (αυτό δέ σημαΐνει πώς άπλά καταστέλλεται καί άπωθεΐται). έτσι ένῶ μποροϋν νά αισθάνονται κάποια χαρά όταν έλέγχουν άδοήθητους ανθρώπους, δέ θά συμμετείχαν οϋτε θ' άπολάμβαναν άληθινά βασανιστήρια καί παρόμοιες άγριότητες (έκτός κι αν βρισκονταν κάτω άπό έξαιρετικές συνθήκες, ὅπως εΐναι ή μαζική φρενίτιδα). Αυτό φαίνεται άπό τή στάση τοϋ χιτλερικοϋ καθεστώτος άπέναντι στίς σαδιστικές άγριότητες πού γίνονταν μέ διαταγή του. Τό καθεστώς αυτό ήταν άναγκασμένο νά διατηρεΐ τίς εκτελέσεις τῶν Έβραίων καί τῶν Πολωνῶν ένα μυστικό, πού τό ήξερε μόνο ή μικρή ομάδα τής έλίτ τῶν Ές Ές, αλλά όχι καί ή τεράστια πλειονότητα τοϋ γερμανικοϋ πληθυσμοϋ. Σέ πολλούς λόγους τοϋ Himmler καί άλλων εκτελεστών, υπογραμμίζοταν ὅτι οί φόνοι έπρεπε νά γίνονται «άνθρώπινα», χωρίς σαδιστικές υπερβολές, γιατί άλλιῶτικα ακόμα καί οί άντρες τῶν Ές Ές θά τιμωροϋνταν αϋστηρά. Σέ μερικές περιπτώσεις έδιναν έντολή νά περνοϋν άπό μία σύντομη, καθαρά τυπική, δίκη τούς ρώσους καί πολωνούς πολίτες πού θά εκτελοϋνταν, έτσι ὥστε οί δήμιό τους νά αισθάνονται τήν εκτέλεση σάν «νόμιμη». Άν κι όλα αυτά ήχοϋν παράλογα μέ τήν υποκρισία τους, δέν παϋουν ν' άποτελοϋν άπόδειξη ὅτι οί ήγέτες τῶν Ναζί πίστευαν πώς οί σαδιστικές πράξεις σέ μεγάλη κλίμακα θά έκαναν τούς πιο νομοταγείς ὁπαδούς τοϋ καθεστώτος νά επαναστατήσουν. Ένας μεγάλος ὄγκος υλικοϋ έχει έρθει στό φῶς άπό

τό 1945, αλλά ακόμα δέν ἐξετάστηκε μέ ἀκριβεία σέ ποιό βαθμό ἢ πλειονότητα τῶν Γερμανῶν ὠθήθηκε σέ σαδιστικές πράξεις – ακόμα κι ὅταν ἀπέφευγε νά τίς ξέρει.

Σαδιστικά γνωρίσματα στό χαρακτήρα μποροῦν νά παρουσιαστοῦν καλύτερα καί ἐμφανεστερα ἂν τά ἀπομονώσουμε ἀπό τήν ὄλη δομή τοῦ χαρακτήρα. Αὐτά ἀνήκουν σ' ἓνα σύνδρομο πού πρέπει νά νοηθεῖ σάν σύνολο. Γιά τό σαδιστικό χαρακτήρα ὅλα τά ζωντανά πλάσματα μποροῦν νά ἐλεγχοῦν· τά ζωντανά πλάσματα γίνονται ἀντικείμενα. Ἡ, γιά νά γίνουμε πιό ἀκριβεῖς, τά ζωντανά πλάσματα μεταμορφώνονται σέ ζωντανά ἀντικείμενα ἐλέγχου. Οἱ ἀντιδράσεις τούς δημιουργοῦνται μέ τόν ἐξαναγκασμό ἐκείνου πού τά ἐλέγχει. Ὁ σαδιστής θέλει νά γίνει κύριος τῆς ζωῆς, γι'αὐτό καί ἐπιδιώκει νά διατηρήσει τή ζωή στό θῦμα του. Κι αὐτό εἶναι πού τόν διακρίνει οὐσιαστικά ἀπό τό καταστροφικό ἄτομο. Ὁ καταστροφέας θέλει νά ἐξοντώσει τό ἄτομο, νά τό ἐξαφανίσει, νά καταστρέψει τήν ἴδια τή ζωή· ὁ σαδιστής γυρεύει τήν αἰσθησιμότητα πώς ἐλέγχει καί πνίγει τή ζωή.

Ἐνα ἄλλο γνώρισμα τοῦ σαδιστῆ εἶναι πώς τόν ἐρεθίζουν μόνο τά ἀβοήθητα ἄτομα καί ποτέ τά ἰσχυρά. Γιά παράδειγμα, δέν αἰσθάνεται καμιὰ σαδιστική ἱκανοποίηση ἂν πληγώσει ἓναν ἐχθρό σέ μιὰ μάχη ἴσου πρὸς ἴσο, ἐπειδή σ' αὐτή τήν κατάσταση ἢ πρόκληση μιᾶς πληγῆς δέν εἶναι ἔκφραση ἐλέγχου. Γιά τό σαδιστικό χαρακτήρα μόνο μιὰ θαυμαστή ιδιότητα ὑπάρχει – ἡ δύναμη. Θαυμάζει, ἀγαπάει καί ὑποτάσσεται μόνο σέ κείνους πού ἔχουν δύναμη, ἐνῶ περιφρονεῖ καί θέλει νά ἐλέγχει τούς ἀνίσχυρους πού δέ μποροῦν νά τόν πολεμήσουν.

Ὁ σαδιστικός χαρακτήρας φοβᾶται ὅλα ὅσα δέν εἶναι βέβαια καί προβλέψιμα, ὅλα ὅσα τοῦ προσφέρουν ἐκπλήξεις πού θά τόν ἀνάγκαζαν ν' ἀντιδράσει αὐθόρμητα καί γνήσια. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο φοβᾶται τή ζωή. Ἡ ζωή τόν τρομάζει ἀκριβῶς ἐπειδή ἀπό τή φύση της εἶναι ἀπρόβλεπτη καί ἀβέβαιη. Μπορεῖ νά εἶναι δομημένη, ἀλλά δέν ἔχει σταθερή τάξη· μόνο ἓνα εἶναι βέβαιο στή ζωή: πώς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πεθαίνουν. Ὅμοια ἀβέβαιη εἶναι καί ἡ ἀγάπη. Τό νά σ' ἀγαποῦν ἀπαιτεῖ τήν ἱκανότητα νά γίνεσαι ἀγαπητός, νά προκαλεῖς ἀγάπη, κι αὐτό ἐμπεριέχει πάντα ἓνα κίνδυνο ἀπόρριψης ἢ ἀποτυχίας. Νά γιατί ὁ

σαδιστικός χαρακτήρας μπορεί ν' «ἀγαπήσει» μόνο όταν ἐλέγχει, δηλαδή μόνο όταν ἀσκει μιά ἐξουσία πάνω στό ἀντικείμενο τῆς ἀγάπης του. Ὁ σαδιστικός χαρακτήρας εἶναι συνήθως ξενοφοβικός καί νεοφοβικός — καθετί τό παράξενο εἶναι καινούργιο καί καθετί καινούργιο προκαλεῖ φόβο, ὑποψία καί ἀπαρέσκεια, ἐπειδή ἀπαιτεῖ αὐθόρμητη, ζωντανή καί ἀτυποποίητη ἀνταπόκριση.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο στό σύνδρομο αὐτό εἶναι ἡ δουλικότητα καί ἡ δειλία τοῦ σαδιστῆ. Ἴσως φαίνεται ἀντίφαση πώς ὁ σαδιστής εἶναι πρόσωπο ὑπάκουο. Κι ὡστόσο ὄχι μόνο δέν εἶναι ἀντίφαση, ἀλλά ἀναγκαιότητα. Εἶναι σαδιστής ἐπειδή νιώθει ἀνίσχυρος, ἀψυχος, ἀνίκανος. Προσπαθεῖ νά ἐξισορροπήσει αὐτή τήν ἔλλειψη ἀποκτώντας ἐξουσία πάνω σέ ἄλλους, μεταμορφώνοντας τό σκουλήκι πού νιώθει πώς εἶναι σέ θεό. Ἀκόμα ὅμως κι ὁ σαδιστής πού ἔχει δύναμη ὑποφέρει ἀπό τήν ἀνθρώπινη ἀδυναμία του. Μπορεῖ νά σκοτώνει καί νά βασανίζει, ἀλλά μένει πάντα ἕνα ἄτομο δίχως ἀγάπη, ἀπομονωμένο, τρομαγμένο, πού χρειάζεται μιά ἀνώτερη δύναμη γιά νά τήν ὑπακούει. Γιά κείνους πού βρισκόνταν ἕνα σκαλοπάτι πιό κάτω ἀπό τόν Hitler, ὁ Φύρερ ἐκπροσωποῦσε τήν ἀνώτερη δύναμη· γιά τόν ἴδιο τόν Hitler ἀνώτατη δύναμη ἦταν ἡ Μοίρα, οἱ νόμοι τῆς ἐξέλιξης.

Αὐτή ἡ ἀνάγκη ὑποταγῆς εἶναι ριζωμένη στό μαζοχισμό. Ὁ σαδισμός καί ὁ μαζοχισμός, πού συνδέονται πάντα, ἀποτελοῦν ἀντιθέσεις σέ μπηχαβιοριστική βάση ἀλλά στήν πραγματικότητα εἶναι δύο διαφορετικές ὄψεις μιᾶς βασικῆς κατάστασης: τῆς αἰσθησης τῆς ἀνημπορίας. Καί ὁ σαδιστής καί ὁ μαζοχιστής χρειάζονται κάποιο ἄλλο πλάσμα γιά νά τοὺς «συμπληρώνει». Ὁ σαδιστής κάνει τό ἄλλο πλάσμα προέκταση τοῦ ἑαυτοῦ του· ὁ μαζοχιστής κάνει τόν ἑαυτό του προέκταση κάποιου ἄλλου. Καί οἱ δύο ζητοῦν μιά συμβιωτική σχέση ἐπειδή κανεῖς τους δέν ἔχει κάποιο κέντρο μέσα του. Ἄν καί φαινομενικά ὁ σαδιστής εἶναι ἐλεύθερος ἀπό τό θύμα του, δέν παύει νά τό χρειάζεται μέ τρόπο διεστραμμένο.

Μιᾶς κι ἡ σχέση σαδισμού καί μαζοχισμού εἶναι πολύ στενή, εἶναι πιο σωστό νά μιᾶμε γιά σαδομαζοχιστικούς χαρακτήρες, ἄν καί σέ κάθε συγκεκριμένο ἄτομο κυριαρχεῖ ἢ μιά ἢ ἡ ἄλλη πλευρά. Ὁ σαδομαζοχιστής ὀνομάζεται καί

«αυταρχικός χαρακτήρας», όταν μεταφράζουμε την ψυχολογική πλευρά της δομής του χαρακτήρα του στην όρολογία της πολιτικής συμπεριφοράς. Η έννοια δικαιώνεται στο γεγονός ότι άτομα που ή πολιτική τους στάση περιγράφεται γενικά σαν αυταρχική (ένεργητική και παθητική) δείχνουν συχνά (στην κοινωνία μας) χαρακτηριστικά σαδομαζοχιστικού χαρακτήρα: Έλεγχο στους κατώτερους και ύποταγή στους ανώτερους.¹⁶

Ο σαδομαζοχιστικός χαρακτήρας δέ μπορεί νά γίνει απόλυτα κατανοητός χωρίς ν' αναφερθούμε στην έννοια του Freud για τό «πρωκτοερωτικό άτομο», που τή διεύρυναν οί μαθητές του, ιδιαίτερα ό Κ. Abraham και ό Ernest Jones.

Ο Freud (1908) πίστευε πώς τό πρωκτοερωτικό άτομο έκδηλωνόταν μ' ένα σύνδρομο γνωρισμάτων του χαρακτήρα του: πείσμα, μεθοδικότητα και φιλαργυρία, στά όποια προστέθηκαν άργότερα ή άκρίβεια και ή μανία της καθαριότητας. Υπέθεσε ακόμα ότι αυτό τό σύνδρομο ήταν ριζωμένο στην «πρωκτική λίμπιντο» που έχει την πηγή της στην έρωτογενή ζώνη του πρωκτού. Τά γνωρίσματα του χαρακτήρα σ' αυτό τό σύνδρομο έρμηνεύτηκαν σαν αντίδραστικοί σχηματισμοί ή σαν έξιδανικεύσεις τών σκοπών αυτής της πρωκτικής λίμπιντο.

Προσπαθώντας νά βάλω τόν τρόπο συσχετισμού στή θέση της θεωρίας της λίμπιντο, έφτασα στην ύπόθεση ότι τά διάφορα χαρακτηριστικά του συνδρόμου είναι έκδηλώσεις ενός τρόπου σχέσης που κρατάει μιά απόσταση, έλέγχει, απορρίπτει και αποθησαυρίζει («αποθησαυριστικός χαρακτήρας») (E. Fromm, 1947). Αυτό βέβαια δέ σημαίνει

16. Ο αυταρχικός χαρακτήρας αναλύθηκε για πρώτη φορά στή γερμανική μελέτη που αναφέρουμε στην ύποσ. 8 του κεφ. 2. Η ανάλυση τών στοιχείων που συγκεντρώθηκαν έδειξε πώς τό 78% αυτών που απάντησαν δέν είχαν ούτε αυταρχικό ούτε αντιαυταρχικό χαρακτήρα και γιατί, σέ περίπτωση που ό Hitler θά νικούσε, δέ θά γίνονταν ένθερμοι ναζιστές ή αντιναζιστές. Περίπου 12% είχαν αντιαυταρχικό χαρακτήρα και θά έμεναν όρκισμένοι έχθροί του Ναζισμού, ενώ περίπου 10% είχαν αυταρχικό χαρακτήρα και θά γίνονταν παθιασμένοι Ναζί. Τά αποτελέσματα αυτά δέν αντιστοιχούν απόλυτα σ' αυτό που συνέβηκε μετά τά 1933 (E. Fromm κ.ά., 1936). Άργότερα ό T. Adorno μελέτησε τόν αυταρχικό χαρακτήρα, άν και στή μελέτη του τόν αντιμετωπίζει μηχαθιοριστικά κι όχι ψυχαναλυτικά, στή βάση του σαδομαζοχιστικού χαρακτήρα (1950).

πώς οι κλινικές παρατηρήσεις του Freud όσο αφορά τον ειδικό ρόλο των περιπτώσεων και των κινήσεων του έντερου δέν ήταν σωστές. Απεναντίας, παρατηρώντας ψυχαναλυτικά δεκάδες χρόνια διάφορα άτομα, είδα να επιδεικνύονται απόλυτα οι παρατηρήσεις του Freud. Η διαφορά βρίσκεται όμως στην απάντηση στο παρακάτω ερώτημα: Η πρωκτοερωτική λίμπιντο είναι πηγή αποκλειστικής απασχόλησης με τα περιττώματα και, έμμεσα, του συνδρόμου του πρωκτοερωτικού χαρακτήρα, ή μήπως το σύνδρομο είναι έκφραση ενός ειδικού τρόπου σχέσης; Στη δεύτερη περίπτωση το πρωκτοερωτικό ενδιαφέρον πρέπει να νοηθεί σαν μία άλλη, συμβολική έκφραση του πρωκτοερωτικού χαρακτήρα, κι όχι σαν αίτια του. Πραγματικά τα περιττώματα αποτελούν πολύ ταιριαστό σύμβολο: αντιπροσωπεύουν αυτό που απορρίπτεται από τη λειτουργία της ανθρώπινης ζωής και που παύει πιά να εξυπηρετεί τη ζωή του ανθρώπου.¹⁷

Ο αποθησαυριστικός χαρακτήρας είναι ταχτικός με τα πράγματα, τίς σκέψεις και τα αισθήματα, αλλά ή ταχικότητά του είναι στείρα και άκαμπτη. Δέν άνέχεται τά κακοτοποθετημένα πράγματα και θέλει πάντα να τά θάζει σε τάξη· μ' αυτό τον τρόπο έλέγχει τό χώρο· με την παράλογη ακρίβεια έλέγχει τό χρόνο· με την έμμομη καθαριότητα καταργεί την έπαφή του με τον κόσμο που τον θεωρεί βρώμικο και έχθρικό. (Κάποιες φορές όμως, όταν δέν αναπτύσσεται αντιδραστικός σχηματισμός ή εξιδανίκευση δέν είναι σχολαστικά καθαρός αλλά τείνει μάλλον στη βρωμιά). Ο αποθησαυριστικός χαρακτήρας νιώθει τον έαυτό του σαν πολιορκημένο κάστρο· πρέπει να έμποδίσει τά πάντα να βγοϋν και να διασώσει όλα αυτά που υπάρχουν μέσα στο όχυρό του. Η ξεροκεφαλιά και ή έμμομή του είναι μία σχεδόν αυτόματη άμυνα απέναντι σε κάθε ξένη εισβολή.

Ο αποθησαυριστής τείνει να νιώσει ότι κατέχει μόνο μία καθορισμένη ιδιότητα δύναμης, ενέργειας ή πνευματι-

17. Για τους ίσως δέ συμφωνήσουν μπορεί να ισχύσει ή σκέψη ότι ή έλξη για τά περιττώματα και τίς μυρωδιές αποτελεί ένα είδος νευροφυσιολογικής παλινδρόμησης σ' ένα στάδιο της εξέλιξης όπου τό ζωοπροσανατολιζόταν περισσότερο με την όσφρηση παρά με την όραση.

κής ικανότητας, και πώς αυτό τό απόθεμα ελαττώνεται ή εξαντλείται μέ τή χρήση και δέ μπορεί νά αναπληρωθει. Δέ μπορεί νά καταλάβει τήν αυτο-αναπληρωτική λειτουργία κάθε ανθρώπινου πλάσματος ούτε και τό ότι ή ενεργητικότητα και ή χρήση τών δυνάμεών μας μεγαλώνουν τή φυσική μας δύναμη ενώ ή αδράνεια τήν εξασθενίζει· γι' αυτόν ό θάνατος και ή καταστροφή είναι περισσότερο πραγματικά από τή ζωή και τήν ανάπτυξη. 'Η πράξη τής δημιουργίας είναι ένα θαύμα πού άκούει ν' αναφέρουν οί άλλοι αλλά πού δέν τό πιστεύει. Οί άνώτατες άξίες του είναι ή τάξη και ή ασφάλεια· έμβλημα του τό «ούδέν καινόν υπό τόν ήλιον». Στή σχέση του μέ τούς άλλους ή οικειότητα είναι άπειλή· γι' αυτόν ασφάλεια είναι ή απομόνωση ή ή κατοχή ενός άλλου ανθρώπου. 'Ο άποθησαυριστής είναι καχύποπτος κι έχει μιá ειδική αντίληψη για τή δικαιοσύνη, πού λέει: «Τά δικά μου δικά μου και τά δικά σου δικά σου».

'Ο πρωκτοερωτικός-άποθησαυριστικός χαρακτήρας μόνο ένα τρόπο έχει νά νιώθει σιγουριά σέ σχέση μέ τόν κόσμο: νά τόν έχει στήν κατοχή και στόν έλεγχο του, άφου δέ μπορεί νά συνδεθει μαζί του μέ τήν άγάπη και τήν παραγωγικότητα.

Τό ότι ό πρωκτοερωτικός-άποθησαυριστικός χαρακτήρας έχει στενή σχέση μέ τό σαδισμό πού περιέγραψαν οί κλασικοί ψυχαναλυτές φαίνεται από τά κλινικά δεδομένα, και δέν έχει καμιá διαφορά άν έρμηνεύουμε αυτή τή σχέση στή βάση τής θεωρίας τής λίμπιντο ή στή βάση τής σχέσης του ανθρώπου μέ τόν κόσμο. Φαίνεται ακόμα από τό γεγονός ότι κοινωνικές ομάδες μέ πρωκτοερωτικό-άποθησαυριστικό χαρακτήρα εμφανίζουν έναν άξιόλογο βαθμό σαδισμού.¹⁸

'Ισοδύναμος σέ γενικές γραμμές μέ τό σαδομαζοχιστικό χαρακτήρα — μέ κοινωνική κι όχι πολιτική έννοια — είναι ό γραφειοκρατικός χαρακτήρας.¹⁹ Στό γραφειοκρατικό

18. Πρβ. E. Fromm (1941)· εκεί δείχνω τή σχέση μέ τή γερμανική κατώτερη μεσαία τάξη.

19. Μιλώντας εδώ για γραφειοκράτες έννοώ τούς ψυχρούς, αυταρχικούς γραφειοκράτες τής παλιάς σχολής, όπως τούς βρίσκουμε ακόμα σέ μερικά παλιά αυστηρά σχολεία, νοσοκομεία, φυλακές, σιδηροδρόμους και ταχυ-

σύστημα κάθε άτομο ελέγχει τόν κατώτερό του και ελέγχεται από κάποιον ανώτερο. Σ' ένα τέτοιο σύστημα μπορούν να ικανοποιηθούν και οι σαδιστικές και οι μαζοχιστικές παρορμήσεις. Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας περιφρονεί τούς κατώτερους του, ενώ θαυμάζει και φοβάται τούς ανώτερους. Δεν έχουμε παρά να κοιτάξουμε μόνο τήν έκφραση και ν' ακούσουμε τή φωνή ενός τύπου γραφειοκράτη τήν ώρα πού επιπλήττει τόν κατώτερό του, ή να τόν δοῦμε πώς κατσουφιάζει όταν ὁ ἄλλος ἔχει ἀργήσει ένα λεπτό, ή να ἐπιμένει σέ μιὰ συμπεριφορά πού τουλάχιστον συμβολικά ἐκφράζει ὅτι στίς ὥρες τοῦ γραφείου ὁ κατώτερος «ἀνήκει» στόν ανώτερο. Ἄς θυμηθοῦμε ἀκόμα τό γραφειοκράτη στή θυρίδα τοῦ ταχυδρομείου, πού κλείνει τό τζάμι ἀκριβῶς στίς πέντε και μισή, ἐνῶ τουλάχιστον δύο ἄτομα, πού εἶχαν μείνει στήν οὐρά πάνω ἀπό μισή ὥρα, εἶναι ἀναγκασμένα νά φύγουν και νά ξαναγυρίσουν τήν ἐπόμενη μέρα. Ἐδῶ ἡ οὐσία δέν εἶναι ὅτι τό ἄτομο αὐτό παύει νά πουλάει γραμματόσημα ἀκριβῶς στίς πέντε και μισή: ἡ σημαντικότερη πλευρά τῆς συμπεριφορᾶς του εἶναι τό γεγονός ὅτι διασκεδάζει ἀπελπίζοντας τόν κόσμο, δείχνοντας στούς ἄλλους ὅτι αὐτός τούς ελέγχει — πράγμα πού φαίνεται ὀλοκάθαρα και στήν ἐκφραση τοῦ προσώπου του.²⁰

δρομεῖα. Οἱ μεγάλες βιομηχανίες, πού εἶναι σέ μεγάλο βαθμό γραφειοκρατικοί οργανισμοί, ἔχουν ἀναπτύξει ἕναν ἐντελῶς διαφορετικό τύπο χαρακτήρα — τό φιλικό, χαμογελαστό, γεμάτο «κατανόηση» γραφειοκράτη πού ἴσως ἔχει ἐκπαιδευτεῖ εἰδικά στίς «ἀνθρώπινες σχέσεις». Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν στή φύση τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, στήν ἀνάγκη τῆς γιά ὁμαδική δουλιὰ, γιά καλύτερες σχέσεις μέ τούς ἐργάτες, και σέ πολλούς ἄλλους παράγοντες. Δεν πρέπει νά φαντασθεῖ κανεῖς πώς οἱ νέοι φιλικοί γραφειοκράτες εἶναι ἀνελικρινεῖς ἢ ἀπλοί σαδιστές πού χαμογελοῦν γιά νά μή δείξουν τά πραγματικά τους πρόσωπα: στήν πραγματικότητα ὁ σαδιστής τῆς παλιάς σχολῆς εἶναι ἀταίριαστος στή θέση τοῦ σύγχρονου γραφειοκράτη γιά τούς λόγους πού προαναφέραμε. Ὁ σύγχρονος γραφειοκράτης δέν εἶναι σαδιστής μέ φιλικό πρόσωπο, ἀλλά εἶναι γιά τόν ἑαυτό του ἕνα ἀντικείμενο, ὅπως ἀντικείμενα εἶναι γι' αὐτόν κι ὅλοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι. Δεν αἰσθάνεται τίποτα, οὔτε γιά κείνους οὔτε γιά τόν ἑαυτό του, και ἡ φιλική συμπεριφορά του — μόλο πού δέν εἶναι ψεύτικη — εἶναι τόσο ἐπιδερμική και λεπτή, πού φαίνεται πλαστή. Δυό ἐκτεταμένες και διεισδυτικές μελέτες τοῦ χαρακτήρα τοῦ σύγχρονου διευθυντῆ ἐπιβεβαιώνουν ὅλες αὐτές τίς ἐντυπώσεις (M. Maccoby, I. Millán).

20. Εἶναι μόνο ἕνα παράδειγμα ἀπό τά πολλά στοιχεῖα τῆς συμπεριφορᾶς

Δέ χρειάζεται να πούμε πώς όλοι οι γραφειοκράτες της παλιάς σχολής είναι σαδιστές. Μόνο μία ψυχολογική μελέτη σε βάθος θά μπορούσε να δείξει τί είναι ο σαδισμός σε μία τέτοια ομάδα, σε σύγκριση με μη γραφειοκράτες ή με σύγχρονους γραφειοκράτες. Για ν' αναφέρουμε μόνο μερικά χτυπητά παραδείγματα, ο στρατηγός Marshall και ο στρατηγός Eisenhower – και οι δύο τους ανήκαν στα ανώτατα στελέχη της στρατιωτικής γραφειοκρατίας τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο – ήταν ξακουστοί επειδή τούς έλειπε ο σαδισμός και ενδιαφέρονταν με πραγματική ανθρωπιά για τή ζωή τών στρατιωτῶν τους. Από τήν άλλη μεριά πολλοί γερμανοί και γάλλοι στρατηγοί στόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ήταν διάσημοι για τήν άγριότητα και τή σκληρότητα με τήν όποία θυσίαζαν τίς ζωές τών στρατιωτῶν τους χωρίς να υπάρχει ανάλογος στρατηγικός σκοπός.

Σέ πολλές περιπτώσεις ο σαδισμός καμουφλάρεται από τήν ευγένεια και μία φαινομενική καλοδιάθετη στάση απέναντι σε όρισμένους ανθρώπους κάτω από όρισμένες συνθήκες. Θά 'ταν όμως λάθος να φανταστούμε πώς ή καλοσύνη έχει άπλά τήν πρόθεση να εξαπατήσει, ή πώς είναι μόνο μία χειρονομία πού δέ βασίζεται σε πραγματικά συναισθήματα. Για να καταλάβουμε καλύτερα αυτό τό φαινόμενο είναι ανάγκη να σκεφτούμε ότι οι περισσότεροι υγιείς άνθρωποι θέλουν να διατηρούν μία εικόνα τού έαυτού τους πού να τούς παρουσιάζει ανθρώπινους, τουλάχιστον σε μερικές άπόψεις. Τό να 'σαι άπόλυτα άπάνθρωπος σημαίνει και άπόλυτη άπομόνωση, σημαίνει άπώλεια τού αισθήματος πώς ανήκεις στήν ανθρωπότητα. Δέν είναι λοιπόν παράξενο πώς πολλά στοιχεία μās κάνουν να υποθέτουμε ότι ή άπόλυτη άπουσία κάθε καλοσύνης, φιλίας ή τρυφερότητας σε όποιοδήποτε άνθρωπο δημιουργεί μακροπρόθεσμα μία άβάσταχτη άγωνία. Υπάρχουν αναφορές²¹ περιπτώσεων τρέλας και ψυχικῶν άνωμαλιῶν – π.χ. ανάμεσα σε άντρες πού ανήκαν σε ειδικές ομάδες τών Ναζί και πού είχαν σκοτώσει χιλιάδες ανθρώπους. Κάτω

πού άποφεύγουν τίς παγίδες τών περισσότερων ψυχολογικῶν πειραμάτων.

21. Τό παραδέχεται έμμεσα ο Himmler σ' ένα λόγο του, στίς 6 'Οκτωβρίου 1943. Koblenz: Nazi Archiv. NS 19, H.R. 10.

ἀπό τό ναζιστικό καθεστώς πολλά στελέχη πού ἦταν ἀναγκασμένα νά ἐκτελοῦν διαταγές γιά μαζικές ἐκτελέσεις περνοῦσαν σοβαρές νευρικές καταπτώσεις πού ὀνομάζονταν *Funktionärskrankheit* («ἀσθένεια τῶν στελεχῶν»).²²

Χρησιμοποίησα τίς λέξεις «ἐλεγχος» καί «δύναμη» ὅσο ἀφορᾷ τό σαδισμό, ἀλλά πρέπει νά ἔχουμε ξεκαθαρίσει καλά πόσο ἀμφίσημες εἶναι καί οἱ δύο ὅταν τίς χρησιμοποιοῦμε. Ἡ δύναμη μπορεῖ νά σημαίνει τήν ἐξουσία πού ἐπιβάλλουμε στούς ἀνθρώπους, ἢ τή δύναμη νά κατορθώσουμε πράγματα. Αὐτό πού γυρεῖ ὁ σαδιστής εἶναι ἡ δύναμη νά ἐπιβάλλει τήν ἐξουσία του στούς ἀνθρώπους, ἀκριβῶς ἐπειδή δέν ἔχει τή δύναμη νά ὑπάρχει. Δυστυχῶς πολλοί συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν ἀμφίσημα τίς λέξεις «δύναμη» καί «ἐλεγχος», μπερδεύοντας πολλές φορές τή διπλή σημασία τους. Ἐπιπλέον ἡ ἔλλειψη ἐλέγχου δέ σημαίνει ἔλλειψη ὅποιου εἶδους ὀργάνωσης, ἀλλά μόνο τῶν εἰδῶν ἐκείνων ὅπου ὁ ἐλεγχος ἀσκεῖται γιά ἐκμετάλλευση καί ὅπου ὁ ἐλεγχόμενος δέ μπορεῖ νά ἐλέγξει τούς ἐλέγχοντες. Ἐχουμε πολλά παραδείγματα ἀπό τίς πρωτόγονες κοινωνίες καί τίς σύγχρονες κοινότητες ὅπου ὑπάρχει μιά ὀρθολογική ἐξουσία βασισμένη στήν πραγματική – ἢ χειραγωγούμενη – συμφωνία ὄλων, καί ὅπου δέν ἀναπτύσσονται ἐξουσιαστικές σχέσεις.

Σίγουρα τό ἄτομο πού δέν ἔχει τή δύναμη νά προστατέψει τόν ἑαυτό του ὑποφέρει χαρακτηριστικά. Μπορεῖ νά ὑποταχτεῖ καί νά γίνει μαζοχιστής ἀπέναντι σ' ἕνα σαδιστή. Ὅμως ἡ πραγματική του ἀδυναμία μπορεῖ νά προωθήσει τήν ἀνάπτυξη ἀρετῶν ὅπως ἡ ἀλληλεγγύη καί ἡ συμπάθεια καθῶς καί ἡ δημιουργικότητα. Τό νά 'σαι ἀνίσχυρος καί νά διατρέχεις τόν κίνδυνο νά σκλαβωθεῖς, ἢ τό νά ἔχεις δύναμη καί νά διατρέχεις τόν κίνδυνο νά χάσεις τήν ἀνθρωπιά σου – καί τά δύο εἶναι ἐξίσου μεγάλα κακά. Ποιό θεωρεῖται χειρότερο, αὐτό εἶναι θέμα θρησκευτικῆς καί ἠθικῆς ἢ πολιτικῆς πεποιθήσεως. Ὁ βουδισμός, ἡ ἐβραϊκή παράδοση – ξεκινώντας ἀπό τούς προφήτες – καί τά χριστιανικά εὐαγγέλια ἀποφασίζουν ξεκάθαρα ἀντίθετα στή σύγχρονη σκέψη. Εἶναι ἀπόλυτα νομιμοποιημένο νά διακρίνεις λεπτές διαφορές ἀνάμεσα στή δύναμη καί τήν

22. H. Brandt, προσωπική ἐπικοινωνία.

ἔλλειψη δύναμης, ἀλλὰ ἓνας κίνδυνος πρέπει ν' ἀποφευχθεῖ: νά μή χρησιμοποιοῦμε τό ἀμφίσημο νόημα ὀρισμένων λέξεων γιά νά συστήσουμε τήν ταυτόχρονη θρησκεία στό Θεό καί τόν Καίσαρα ἢ, ἀκόμα χειρότερα, γιά νά τοὺς ταυτίσουμε.

Συνθήκες πού Γεννοῦν τό Σαδισμό

Τό ποιοί παράγοντες συντελοῦν στήν ἀνάπτυξη τοῦ σαδισμού εἶναι πρόβλημα ἐξαιρετικά περίπλοκο, γιαντό καί δέ μπορεῖ νά λυθεῖ σέ τοῦτο τό βιβλίο. Πρέπει ὥστόσο νά ξεκαθαρίσουμε ἀπαρχῆς ἓνα σημεῖο: δέν ὑπάρχει ἀπλή σχέση ἀνάμεσα στό περιβάλλον καί τό χαρακτήρα. Κι αὐτό ἐπειδή ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀτόμου καθορίζεται ἀπό ἀτομικούς παράγοντες ὅπως οἱ θεσμικά δοσμένες προδιαθέσεις, ἢ ἰδιοσυστασία τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, τά ἔκτακτα γεγονότα στή ζωή τοῦ ἀτόμου. Δέν εἶναι ὅμως μόνο αὐτοί οἱ ἀτομικοί παράγοντες πού παίζουν τό ρόλο τους· οἱ παράγοντες τοῦ περιβάλλοντος εἶναι πολύ πῖο σύνθετοι ἀπ' ὅσο πιστεύουν γενικά. "Ὅπως εἶπα παραπάνω, μιά κοινωνία δέν εἶναι μιά κοινωνία. Μιά κοινωνία εἶναι ἓνα ἐξαιρετικά πολύπλοκο σύστημα· οἱ παλιές καί καινούργιες κατώτερες τάξεις, οἱ νέες μεσαῖες τάξεις, οἱ ἀνώτερες τάξεις, οἱ παρακαμάζουσες ἑλίτ, οἱ ὁμάδες μέ ἢ χωρίς θρησκευτικές ἢ ἠθικοφιλοσοφικές παραδόσεις, οἱ μικρές καί μεγάλες πόλεις — ὅλοι αὐτοί εἶναι μερικοί ἀπό τοὺς παράγοντες πού πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας· δέν ὑπάρχει κανένας μεμονωμένος παράγοντας πού νά βαραίνει στήν κατανόηση τῆς δομῆς τοῦ χαρακτήρα καί τῆς δομῆς τῆς κοινωνίας. "Ἄν λοιπόν θελήσει κανεῖς νά συνδέσει τήν κοινωνική δομή καί τό σαδισμό δέ φτάνει ἢ ἐμπειρική ἀνάλυση ὄλων τῶν παραγόντων, ὅσο ἐξαντλητική κι ἂν εἶναι. Ταυτόχρονα ὅμως πρέπει νά προσθέσουμε πῶς ἡ δύναμη μέ τήν ὁποία μιά ὁμάδα ἐκμεταλλεύεται καί κρατάει ὑποταγμένη μιά ἄλλη τείνει νά γεννήσει σαδισμό στήν ἐλέγχουσα ὁμάδα, ἂν καί ὅπωςδήποτε θά ὑπάρξουν πολλές ἀτομικές ἐξαιρέσεις. "Ἐτσι ὁ σαδισμός θά ἐκλείψει (ἐκτός κι ἂν ἀποτελεῖ ἀτομική ἀρρώστια) μόνο ὅταν σταματήσῃ ὁ ἐκμεταλλευτικός ἔλεγχος ὁποιασδήποτε τάξης, φύλου ἢ μειονότητας. "Ἐκτός

από όρισμένες μικρές κοινωνίες, αυτό δέν έχει συμβεί ακόμα πουθενά στην ιστορία. Παρόλα αυτά ή καθιέρωση μίας τάξης πραγμάτων βασισμένης στο νόμο, πού έμποδίζει την αυθαίρετη χρησιμοποίηση της έξουσίας, είναι ένα δήμα προς αυτή την κατεύθυνση, έστω κι αν αυτή ή εξέλιξη έχει ανακοπεί στις μέρες μας σε πολλά μέρη του κόσμου όπου υπήρξε κάποτε, έστω κι αν απειλείται μέσα στις 'Ηνωμένες Πολιτείες «έν όνόματι του νόμου και της τάξης».

Μία κοινωνία βασισμένη σε έκμεταλλευτικό έλεγχο παρουσιάζει επίσης και άλλα προβλέψιμα χαρακτηριστικά. Τείνει να αποδυναμώσει την ανεξαρτησία, την ανεκριαιότητα, την κριτική σκέψη και την παραγωγικότητα όλων εκείνων πού υποτάσσει. Αυτό δέ σημαίνει πώς δέν τούς προσφέρει όλων τών ειδών τίς διασκεδάσεις και τά έρεθίσματα, αλλά μόνο εκείνα πού περιορίζουν την ανάπτυξη της προσωπικότητας αντί να την ενοοούν. Οί ρωμαίοι καισαρες πρόσφεραν στο κοινό θεάματα κυρίως σαδιστικής φύσης. Η σύγχρονη κοινωνία προσφέρει παρόμοια θεάματα μέ τή μορφή τών ρεπορτάζ στις έφημερίδες και την τηλεόραση γύρω από έγκλήματα, πολέμους, άγριότητες· όπου τό περιεχόμενο δέν είναι ανατριχιαστικό, δέν είναι και θρεπτικό — όπως τά δημητριακά τών παιδικών τροφών πού προωθούνται από τά ίδια μέσα μαζικής ενημέρωσης και φθείρουν την υγεία τών παιδιών. Αυτή ή πολιτιστική τροφή δέν προσφέρει ενεργοποιητικά έρεθίσματα αλλά προωθεί την παθητικότητα και την άδράνεια. Στην καλύτερη περίπτωση προσφέρει διασκέδαση και συγκίνηση, αλλά σχεδόν ποτέ τή χαρά· κι αυτό γιατί ή χαρά απαιτεί έλευθερία, χαλάρωση τών χαλινών του έλέγχου, πράγμα πού είναι πολύ δύσκολο για τον πρωκτοερωτικό-σαδιστικό τύπο.

Όσο για τό σαδισμό του ατόμου, αυτός αντιστοιχεί στον κοινωνικό μέσο όρο, μέ ατομικές παρεκκλίσεις προς τά πάνω και προς τά κάτω. Άτομικοί παράγοντες πού προωθούν τό σαδισμό είναι όλες οι συνθήκες πού τείνουν να κάνουν τό παιδί ή τον ενήλικο να νιώθει άδειος και άνισχυρος (ένα μή σαδιστικό παιδί μπορεί να γίνει σαδιστής έφηβος ή ενήλικος αν υπάρξουν νέες συνθήκες). Άνάμεσα σ' αυτές τίς συνθήκες συγκαταλέγονται και κείνες πού δη-

μιουργούν φόβο, όπως ή τρομοκρατική τιμωρία – δηλαδή ή τιμωρία πού δέν περιορίζεται αυστηρά στή σχέση μέ δριαιμένη και δηλωμένη κακή συμπεριφορά, αλλά είναι αυθαίρετη, τρέφεται από τό σαδισμό του τιμωρού, κι είναι γεμάτη τρομοκρατική διάθεση. 'Ανάλογα μέ τήν ιδιοσυγκρασία του παιδιού ό φόβος μās τέτοιας τιμωρίας μπορεί νά γίνει κυρίαρχο κίνητρο στή ζωή του, ή άκραιότητά του μπορεί σιγά σιγά νά φθαρεί, ό αυτοσεβασμός του νά πέσει κι έτσι νά φτάσει νά προδώσει τόν εαυτό του τόσες πολλές φορές, πού νά χάσει κάθε έννοια ταυτότητας, νά πάψει νά είναι πιά «αυτός».

Η άλλη προϋπόθεση για τήν πρόκληση αυτής τής ζωτικής αδυναμίας είναι μιá κατάσταση ψυχικής στέρησης. 'Αν δέν υπάρχει έρέθισμα, αν δέν υπάρχει τίποτα πού νά ξυπνήσει τίς ικανότητες του παιδιού, αν υπάρχει μιá ατμόσφαιρα γεμάτη πλήξη και δίχως χαρά, τό παιδί παγώνει· δέν υπάρχει τίποτα πού νά μπορεί νά τ' άγγίξει, κανένας πού νά του ανταποκριθεί ή έστω νά τό ακούσει, τό παιδί έγκαταλείπεται σέ μιá αίσθηση αδυναμίας και άνικανότητας. Μιá τέτοια αδυναμία δέν καταλήγει αναγκαστικά στό σχηματισμό σαδιστικού χαρακτήρα· τό αν θά γίνει αυτό έξαρτιέται από πολλούς παράγοντες. Κι ώστόσο δέν παύει ν' άποτελεί μιá από τίς κύριες πηγές πού συντελούν στήν ανάπτυξη του σαδισμού, και άτομικά και κοινωνικά.

Όταν ό χαρακτήρας του άτόμου εκτρέπεται από τόν κοινωνικό χαρακτήρα, ή κοινωνική ομάδα τείνει νά ενισχύσει όλα εκείνα τά στοιχεία του χαρακτήρα πού τής αναλογούν, ενώ τά αντίθετα στοιχεία παραμένουν σέ λανθάνουσα κατάσταση. 'Αν π.χ. ένας σαδιστής ζει μέσα σέ μιá ομάδα όπου ή πλειονότητα δέν είναι σαδιστική και όπου ή σαδιστική συμπεριφορά θεωρείται ανεπιθύμητη και δυσάρεστη, δέ θ' αλλάξει αναγκαστικά τό χαρακτήρα του αλλά ούτε και θά υποκριθεί· ό σαδισμός του δέ θά έξαφανιστεί αλλά θά «στεγνώσει» επειδή δέ θά έχει από πού νά τραφεί. Η ζωή στά κιμπούτς και σέ άλλες τέτοιες κοινωνότητες προσφέρει πολλά παραδείγματα γι' αυτό, αν και υπάρχουν περιστάσεις πού ή καινούργια ατμόσφαιρα δημιουργεί μιá πραγματική αλλαγή του χαρακτήρα.²³

23. Δρ. Moshe Budmore, προσωπική επικοινωνία.

Ένα άτομο μέ σαδιστικό χαρακτήρα θά εἶναι οὐσιαστικά ἀκίνδuno σέ μιά ἀντισαδιστική κοινωνία· ἐκεῖ ὅλοι θά τό θεωρήσουν ἄρρωστο. Ποτέ του δέ θά ἀποκτήσει δημοτικότητα οὔτε καί θά μπορέσει ν' ἀσκήσει κοινωνική ἐπιρροή. Ἐν ἀναρωτηθοῦμε τί εἶναι αὐτό πού κάνει τόσο ἔντονο τό σαδισμό ἑνός ἀτόμου, θά πρέπει ν' ἀναλογιστοῦμε κι ἄλλους παράγοντες ἐκτός ἀπ' τούς βιολογικούς (S. Freud, 1937), ὅπως π.χ. τήν ψυχική ἀτμόσφαιρα πού εὐθύνεται σέ μεγάλο βαθμό ὄχι μόνο γιά τή γέννηση τοῦ κοινωνικοῦ σαδισμοῦ ἀλλά καί γιά τά ἐλαττώματα τῶν μεμονωμένων ἀτόμων, τοῦ ἰδιοσυστασιακοῦ σαδισμοῦ. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο ἡ ἀνάπτυξη ἑνός ἀτόμου δέ μπορεῖ ποτέ νά νοηθεῖ ἀπόλυτα στή βάση τῆς φύσης του ἢ τοῦ οἰκογενειακοῦ παρελθόντος του. Ἐν δέν ξέρουμε τήν τοποθέτηση τοῦ ἀτόμου καί τῆς οἰκογένειάς του μέσα στό κοινωνικό σύστημα, κι ἀκόμα τό πνεῦμα αὐτοῦ τοῦ συστήματος, δέ θά μπορέσουμε νά καταλάβουμε ποτέ γιατί ὀρισμένα χαρακτηριστικά εἶναι τόσο ἐπίμονα καί τόσο βαθιά ἐδρασημένα.

Heinrich Himmler: Μιά Κλινική Περίπτωση Πρωκτοερωτικοῦ-Ἀποθησαυριστικοῦ Σαδισμοῦ

Ὁ Heinrich Himmler ἀποτελεῖ λαμπρό παράδειγμα διεστραμμένου, σαδιστικοῦ χαρακτήρα, πού διαφωτίζει ὅλα ὅσα εἶπαμε γιά τή σχέση ἀνάμεσα στό σαδισμό καί τίς ἀκραῖες μορφές τοῦ πρωκτοερωτικοῦ-ἀποθησαυριστικοῦ, γραφειοκρατικοῦ, αὐταρχικοῦ χαρακτήρα.

Ὁ «ἀνθρωποθήρας τῆς Εὐρώπης», ὅπως τόν ἔλεγαν πολλοί, ἦταν μαζί μέ τόν Hitler ὑπεύθυνος γιά τή σφαγή περίπου δεκαπέντε-εἴκοσι ἑκατομμυρίων ἄοπλων καί ἀνυπεγράπιστων Ρώσων, Πολωνῶν καί Ἑβραίων.

Τί ἄνθρωπος ἦταν ὁμως ὁ Himmler;²⁴

24. Ἡ ἀνάλυση τοῦ Himmler ἀκολουθεῖ κυρίως τά στοιχεῖα πού δίνει ὁ B. F. Smith (1971) στή λαμπρή του βιογραφία. Ὁ Smith χρησιμοποίησε ὅλα τά στοιχεῖα πού ὑπῆρχαν γιά τόν Himmler, περιλαμβάνοντας ἀκόμα: τά ἔξι ἡμερολόγια τοῦ Himmler (πού βρέθηκαν στά 1957 καί καλύπτουν τήν περίοδο 1910-1922) καθώς καί μερικές σκόρπιες σελίδες ἡμερολογίου

Μπορούμε ν' αρχίσουμε μέ τήν εξέταση μερικῶν περιγραφῶν πού δίνουν διάφοροι παρατηρητές γιά τό χαρακτήρα τοῦ Himmler. Ἴσως ὁ πιό ἀκριβής καί διεισδυτικός χαρακτηρισμός εἶναι αὐτός πού δόθηκε ἀπό τόν Κ. J. Burckhardt, πού ἐκείνη τήν ἐποχή ἦταν ἀντιπρόσωπος τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν στό Danzig. Ὁ Burckhardt γράφει: «Ὁ Himmler σ' ἐντυπωσίαζε μέ τήν ἀλλόκοτη κατωτερότητά του, τή στενόμυαλη εὐσυνειδησία του, τή μὴ ἀνθρώπινη μεθοδικότητα πού θύμιζε ρομπότ». Αὐτή ἡ περιγραφή περιέχει τά περισσότερα οὐσιαστικά στοιχεῖα τοῦ σαδιστικοῦ αὐταρχικοῦ χαρακτήρα πού περιγράψαμε παραπάνω. Τόνιζει ιδιαίτερα τήν ὑπερβολική ὑποταχτικότητα τοῦ Himmler, τήν ἀπάνθρωπη γραφειοκρατική εὐσυνειδησία του καί τή μεθοδικότητά του· δέν εἶναι περιγραφή ἑνός ἀνθρώπου πού μισεῖ ἢ ἑνός τέρατος, ὅπως συνηθίζουν νά τόν παρουσιάζουν, ἀλλά ἑνός ἀπίστευτα ἀπάνθρωποποιημένου γραφειοκράτη.

Πρόσθετα στοιχεῖα γιά τή δομή τοῦ χαρακτήρα τοῦ Himmler μάς δίνουν οἱ ἄλλοι παρατηρητές. Ἐνα ἠγετικό στέλεχος τῶν Ναζί, ὁ δόκτωρ Albert Krebs, πού ἀποκλείστηκε ἀπό τό κόμμα στά 1932, πέρασε ἕξι ὥρες συζητήτων μέ τόν Himmler σ' ἕνα τραῖνο στά 1929 – δηλαδή ὅταν ὁ Himmler δέν εἶχε ἀκόμα μεγάλη δύναμη – καί πρόσεξε τήν ὀλοφάνερη ἀνασφάλεια καί ἀδεξιότητά του. Κάτι πού ἔκανε ἀφόρητο τό ταξίδι γιά τόν Krebs ἦταν «ἡ ἠλίθια καί βασικά δίχως νόημα πολυλογία του πού μέ ζάλισε τόση ὥρα». Ὅλη ἡ συζήτηση ἦταν ἕνα κράμα φιλοπόλεμης καυχσιολογίας, μικροαστικῆς κουβεντούλας καί φανατισμένης προφητείας ἱεροκήρυκα (παρατίθεται στόν J. Ackermann, 1970). Ἡ ἐπιμονή μέ τήν ὁποία ὁ Himmler ἀναγκάζει τόν ἄλλο νά ἀκούσει τήν ἀτέλειωτη φλυαρία του, προσπαθώντας ἔτσι νά τοῦ ἐπιβληθεῖ, εἶναι τυπική γιά τό σαδιστικό χαρακτήρα.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἀκόμα ἕνας χαρακτηρισμός

ἀπό τό 1924· ἕνα μεγάλο κατάλογο μέ σχόλια γιά τά βιβλία πού διάβαζε, πού περιέχει κάπου 270 τίτλους· πολλά οἰκογενειακά ντοκουμέντα καί μιὰ συλλογή τοῦ Himmler μέ ἐπίσημα ἔγγραφα καί προσωπικά σημειώματα. Χρησιμοποίησα ἐπίσης τή μελέτη τοῦ J. Ackermann (1970), πού περιέχει πολλά ἀποσπάσματα ἀπό τά ἡμερολόγια τοῦ Himmler, κι ἀκόμα τοῦς S. T. Angress καί B. F. Smith (1959).

του Himmler πού μᾶς δίνει ἕνας ἀπό τούς πιό προικισμένους στρατηγούς, ὁ Heinz Guderian:

Τό πιό χοντροκέφαλο ἀπ' ὅλα τά λουλούδια τοῦ Hitler ἦταν ὁ Heinrich Himmler. Αὐτός ὁ ἀσήμαντος ἀνθρωπάκος, μέ ὅλα τά διακριτικά σημάδια τῆς φυλετικῆς κατωτερότητας, φερνόταν ἀπλά. Προσπαθοῦσε νά κολακεύει. Ἀντίθετα ἀπό τόν Goering, ζοῦσε σχεδόν σπαρτιάτικᾶ. Ὅμως οἱ φαντασιώσεις του δέν εἶχαν φραγμό... Ἐπειτα ἀπό τίς 20 Ἰουλίου ὁ Himmler ἀνέπτυξε μιᾶ ἀπεριόριστη στρατιωτικὴ φιλοδοξία. Αὐτὴ τόν ἔκανε νά φτάσει ὡς τῆ θέση τοῦ ἀρχιστράτηγου τοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ κι ἔπειτα ἑνός σώματος τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ. Ἀκριβῶς στό στρατιωτικὸ ἐπίπεδο ὁ Himmler γνώρισε τὴν πρώτη καὶ ὀλοκληρωτικὴ ἀποτυχία του. Οἱ κρίσεις του γιὰ τόν ἔχθρό δέ μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν παρά μόνο παιδικές. Εἶχα πολλές φορές τὴν εὐκαιρία νά παρατηρήσω πόση σιγουριά τοῦ ἔλειπε καὶ πόσο θάρρος τοῦ ἔδινε ἡ παρουσία τοῦ Hitler.

Ἐνας ἄλλος παρατηρητῆς, ἀντιπρόσωπος τῆς γερμανικῆς τραπεζικῆς ἑλίτ, ὁ Emil Helfferich, ἔγραψε πῶς ὁ Himmler ἦταν «ὁ τύπος τοῦ σκληροῦ ἐκπαιδευτῆ τῆς παλιᾶς σχολῆς, αὐστηρός μέ τόν ἑαυτό του ἀλλά ἀκόμα πιό αὐστηρός μέ τούς ἄλλους... Οἱ τόνοι τῆς συμπάθειας καὶ ιδιαίτερα ὁ φιλικὸς τόνος τῶν εὐχαριστήριων ἐπιστολῶν του, ἦταν πλαστοί, ὅπως συμβαίνει συνήθως μέ τούς ὀλοφάνερα ψυχροῦς ἀνθρώπους».

Μιὰ λιγότερο ἀρνητικὴ εἰκόνα δίνει ὁ ἀνθυπασπιστῆς τοῦ Himmler, ὁ K. Wolff: αὐτός ἀναφέρει μόνο τό φανατισμό του καὶ τὴν ἔλλειψη ὑποκειμενικῆς θέλησης, ὄχι ὅμως καὶ τό σαδισμό του: «Μποροῦσε νά ἴναι τρυφερός πατέρας, σωστός ἀνώτερος καὶ καλὸς σύντροφος. Ταυτόχρονα ὅμως ἦταν ἕνας ἐπίμονος φανατικὸς, ἐκκεντρικὸς ὄνειροπόλος καί... ἄβουλο ὄργανο στά χέρια τοῦ Hitler, δεμένος μαζί του μέ ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη ἀγάπη καὶ μίσος». Ὁ Wolff περιγράφει δυὸ ἀντίθετες προσωπικότητες – φαινομενικά ὅμοια δυνατές – τόν καλὸ καὶ τό φανατικὸ, καὶ δέν ἀναρωτιέται πόσο γνήσιος εἶναι ὁ πρῶτος. Ὁ μεγαλύτερος ἀδερφός τοῦ Himmler, ὁ Gebhard, δίνει μιᾶ θετικὴ περιγραφή τοῦ Heinrich, μὲν πού ὁ μικρότερος

ἀδερφός του τόν είχε βλάβει καί τόν είχε ταπεινώσει πολύ πρίν ἀποκτήσει πολιτική δύναμη. Ὁ Gebhard φτάνει ἀκόμα καί νά παινέσει «τήν πατρική ἀγάπη καί φροντίδα μέ τήν ὁποία ἐνδιαφερόταν γιά τίς ἀνάγκες καί τά προβλήματα τῶν κατώτερων του». ²⁵

Αὐτοί οἱ χαρακτηρισμοί περιλαμβάνουν τά οὐσιαστικότερα γνωρίσματα στό χαρακτήρα τοῦ Himmler. Τήν ἔλλειψη ζωντανιάς, τήν ἀσημαντότητα, τή θέληση νά ἐξουσιάζει, τήν πεζότητα, τήν ὑποταγή του στόν Hitler, τό φανατισμό του. Ἡ φιλική φροντίδα του γιά τούς ἄλλους, πού ἀναφέρει ὁ Wolff καί ὁ ἀδερφός του, ἦταν σίγουρα ἕνα γνώρισμα τῆς συμπεριφορᾶς του ἀλλά σέ ποιό βαθμό ἦταν καί γνώρισμα τοῦ χαρακτήρα του, δηλαδή αὐθεντικό, εἶναι δύσκολο νά ποῦμε μέ σιγουριά· ἂν ἀναλογιστοῦμε ὀλόκληρη τήν προσωπικότητα τοῦ Himmler, τό αὐθεντικό στοιχεῖο σ' αὐτή τήν εὐγένεια πρέπει νά 'ταν πολύ μικρό.

Καθώς ξεκαθαρίζει ὅλο καί περισσότερο ἡ συνολική δομή τοῦ χαρακτήρα τοῦ Himmler, θά δοῦμε ὅτι ἀποτελεῖ πραγματικά κλασικό παράδειγμα τοῦ πρωκτοερωτικού (ἀποθησαυριστικοῦ) σαδομαζοχιστικοῦ χαρακτήρα – πού εἴπαμε ἤδη ὅτι κυριότερα γνωρίσματά του εἶναι ἡ *ὑπερβολική ταχτικότητα* καί ἡ *ἀξιοσημείωτη σχολαστικότητα*. Ἀπό τά δεκαπέντε του χρόνια ὁ Himmler κρατοῦσε ἀρχεῖο ἀλληλογραφίας, ὅπου καταχωροῦσε κάθε γράμμα πού λάβαινε καί ἔστειλε.

Ὁ ἐνθουσιασμός του γιά ὅλες αὐτές τίς δουλιές, καί ἡ σχολαστικότητα καί ὁ ζήλος γιά τήν ἀκριβή τήρηση τοῦ ἀρχείου του, ἀποκαλύπτουν μιά σημαντική ὄψη τῆς προσωπικότητάς του. Ἡ λογιστική του νοοτροπία φαίνεται καθαρά στόν τρόπο πού ἀντιμετώπιζε τήν ἀλληλογραφία του μέ τή Lu καί τήν Kaethe (στενές του φίλες). (Τά γράμματα πού ἔπαιρνε ἀπό τήν οἰκογένειά του δέν κρατήθηκαν). Πάνω σέ κάθε γράμμα δέν ἔγραφε μόνο τήν ἡμερομηνία παραλαβῆς του ἀλλά ἀκόμα καί τήν ὥρα καί τό λεπτό πού τό πήρε στά χέρια του. Ἄν σκεφτοῦμε πώς τά περισσότερα ἀπ' αὐτά τά γράμματα ἦταν εὐχές γιά τά γενέθλιά του, ἡ σχολαστικότητά του ξεπερνάει τόν παραλογισμό. (B. F. Smith, 1971).

25. Gebhard Himmler, ἀπό μιά ἀνέκδοτη περιγραφή τῆς προσωπικότητας τοῦ Heinrich Himmler.

29. Ἡ Ἀνατομία τῆς Ἀνθρώπινης Καταστροφικότητας

Ἄργότερα, ὅταν ἦταν ἀρχηγός τῶν Ἑξ Ἑξ, ὁ Himmler κρατοῦσε ἓνα εὐρετήριο μέ καρτέλες ὅπου καταχωροῦσε ὀτιδήποτε εἶχε δώσει ποτέ σέ κάποιον (B. F. Smith, 1971). Ἐπειτα ἀπό ὑπόδειξη τοῦ πατέρα του, ἀρχισε νά κρατάει ἡμερολόγιο ἀπό τά δεκατέσσερα χρόνια του ὡς τά εἴκοσι τέσσερα. Σχεδόν κάθε μέρα βρίσκουμε γραμμένες ἀσημαντότητες καί πολύ σπάνια κάποια βαθύτερη σκέψη.

Ὁ Himmler σημείωνε πόσο εἶχε κοιμηθεῖ, τί ὥρα ἔτρωγε, πού ἔπινε τό τσάι του ἢ ἂν εἶχε καπνίσει, ποιόν εἶχε συναντήσει ἐκεῖνη τή μέρα, πόσο εἶχαν μείνει μαζί, σέ ποιά ἐκκλησία εἶχε πάει καί τί ὥρα γύρισε σπίτι τό βράδυ. Σημείωνε ἀκόμα ποιόν εἶχε ἐπισκεφτεῖ, ἂν ὁ οἰκοδεσπότης τοῦ φέρθηκε εὐγενικά, τί ὥρα εἶχε πάρει τό τραῖνο γιά νά γυρίσει στούς γονεῖς του, ἂν τό τραῖνο εἶχε ἀργήσει ἢ ἦρθε στήν ὥρα του. (B. F. Smith, 1971).

Νά κι ἓνα παράδειγμα ἀπό τό ἡμερολόγιό του, στίς βδομάδες ἀπό τήν 1 ὡς τίς 16 Αὐγούστου 1915 (B. F. Smith, 1971).

1 Αὐγούστου 1915	:	Κυριακή... ἔκανα μπάνιο (μᾶλλον σέ λίμνη ἢ στή θάλασσα) γιά τρίτη φορά... Ὁ μπαμπάς, ὁ Ἑρנסτι κι ἐγώ κάναμε μπάνιο ἀφοῦ κάναμε κανό γιά τέταρτη φορά. Ὁ Gebhard ξεσταινόταν πολύ...
2.	:	Δευτέρα... Τό βράδυ μπάνιο γιά πέμπτη φορά.
3.	:	Τρίτη... Μπάνιο γιά ἕκτη φορά...
6.	:	Παρασκευή... μπάνιο γιά ἕβδομη φορά... Μπάνιο γιά ὄγδοη φορά.
7.	:	Σάββατο. Πρωί μπάνιο γιά ἔνατη φορά...
8.	:	...μπάνιο γιά 10η φορά...
9.	:	Πρωί μπάνιο γιά 11η φορά... Ἐπειτα γιά 12η φορά...
12.	:	Παιχνίδι, ἔπειτα μπάνιο γιά 13η φορά...
13. VIII.	:	Παιχνίδι, ἔπειτα μπάνιο γιά 14η φορά...
16. VIII.	:	... Ἐπειτα μπάνιο γιά 15η καί τελευταία φορά...

Ἀκόμα ἓνα παράδειγμα. Στίς 23 Αὐγούστου τῆς ἴδιας χρονιάς ὁ Himmler σημειώνει πὼς ὀχτώ χιλιάδες Ρῶσοι

όδηγοῦνταν αἰχμάλωτοι στό Gumbinnen· στίς 18 Αὐγού-
στου πῶς ὑπῆρχαν ἤδη τριάντα χιλιάδες ρῶσοι αἰχμάλωτοι
στήν Ἀνατολική Πρωσία, καί στίς 19 Αὐγούστου ὅτι ὁ
ἀριθμός τῶν αἰχμαλώτων δέν ἦταν τριάντα ἀλλά ἐξήντα
χιλιάδες κι ἔπειτα, ἀκριβέστερα, πῶς ἦταν ἑβδομήντα χι-
λιάδες. Στίς 4 Ὀκτωβρίου σημειώνει πῶς ὁ ἀριθμός τῶν
ρῶσων αἰχμαλώτων δέν ἦταν ἑβδομήντα χιλιάδες ἀλλά
ἐνενήντα. Καί προσθέτει: «Πολλαπλασιάζονται σάν παρὰ-
σιτα» (B. F. Smith, 1971).

Τόν Αὐγούστο τοῦ 1914, στίς 26 τοῦ μηνός, γράφει:

26 Αὐγούστου. Ἔπαιξα στόν κήπο μέ τόν Φάλκ. Τά
στρατεύματά μας πιάσανε 1.000 Ρῶσους ἀνατολικά τοῦ
Weichsel. Οἱ Αὐστριακοί προχωροῦν. Τό ἀπόγευμα
δούλεψα στόν κήπο. Ἔπαιξα πιάνο. Μετά τόν καφέ πή-
γαμε ἐπίσκεψη στούς Kissenbarth. Μᾶς ἀφήσανε νά μα-
ζήσουμε δαμάσκηνα ἀπό ἓνα δέντρο πού εἶχανε ἐκεῖ.
Εἶχανε πέσει κάτω πάρα πολλά, τρομερό. Τώρα ἔχουμε
κανόνια τῶν 42 ἑκατοστῶν. (J. Ackermann, 1970).

Ὁ Ackermann σχολιάζει: δέν εἶναι διόλου ξεκαθαρισμένο
ἂν ὁ Himmler ἐνδιαφερόταν περισσότερο, γιά τό πόσα δα-
μάσκηνα ἦταν φαγώσιμα ἢ πόσοι ἄντρες εἶχαν σκοτωθεῖ.

Ἴσως ὁ Himmler εἶχε ἀποκτήσει τή σχολαστικότητά του
ἀπό τόν πατέρα του, πού ἦταν δάσκαλος καί ἐξαιρετικά
σχολαστικός καί πού κύρια δύναμή του, ἀκόμα κι ἀργό-
τερα πού ἔγινε διευθυντής στό σχολεῖο πού δίδασκε, φαι-
νόταν νά εἶναι ἡ ταχτικότητά του. Ἦτανε συντηρητικός
καί βασικά ἀδύναμος ἄνθρωπος, τῆς παλιᾶς σχολῆς, αὐ-
ταρχικός καί σάν πατέρας καί σάν δάσκαλος.

Ἐνα ἄλλο χτυπητό χαρακτηριστικό τῆς δομῆς τοῦ χαρα-
κτήρα τοῦ Himmler εἶναι ἡ ὑποταχτικότητά του, ὅπως λέει
καί ὁ Buckhardt. Ἄν καί δέ φαίνεται νά φοβόταν πολύ
τόν πατέρα του, ἦταν ὑπερβολικά ὑπάκουος. Ἀνῆκε σέ
κείνη τήν κατηγορία τῶν ἀνθρώπων πού ὑποτάσσονται,
ὄχι ἐπειδή ἡ ἐξουσία τοῦς τρομάζει ἀλλά ἐπειδή οἱ ἴδιοι
φοβοῦνται τόσο πολύ – ὄχι τήν ἐξουσία ἀλλά τή ζωή –
ὥστε γυρεύουν μιά ἐξουσία γιά νά τῆς ὑποταχτοῦν. Αὐτή ἡ
ὑποταγή ἔχει μιά ὀπορτουμιστική χροιά πού εἶναι ὀλοφά-
νερη στήν περίπτωση τοῦ Himmler. Χρησιμοποίησε τόν
πατέρα του, τοῦς δασκάλους του, ἀργότερα τοῦς ἀνῶτε-

ρους του στό στρατό και στό κόμμα, από τόν Gregor Strasser ως τόν Hitler, γιά νά προωθήσει τή σταδιοδρομία του και νά συντριφεί τούς ανταγωνιστές του. "Ως τήν εποχή πού βρήκε στό πρόσωπο του Strasser και τών αρχηγών τών Ναζί νέες και ισχυρότερες πατρικές φυσιολογίες, δέν είχε επαναστατήσει ποτέ. "Εγραφε τό ήμερολόγιό του όπως του είχε πει ο πατέρας του, κι ένιωθε έννοχος όταν τό ξεχναγε καμιά μέρα. Κι αυτός κι οί γονείς του ήταν ρωμαιοκαθολικοί· πήγαιναν ταχτικά στην έκκλησία, τρεις μέ τέσσερις φορές τή βδομάδα σ' όλη τή διάρκεια του πολέμου, και ύποσχόταν στον πατέρα του πως δέ θα διάβαζε ποτέ ανήθικα βιβλία σαν αυτά του Ζολά. Δέν υπάρχουν όμως ένδείξεις θρησκευτικού ζήλου στην ιστορία του νεαρού Himmler· ή στάση του, όπως κι ή στάση τής οίκογένειάς του, ήταν καθαρά συμβατική, χαρακτηριστική τής τάξης του.

Η αλλαγή του αντικειμένου τής αφοσίωσής του από τόν πατέρα του στον Strasser και τόν Hitler, από τό χριστιανισμό στον άριανό παγανισμό, δέν έγινε σαν έξέγερση. Ήταν όμαλή και γεμάτη επιφύλαξη. Δέ γινόταν κανένα καινούργιο βήμα αν δέν ήταν σίγουρος πως τό έκανε μέ ασφάλεια. Στο τέλος, όταν τό είδωλό του, ο Hitler, του ήταν πιά άχρηστο, προσπάθησε νά τόν προδώσει δουλεύοντας για νέους άφέντες, τούς συμμάχους, τούς κύριους έχθρούς του χτές και νικητές του σήμερα. Σ' αυτό τό σημείο βρίσκεται ίσως ή βαθύτερη διαφορά του χαρακτήρα ανάμεσα στον Himmler και τόν Hitler· ο τελευταίος ήταν άπειθαρχος (όχι όμως και επαναστάτης)· ο πρώτος δέν ήξερε τί σημαίνει άπειθαρχία. Για τό λόγο αυτό δέ μπορεί νά σταθεί και ο συλλογισμός ότι ή μεταμόρφωση του Himmler σε Ναζί ήταν μία πράξη έξέγερσης ένάντια στον πατέρα του. Τό πραγματικό κίνητρο γι' αυτή τήν αλλαγή φαίνεται μάλλον διαφορετικό. Ο Himmler χρειαζόταν μία ισχυρή, δυναμική καθοδήγηση από μία έντονη προσωπικότητα, για νά αντισταθμίσει έτσι τήν προσωπική του αδυναμία. Ο πατέρας του ήταν αδύνατος, έπειτα από τήν κατάρρευση του αυτοκρατορικού συστήματος και τών άξιών του είχε χάσει ένα μεγάλο μέρος του παλιού κοινωνικού κύρους και τής περηφάνιας του. Τό νεόκοπο κίνημα τών Ναζί, αν και ακόμα δέν είχε ισχυροποιηθεί αρκετά τήν εποχή πού

προσχώρησε σ' αυτό ο Himmler, άσκούσε βίαιη κριτική όχι μόνο στην άριστερά αλλά και στο άστικό σύστημα στο οποίο άνηκε ο πατέρας του. Αυτοί οι νέοι άνθρωποι έπαιξαν ρόλο ήρώων για τον Himmler, σ' αυτούς άνηκε τό μέλλον· έτσι εκείνος ο αδύναμος κι ύποταχτικός έφηβος, βρήκε τό καταλληλότερο είδωλο για νά ύποταχτεί, ένα είδωλο άνώτερο άπό τόν πατέρα του. Ταυτόχρονα κοίταζε τόν πατέρα του μέ κάποια συγκατάβαση, άν όχι μέ κρυφή περιφρόνηση, κι αυτή ήταν όλη του ή εξέγερση.

Τό πιό άκραίο παράδειγμα τής ύποταγής του βρίσκεται στή συμπεριφορά του άπέναντι στον Hitler άν και έδώ πρέπει νά ύποψιαστούμε πώς ίσως ο όπορτουνισμός του τόν άνάγκαζε νά χρησιμοποιεί κάποιο βαθμό κολακείας πού δέν ήταν άπόλυτα γνήσια. 'Ο Hitler ήταν γι' αυτόν ο θεάνθρωπος, πού μπορεί νά συγκριθεί μέ τή σημασία του Χριστού στή χριστιανική θρησκεία ή του Κρίσνα στή Μπαγκαβάντ-Γκιτά. Γράφει γι' αυτόν: «Είμαι προορισμένος άπό τό Κάρμα τής παγκόσμιας γερμανοσύνης (*Germanentum*) νά ήγηθεί στον άγώνα έναντίον τής άνατολής και νά σώσει τή γερμανοσύνη του κόσμου· μιά άπό τίς μεγαλύτερες προσωπικότητες του φωτός έχει ένσαρκωθεί στο πρόσωπό του» (J. Ackermann, 1970). 'Υποτάχτηκε λοιπόν σ' αυτό τόν καινούργιο Κρίσνα-Χριστό-Hitler όπως παλιότερα στο Χριστό-Θεό, αλλά τώρα μέ πολύ περισσότερη θέρμη. Πρέπει ώστόσο νά σημειώσουμε πώς κάτω άπό τίς νέες συνθήκες οι καινούργιοι θεοί πρόσφεραν πολύ μεγαλύτερες ευκαιρίες για δόξα και δύναμη.

'Η ύποταγή του Himmler στην ισχυρή πατρική φυσιογνωμία συνοδεύεται άπό μιά βαθιά και έντονη *εξάρτηση άπό τή μητέρα του*, πού του είχε μεγάλη άδυναμία κι άγάπη. Σίγουρα στον Himmler δέν έλειψε ή μητρική άγάπη - ένα κλισέ πού βρίσκουμε σε πολλά βιβλία και άρθρα γραμμένα για τήν προσωπικότητά του. Μπορούμε νά πούμε όμως πώς ή άγάπη της ήταν πρωτόγονη· ή ίδια δε μπορούσε διόλου νά προβλέψει ούτε νά διαισθανθεί τί χρειαζόταν τό παιδί της πού μεγάλωνε· τόν άγαπούσε σαν μωρό κι ή ποιότητα τής άγάπης της δέν άλλαξε καθώς περνούσαν τά χρόνια. 'Ετσι ή άγάπη της τόν κατέστρεψε, έμπόδισε τήν άνάπτυξή του και τόν έκανε νά έξαρτιέται άπ' αυτήν. Πρίν περιγράψω αυτή τήν εξάρτηση, θέλω νά

τονίσω πώς στον Himmler, όπως και σε τόσους πολλούς άλλους, η ανάγκη για ένα δυνατό πατέρα προέρχεται από την αδυναμία του ατόμου, πού με τη σειρά της προέρχεται από το γεγονός ότι το άτομο αυτό δεν έχει μεγαλώσει, έχει μείνει στο βάθος αγοράκι πού χρειάζεται τη μάνα του (ή μιά μητρική φιγούρα) για να το αγαπάει, να το προστατεύει, να το παρηγορεί, χωρίς να απαιτεί τίποτα απ' αυτό. Έτσι δέ νιώθει άντρας αλλά παιδί: αδύναμο, αβοήθητο, χωρίς θέληση και πρωτοβουλία. Είναι λοιπόν φυσικό ν' αναζητήσει έναν ισχυρό αρχηγό για να τον υπακούει, παίρνοντας απ' αυτόν την αίσθηση της δύναμης· ακριβώς αυτός ο αρχηγός, σε μιά μιμητική σχέση, γίνεται υποκατάστατο των ιδιοτήτων πού λείπουν από τον ίδιο.

Ο Himmler είχε μιά φυσική και πνευματική νωθρότητα πού βρισκόμαστε συχνά σε «παιδιά της μαμάς τους», και πού προσπαθοῦσε να τήν ξεπεράσει «ασκώντας τη δύναμη της θέλησής του» – κυρίως όμως με τήν αγριότητα και τήν απανθρωπιά. Γι' αυτόν ο έλεγχος και η σκληρότητα έγιναν υποκατάστατα της δύναμης· κι ωστόσο αυτή η προσπάθεια έπρεπε ν' αποτύχει γιατί καμιά αδυναμία δέ γίνεται δύναμη με τη σκληρότητα· τό μόνο πού καταφέρνει ένας τέτοιος άνθρωπος είναι να κρύψει προσωρινά τήν αδυναμία από τόν εαυτό του και τούς άλλους, όσο έχει τή δύναμη να τούς ελέγχει.

Υπάρχουν άφθονες ένδειξεις ότι ο Himmler ήταν τυπικό «παιδί της μαμάς του». Δεκαεφτά χρονών, όταν εκπαιδευόταν στο στρατό μακριά από τούς γονείς του, στέλνει τόν πρώτο μήνα

στο σπίτι του είκοσι τρία γράμματα και, μόλο πού παίρνει δέκα-δώδεκα απαντήσεις, παραπονιέται διαρκώς πώς η οικογένειά του δεν του γράφει αρκετά. Η πρώτη φράση στο γράμμα του με ημερομηνία 24 Ιανουαρίου είναι τυπική: «Αγαπημένη μου μαμά. Σ' ευχαριστώ πολύ για τό καλό σου γράμμα. Επιτέλους έλαβα κάτι κι από σένα». Δυό μέρες αργότερα παίρνει κι άλλο γράμμα από τό σπίτι του. Η απάντησή του αρχίζει πάλι στον ίδιο τόνο, και προσθέτει: «Τό περίμενα τόσο άφορητα πολύ καιρό». Δυό γράμματα μέσα σε τρείς μέρες δεν τόν κάνουν να πάψει να θρηνηί σίς 29: «... και σήμερα πάλι δεν έλαβα τίποτα από σάς».

Στά πρώτα του γράμματα συνδυάζονται ίκεσίες για απαντήσεις μαζί με παράπονα για τις συνθήκες της ζωής του: τό δωμάτιό του ήταν γυμνό και κρύο, οί κοριοί τόν είχαν καταφάει· τό φαγητό ήταν λίγο και άνοστο και παρακαλούσε νά του στείλουν δέματα μέ τρόφιμα και χρήματα για νά τρώει στήν καντίνα ή στίς μπυραρίες τής πόλης. Άσήμαντα άτυχήματα, όπως όταν πήρε λάθος ρούχα στό μπάνιο, έπαιρναν διαστάσεις τραγωδίας και αναφέρονταν μέ κάθε λεπτομέρεια στήν οικογένεια. "Ως ένα μέρος όλα αυτά τά παράπονα και τά κλάματα ήταν έκκλήσεις βοήθειας στή Frau Himmel. 'Εκείνη γι' άπάντηση τόν προμήθευε μέ έπιταγές, δέματα μέ τρόφιμα, σκεπάσματα, έντομοκτόνα και καθαρά άσπρόρουχα. Φυσικά πολλές συμβουλές και έκδηλώσεις άνησυχίας συνόδευαν τίς προμήθειες πού κατάφταναν από τό Landshut. Πιεσμένος άπ' όλα αυτά τά μηνύματα, ο Heinrich καταλάβαινε πώς έπρεπε νά κρατήσει τή θέση του σάν γενναίος στρατιώτης και κάποιες φορές έπαιρνε πίσω τά παράπονα πού είχαν βάλει σέ λειτουργία όλη αυτή τή διαδικασία. Περίμενε όμως πάντα νά πάρει τό δέμα πριν αλλάξει ύφος, και αυτό βέβαια δέν κρατούσε πολύ. Στο θέμα του φαγητού ήταν άδιάντροπος και τά γράμματά του είναι γεμάτα παινέματα για τή μαγειρική τής μητέρας του («τό *Apfelstrudel* πού έφαγα μετά τίς άσκήσεις ήταν ύπέροχο») και παρακάλια για λιχουδιές, μήλα και μπισκότα. (B. F. Smith, 1971).

"Όσο ο καιρός περνούσε τά γράμματά του άραιώναν – άν και ποτέ δέν έπεσαν κάτω από τρία τή βδομάδα – αλλά οί παρακλήσεις του νά του γράφουν ήταν πιο έπίμονες από ποτέ. Κάποιες φορές έκδηλωνόταν πικρόχολα όταν ή μητέρα του δέν του έγγραφε πολύ. «'Αγαπητή Μητέρα», άρχιζε τό γράμμα τής 23 Μαρτίου 1917, «Σ' εύχαριστώ πολύ για τό ώραίο γράμμα σου (πού δέν έλαβα). Είσαι πολύ κακιά πού δέ μου 'γραψες».

Αυτή ή ανάγκη νά μοιράζεται τά πάντα μέ τούς γονείς του, και ιδιαίτερα μέ τή μητέρα του, έμεινε ίδια κι όταν εργαζόταν σάν *Praktikant* (φοιτητής γεωπονικής πού κάνει πρακτική έξάσκηση σέ άγρόκτημα). Ήταν τότε δεκαεννιά χρονών κι έστειλε σπίτι του τουλάχιστον όχτώ γράμματα και κάρτες τίς πρώτες τρισήμιση βδομάδες, άν και συχνά

ἔλεγε πὼς δέν τοῦ ἔμενε καιρός νά γράφει. "Όταν ἀρρώ-
στησε μέ παρατυφοειδή πυρετό ἢ μητέρα του κόντευε νά
τρελαθεῖ· ἀναρρώνοντας περνοῦσε τόν περισσότερο καιρό
του γράφοντάς της ὅλες τίς λεπτομέρειες γιά τήν ὑγεία
του, τή θερμοκρασία, τίς κενώσεις, τούς πόνους καί τίς
ἀδιαθεσίες του. Ταυτόχρονα ὅμως ἦταν ἀρκετά ἐξυπνος
ὥστε νά μή δίνει τήν ἐντύπωση πὼς κλαιγόταν, κι ἀνακά-
τευε σ' ὅλα του τά γράμματα διαβεβαιώσεις πὼς ἦταν μιά
χαρά καί μάλωνε μέ τή μητέρα του πού ἀνησυχοῦσε. Ἄρ-
χιζε τά γράμματά του μέ δυό τρία θέματα γενικοῦ ἐνδι-
αφέροντος κι ἐπειτα πρόσθετε: «Καί τώρα ἄς σοῦ πῶ γιά
μένα – σέ βλέπω, καλή μου μητέρα, νά περιμένεις γεμάτη
ἀνυπομονησία» (B. F. Smith, 1971). Αὐτό βέβαια μπορεῖ
νά ἔταν ἀλήθεια, ὅμως αὐτή ἢ φράση εἶναι παράδειγμα τῆς
μεθόδου πού χρησιμοποίησε ὁ Himmler σ' ὅλη τή ζωή
του – νά προβάλλει τίς ἐπιθυμίες καί τούς φόβους του
στούς ἄλλους.

Γνωρίσαμε ὡς ἐδῶ ἕναν ἔμμονα ταχτικό, ὑποχονδριακό,
ὀπορτουλιστή καί ναρκισσιστή νεαρό πού ἐνιωθε σάν
μωρό κι ἀναζητοῦσε τή μητρική προστασία ἐνῶ ταυτό-
χρονα προσπαθοῦσε ν' ἀκολουθήσει καί νά μιμηθεῖ τόν
πατέρα του.

Ἄναμφίβολα ἡ ἐξαρτημένη στάση τοῦ Himmler, πού ὡς
ἕνα βαθμό εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπό τήν ὑπερβολική φρον-
τίδα τῆς μητέρας του, ἐντεινόταν ἀκόμα περισσότερο ἀπό
κάποια πραγματική ἀδυναμία, φυσική καί πνευματική.
Ἄπό φυσική του κατασκευή ὁ Himmler δέν ἦταν ποτέ
πολύ δυνατό παιδί καί ἡ ὑγεία του κλονίστηκε σέ ἡλικία
τριῶν χρόνων. Ἐκείνη τήν ἐποχή προσβλήθηκε ἀπό μιά
ἀρρώστια τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος, πού τοῦ ἄφησε
κάποιο πρόβλημα στούς πνεύμονες καί πού εἶχε προκαλέ-
σει τό θάνατο πολλῶν παιδιῶν. Οἱ γονεῖς του ἀναστατώ-
θηκαν κι ἔφεραν τό γιατρό πού εἶχε παρασταθεῖ στή γέν-
νησή του ἀπό τό Μόναχο στό Passau γιά νά τόν κάνει
καλά. Γιά νά φροντίσει καλύτερα τό παιδί, ἡ Frau Him-
mler τό πήρε σ' ἕνα μέρος μέ καλύτερο κλίμα, κι ὁ πατέρας
πήγαινε νά τοῦς βλέπει ὅταν τοῦ ἐπέτρεπε ἡ δουλιά του.
Στά 1904 ὀλόκληρη ἡ οἰκογένεια ξαναγύρισε στό Μόναχο
γιά χάρη τοῦ παιδιοῦ. Ἄξιζει τόν κόπο νά σημειώσουμε
πὼς ὁ πατέρας ἐπιδοκίμαζε ὅλα αὐτά τά μέτρα, πού ἦταν

πολυέξοδα και άβολα γι' αυτόν, αλλά φαίνεται πώς δε διαμαρτυρήθηκε ποτέ.²⁶

Δεκαπέντε χρονών άρχισαν τά πρώτα προβλήματα μέ τό στομάχι του, πού τόν κυνήγησαν σ' όλόκληρη τήν ύπόλοιπη ζωή του. Άπό τήν όλη εικόνα τής άρρώστιας του φαίνεται πού ύπήρχε ένας ίσχυρός ψυχογενετικός παράγοντας. Άν και μισούσε τά προβλήματα του στομαχιού του σάν σύμπτωμα τής αδυναμίας του, ώστόσο τά χρειαζόταν, γιατί του έδιναν τήν εύκαιρία ν' ασχολείται μόνιμα μέ τόν έαυτό του και νά έχει γύρω του ανθρώπους πού άκουγαν τά παράπονά του κι άνησυχούσαν γι' αυτόν.²⁷

Μιά άλλη άρρώστια του Himmler ήταν κάποιο δήθεν καρδιακό πρόβλημα πού έλεγε πώς του έμεινε από τή δουλιά του στό άγρόκτημα τό 1919. Ο ίδιος γιατρός από τό Μόναχο πού τόν είχε γιατρέψει από τόν παρατυφοειδή πυρετό διέγνωσε τώρα ύπερτροφία τής καρδιάς από τίς βαριές ασκήσεις στή διάρκεια τής στρατιωτικής του θητείας. Ο Β. F. Smith σχολιάζει πώς εκείνα τά χρόνια ή διάγνωση αυτή γινόταν συχνά και άποδιδόταν στήν κούραση του πολέμου, ένω σήμερα οί περισσότεροι γιατροί τήν άποφεύγουν. Σήμερα εξάλλου ή γνώμη των ειδικών είναι πώς δέν ύπήρχε κανένα καρδιακό πρόβλημα στον Himmler και πώς έκτός από τά προβλήματα τής ανεπαρκούς διατροφής και τά κατάλοιπα του παρατυφοειδούς πυρετού «ήταν μάλλον σέ αρκετά καλή κατάσταση» (B. F. Smith, 1971).

Όπως και νά 'ναι, ή διάγνωση πρέπει νά μεγάλωσε τίς ύποχονδριακές τάσεις του Himmler και τό δεσμό του μέ τούς γονεΐς του, πού συνέχιζαν ν' άνησυχούν και ν' άγωνιούν γι' αυτόν.

Όστόσο ή φυσική αδυναμία του Himmler ξεπερνάει αυτές τίς τρεις άρρώστιες - τά πνευμόνια, τό στομάχι και τήν καρδιά. Η εμφάνισή του ήταν μαλθακή και πλαδαρή

26. Αυτός είναι ένας ακόμα παράγοντας πού μέ κάνει νά υποθέτω πώς ο πατέρας δέν ήταν τόσο άγριος και τρομερός όπως τόν παρουσιάζουν κάποιες φορές.

27. Όταν είχε άποκτήσει δύναμη βρήκε ένα τέτοιο είδωλο στον δόκτορα Kersten, πού φαίνεται πώς τόν επηρέαζε κάπως· αυτό δέν είναι παράξενο αν σκεφτούμε πώς ο Kersten λειτουργησε σάν μητρικό είδωλο.

καί ήταν ἀδέξιος καί χοντροκομμένος. Γιά παράδειγμα, όταν απέκτησε ποδήλατο καί μπορούσε νά συνοδεύει τόν ἀδερφό του σίς ἐξόδους του «'Ο Heinrich φοβόταν πάντα πώς θά πέσει, θά σκίσει τά ρούχα του καί θά χτυπήσει» (B. F. Smith, 1971). 'Η ἴδια φυσική ἀδεξιότητα φάνηκε καί στό σχολεῖο καί συντέλεσε σίγουρα στό μεγαλύτερο ἐξευτελισμό του.

Πολύ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιά τά σχολικά χρόνια τοῦ Himmler μᾶς δίνει ἕνας παλιός συμμαθητής του, ὁ G. W. F. Hallgarten, πού ἔγινε ἀργότερα διαπρεπής ἱστορικός.²⁸ 'Ο Hallgarten λέει στήν αὐτοβιογραφία του πώς όταν ἄκουσε γιά τήν ἀνοδο τοῦ Himmler στήν ἐξουσία δέ μπορούσε νά φανταστῆι πώς ἦταν τό ἴδιο πρόσωπο μέ τόν παλιό συμμαθητή του.

'Ο Hallgarten περιγράφει τόν Himmler σάν ἕνα ἀφάνταστα χλωμό καί πλαδαρό ἀγόρι πού φόραγε γυαλιά καί «χαμογελοῦσε συχνά κάπως ἀμήχανα καί μοχθηρά». 'Ολοι οἱ δάσκαλοι τόν συμπαθοῦσαν κι ὑπῆρξε ὑποδειγματικός μαθητής σ' ὅλα τά σχολικά χρόνια, μέ τούς καλύτερους βαθμούς στά πρωτεύοντα μαθήματα. Στήν τάξη του τόν θεωροῦσαν τέρας φιλοδοξίας (*Streber*). Μόνο σ' ἕνα μάθημα ὑστεροῦσε, τή γυμναστική. 'Ο Hallgarten μιλάει δι-εξοδικά γιά τό πόσο ταπεινωμένος ἐνιωθε ὁ Himmler όταν δέ μπορούσε νά καταφέρει τίς σχετικά ἀπλές ἀσκήσεις, όταν τόν κοροΐδευε ὄχι μόνο ὁ δάσκαλος ἀλλά καί οἱ συμμαθητές του, πού χαίρονταν βλέποντας αὐτό τό φιλόδοξο παιδί νά βρῖσκεται σέ κατώτερη θέση.

'Ὅσοσο παρόλη τήν ταχικότητά του ὁ Himmler δέν εἶχε καμιά αἴσθηση πειθαρχίας καί πρωτοβουλίας. Μίλαγε πολύ καί τό ἔξερε, σιχαινόταν τόν ἑαυτό του γι' αὐτό καί προσπαθοῦσε νά τό ξεπεράσει. Πάνω ἀπ' ὅλα τοῦ ἔλειπε ἡ δύναμη τῆς θέλησης· δέν εἶναι λοιπόν παράξενο πού ἐπαινοῦσε τήν ἰσχυρή θέληση καί τή σταθερότητα σάν ἰδανικές ἀρετές, ἄν καί δέν τίς απέκτησε ποτέ του. Νιώθοντας αὐτή τήν ἔλλειψη, προσπαθοῦσε νά τήν ἐξισορροπήσει ἐπιβάλλοντας τή δύναμή του στους ἄλλους.

'Ἦξερε κι ὁ ἴδιος καλά πόσο ὑποταχτικός καί ἄβουλος ἦταν, ὅπως φαίνεται ἀπ' ὅσα γράφει στό ἡμερολόγιό του

28. Πρβ. G. W. F. Hallgarten (1963).

μέ ημερομηνία 27 Δεκεμβρίου 1919: «Ὁ Θεός θά δώσει καλό τέλος σ' ὄλα, ὅμως ἐγώ δέ θά ὑποκύψω ἄβουλα στή μοίρα ἀλλά θά ὀδηγήσω τόν ἑαυτό μου ὅσο καλύτερα μπορῶ» (J. Ackermann, 1970). Ἡ φράση αὐτή φαίνεται μᾶλλον ἀντιφατική. Ξεκινάει μέ τήν παραδοχή ὅτι τό θεῖο θέλημα (ἐκείνη τήν ἐποχή ἦταν ἀκόμα καθολικός) θά κατορθώσει τά πάντα· ἔπειτα ἰσχυρίζεται ὅτι αὐτός «δέ θά ὑποκύψει» καί τό διευκρινίζει προσθέτοντας τή λέξη «ἄβουλα» – λύνοντας ἔτσι τή σύγκρουση ἀνάμεσα στήν πραγματική ὑποταχτικότητα του καί στό ἰδανικό του τῆς ἰσχυρῆς θέλησης, μέ τό συμβιβασμό ὅτι θά ὑποκύψει μέ τή θέλησή του· ἔπειτα ὑπόσχεται πώς ὁ ἴδιος θά κατευθύνει τή μοίρα του ἀλλά προσδιορίζει αὐτή τή «διακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας» του μέ τήν ἀνόητη προσθήκη «ὅσο καλύτερα μπορῶ». Ἀντίθετα ἀπό τόν Hitler, ὁ Himmler ἦταν κι ἔμεινε πάντα ἀδύναμος, καί τό ἤξερε πολύ καλά. Ἡ ζωή του ἦταν μιά πάλη μ' αὐτή τήν ἐπίγνωση, μιά προσπάθεια νά γίνει δυνατός. Ὁ Himmler ἔμοιαζε πολύ μέ τόν ἐφηβο πού θέλει ἀλλά δέ μπορεῖ νά σταματήσει τόν ἀνιανισμό, πού νιώθει ἐνοχή καί ἀδυναμία, πού κατηγορεῖ τόν ἑαυτό του, πού προσπαθεῖ πάντα ν' ἀλλάξει χωρίς νά τό κατορθώνει ποτέ. Παρόλα αὐτά οἱ περιστάσεις καί ἡ ἐξυπνάδα του τόν ἔκαναν νά κερδίσει μιά θέση τόσο ἰσχυρή, ὥστε μπόρεσε νά ζήσει μέ τήν ψευδαίσθηση ὅτι εἶχε γίνει «δυνατός».

Δέν ἐνιωθε ὅμως μόνο ἀδύναμος καί ἀδέξιος, ἀλλά ὑπέφερε καί ἀπό τήν αἴσθηση τῆς κοινωνικῆς του κατωτερότητας. Οἱ καθηγητές τοῦ γυμνασίου βρισκόνταν στό κατώτατο ἐπίπεδο τοῦ μοναρχικοῦ συστήματος καί περιφρονούνταν ἀπ' ὄλες τίς κυρίαρχες τάξεις. Κι αὐτό ἦταν πολύ ἐντονότερο στήν οἰκογένεια τοῦ Himmler, γιατί ὁ πατέρας του εἶχε ὑπάρξει γιά ἓνα διάστημα ἰδιωτικός δάσκαλος τοῦ πρίγκιπα Ἐρίκου τῆς Βαβαρίας κι εἶχε διατηρήσει κι ἀργότερα προσωπικές σχέσεις μαζί του, τόσο πού ὁ πρίγκιπας ἔγινε ἀνάδοχος τοῦ δευτέρου γιοῦ του καί τοῦ ἔδωσε καί τό ὄνομά του (Heinrich). Μέ τήν περιτράνη αὐτή ἀπόδειξη τῆς πρίγκιπικῆς εὐνοίας ἡ οἰκογένεια Himmler ἔφτασε στό ζενίθ τῶν φιλοδοξιῶν της· βέβαια ἡ σχέση αὐτή θά εἶχε πολύ καλύτερες συνέπειες ἂν ὁ πρίγκιπας δέ σκοτωνόταν σέ μιά μάχη τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου (ἦταν ὁ μόνος γερμανός πρίγκιπας πού γνώρισε τέτοια

μοίρα). Για τόν νεαρό Himmler, πού διψούσε τόσο νά κρύψει τήν αίσθηση τῆς ἀναξιότητάς του, ἡ τάξη τῶν εὐγενῶν πρέπει νά ἔμοιαζε μέ κοινωνικό παράδεισο πού τοῦ εἶχε κλείσει γιά πάντα τήν πόρτα.

Παρόλα αὐτά ἡ φιλοδοξία τοῦ Himmler κατάφερε τό ἀδύνατο. Ξεκίνησε σάν δειλός καί κοινωνικά κατώτερος ἔφηβος πού θαύμαζε καί ζήλευε τά μέλη τῆς ἀριστοκρατίας, γιά νά γίνει ἐπικεφαλῆς τῶν "Ες "Ες, πού προορίζονταν γιά νέα ἀριστοκρατία τῆς Γερμανίας. Τώρα πιά δέν εἶχε ἀπό πάνω του τόν πρίγκιπα Έρικο, οὔτε κανένα κόμη, βαρόνο ἢ φόν. Αὐτός, ὁ ἀρχηγός τῶν "Ες "Ες τοῦ Ράιχ, μέ τόσους κατώτερους γύρω του, ἦταν ὁ νέος εὐγενής· τουλάχιστον κάτι τέτοιο πρέπει νά φανταζόταν. Οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Hallgarten ἀπό τά σχολικά τους χρόνια δείχνουν αὐτή τή σχέση ἀνάμεσα στήν παλιά ἀριστοκρατία καί τά "Ες "Ες. Ὑπῆρχε στό Μόναχο μιὰ ομάδα παιδιῶν ἀπό οἰκογένειες εὐγενῶν, πού ζοῦσαν σέ δικό τους σπίτι ἀλλά πήγαιναν στό ἴδιο *Γυμνάσιο*. Ὁ Hallgarten θυμᾶται ὅτι φοροῦσαν μιὰ στολή πού ἔμοιαζε μέ τή στολή πού φόρεσαν ἀργότερα τά "Ες "Ες, ἐκτός ἀπό τό χρῶμα: ἐκεῖνοι φοροῦσαν σκούρα μπλέ στολή ἐνῶ τά "Ες "Ες μαύρη. Ἡ ὑπόθεσή του ὅτι αὐτή ἡ στολή χρησίμευε σάν πρότυπο γιά τή μετέπειτα στολή τῶν "Ες "Ες φαίνεται πολύ εὐστοχη.

Ὁ Himmler δίδασκε ἀσταμάτητα τό θάρρος καί τήν αὐτοθυσία γιά τό καλό τῆς κοινότητας. Τό πόσο μεγάλη ὑποκρισία ἦταν αὐτό, φαίνεται ξεκάθαρα στήν κάπως περίπλοκη ἱστορία τῆς ἐπιθυμίας του νά καταταγεῖ στό στρατό καί νά πάει στό μέτωπο τό 1917. Σάν τό μεγαλύτερο ἀδερφό του – καί πολλά ἄλλα παλικάρια πού εἶχαν σχέσεις μέ τίς ἀνώτερες τάξεις τοῦ κατεστημένου – ὁ Heinrich προσπάθησε νά μπεῖ σ' ἓνα σύνταγμα γιά νά ἐκπαιδευτεῖ σάν ἀξιωματικός. Ἡ ἐκπαίδευση αὐτή εἶχε δύο πλεονεκτήματα: τό πρῶτο ἦταν ὀλοφάνερο: ἤθελε νά περάσει στήν τάξη τῶν ἀξιωματικῶν γιά νά μπορέσει νά συνεχίσει σάν μόνιμος στρατιωτικός· τό δεύτερο, καί λιγότερο ἐμφανές, ἦταν ὅτι αὐτή ἡ ἐκπαίδευση διαρκοῦσε περισσότερο ἀπό τήν ἐκπαίδευση τῶν νέων πού στρατολογούνταν ἢ κατατάσσονταν ἐθελοντικά σάν κοινοί στρατιῶτες. Μποροῦσε λοιπόν νά ἐλπίζει πῶς θά περνοῦσαν ὀχτώ κι ἑννιά μῆνες ὥσπου νά τόν στείλουν στό μέτωπο. Σέ κείνη τήν περίοδο

του πολέμου οι άπλοι στρατιώτες στέλλονταν στο μέτωπο πολύ πιό γρήγορα.

Ο μεγαλύτερος άδερφός του, ό Gebhard, είχε ήδη εκπαιδευτεί σαν άξιωματικός στα 1916 και στάλθηκε έπειτα στο μέτωπο. Όλη ή φασαρία που έγινε στην οικογένεια γύρω από τό μεγαλύτερο άδερφό και ή αναχώρηση όλο και περισσότερων παλικαριών για τό μέτωπο, έκαναν τόν Heinrich Himmler νά παρακαλέσει τούς γονείς του νά τόν αφήσουν νά φύγει από τό σχολείο και νά καταταγει στο στρατό. Ο πατέρας του έκανε ό,τι μπορούσε για νά εκπληρώσει τήν έπιθυμία του γιού του, χρησιμοποιώντας όλες τίς κοινωνικές του σχέσεις. Όμως, παρόλες τίς θερμές συστάσεις τής χήρας του πρίγκιπα Έρίκου, τό σύνταγμα που διάλεξε είχε κιόλας αρκετούς υποψήφιους και δέν τόν δέχτηκε. Ο πατέρας του, μεθοδικός όπως πάντα, έκανε αίτηση σε είκοσι τρία συντάγματα, αφού πρωτίτερα είχε πληροφορηθεί τά όνόματα των άνωτερων άξιωματικών τους και τά όνόματα όλων των σημαντικών προσώπων που μπορούσαν νά έχουν κάποια σχέση με τό διοικητή του συντάματος. Όσοτόσο τό μόνο που συνάντησε ήταν άρνήσεις. Ο καθηγητής Himmler δέν είχε καμιά διάθεση νά παραδεχτεί τήν άποτυχία. Πέντε μέρες άργότερα έστειλε τήν είκοστή τέταρτη αίτηση στο 11ο σύνταγμα πεζικού, που δέν τό είχε πλησιάσει ακόμα. Ένω ό πατέρας του έδινε σωστή μάχη με τίς αιτήσεις, ό Heinrich έχασε προσωρινά τήν έλπίδα του και φάνηκε νά πιστεύει πως έπρεπε νά καταταγει σαν άπλός στρατιώτης. Χρησιμοποιώντας τίς σχέσεις του πατέρα του έκανε αίτηση στην πόλη του Landshut για νά ύπηρετήσει στη *Hilfsdienst*, ένα είδος πολεμικής ύπηρεσίας για κείνους που δέν κατατάσσονταν στο στρατό. Έφυγε από τό σχολείο και μπήκε στην ύπηρεσία, έλπίζοντας βέβαια πως μ' αυτό τόν τρόπο θά έπαιρνε προσωρινή αναβολή από τό στρατό. Όταν όμως τό ύπουργείο κυκλοφόρησε μιá ειδική διαταγή που έξηγούσε πως δέν ύπήρχε κίνδυνος νά τόν στρατολογήσουν, ό Heinrich ξαναγύρισε στο σχολείο του. Όστερα από λίγο, για μεγάλη έκπληξη του πατέρα του και του ίδιου, ή είκοστή τέταρτη αίτηση καρποφόρησε και πήρε έντολή νά παρουσιαστεί άμέσως στο 11ο σύνταγμα πεζικού στο Regensburg.

Στό τέλος τής πρώτης βδομάδας άκουσε μιá φήμη πως

δέ θά τόν κρατοῦσαν νά ἐκπαιδευτεῖ σάν ἀξιωματικός ἀλλά σχεδίαζαν νά τόν στείλουν ἀμέσως στό μέτωπο. «Ὁλη αὐτή ἡ ἱστορία τόν ἔριξε σέ βαθιά ἀνησυχία καί ξέπλυνε τή λάμψη τῆς ἀγωνιστικότητάς του» (B. F. Smith, 1971). Ἐξήγησε στους γονεῖς του πώς ἦταν ἀπελπισμένος πού δέ θά γινόταν ἀξιωματικός καί τούς ζήτησε νά μεσο-λαβήσουν σ' ἓνα δεύτερο ξάδερφό του πού ἦταν ἀξιωματικός σ' αὐτό τό σύνταγμα καί νά ζητήσουν τή βοήθειά του. Οἱ γονεῖς του, καί ιδιαίτερα ἡ μητέρα του, τρομοκρατήθηκαν σχεδόν ὅσο κι αὐτός κι ἓνα μήνᾳ ἀργότερα ὁ ὑπολοχαγός Zahle, ὁ ξάδερφός του, τόν διαβεβαίωσε πώς δέν ἐπρόκειτο νά τόν στείλουν στό μέτωπο καί τόν συμβούλεψε νά ἡρεμήσει καί νά παρακολουθήσει τό πρόγραμμα.

Ὅταν ὁ φόβος του καταλάγιασε, ὁ Heinrich ἄρχισε ν' ἀποκτᾶ αὐτοπεποίθηση. Τόλμησε νά καπνίσει (ἂν καί χρειαζόταν νά παρακαλέσει τόν πατέρα του νά τοῦ στείλει καπνό) κι ἔκρινε τήν πολιτική κατάσταση σχολιάζοντας μιά ἐσφαλμένη ἀναφορά γιά τήν παραίτηση τοῦ Ludendorff λέγοντας ὅτι «δέν τόν εὐχαρίστησε». Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 1918 ὡς τόν Ὀκτώβριο ὀλοκλήρωσε τήν ἐκπαίδευσή του καί περιέμενε πιά τή διαταγή νά φύγει γιά τό μέτωπο. Αὐτό τό διάστημα φαίνεται πώς ἀνυπομονεῖ νά φύγει γιά τό μέτωπο καί προσπαθεῖ νά κερδίσει τήν εὐνοια τῶν ἀξιωματικῶν γιά νά προτιμήσουν αὐτόν κι ὄχι τό φίλο του τόν Kistler, σέ περίπτωση πού ἔπρεπε νά διαλεχθῶν γιά τό μέτωπο ἓναν ἀπ' τούς δύο. Καμιά ἀπ' αὐτές τίς προσπάθειες δέν ἔφερε ἀποτέλεσμα, κι ἔτσι συνέχισε τίς κοινωνικές του ἐπισκέψεις καί τίς βόλτες στά θέατρα.

Ὅλοφάνερα γεννιέται ἐδῶ τό ἐρώτημα γιατί ἐκείνη τή στιγμή δέν ἔβλεπε τήν ὥρα νά φύγει γιά τό μέτωπο, ἐνώ μερικούς μῆνες πιο πρῖν φοβόταν τόσο πολύ. Σ' αὐτή τή φαινομενική μόνο ἀντίφαση ὑπάρχουν πολλές ἐξηγήσεις. Ὁ ἀδερφός του ὁ Gebhard εἶχε προαχθεῖ στή μάχη σέ μόνιμο στέλεχος, κι αὐτό πρέπει νά τόν ἔκανε νά ζηλέψει πολύ καί διαζόταν νά δείξει πώς κι αὐτός ἦταν ἥρωας. Μποροῦμε ἀκόμα νά υποθέσουμε πώς ὁ ἀνταγωνισμός μέ τόν Kistler ἦταν ἀρκετό ἐρέθισμα γιά νά ξεχάσει τούς φόβους του θέλοντας νά φανεῖ ἀνώτερος. Τό πιο πιθανό εἶναι ὅμως ὅτι ἡ κύρια αἰτία βρισκόταν ἄλλου. Τήν ἐποχή πού κάνει τ' ἀδύνατα δυνατά γιά νά πάει στό μέτωπο,

γράφει: «Βλέπω την πολιτική κατάσταση μαύρη, κατάμαυρη... Δέ θα χάσω ποτέ την άποφασιστικότητά μου, ακόμα κι αν γίνει επανάσταση, πράγμα πού δέν αποκλείεται» (B. F. Smith, 1971). 'Ο Himmler ήταν άρχετá ξευπνος για νά καταλάβει, όπως κι όλοι οί άλλοι στή Γερμανία τόν 'Οκτώβριο του 1918, πώς ό πόλεμος τέλειωνε και χανόταν. Ήταν λοιπόν άπόλυτα άσφαλής αν τόν έστελναν στό μέτωπο εκείνη τήν εποχή, όταν τό επαναστατικό κύμα ήταν πιά αισθητό στή Γερμανία κι ή επανάσταση έμελλε νά ξεσπάσει μ' όλη της τή δύναμη σέ τρεις βδομάδες. Ουσιαστικά ή όλο και μεγαλύτερη αντίδραση και τό επαναστατικό πνεύμα έκανε τίς στρατιωτικές άρχές νά διατάζουν νά στείλουν παλικάρια στό μέτωπο.

'Ενα άλλο παραδειγμα τής άβουλίας του Himmler και του άναποφάσιστου χαρακτήρα του ήταν ή επαγγελματική ζωή του. Η άπόφασή του νά σπουδάσει γεωπόνος ήρθε σάν μεγάλη έκπληξη και τά κίνητρά του δέν έχουν ξεκαθαριστεί ακόμα. Μέ τήν κλασική μόρφωση πού είχε πάρει, είναι φυσικό πώς ή οίκογένειά του περίμενε νά ακολουθήσει τό έπάγγελμα του πατέρα του. Η εξήγηση πού στέκεται περισσότερο είναι ότι μάλλον άμφισβητούσε τήν ικανότητά του για μελέτη σ' ένα ακριβέστερο και πιό πνευματικό πεδίο, ένω ή γεωπονία του φαινόταν ταιριαστός τρόπος για νά καταλάβει μιá ακαδημαϊκή βαθμίδα. Δέν πρέπει ακόμα νά ξεχνάμε πώς ή άπόφασή του νά γίνει γεωπόνος ήταν άποτέλεσμα τής άπογοήτευσης πού δοκίμασε όταν δέν πέτυχε τόν πρώτο σκοπό του, νά γίνει μόνιμος άξιωματικός στό στρατό. Η γεωπονική του σταδιοδρομία διακόπηκε άπότομα από τήν πραγματική ή ύποθετική καρδιοπάθειά του, όμως δέ σταμάτησε και ή πρόθεσή του νά συνεχίσει. 'Ενα πράγμα πού συνέχισε νά κάνει ήταν νά μαθαίνει ρώσικα, γιατί σχεδίαζε νά φύγει για τήν άνατολή και νά γίνει γεωργός. Φαίνεται ακόμα πώς έλπιζε ότι τά *Freikorps* θά κατακτούσαν κάποια περιοχή στα άνατολικά και θά ύπήρχε έτσι μιá θέση γι' αυτόν. Έγραφε λοιπόν: «Για τήν ώρα δέν ξέρω γιατί δουλεύω. Δουλεύω γιατί έτσι πρέπει, γιατί γαληνεύω στή δουλιά, δουλεύω για τή σύντροφο τής ζωής μου, μιá Γερμανίδα πού μαζί της θά φύγω μιá μέρα για τήν Άνατολή και θά πολεμήσω σ' όλη μου τή ζωή σάν Γερμανός, μακριά από τήν αγαπημένη μου Γερ-

μανία» (B. F. Smith, 1971). Κι ένα μήνα αργότερα: «Σήμερα αποκόπηκα μέσα μου απ' όλους, και τώρα εξαρτιέμαι μόνο από τον εαυτό μου. "Αν δέ βρω μιά κοπέλα πού νά μου ταιριάζει σάν χαρακτήρας και πού νά μ' αγαπάει, θά πάω μόνος μου στή Ρωσία» (B. F. Smith, 1971).

"Όλα αυτά είναι πολύ αποκαλυπτικά. 'Ο Himmler προσπαθεί νά ξεφύγει από τούς φόβους, τή μοναξιά και τήν εξάρτησή του, επιβεβαιώνοντας τήν ισχυρή του θέληση. Μέ η χωρίς κοπέλα, θά ζήσει μακριά από τή Γερμανία, ολομόναχος, και μ' αυτά τά λόγια προσπαθεί νά πείσει τόν εαυτό του πώς δέν είναι πιά «παιδί τής μαμάς του». Στήν πραγματικότητα όμως φέρεται σάν εξάχρονο αγοράκι πού αποφασίζει νά τό σκάσει από τή μαμά του μόνο και μόνο γιά νά κρυφτεί στή γωνία γιά νά μπορέσει νά τόν βρει. "Αν σκεφτοῦμε ακόμα πώς εκείνη τήν εποχή ἦταν εἴκοσι χρονῶν ἄντρας, ὀλόκληρο τό σχέδιο κάτω ἀπό τίς δοσμένες συνθήκες ἦταν μιά ἀπό τίς ἀπραγματοποίητες, ρομαντικές φαντασιώσεις σίς ὁποῖες κατέφευγε ὁ Himmler ὅταν δέ μποροῦσε νά πετύχει τό σκοπό του.

"Όταν πιά ἀποδείχτηκε ὅτι δέν ὑπῆρχε καμιά ἐλπίδα ἐγκατάστασης στή Ρωσία, ἄρχισε νά μαθαίνει ἰσπανικά ἐλπίζοντας νά ἐγκατασταθεῖ στή Νότια Ἀμερική.²⁹ Κατά καιροῦς σκέφτηκε διάφορους τόπους ὅπως τό Περού, τή Γεωργία (ΕΣΣΔ) και τήν Τουρκία, ὅμως ὅλες αὐτές οἱ ιδέες δέν ἦταν παρά ὄνειροπολήματα. Σ' αὐτό τό σημεῖο τῆς ζωῆς του ὁ Himmler δέ μποροῦσε νά πάει πουθενά. Δέ μποροῦσε νά γίνει ἀξιωματικός. Δέν εἶχε χρήματα γιά νά γίνει κτηματίας στή Γερμανία – και πολύ λιγότερο στή Νότια Ἀμερική. Δέν τοῦ ἔλειπαν μόνο τά χρήματα ἀλλά και ἡ φαντασία, ἡ ἀντοχή και ἡ ἀνεξαρτησία πού ἀπαιτοῦνταν γιά κάτι τέτοιο. Βρισκόταν στήν ἴδια θέση μέ πολλούς ἄλλους πού ἐγιναν Ναζί ἐπειδή δέν εἶχαν νά πᾶνε

29. Καί ἡ μέθοδός του εἶναι χαρακτηριστική τῆς ἀναβλητικῆς, μεθοδικῆς τάσης του. Μαθαίνει τή γλώσσα προτοῦ ν' ἀποκτήσει τήν παραμικρή ιδέα ποιές εἶναι οἱ πραγματικές δυνατότητες νά πετύχει τό σκοπό γιά τόν ὁποῖο μαθαίνει τή γλώσσα. "Όμως ἡ ἐκμάθηση τῆς γλώσσας δέν κάνει κακό, δέν ἀπαιτεῖ τή λήψη μιᾶς ἀπόφασης και τόν ἀφήνει νά πιστεῦει πώς ἔχει φτιάξει ἕνα μεγάλο σχέδιο, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέν κάνει τίποτ' ἄλλο παρά νά ὄνειροπολεῖ. Ἀκριβῶς αὐτή εἶναι ἡ κατάστασή του σίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '20.

πουθενά – κοινωνικά ή επαγγελματικά – κι ωστόσο φιλοδοξούσαν ν' ανέβουν.

Ἡ ἀποτυχία του νά φτάσει στό σκοπό του, κι ἴσως καί ἡ ἐπιθυμία του νά φύγει μακριά, ὅπου κανεῖς δέ θά τόν ἤξερε, πρέπει νά μεγάλωσαν πολύ ἀπό τήν ἐμπειρία πού εἶχε σάν φοιτητής στό Μόναχο. Ἐγινε μέλος μᾶς ἀδερφότητας κι ἔκανε τά πάντα γιά νά κερδίσει συμπάθειες. Ἐπισκεπτόταν τούς ἄρρωστους ἀδερφούς καί προσπαθοῦσε νά δημιουργήσει μέλη ὅπου κι ἂν πῆγαινε. Ὡστόσο τόν ἀπασχολοῦσε τό ὅτι δέν ἦταν ιδιαίτερα ἀγαπητός στά ἄλλα μέλη, γιατί μερικά ἀπ' αὐτά εἶχαν φτάσει νά δηλώνουν ἀνοιχτά πώς δέν τοῦ εἶχαν ἐμπιστοσύνη. Οἱ ἔμμονες ιδέες του, ἡ σχολαστικότητα καί τό κουτσομπολιό πού τόν χαρακτηρίζαν τόν ἔκαναν πολύ ἀντιπαθητικό, γιαντό καί ἀπέτυχε ὅταν προσπάθησε νά ἐκλεγεί γιά κάποια ἀνώτερη θέση μέσα στήν ἀδερφότητα. Στίς σχέσεις του μέ τά κορίτσια δέν κατάφερε ποτέ νά ξεπεράσει τήν ἐπιφυλακτική καί παγερή του στάση καί δημιούργησε «τόσο μεγάλη ἀπόσταση ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στό ἀντίθετο φύλο, ὥστε πολύ σύντομα δέν ὑπῆρχε πιά κανένας κίνδυνος πού θ' ἀπειλοῦσε τήν παρθενία του» (B. F. Smith, 1971).

Ὅσο περισσότερο ἀπελιζόταν στίς προσωπικές του προοπτικές, τόσο περισσότερο ἐνιωθε νά τόν ἔλκουν οἱ ριζοσπαστικές δεξιές ιδέες. Διάβαζε ἀντισημιτικά βιβλία καί ὅταν ὁ ὑπουργός ἐξωτερικῶν τῆς Γερμανίας Rathenau δολοφονήθηκε στά 1922 εὐχαριστήθηκε καί τόν ἀποκάλεσε «παλιοτόμαρο». Ἐγινε μέλος μᾶς κάπως μυστήριας δεξιᾶς ὀργάνωσης πού λεγόταν *Freiweg* καί συνάντησε τόν Ernst Röhm, ἐνεργό μέλος τοῦ χιτλερικοῦ κινήματος. Παρόλες αὐτές τίς καινούργιες συμπάθειες καί τίς σχέσεις μέ τή ριζοσπαστική δεξιά, ἦταν ἀκόμα ἐπιφυλακτικός γιαντό καί δέν προσχώρησε ποτέ ὀλότελα ἀλλά ἔμεινε στό Μόναχο καί συνέχισε τή ζωή του. «Γιατί, παρόλη τήν πολιτικολογία του καί τά προβλήματα μέ τόν ἑαυτό του καί τό μέλλον, διατηροῦσε ἀκόμα πολλές ἀπ' τίς παλιές του συνήθειες, πῆγαινε στήν ἐκκλησία, σέ κοινωνικές ἐπισκέψεις, σέ χορούς τῆς ἀδερφότητας καί ἔστελνε πάντα τά ἀπλυτά του στό Ingolstadt (στή μητέρα του)» (B. F. Smith, 1971). Γλίτωσε τήν ἐπαγγελματική καταδίκη ὅταν τοῦ πρόσφεραν μιά δουλιά σ' ἕναν ἀδερφό τοῦ καθηγητῆ του. Ἦταν ἡ

θέση του τεχνικού βοηθού σέ μιά εταιρία παραγωγής λιπασμάτων. Τό περιεργο εἶναι πώς αὐτή ἀκριδῶς ἡ δουλιὰ τόν ὀδήγησε στό πεδίο τῆς ἐνεργῆς πολιτικῆς. Τό ἐργοστάσιο πού δούλευε θρισκόταν στό Schlessheim, βόρεια ἀπ' τό Μόναχο· ἔτυχε λοιπόν νά 'χει ἐκεῖ τό στρατηγεῖο τῆς μιά ἀπό τίς νέες παραστρατιωτικές μονάδες, ἡ *Bund Blücher*. Πολύ σύντομα ἀπέκτησε νέες δραστηριότητες καί ἔπειτα ἀπό μεγάλο δισταγμό προσχώρησε στό NSDAP³⁰ τοῦ Hitler, μιά ἀπό τίς πιό δραστήριες καί μαχητικές ὁμάδες τῆς δεξιᾶς. Θά χρειαζόταν πολὺς χῶρος γιά νά περιγράψουμε τήν κατάσταση ἐκείνης τῆς ἐποχῆς στή Βαβαρία καί τή Γερμανία. Μποροῦμε νά πούμε μόνο πώς ἡ βαβαρική κυβέρνησις σκεφτόταν νά στραφεῖ ἐναντίον τῆς κυβέρνησις τοῦ Ράιχ στό Βερολίνο μέ τή βοήθεια τῶν ὁμάδων τῆς δεξιᾶς, ἀλλά τελικά δέν τά κατάφερε. Στό μεταξύ ὁ Himmler ἄφησε τή δουλιὰ του στό Schlessheim καί μπῆκε σέ μιά στρατιωτική μονάδα, πού ὅμως διαλύθηκε ἀπό τή Reichswehr ἐπειδή ἐκεῖ ὑπῆρχαν πολλοί πού ἤθελαν νά δράσουν ἐναντίον τοῦ Βερολίνου· ἔτσι, μόλις ἑφτά βδομάδες ἀργότερα, ἡ στρατιωτική καριέρα τοῦ Himmler τέλειωσε. Στό μεταξύ ὅμως εἶχε ἀποκτήσει στενές σχέσεις μέ τόν Röhm καί τήν ἡμέρα τοῦ πραξικοπήματος τοῦ Βερολίνου ὁ Himmler πῆρε τήν παλιά αὐτοκρατορική πολεμική σημαία καί βάδισε στό πλευρό τοῦ Röhm ἐπικεφαλῆς μιάς ὁμάδας πού προσπάθησε νά καταλάβει τό ὑπουργεῖο πολέμου. Ὁ Röhm καί οἱ ἄντρες του περικύκλωσαν τό ὑπουργεῖο ἀλλά μέ τή σειρά τους περικυκλώθηκαν ἀπό τή βαβαρική ἀστυνομία. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Hitler νά ἐλευθερώσει τόν Röhm κατέληξε σέ μιά ἀνεπιτυχή προέλαση ἐναντίον τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ στό *Feldherrnhalle*. Οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς ὁμάδας τοῦ Röhm (*Reichskriegsflagge*) ὀδηγήθηκαν συνοδεία, ἐνῶ ὁ Himmler καί οἱ ὑπόλοιποι παρέδωσαν τά ὄπλα καί τίς ταυτότητές τους στήν ἀστυνομία καί γύρισαν πίσω.

Ὁ Himmler, ἂν καί ἔντονα ἐντυπωσιασμένος ἀπό τήν εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ πού κρατοῦσε τή σημαία, φοβόταν μήπως τόν συλλάβουν ἀλλά παράλληλα εἶχε ἀπογοητευτεῖ

30. Nazionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei («Ἐθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Ἑργατικό Κόμμα»).

ἐπειδὴ ἡ κυβέρνησις δὲ φαινόταν νὰ τὸν ὑπολογίζει. Δὲν τολμοῦσε ὅμως νὰ κάνει τίποτα πού θά ὀδηγοῦσε σέ σύλληψη, ὅπως ἦταν ἡ δουλιὰ σέ παράνομες ὀργανώσεις. (Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς μιὰ σύλληψη δὲ θά 'χε τρομερές συνέπειες. Μᾶλλον θά τὸν ἄφηναν ἐλεύθερο ἢ θά τὸν ἀθῶναν, ἢ τὸ πολὺ πολὺ θά τὸν καταδίκαζαν σέ μιὰ *Festung*, σάν τὸν Hitler – σ' ἓνα ἄνετο μέρος μὲ ὅλες τὶς εὐκολίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δικαίωμα νὰ φύγει). Ἀρκέστηκε λοιπὸν σέ δικαιολογίες: «Σάν φίλος καὶ ἰδιαίτερα σάν στρατιώτης καὶ ἀφοσιωμένο μέλος τοῦ *völkisch* κινήματος δέ θ' ἀποφύγω ποτέ τὸν κίνδυνον· ἔχουμε ὅμως καθήκον ὁ ἓνας ἀπέναντι στοῦν ἄλλον καὶ ὅλοι ἀπέναντι στοῦ κίνημα νὰ βρισκόμαστε ἐτοιμοὶ γιὰ ἀγῶνα» (B. F. Smith, 1971). Δούλεψε λοιπὸν στοῦ *völkisch* κίνημα, πού δὲν ἦταν ἀπαγορευμένο, προσπάθησε νὰ βρεῖ δουλιὰ καὶ δὲν ἄφησε ποτέ τὴν ἰδέα νὰ βρεῖ μιὰ καλὴ θέσις στὴν Τουρκία. Ἐφτασε ὡς καὶ νὰ γράφει στὴ σοβιετικὴ πρεσβεΐα γιὰ νὰ ρωτήσῃ ἂν ὑπῆρχε περίπτωση νὰ πάει στὴν Οὐκρανία – βῆμα πολὺ περίεργο γιὰ ἓνα φανατικὸ ἀντικομμουνιστὴ. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ὁ ἀντισημιτισμὸς τοῦ ἔγινε ἀκόμα πιὸ καθόδουλος καὶ πῆρε σεξουαλικὲς προεκτάσεις – σ' αὐτὸ φταίει ὀπωσδήποτε ἡ ἀδιάρκοτη προκατάληψή του μὲ τὸ σέξ. Σκεφτόταν τὴν ἠθικῶν κοριτσιῶν πού συναντοῦσε καὶ καταβρόχθιζε τὴν ἐρωτικὴ λογοτεχνία ὅπου τὴν ἔβρισκε. Σέ μιὰ ἐπίσκεψιν σέ κάτι παλιούς τοῦ φίλους τὸ 1924 βρῆκε στὴ βιβλιοθήκη του τὸ ἔργον τοῦ C. F. Schlichtegroll *Ein Sadist im Priesterrock* (Ἐνας Σαδιστὴς μὲ Ἱερατικὴ Περιβολή), πού εἶχε ἀπαγορευτεῖ στὴ Γερμανία τὸ 1904. Τὸ κατάπιε μέσα σέ μιὰ μέρα. Γενικὰ ἔδινε τὴν εἰκόνα πού θά περιέμενε κανεὶς ἀπὸ ἓνα μπλοκαρισμένο καὶ τρομαγμένο νεαρό, πού ὑπέφερε ἀπὸ τὴν ἀνικανότητά του νὰ συνδεθεῖ μὲ γυναῖκα.

Τότε τὸ πρόβλημα τοῦ μέλλοντός του λύθηκε. Ὁ Gregor Strasser, ἡγέτης τοῦ *Nationalsozialistische Freiheitsbewegung* καὶ *Gauleiter* γιὰ τὴν Κάτω Βαβαρία, τοῦ πρόσφερε τὴ θέσις τοῦ γραμματέα του καὶ τοῦ γενικοῦ βοηθοῦ του. Δέχτηκε ἀμέσως, πῆγε στοῦ Landshut καὶ μπῆκε μαζὶ μὲ τὸν Strasser στοῦ κόμμα. Ὁ Strasser εἶχε ἰδέες ἐντελῶς διαφορετικὲς ἀπὸ τοῦ Hitler. Τόνιζε περισσότερο τὰ κοινωνικοεπαναστατικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προγράμματος τῶν Ναζὶ καὶ ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς πιὸ ριζοσπαστικῆς πτέρου-

γας, μαζί με τόν αδερφό του τόν Otto και τόν Josef Goebbels. Αυτοί ήθελαν νά απομακρύνουν τόν Hitler από τήν προσκόλλησή του στήν ανώτερη τάξη και πίστευαν ότι τό κόμμα θά 'πρεπε νά «διακηρύξει ένα μήνυμα κοινωνικής επανάστασης με έλάχιστη μόνο δόση αντισημιτισμού» (B. F. Smith, 1971). 'Ο Hitler όμως δέν άλλαξε τήν πορεία του. 'Ο Goebbels, ξέροντας πολύ καλά ποιά ήταν ή ισχυρότερη πτέρυγα, παραιτήθηκε από τίς ιδέες του και απολούθησε τόν Hitler. 'Ο Strasser έφυγε από τό κόμμα και ό Röhm, ό αρχηγός τής SA, πού αντιπροσώπευε επίσης ριζοσπαστικότερες και πιο επαναστατικές ιδέες, δολοφονήθηκε έπειτα από διαταγή του Hitler στά χέρια των "Ες "Ες του Himmler. 'Ο θάνατος του Röhm και άλλων ήγετών τής SA ήταν ή αρχή και ή προϋπόθεση για τήν άνοδο του Himmler στήν κορυφή.

'Ωστόσο στά 1925-26 τό NSDAP ήταν ένα μικρό κόμμα, ή Δημοκρατία τής Βαϊμάρης φαινόταν νά έχει σταθεροποιηθεί και ό Himmler άρχισε νά γεμίζει άμφιβολίες. Είχε χάσει τούς παλιούς του φίλους, και ακόμα «και οί γονεΐς του του ξεκαθάρισαν πώς όχι μόνο δέν τούς άρεσε ή κομματική δουλιά του, αλλά τόν έβλεπαν σαν τόν άσωτο υίο» (B. F. Smith, 1971). 'Ο μισθός του ήταν μικρός και συχνά ήταν άναγκασμένος νά δανείζεται. Δέν είναι λοιπόν περιεργο πού του ξανάρθε ή παλιά του επιθυμία νά βρει μία σίγουρη θέση σαν κτηματίας κι άρχισε ξανά νά σκέφτεται μετανάστευση στήν Τουρκία. Παρόλα αυτά κράτησε τή θέση του στό κόμμα γιατί όλες του οί προσπάθειες νά βρει δουλιά έμειναν άκαρπες — κι όχι έπειδή ή πίστη του στις ιδέες του κόμματος ήταν τόσο ισχυρή και ακλόνητη. "Επειτα από λίγο τά πράγματα καλυτέρεψαν. 'Ο Gregor Strasser έγινε αρχηγός προπαγάνδας του Ράιχ στά 1926 και ό Himmler όρρίστηκε άναπληρωτής του.

Τρία χρόνια αργότερα, ό Himmler είχε στίς διαταγές του τριακόσιους άντρες του *Schutz Staffeln*, πού μέχρι τό 1933 έγιναν πραγματικός στρατός πενήντα χιλιάδων.

Στή βιογραφία του Himmler ό Smith σχολιάζει: «Αυτό πού μάς άναστατώνει τόσο δέν είναι ή οργάνωση των "Ες "Ες ούτε και ή μεγάλη θέση του Himmler σαν αρχηγού τής άστυνομίας του Ράιχ, αλλά τά βασανιστήρια εκατομμυρίων ανθρώπων και ή εκτέλεση μερικων εκατομμυρίων ακόμα.

Καμιά απάντηση σ' αυτά τὰ ἐρωτήματα δέ μπορεί νά δοθεῖ ἀπό τὰ παιδικά καί τὰ νεανικά χρόνια τοῦ Himmler» (B. F. Smith, 1971). Δέν πιστεύω πώς τὰ παραπάνω εἶναι σωστά, γιαντό καί θά προσπαθήσω νά δείξω πώς ὁ σαδισμός τοῦ Himmler ἦταν βαθιά ριζωμένος στή δομή τοῦ χαρακτήρα του πολύ πρὶν βρεῖ τήν εὐκαιρία νά τόν ἐξασκήσει στήν κλίμακα πού ἔκανε τ' ὄνομά του νά περάσει στήν ἱστορία σάν ὄνομα αἰμοσταγοῦς τέρατος.

Πρέπει ὅμως νά θυμόμαστε πάντα τόν εὐρύ ὄρισμό τοῦ σαδισμού: τοῦ πάθους γιά ἀπόλυτη καί ἀπεριόριστη ἐξουσία πάνω σ' ἓναν ἄλλο ἄνθρωπο· ἡ ἐπιβολή φυσικοῦ πόνου εἶναι μόνο μιά ἀπό τίς ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς θέλησης γιά παντοδυναμία. Δέν πρέπει ἀκόμα νά ξεχνᾶμε πώς ἡ μαζοχιστική ὑποταχτικότητα δέν εἶναι ἀντίθετο τοῦ σαδισμού ἀλλά μέρος τοῦ συμβιωτικοῦ συστήματος στό ὁποῖο ὁ ἀπόλυτος ἔλεγχος καί ἡ ἀπόλυτη ὑποταγή ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις τῆς ἴδιας βασικῆς ζωτικῆς ἀνικανότητας.

Μιά ἀπό τίς πρῶτες ἐνδείξεις τοῦ ὅτι ὁ Himmler ἀπολάμβανε τίς ἄγριες καταδίκες τῶν ἄλλων εἶναι ἓνα περιστατικό στή διάρκεια τοῦ πολέμου, ὅταν ὁ Himmler ἦταν δεκάξη χρονῶν. Μερικοί εὐποροὶ Σάξονες πού ἔκαναν διακοπές στή Βαβαρία εἶχαν ἀποθηκέψει ἐκεῖ τρόφιμα καί τὰ ἔστειλαν στήν πατρίδα τους, ὅπου ἦταν πολύ δύσκολο νά βροῦν τέτοια πράγματα. Τούς κατάγγειλε μιά ἐφημερίδα καί ὁ Smith πιστεύει ὅτι ὁ πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν πού διέθετε ὁ Himmler σχετικά μέ τὰ πράγματα πού εἶχαν ἀγοράσει «ἀφήνει σίγουρα νά ἐννοηθεῖ πώς εἶχε παίξει κάποιον ρόλο στήν ἀποκάλυψή τους». Ἐνα ποιηματάκι πού ἔγραψε ὁ Himmler στά 1919 μπορεί ἐπίσης νά χρησιμεύει σάν ἔκφραση τῆς ἄγριας διάθεσῆς του (τό παραθέτει ὁ Smith):

*Franzosen, Franzosen, O gebt nur recht acht
Für euch wird kein Pardon gemacht.
Uns're Kugeln pfeifen und sausen
Und verbreiten euch Schrecken und Grauen
Wenn wir da so unheimlich hausen.*

(Φραντσέζοι, Φραντσέζοι, γιά δῶστε προσοχή
γιατί δέ θά ὑπάρξει γιά σας συχώρηση.
Οἱ σφαῖρες μας σφυρίζουν καί πλάι σας περνοῦν

τό φόβο και τόν τρόμο σέ όλους θά σκορπούν
κατέχουμε τόν τρόπο γιά έργα σκοτεινά).

Από τά είκοσι ένα του χρόνια, όταν άρχισε νά νιώθει λίγο μεγαλύτερη άνεξαρτησία, άφοϋ είχε άρχισει νά βρísκει νέους φίλους και πατρικά είδωλα, άρχισε νά περιφρονεί κάπως τόν πατέρα του, άν και πάντα ένστερνιζόταν τό κήρυγμά του μέ τόν κατάλληλο τρόπο, ένώ άπέναντι στόν άδερφό του τόν Gebhard άρχισε νά γίνεται πραγματικά κακός.

Γιά νά άνιχνεύσουμε τό σαδισμό του Himmler είναι άνάγκη νά καταλάβουμε τή σημασία τής σχέσης του μέ τόν Gebhard³¹ πού ήταν οϋσιαστικά τό αντίθετό του. Ο Gebhard ήταν βολικός, συμπαθητικός, άφοβος και είχε έπιτυχίες μέ τά κορίτσια. Όταν κι οί δυό τους ήταν μικρότεροι, ο Heinrich φαίνεται πώς θαύμαζε τόν Gebhard, όμως αυτός ο θαυμασμός μετατράπηκε σέ φοβερή ζήλια όταν ο Gebhard άρχισε νά πετυχαίνει στά πράγματα πού άποτύχαινε ο Heinrich. Πήγε στόν πόλεμο, διακρίθηκε στό πεδίο τής μάχης και πήρε τό Σιδερένιο Σταυρό πρώτης τάξεως. Αγάπησε ένα όμορφο κορίτσι και τό άρρεθωνιάστηκε ένώ ο μικρότερος άδερφός του, δίχως δόξα κι αγάπη, ήταν άδέξιός, άχαρος και άσυμπάθιστος. Ο Heinrich μετέφερε τήν άφοσίωσή του άπό τόν Gebhard στό δεύτερο ξάδερφό του τόν Ludwig, πού είχε λόγους νά ζηλεύει τόν Gebhard. Στην άρχή έκανε έντονη κριτική στόν άδερφό του έπειδή του έλειπε ή πειθαρχία και ο σκοπός, έπειδή δέν ήταν όσο έπρεπε ήρωας, έπειδή φερνόταν άνέμελα — κρίνοντας συνήθως τούς άλλους γιά τά έλαττώματα πού είχε ο ίδιος. Όμως ο μελλοντικός διοικητής τής άστυνομίας φαίνεται έτοιμος νά ξαναγυρίσει στή σχέση του μέ τόν Gebhard όταν ο τελευταίος συνδέεται μέ μία μακρινή και, καταπώς φαίνεται, όμορφη ξαδέρφη τους, τήν Paula. Η κοπέλα δέν άνταποκρινόταν στίς άντιλήψεις του Heinrich γιά μία ντροπαλή, μοναχική και άγνή μνηστή, και δυστυχώς γεννήθηκε κάποιο πρόβλημα άνάμεσα στην Paula και τόν Gebhard γιά μία δήθεν «άδιακρισία» πού είχε κάνει άλλο-

31. Πηγή μου γιά τήν εξέταση τής σχέσης του Heinrich μέ τόν Gebhard είναι ή περιγραφή του B. F. Smith (1971).

τε. Ὁ Gebhard ἔγραψε στὸν Heinrich καὶ τὸν θερμοπαρά- κάλεσε νὰ πάει στὸ σπίτι τῆς Paula καὶ νὰ τοὺς βοηθήσει νὰ τὰ ξαναφτιάξουν. Αὐτὴ ἡ ἀσυνήθιστη παράκληση δεί- χνει σὲ ποιο βαθμὸ εἶχε ἤδη καταφέρει ὁ Heinrich νὰ ὑπο- τάξει τὸ μεγαλύτερο ἀδερφό του, ἴσως ἔπειτα ἀπὸ συνεν- νόηση μὲ τοὺς γονεῖς τους. Ὁ Heinrich πῆγε πραγματικά καὶ βρῆκε τὴν Paula ἀλλὰ δὲν ξέρουμε τί ἔγινε. Τὸ γράμμα πού τῆς ἔστειλε λίγες βδομάδες ἀργότερα, ὅταν ἐκείνη εἶχε δώσει τέσσερις ὑποσχέσεις πίστης, μᾶς δείχνει ἀρεκτὰ τὸν καταπιεστικὸ χαρακτήρα του:

Θὰ πιστέψω μετὰ χαρᾶς πὼς θὰ κρατήσεις αὐτὰ τὰ τέσσερα πράγματα, ιδιαίτερα ὅταν ἔχεις κοντὰ σου τὸν Gebhard νὰ σ' ἐπηρεάζει. Ὅμως αὐτὸ μόνο του δὲ φτά- νει. Ἐνας ἄντρας πρέπει νὰ ἴναι οἴγουρος γιὰ τὴ γυ- ναίκα του, ἀκόμα κι ὅταν βρῖσκεται χρόνια μακριὰ της καὶ δὲν τὴ βλέπει καὶ δὲν ἐπικοινωνοῦν γιὰ μεγάλο διάστημα (πράγμα πού μπορεῖ νὰ συμβεῖ πολὺ εὐκόλα στα τρομερὰ χρόνια τοῦ πολέμου πού ἔρχεται), πὼς δὲ θὰ τὸν ἀπατήσει οὔτε μὲ λέξη, οὔτε μὲ δλέμμα, οὔτε μὲ φιλί, οὔτε μὲ χειρονομία, οὔτε μὲ σκέψη... Εἶχες μιά δοκιμασία πού ἔπρεπε (ὑπογραμμισμένο στὸ πρωτότυ- πο) νὰ περάσεις, καὶ πού τόσο ἐπονείδιστα δὲν τὸ κατάφερες... Γιὰ νὰ γίνει ἡ ἔνωσή σας εὐτυχισμένη γιὰ σᾶς καὶ ὑγιής γιὰ *das Volk* – πού πρέπει νὰ χτιστεῖ πάνω σὲ ὑγιεῖς ἠθικὲς οἰκογένειες – πρέπει νὰ ἐλέγξεις τὸν ἑαυτό σου μὲ *βαρβαρικὴ* (ὑπογραμμισμένο στὸ πρωτότυπο) δύναμη. Ἀφοῦ ἐσύ ἢ ἴδια δὲ μπορεῖς νὰ κουμαντάρεις τὸν ἑαυτό σου δυνατὰ καὶ σταθερὰ, καὶ τὸν ἐλέγχεις σὲ μικρὸ μόνο βαθμὸ, κι ἀφοῦ ὁ μέλλον σύζυγός σου, ὅπως εἶπα κι ἄλλοτε, σοῦ πέφτει πολὺς καὶ ξέρει πολὺ λίγο τοὺς ἀνθρώπους καὶ δὲ μπορεῖ πιά νὰ τοὺς μάθει ἀφοῦ ἔφτασε ὡς αὐτὴ τὴν ἡλικία, πρέπει νὰ τὸ κάνει κάποιος ἄλλος. Κι ἀφοῦ κι οἱ δύο σας μὲ πλησιάσατε γι' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση καὶ μὲ ἀνακατέψατε, νιώθω ὑποχρεωμένος νὰ τὸ κάνω ἐγώ.

Στοὺς ἐπόμενους ἑφτά μῆνες ὁ Heinrich δὲ θέλησε νὰ ἐπέμβει, ὥσπου τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1924 πῆρε πάλι μιά πληροφορία πού τὸν ἔπεισε, καλὰ ἢ κακὰ, πὼς ἡ Paula εἶχε κάνει ξανά μιά «ἀδιακρισία». Αὐτὴ τὴ φορά δὲ μπῆκε κὰν στὸν κόπο νὰ τὸ πεῖ στὸν ἀδερφό του, ἀλλὰ διηγήθηκε

άμέσως τήν Ιστορία στους γονείς του και προσπάθησε να τους πείσει ότι ή οικογενειακή τιμή απαιτούσε διάλυση του άρρεβώνα. Η μητέρα του υπέκλυσε και συμφώνησε με κλάματα, πειθοντας έπειτα και τόν πατέρα του· μόνο τότε δέχτηκε ν' αντιμετωπίσει άπευθείας τόν Gebhard. «Όταν ο Gebhard συμφώνησε και δέχτηκε τή διάλυση του άρρεβώνα, ο Heinrich ένωσε θριαμβευτής ενώ ταυτόχρονα περιφρονούσε βαθιά τήν έλλειψη αντίστασης από μέρος του άδερφού του. Ήταν, είπε, "σάν νά μήν είχε ψυχή"». Αυτός ο νεαρός, στά είκοσι τέσσερά του χρόνια είχε καταφέρει νά ύποτάξει τόν πατέρα, τή μητέρα και τό μεγαλύτερο άδερφό του και νά γίνει πραγματικός δικτάτορας τής οικογένειάς του.

Η διάλυση του άρρεβώνα ήταν τρομερή για τους Himmler γιατί ή οικογένεια τής Paula είχε μακρινή συγγένεια μαζί τους. «Όστόσο, κάθε πού οί γονείς του ή ο Gebhard έδειχναν κάποιο δισταγμό, ο Heinrich ήταν έτοιμος νά τους πιέσει περισσότερο. Συναντούσε κοινούς φίλους και τους έξηγοϋσε γιατί πρέπει νά δοθει τέλος στον άρρεβώνα και τελικά κατάφερε νά κάνει κομμάτια τήν ύπόληψη τής κοπέλας. Όταν πήρε ένα γράμμα από τήν Paula, ή αντίδρασή του ήταν νά τονίσει τήν ανάγκη "σταθερότητας, χωρίς νά καμφθει από άμφιβολίες"». Στο σημείο αυτό ή έπιθυμία νά έλέγξει τόν άδερφό και τους γονείς του πήρε τό χαρακτήρα μιάς καθαρά σαδιστικής διαστροφής. Ήθελε νά καταστρέψει τήν αξιοπρέπεια τής κοπέλας και για νά ταπεινώσει ακόμα περισσότερο τους γονείς του, τόν Gebhard και τήν οικογένειά της επέμενε νά επιστρέψουν όλα τά δώρα πού είχαν λάβει. Η έπιθυμία του πατέρα του νά διαλύσουν τόν άρρεβώνα με κοινή συμφωνία ναυάγησε, γιατί άφου ή σκληρή γραμμή του Heinrich είχε θριαμβεύσει δέν ήταν διατεθειμένος για συμβιβασμούς. Ο Himmler είχε κερδίσει μιά άπόλυτη νίκη και τους είχε κάνει όλους δυστυχημένους.

Στίς περισσότερες ανάλογες περιπτώσεις ή Ιστορία θά είχε τελειώσει εδώ. Δέν έγινε όμως τό ίδιο και με τόν Heinrich Himmler. Προσέλαβε ένα ντετέκτιβ για νά παρακολουθει τήν Paula και του ζήτησε νά μαζέψει όσες Ιστορίες «άκούσει και μπορεί ν' άποδείξει!» Ο ιδιωτικός ντετέκτιβ του έστειλε διάφορες Ιστορίες πού μπορεί και νά

΄ταν ψεύτικες. Ὁ Himmler χρησιμοποίησε κατάλληλα τήν εὐκαιρία γιά νά ἐξευτελίσει τήν οἰκογένεια τῆς Paula ἀκόμα περισσότερο ἐπιστρέφοντας μερικά δῶρα πού δῆθεν εἶχε ξεχάσει νά γυρίσει πιό πρὶν καί προσθέτοντας ἀπλά τό ἐπισκεπτήριό του. «Τό τελειωτικό χτύπημα δόθηκε δύο μῆνες ἀργότερα σ' ἓνα γράμμα του σέ κοινούς φίλους. Τούς ζητάει νά ποῦν στήν Paula νά σταματήσει νά βρίζει τούς Himmler καί προσθέτει καί τούτη τήν προειδοποίηση: *μπορεῖ νά εἶναι καλός, "ἀλλά θ' ἀλλάξω ἐντελῶς ἂν μ' ἀναγκάσει κανεῖς νά τό κάνω. Τότε δέ θά μέ σταματήσει καμιὰ ψεύτικη αἰσθησιμότητα οἴκτου ὅσο πού νά ἀπομακρύνω κοινωνικά καί ἠθικά τόν ἀντίπαλο ἀπό τίς τάξεις τῆς κοινωνίας"*» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Αὐτός εἶναι ὁ ἔλεγχος πού μποροῦσε ν' ἀσκεῖ ὁ Himmler στίς κατάλληλες περιστάσεις. Ὄταν μέ τήν πονηριά του μπόρεσε νά χρησιμοποίησει τίς νέες πολιτικές συνθήκες γιά τούς σκοπούς του, εἶχε καί τή δυνατότητα νά ἐκδηλώσει μέ πράξεις τό σαδισμό του σέ ἱστορική κλίμακα. Ὡστόσο ὁ Φύρερ τῶν Ἕς Ἕς τοῦ Ράιχ δέ μιλοῦσε διαφορετική γλώσσα ἀπό τό νεαρό Himmler ὅταν ἀπευθυνόταν στήν Paula. Κι αὐτό φαίνεται σ' ἓνα λόγο τοῦ Himmler κάπου εἴκοσι χρόνια ἀργότερα (1943), ὅταν μιλοῦσε γιά τήν ἠθική τῆς μαύρης τάξης:

Ἡ ἀρχή μας πρέπει νά ἰσχύει ἀπόλυτα γιά τόν ἄντρα τῶν Ἕς Ἕς, πρέπει νά εἶναι ἐντιμος, εὐλαβικός, πιστός καί καλός σύντροφος στούς ὁμαιμούς μας καί σέ κανέναν ἄλλο. Τό τί συμβαίνει στούς Ρώσους ἢ τούς Τσέχους εἶναι κάτι πού δέ μ' ἐνδιαφέρει διόλου. Ὅτι καλό ἔχουν στό αἷμα τους οἱ ἄλλοι λαοί θά τούς τό πάροουμε παίρνοντάς τους τά παιδιά τους ἂν χρειαστεῖ, καί φέροντάς τα ἐδῶ μαζί μας. Τό ἂν ἄλλα ἔθνη ζοῦν καλά ἢ πεθαίνουν ἀπό τήν πείνα μ' ἐνδιαφέρει μόνο στό βαθμό πού χρειάζομαστε δούλους γιά τόν πολιτισμό μας· ἀλλιῶτα ἀδιαφορῶ ἀπόλυτα. Ἄν 10.000 Ρωσίδες πέσουν σκάθοντας τίς τάφρους, δέ μ' ἐνδιαφέρει τίποτ' ἄλλο παρὰ νά τελειώσουν οἱ τάφροι πού θά χρειαστεῖ ἡ Γερμανία. Δέ θά δειχτοῦμε ποτέ σκληροί καί ἄκαρδοι χωρὶς λόγο. (J. Ackermann. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Στή δήλωση αὐτή ὁ σαδιστής εἶναι πιά ἐλεύθερος νά ἐκφραστεῖ ἀπόλυτα. Θά κλέψει παιδιά ἀπό τούς ἄλλους λα-

ούς ἂν τό αἷμα τους εἶναι καλό. Θά πάρει τούς μεγαλύτερους «δούλους γιά τόν πολιτισμό μας» χωρίς νά ἐνδιαφέρεται ἂν ζήσουν ἢ ἂν πεθάνουν. Τό κλείσιμο τοῦ λόγου εἶναι τυπικό γιά τίς διαφορούμενες κουβέντες τοῦ Himmler καί τῶν Ναζί. Διακηρύσσει τήν ἠθική του καλοσύνη διαβεβαιώνοντας τούς ἀκροατές του καί τόν ἑαυτό του ὅτι εἶναι σκληρός καί ἄκαρδος μόνο ὅταν τό καλεῖ ἡ ἀνάγκη. Εἶναι ἡ ἴδια δικαιολογία πού χρησιμοποίησε γιά ν' ἀπειλήσει τήν Paula: θά φανῶ ἀνελέητος «ἂν κανεῖς μ' ἀναγκάσει».

Ὁ Himmler ἦταν ἕνας τρομαγμένος ἄνθρωπος πού χρειάζοταν πάντα δικαιολογίες γιά τό σαδισμό του. Ἴσως ἀκόμα χρειάζοταν νά προστατευτεῖ καί ὁ ἴδιος γιά νά μήν ἐρθεῖ ἀντιμέτωπος μέ τίς ἀποδείξεις τῆς σκληρότητάς του. Ὁ Karl Wolff ἀναφέρει ὅτι ὁ Himmler παρακολούθησε μιά μαζική ἐκτέλεση στό Minsk στά τέλη τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1941 καί φάνηκε νά συγκλονίζεται ἀπό τό θέαμα. Εἶπε ὁμως: «Παρόλα αὐτά πιστεύω πώς κάναμε καλά πού τό παρακολουθήσαμε. Αὐτός πού ἀποφασίζει γιά ζωή καί γιά θάνατο πρέπει νά ξέρεῖ τί σημαίνει νά πεθαίνει κανεῖς καί τί ζητάει ἀπό τούς ἀξιωματικούς του». Πολλοί ἀπό τούς ἄντρες τῶν Ἕς Ἕς ἀρρώσταιναν μετά ἀπό τέτοιες μαζικές ἐκτελέσεις· μερικοί αὐτοκτονοῦσαν, γίνονταν ψυχωτικοί ἢ πάθαιναν ἄλλες ψυχασθένειες.³²

Δέ μπορούμε νά μιλάμε γιά τό σαδιστικό χαρακτήρα τοῦ Himmler χωρίς νά ἐξετάσουμε κι αὐτό πού συχνά ἀναφέρουν σάν καλοσύνη του. Μίλησα ἤδη γιά τό ὅτι προσπαθοῦσε νά γίνει συμπαθῆς κάνοντας ἐπισκέψεις σέ ἀρρωστα μέλη τῆς ἀδερφότητος, ἀλλά τό ἴδιο ἔκανε καί σ' ἄλλες περιπτώσεις. Ἐδωσε σέ μιά ζητιάνα ψωμί καί γλυκά καί ἔγραψε στό ἡμερολόγιό του: «Μακάρι νά μπορούσα νά κάνω περισσότερα, ὁμως καί μεῖς εἴμαστε φτωχοδιάβολοι» (κι αὐτό εἶναι ψέμα γιατί ἡ οἰκογένειά του ἦταν εὐπορη μεσοαστική καί κάθε ἄλλο παρὰ φτωχιά). Ὁργάνωνε φι-

32. Πρβ. R. Höss, διοικητή στό Auschwitz (παραθέτει ὁ J. Ackermann, 1970). Βλ. ἐπίσης τό λόγο τοῦ Himmler τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1943 στούς ἀνώτερους ἀρχηγούς τῶν Ἕς Ἕς, γιά τή δυνατή συνέπεια «νευρικών κρίσεων» σάν ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα τῆς ἐξοντωτικῆς ἐστρατείας του. (Koblenz: Nazi Archiv. NS 19, H.R. 10).

λανθρωπικούς έράνους ανάμεσα στους φίλους του κι έδινε τίς εισπράξεις στά παιδιά τής Βιέννης, συμπεριφερόταν «πατρικά» στά μέλη τών 'Ες 'Ες σύμφωνα μέ πολλές μαρτυρίες. 'Όσοσο από δλόκληρη τήν εικόνα του χαρακτήρα του Himmler μου μένει ή έντύπωση ότι οι περισσότερες άπ' αυτές τίς φιλικές πράξεις δέν είναι έκφράσεις πραγματικής φιλίας. 'Ο Himmler είχε ανάγκη ν' άντισταθμίσει τήν έλλειψη αισθημάτων και τήν ψυχρή του άδιαφορία, και για νά πείσει τόν έαυτό του και τούς άλλους πώς ήταν κάτι πού δέν ήταν ή, για νά τό πούμε διαφορετικά, πώς ένιωθε κάτι πού δέν ένιωθε. 'Ηταν άναγκασμένος νά διαψεύδει τή σκληρότητα και τήν ψυχρότητα του δείχνοντας επιφανειακή καλοσύνη και φροντίδα. 'Ακόμα κι ή άποστροφή του στό κυνήγι, πού τό χαρακτήριζε δειλία, δέν πρέπει νά 'ταν πολύ σοβαρή άφου σ' ένα από τά γράμματά του λέει πώς τό κυνήγι μεγάλων ζώων πρέπει νά διευκολυνθει για τούς άντρες τών 'Ες 'Ες σάν άνταμοιβή για τήν καλή διαγωγή τους. Φερόταν φιλικά στά παιδιά και στά ζώα, αλλά και δώ πρέπει νά μās επιτραπει κάποιος σκεπτικισμός, γιατί αυτός ό άνθρωπος δέν έκανε τίποτα πού νά μήν απέβλεπε στην προώθηση τής σταδιοδρομίας του Φυσικά ακόμα κι ένας σαδιστής σάν τόν Himmler μπορεί νά έχει μερικά θετικά ανθρώπινα γνωρίσματα, όπως ή καλοσύνη άπέναντι σέ όρισμένους ανθρώπους σέ κάποιες περιστάσεις. Αυτό πού μās δυσκολεύει νά πιστέψουμε πώς τά είχε ό Himmler είναι ή άπόλυτη ψυχρότητα του και ή αποκλειστική επιδίωξη έγωιστικών σκοπών.

'Υπάρχει επίσης ένας καλοήθης τύπος σαδισμού όπου ό έλεγχος πάνω στό άλλο άτομο δέν άποβλέπει νά του κάνει κακό αλλά λειτουργεί για τό καλό του.³³ 'Ισως ό Himmler είχε κάποιο καλοήθη σαδισμό, πού έδινε συχνά τήν έντύπωση τής καλοσύνης. (Στά γράμματα πού στέλνει στους γονείς του τό περιφρονητικό κήρυγμα του έχει ίσως μιά καλόβουλη πλευρά, όπως και ή σχέση του μέ τούς άντρες τών 'Ες 'Ες). Σάν παράδειγμα μπορεί νά χρησιμέψει ένα γράμμα του Himmler στις 16 'Οκτωβρίου 1938, πού άπευθύνεται σ' έναν άνώτερο άξιωματικό τών 'Ες 'Ες, τόν Kottulinsky: «'Αγαπητέ Kottulinsky, 'Ησουνά πολύ άρρωστος

33. Πρβ. τήν έξέταση του «καλοήθους» σαδισμού (E. Fromm, 1941).

καί είχες σοβαρά προβλήματα μέ τήν καρδιά σου. Για τό καλό τής υγείας σου σου απαγορεύω νά καπνίζεις για τά επόμενα δύο χρόνια. "Επειτα από δύο χρόνια θά μού στείλεις μιά ιατρική έκθεση σχετικά μέ τήν υγεία σου και τότε θ' αποφασίσω αν ή απαγόρευση του καπνίσματος θά αρθει ή θά συνεχιστεί. Heil Hitler». (Τό παραθέτει ό Η. Heiber, 1958). Τόν ίδιο δασκαλιστικό τόνο βλέπουμε και σ' ένα γράμμα (30 'Οκτωβρίου 1942) σ' έναν αρχίατρο τών "Ες "Ες, τόν Grawitz, πού του είχε στείλει μιά έλλιπή έκθεση σχετικά μέ τά ιατρικά πειράματα πού έκαναν στους κρατούμενους στά στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Αυτό τό γράμμα δέ σκοπεύει νά γίνει αφορμή για ν' αναρωτηθείς αν θά σέ απολύσω από αρχίατρο· πρόθεσή του είναι μόνο νά σέ κάνει νά παραιτηθείς έστω και τώρα, έπειτα από πολλά χρόνια, από τό βασικό σου έλάττωμα, τή ματαιοδοξία· θέλει ακόμα νά σέ βοηθήσει νά πλησιάσεις όλες σου τίς υποθέσεις μέ θάρρος και νά πάψεις νά πιστεύεις πώς μπορείς νά βολέψεις τά πράγματα μέ κουθέντες και φλυαρίες. "Αν τά μάθεις όλα αυτά, και μάθεις ακόμα νά δουλεύεις μόνος σου, τότε όλα θά είναι εντάξει και γώ θά είμαι ικανοποιημένος και μέ σένα και μέ τή δουλιά σου. (Παραθέτει ό Η. Heiber, 1958).

Τό γράμμα του Himmler στον Grawitz δέν είναι ενδιαφέρον μόνο για τό δασκαλιστικό ύφος του αλλά και επειδή ό Himmler συμβουλεύει τό γιατρό νά απαλλαγεί από ελαττώματα πού έχει ό ίδιος - ματαιοδοξία, έλλειψη θάρρους και φλυαρία. Η συλλογή είναι γεμάτη από παρόμοια γράμματα όπου ό Himmler παίξει τό ρόλο του σοφού και του αυστηρού πατέρα. Πολλοί από τούς αξιωματικούς στους όποιους γράφει ήταν μέλη τής φεουδαρχικής τάξης και ίσως δέ θά πέφταμε και πολύ έξω αν υποθέταμε πώς ό Himmler δοκίμαζε ιδιαίτερη ικανοποίηση νά τούς δείχνει τήν ανωτερότητά του και νά τούς απειλεί σαν νά 'ταν μαθητές του. (Κι αυτό παύει πιά νά έχει καλοήγη στοιχείο).

Τό τέλος του Himmler ήταν σέ μεγάλο βαθμό ευθυγραμμισμένο μέ τή ζωή του. "Όταν κατάλαβε πιά πώς οι Γερμανοί έχασαν τόν πόλεμο, άρχισε νά έτοιμάζεται για διαπραγματεύσεις μέ τίς δυτικές δυνάμεις, μέ έλβετους με-

σολαβητές πού θά τοῦ ἀνέθεταν τόν κύριο ρόλο, καί πρόσφερε ὑποχωρήσεις σχετικά μέ τή μοίρα τῶν Ἑβραίων. Σ' αὐτές τίς διαπραγματεύσεις πρόδωσε ἕνα ἕνα τά πολιτικά δόγματα πού εἶχε ἀκολουθήσει μέ τόση ἐπιμονή. Μ' αὐτό τόν τρόπο ὁ *treue Heinrich* (ὁ πιστός Heinrich) ὅπως τόν ἔλεγαν, ἔκανε τήν τελευταία προδοσία στό εἶδωλό του, τόν Hitler. Τό γεγονός ὅτι πίστευε πώς οἱ σύμμαχοι θά τόν ἀποδέχονταν σάν τό νέο γερμανό «Φύρερ» ἦταν ἔνδειξη κατώτερης εὐφυΐας καί ἔλλειψης πολιτικῆς κρίσης καθώς καί ναρκισσιστική ματαιοδοξία, πού τόν ἔκανε νά πιστεύει πώς ἦταν ὁ σπουδαιότερος ἄνθρωπος ἀκόμα καί μέσα σέ μιᾶ ἥττημένη Γερμανία. Ἔτσι ἀπέρριψε τήν πρόταση τοῦ στρατηγοῦ Ohlendorf νά παραδοθοῦν στούς συμμάχους καί ν' ἀναλάβουν τήν εὐθύνη τῶν Ἔς Ἔς. Ὁ ἄνθρωπος πού κήρυχνε τήν ἀφοσίωση καί τήν εὐθύνη ἔδειχνε τώρα τόν ἀληθινό χαρακτήρα του – ἀπόλυτη ἔλλειψη ἀφοσίωσης καί ἀνευθυνότητα. Τό ἔσκασε μέ τό ἴνα μάτι κλεισμένο μέ μαῦρο πανί, χωρίς τό μουστάκι του, μέ πλαστά χαρτιά καί μέ στολή λοχαγοῦ. Ὅταν τόν ἐπιασαν καί τόν ὀδήγησαν σ' ἕνα στρατόπεδο αἰχμαλώτων πολέμου ὁ ναρκισσισμός του δέν ἀνέχτηκε νά τόν μεταχειρίζονται σάν τίς χιλιάδες τῶν ἀγνωστων στρατιωτῶν. Ζήτησε νά δεῖ τό διοικητή τοῦ στρατοπέδου καί τοῦ εἶπε: «Εἶμαι ὁ Heinrich Himmler». Λίγο ἀργότερα δάγκωσε τήν κάψουλα μέ τό κυάνιο πού κουβαλοῦσε σ' ἕνα κούφιο δόντι του. Μερικά χρόνια πῶ πρῖν, στά 1938, ἔλεγε σ' ἕνα λόγο του στούς ἀξιωματικούς του: «Δέ μπορῶ νά δείξω κατανόηση σ' ἕναν ἄνθρωπο πού πετάει τή ζωή του σάν βρώμικο πονάμισο ἐπειδή πιστεύει πώς ἔτσι θά ξεφύγει ἀπό τίς δυσκολίες. Ἐνας τέτοιος ἄνθρωπος πρέπει νά θάβεται σάν ζῶο» (J. Ackermann, 1970).

Ἔτσι ἔκλεισε ὁ κύκλος τῆς ζωῆς του. Χρειαζόταν ν' ἀποκτήσει τήν ἀπόλυτη ἐξουσία γιά νά μπορέσει νά ξεπεράσει τό αἶσθημα τῆς ἀδυναμίας καί τῆς ἀνικανότητάς του. Ὅταν πέτυχε τό σκοπό του, προσπάθησε νά κρατήσει αὐτή τή δύναμη προδίδοντας τό εἶδωλό του. Ὅταν βρισκόταν στό στρατόπεδο σάν κοινός στρατιώτης, ἕνας ἀνάμεσα σ' ἑκατοντάδες χιλιάδες, δέ μπορούσε ν' ἀνεχτεῖ αὐτό τόν ὑποβιβασμό στήν ἀπόλυτη ἀδυναμία. Προτίμησε νά πεθάνει παρά νά ξεπέσει πάλι στό ρόλο τοῦ ἀδύναμου ἀνθρώπου.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

Ο Himmler είναι παράδειγμα πρωκτοερωτικού-άποθησαυριστικού, σαδιστικού, αυταρχικού χαρακτήρα. Ήταν αδύνατος (και δέν *ἐνιωθε μόνο* αδύνατος)· βρήκε κάποιο αίσθημα ασφάλειας στην ταχτικότητα και τη σχολαστικότητα του, στην ύποταγή στά ισχυρά πατριικά είδωλα και ανέπτυξε τό πάθος του άπεριορίστου έλέγχου πάνω στους άλλους σαν τρόπο για νά ξεπεράσει τήν πραγματική του ανικανότητα, τή δειλία και τήν άμηχανία του. Ζήλευε φοβερά τούς άλλους, πού ή ζωή τούς είχε προικίσει μέ περισσότερη δύναμη και υπόληψη. Αυτή ή άδυναμία του και ή συνακόλουθη ζήλια του τόν όδήγησαν στην άπαίσια έπιθυμία νά ταπεινώνει και νά καταστρέφει τούς ανθρώπους - είτε έπρόκειτο για τή μνηστή του άδερφου του ή για τούς Έβραίους. Ήταν ψυχρός κι άνελέητος, πράγμα πού τόν έκανε ακόμα περισσότερο άπομονωμένο και τρομαγμένο.

Ο Himmler ήταν ακόμα ό άπόλυτος όπορτουμιστής. Τό σαδιστικό του πάθος κυβερνιόταν πάντα άπ' ό,τι πίστευε πώς τόν συμφέρει· ήταν άπιστος και μέγάλος ψεύτης - όχι μόνο άπέναντι στους άλλους αλλά και άπέναντι στον έαυτό του. Καθεμιά άπό τίς άρετές πού κήρυχνε άδιάκοπα ήταν άπ' αυτές πού όλοφάνερα του έλειπαν. Παραχάραξε τό σύνθημα των Ές Ές «Η Άφοσίωση είναι Τιμή μας» και πρόδωσε τόν Hitler. Κήρυχνε τή δύναμη, τή σταθερότητα, και τό θάρρος, κι ώστόσο ήταν αδύνατος, νωθρός και δειλός. Ο «*treue Heinrich*» ήταν ένα ζωντανό ψέμα. Ίσως τό μόνο άληθινό πράγμα πού είπε ποτέ για τόν έαυτό του ήταν κάτι πού έγραψε στον πατέρα του τόν καιρό πού ύπηρετούσε τή θητεία του: «Μή φοβάσαι για μένα γιατί είμαι πονηρός σαν άλεπού» (B. F. Smith, 1971).³⁴

34. Ο Himmler άποτελεί καλό παράδειγμα τής αντίφασης ανάμεσα στή φαντασία και τήν πραγματικότητα, πού συναντάμε σέ πολλούς πολιτικούς ήγέτες· είναι άδίσταχτος σαδιστής και δειλός, πού πουλάει τήν εικόνα του εύγενικού, πιστού και γενναίου άντρα. Ο Hitler είναι ό «σωτήρας» τής Γερμανίας, «άγαπάει» τή χώρα του πάνω άπ' ότιδήποτε άλλο, αλλά είναι άδίσταχτος καταστροφείας, όχι μόνο των έχθρων του αλλά και τής ίδιας τής Γερμανίας. Ο Στάλιν, ό «πατερούλης» τής χώρας του, κόν-

Ίσως ένας μπηχαδιοριστής αναρωτιόταν μήπως ο Himmler ήταν φυσιολογικός άνθρωπος, ώσπου οι συνθήκες του έδωσαν την ευκαιρία να έκτονώσει τό σαδισμό του.

Πιστεύω πώς ή ανάλυση πού προηγήθηκε έχει ήδη δώσει την απάντηση σ' αυτό τό ερώτημα. Είδαμε πώς όλες οι συνθήκες για μία σαδιστική εξέλιξη του είχαν δοθεί άπαρχής. Παρακολουθήσαμε την εξέλιξη τής αρχικής ανασφάλειάς του, την άπανθρωπία του, τή δειλία του, την αισθηση τής άδυναμίας του. Καί μόνο αυτά τά χαρακτηριστικά δείχνουν πόσο πιθανή είναι ή σαδιστική έκτόνωση. Είδαμε έπιπλέον την εξέλιξη του ύπερβολικά ταχτικού, σχολαστικού, τυπικά πρωκτοερωτικού-άποθησαυριστικού του χαρακτήρα καί τόν αυταρχισμό του. Είδαμε τέλος τόν ύπερβολικό σαδισμό του στήν αντιμετώπιση τής μνηστής του άδερφου του πολύ πριν άποκτήσει κάποια δύναμη. Πρέπει λοιπόν να συμπεράνουμε πώς ο *Reichsführer* των Ές Ές ήταν σαδιστής πολύ πριν άποκτήσει τό άξίωμα του· ή θέση του του έδωσε τή δύναμη να έκτονώσει τό σαδισμό του σέ ιστορικό έπίπεδο· όμως ο σαδισμός αυτός προϋπήρχε.

Τό ερώτημα αυτό οδηγεί σ' ένα άλλο πού έχουν διατυπώσει συχνά: Τί θά είχε συμβεί άν ο Himmler δέν είχε γεννηθεί την εποχή των Ναζί, κι ώστόσο ήταν προικισμένος μέ τόν ίδιο χαρακτήρα πού είχε την εποχή τής επέμβασης του στόν άρρεβώνα του άδερφου του; Ή απάντηση δέν είναι καί τόσο δύσκολη. Όντας άνθρωπος μέσης ευ-

τεψε να την καταστρέψει και να τη δηλητηριάσει ήθικά. Ένα άλλο παράδειγμα άπάτης ήταν ο Mussolini: εκείνος, πού έπαιξε τό ρόλο του επιθετικού και θαρραλέου άντρα, πού είχε σύνθημά του τό «Vivere pericolosamente», ήταν ένας μεγάλος δειλός. Ή Angelica Balabanof πού ήταν συνεκόδης του *Avanti* στό Μιλάνο όταν ο Mussolini ήταν ακόμα σοσιαλιστής, μου είπε ότι ο γιατρός πού του πήρε αίμα για μία ανάλυση δέν είχε ξαναδεί άντρα να δειλιάζει τόσο. Έπειτα ο Mussolini την περιέμενε κάθε άπόγευμα την ώρα πού έφευγε άπ' τό γραφείο, για να έχει συντροφιά στό δρόμο. Της έλεγε «Φοβάμαι κάθε σκιά, κάθε δέντρο». (Έκείνη την εποχή δέν τόν άπειλούσε κανένας κίνδυνος). Πολλά παραδείγματα τής δειλίας του μπορούμε να δώσουμε ακόμα. Ένα άπ' τά τελευταία του είναι όταν ο γαμπρός του, ο Ciano, καταδικάστηκε σέ θάνατο και ο Mussolini ήταν ο μόνος πού θά μπορούσε να μετατρέψει την ποινή: ο Mussolini έξαφανίστηκε τότε για είκοσι τέσσερις ώρες, μέσα στίς όποιες θά μπορούσε να αναβληθεί ή έκτέλεση.

φυϊας και πολυ ταχτικος, θα ειχε ισως βρει μια θεση σ' ενα γραφειοκρατικο συστημα, ας πουμε σαν δασκαλος, ταχυδρομικος η υπαλληλος μας εταιριας. Αφου παντα γυρευε να επωφεληθει αδισταχτα κολακευοντας ξευπνα τους ανωτερους του και μηχανορραφωντας σε βαρος των συναδερφων του θα μπορουσε να ειχε φτασει σε μεγαλες θεσεις. Ισως οχι στην κορυφη, επειδη του ελειπε η δημιουργικη φαντασια και η σωστη κριση. Οι συναδερφοι του θα τον αντιπαθουσαν κι ισως να ειχε γινει ευνοουμενος του διευθυντη. Ισως γινotan καλο στελεχος της Ford αλλα ποτε ενας καλος προσωπαρχης σε μια συγχρονη εταιρια, γιατι η ψυχροτητα του θα τον εκανε αντιπαθητικο. Στην κηδεια του το αφεντικο του και ο παπας θα του επλεκαν το εγκωμιο του «καλου συζυγου και πατερα, του υπευθυνου πολιτη που οι ανιδιοτελεις υπηρεσιες του θα εμεναν παντα παραδειγματικες».

Ανάμεσά μας ζουν χιλιάδες Himmler. Από κοινωνική άποψη πολυ μικρα κακα μπορουν να κανουν στην κανονικη ζωη, αν και δεν πρεπει να υποτιμαμε τον αριθμο των ανθρωπων που καταστρεφουν. Όταν όμως δυναμεις της καταστροφης και του μισους απειλουν να καταλάβουν το χωρο της πολιτικης, τότε οι ανθρωποι αυτου του ειδους γινονται αφανταστα επικινδυνοι. ειναι αυτοι που θα φανουν προθυμοι να υπηρετησουν την κυβερνηση σαν πρακτορες της για την τρομοκρατια, τα βασανιστηρια και τους φονους. Πολλοι ανθρωποι κανουν το σοβαρο λαθος να πιστευουν πως μπορει κανεις ν' αναγνωρισει ευκολα ενα λανθانونτα Himmler απο πολυ μακρια. Ένας απο τους σκοπους της χαρακτηρολογικης μελετης ειναι να δειξει πως ο λανθωναν Himmler μοιαζει μ' οποιοδηποτε κοινο ανθρωπο. μονο εκεινοι που εχουν μαθει να διαβαζουν το χαρακτηρα μπορουν να τον αναγνωρισουν, κι αυτοι δεν ειναι αναγκασμενοι να περιμενουν τις καταλληλες συνθηκες που θα κανουν το «τερας» να παρουσιασει καθαρα..

Ποιοι παραγοντες εκαναν τον Himmler ανελεητο σαδιστη; Μια απλη απαντηση μπορει να βρεθει αν ανατρεξουμε στην προηγουμενη εξεταση μας για τους παραγοντες που γεννουν τον αποθησαυριστικο χαρακτηρα. Η απαντηση αυτη όμως δε θα 'ταν ικανοποιητικη γιατι ο χαρακτηρας του Himmler παρουσιαζε μια ακραια και κακοηθη

μορφή αποθησαυριστικοῦ χαρακτήρα, πού εἶναι πολύ πιό σπάνια ἀπό τόν ἐλαφρά μόνο σαδιστή-ἀποθησαυριστή. Ἄν προσπαθήσουμε νά βροῦμε τούς παράγοντες πού εὐθύνονται γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ χαρακτήρα τοῦ «ἀνθρωποθήρα τῆς Εὐρώπης» πρέπει πρῶτα νά θυμηθοῦμε τή σχέση του μέ τούς γονεῖς του. Ἦταν δεμένος μέ τή μητέρα του πού ἐνθάρρυνε τήν ἐξάρτησή του κι εἶχε ἕναν αὐταρχικό ἀλλά μᾶλλον ἀδύναμο πατέρα. Μήπως ὁμως δέν ὑπάρχουν ἐκατομμύρια πού μεγαλώνουν κάτω ἀπό τέτοιες συνθήκες καί δέν ἔχουν γίνει Himmler; Πραγματικά, ἕνας ἢ δύο μεμωμένοι παράγοντες δέ μποροῦν ποτέ νά ἐξηγήσουν τόν εἰδικό χαρακτήρα τοῦ ἀτόμου· μόνο ἕνα ὁλόκληρο σύστημα ἀλληλένδετων παραγόντων μπορεῖ νά ἐξηγήσει τήν ἐξέλιξη τοῦ χαρακτήρα. Στόν Himmler εἶδαμε ὁμως καί μερικούς ἄλλους παράγοντες: τή φυσική του ἀδεξιότητα κι ἀνικανότητα, πού ἴσως προκλήθηκαν ἀπό μερικές φυσικές ἀρρώστιες καί μιά ἐλαττωματική φυσική κατασκευή· τήν αἴσθηση τῆς κοινωνικῆς του κατωτερότητας πού βασιζέται στήν κοινωνική του θέση καί μεγαλώνει ἀπό τήν ὑποταχτική καί δουλοπρεπή στάση τοῦ πατέρα του ἀπέναντι στήν ἀριστοκρατία· τή δειλία του μέ τίς γυναῖκες, πού μπορεῖ νά ἔχει αἰτία τῆς τήν προσκόλλησι στή μητέρα του καί πού τόν κάνει νά νιώθει ἀδοήθητος καί ὄχι ἀνθρώπος· τόν ἀπέραντο ναρκισσισμό του καί τό φθόνο του γιά τό μεγαλύτερο ἀδερφό του πού εἶχε ὅλες τίς ιδιότητες πού τοῦ ἔλειπαν. Ὑπάρχουν ὁμως καί πολλοί ἄλλοι παράγοντες πού δέ θίξαμε, ἐπειδή ὡς ἕνα μέρος δέ θά μᾶς ἔδιναν ἀρκετές πληροφορίες γιά νά σχηματίσουμε ὁλοκληρωμένη εἰκόνα. Πρέπει ἀκόμα νά λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρχουν γενετικά καθορισμένοι παράγοντες πού, ἂν καί δέν ἀποτελοῦν πηγὴ σαδισμού, εὐθύνονται γιά τήν προδιάθεση. Πάνω ἀπ' ὅλα ὁμως θά πρέπει νά ὑπολογίσουμε τήν παθογόνα ἐπίδραση τῆς στεγνῆς, ἀπαρχαιωμένης, σχολαστικῆς, ἀνέντιμης καί νεκρῆς ἀτμόσφαιρας ὅπου ζοῦσε ἡ οἰκογένεια Himmler. Δέν ὑπῆρχαν ἀξίες ἐκτός ἀπό τόν ἀνέντιμο πατριωτισμό καί τήν τιμῆ, δέν ὑπῆρχε ἐλπίδα παρὰ μόνο ἡ προσπάθεια νά κρατηθοῦν σ' αὐτό τό σκαλοπάτι τῆς κοινωνικῆς κλίμακας. Δέν ὑπῆρχε καθαρὸς ἀέρας, πνευματικὸς καί ψυχικὸς, πού νά ἐνθαρρύνει τό ἀδύναμο ἀγοράκι νά ξεπεταχτεῖ καί νά ἀναπτυχθεῖ. Κι ἡ

οικογένεια αυτή δέν ήταν ή μόνη. Οί Himmler ήταν κομμάτι μιᾶς κοινωνικῆς τάξης στήν κατώτερη βαθμίδα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συστήματος, πού υπέφερε ἀπό τήν περιφρόνηση, τήν ἀδυναμία καί τήν κακομοιριά. Σ' αὐτό τό ἔδαφος φύτρωσε καί μεγάλωσε ὁ Himmler – γιά νά χειροτερέψει ραγδαῖα ὅταν ή ἐπανάσταση κατέστρεψε κοινωνικές θέσεις καί ἀξίες κι ὅταν ὁ ἴδιος συνειδητοποίησε καθαρά πώς δέν εἶχε κανένα ἐπαγγελματικό μέλλον.

Κακοήθης Ἐπιθετικότητα: Νεκροφιλία

Ἡ Παραδοσιακὴ Ἔννοια

Ὁ ὅρος «νεκροφιλία»¹ ἐφαρμόζεται γενικά γιὰ δύο εἰδῶν φαινόμενα: 1. τὴ σεξουαλικὴ νεκροφιλία, δηλαδή τὴν ἐπιθυμία ἑνὸς ἀτόμου νὰ ἔρθῃ σὲ σεξουαλικὴ συνομιλία ἢ ὅποιο εἶδος ἐρωτικῆς ἐπαφῆς μὲ θηλυκὸ πτώμα καὶ 2. τὴ μὴ σεξουαλικὴ νεκροφιλία δηλαδή τὴν ἐπιθυμία ν' ἀγγίζεις, νὰ εἶσαι κοντὰ καὶ νὰ κοιτάζεις πτώματα, καὶ εἰδικότερα τὴν ἐπιθυμία νὰ τὰ διαμελίζεις. Ὁ ὅρος αὐτὸς ὅμως δὲν ἐφαρμόστηκε γενικά γιὰ ἓνα πάθος ριζωμένο σὲ χαρακτηριστῆρα, πού τὸ ἔδαφός του εἶναι ἐμφανεστερο καὶ οἱ ἐκφράσεις του χαρακτηριστικότερες. Μιὰ ματιὰ σὲ μερικὰ παραδείγματα νεκροφιλίας μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια θὰ μᾶς διευκολύνει νὰ προσδιορίσουμε, τὸ λιγότερο ἐκδηλοῦν νεκρόφιλο χαρακτηριστῆρα.

Ἄναφορές σχετικὰ μὲ περιπτώσεις νεκροφιλίας θρῖσκουμε σὲ ἀρκετὰ ἔργα, ἰδιαίτερα σὲ κείμενα πού ἀφοροῦν τῆς σεξουαλικῆς διαστροφῆς καὶ τὴν ἐγκληματολογία. Ἡ πληρέστερη συλλογὴ μᾶς δόθηκε ἀπὸ τὸν H. von Hentig, ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους γερμανοὺς ἐγκληματολόγους, σ' ἓνα ἔργο πού ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά μ' αὐτὸ τὸ θέμα. (Τόσο σὲ γερμανικὸ ποινικὸ νόμο ὅσο καὶ στοὺς ἀντίστοιχους νόμους ἄλλων χωρῶν, ἡ νεκροφιλία ἀποτελεῖ ἐγκλημα). Σὰν παραδείγματα νεκροφιλίας ὁ Hentig παραθέ-

1. Προέλευση τοῦ ὅρου ἀπὸ τὰ ἑλληνικά.

ται: 1. πράξεις σεξουαλικής έπαφής μέ θηλυκό πτώμα (γενετήσια συνομιλία ή έπαφή τών γεννητικῶν ὀργάνων). 2. τή σεξουαλική διέγερση πού προκαλεί ή θέα ενός γυναικείου πτώματος. 3. τήν έλξη πού ασκούν πτώματα ή τάφοι καθώς και άντικείμενα πού έχουν σχέση μέ τάφους, ὅπως λουλούδια ή φωτογραφίες.² 4. πράξεις διαμελισμοῦ ενός πτώματος και 5. τήν ανάγκη ν' άγγίξει κανείς ένα πτώμα ή νά μυρίσει τή μυρωδιά του ή ὁποιαδήποτε σάπια μυρωδιά.

Ο von Hentig ὅπως και άλλοι συγγραφείς - π.χ. ὁ T. Spoenri (1959) - πιστεύει πώς ή νεκροφιλία εἶναι πολύ πιό συνηθισμένη άπ' ὅσο πιστεύουν γενικά. Ὅσοτόσο για καθαρά πρακτικούς λόγους αὐτή ή διαστροφή έχει πολύ περιορισμένες δυνατότητες ίκανοποίησης. Οἱ μόνοι άνθρωποι πού μπορούν νά πλησιάσουν εύκολα πτώματα και νά εκδηλώσουν αὐτή τή διαστροφή εἶναι οἱ νεκροθάφτες και οἱ υπάλληλοι τών νεκροταφείων. Δέν εἶναι λοιπόν παράξενο πού τά περισσότερα σχετικά παραδείγματα άφορούν αὐτή τήν ειδική ὁμάδα ανθρώπων. Φυσικά εἶναι έξίσου πιθανό πώς αὐτά τά επαγγέλματα τείνουν νά προσελκύσουν άπό μόνα τους νεκρόφιλα άτομα. Βέβαια και οἱ δολοφόνοι μπορούν νά εκδηλώσουν τή νεκροφιλία, αλλά άν αναλογιστοῦμε πώς οἱ φόνοι δέν εἶναι κάτι πού γίνεται πολύ συχνά, δέν πρέπει νά περιμένουμε πολλά περιστατικά σ' αὐτή τήν κατηγορία εκτός άπό μερικές περιπτώσεις. Παρόλα αὐτά ὁ von Hentig άπαριθμεί μερικά παραδείγματα ὅπου και άλλα άτομα, εκτός άπ' αὐτά πού αναφέραμε, σκάβουν και ξεθάβουν πτώματα και τά χρησιμοποιούν σεξουαλικά για νά ίκανοποιήσουν τό νεκρόφιλο πόθο τους. Βγαίνει τότε αναπόφευκτα τό συμπέρασμα πώς άφού ή νεκροφιλία εἶναι σχετικά συχνή άνάμεσα σέ κείνους πού έχουν τήν ευκαιρία νά τήν εκδηλώσουν, πρέπει νά υπάρχει έπίσης - τουλάχιστον στή φαντασία, ή εκδηλωμένη μέ άλλους, λιγότερο φανερούς τρόπους - και σέ πολλούς άλλους πού στεροῦνται παρόμοιες ευκαιρίες.

Νά τώρα ή ιστορία ενός είκοσάχρονου υπαλλήλου νεκροτομείου πού αναφέρει ὁ J. P. de River. Σέ ήλικία δεκαοχτώ χρονῶν έρωτεύτηκε ένα κορίτσι μέ τό ὁποῖο μπό-

2. Σέ μερικές χώρες συνηθίζουν νά τοποθετοῦν ένα πορτραῖτο τοῦ πεθαιμένου πάνω στόν τάφο.

ρεσε νά ἔρθει σέ σεξουαλική ἐπαφή μόνο μιά φορά, γιατί ἡ ὑγεία της ἦταν πολύ κακή (ἔπασχε ἀπό φυματίωση). Αὐτός λοιπόν λέει: «Δέν κατάφερα ποτέ νά ξεπεράσω τό θάνατο τῆς ἀγαπημένης μου καί κάθε φορά πού ἀντανίζομαι ὄνειρεύομαι πώς κάνω ἔρωτα μέ τή νεκρή μου ἀγάπη». Καί ἡ ἔκθεση τοῦ de River συνεχίζει:

Μέ τό θάνατο τῆς ἀγαπημένης του ἀναστατώθηκε τόσο πολύ, βλέποντάς την ξαπλωμένη μέσα στό ἄσπρο της σάβανο, ὥστε τόν ἔπιασε μιά φοβερή κρίση καί μέ μεγάλη δυσκολία κατάφεραν νά τόν ἀπομακρύνουν ἀπό τό φέρετρο. Ἐκείνη τή στιγμή ἔνωσε τή διάθεση νά ὀρμήσει στό φέρετρο καί νά θαφτεῖ μαζί της. Στήν κηδεία δημιούργησε μεγάλες σκηνές ἀλλά ὅλοι, ἀκόμα κι ἡ οἰκογένειά του, πίστεψαν πώς ἔφταιγε ἡ ἀπελπισία του πού ἔβλεπε νά τήν παίρνουν· τώρα ὅμως ἔχει συνειδητοποιήσει πώς ἦταν μιά κρίση πάθους καί πώς τόν εἶχε καταλάβει μιά τεράστια ἐρωτική ὀρμή στή θέα τῆς νεκρῆς. Ἐκείνη τήν ἐποχή τέλειωνε τό γυμνάσιο καί προσπάθησε νά πείσει τή μητέρα του νά τόν ἀφήσει νά δώσει στήν ἱατρική· δέν εἶχαν ὅμως τόσα χρήματα κι ἔτσι δέν τά κατάφερε. Ὡστόσο, ἔπειτα ἀπό δική του ἐπιμονή, τόν ἄφησαν νά παρακολουθήσει μιά σχολή ἐργολάβων κηδειῶν καί ταριχευτῶν, ἐπειδή οἱ σπουδές ἦταν σύντομες καί στοίχιζαν φτηνά.

Ὁ D. W. μελέτησε σκληρά γιατί εἶχε καταλάβει ἐπιτέλους πώς ἄρχισε τό ἐπάγγελμα πού τόν ἔκανε εὐτυχισμένο. Πάντα ἐνδιαφερόταν ἐντονα γιά τά θηλυκά πτώματα πού περνοῦσαν ἀπό τό θάλαμο τῆς ταριχευσης, καί σέ πάμπολλες περιπτώσεις ἔνωσε μεγάλη ἐπιθυμία νά ἔρθει σέ σεξουαλική ἐπαφή μαζί τους. Καταλάβαινε ὅμως πώς αὐτό δέν ἦταν διόλου σωστό καί προσπαθοῦσε νά καταπολεμήσει τήν ἐπιθυμία του. Ὡσπου μιά μέρα, ὅταν κόντευε νά τελειώσει τίς σπουδές του, ὄντας μόνος στό δωμάτιο μέ τό σῶμα μιάς νέας κοπέλας, ἡ ἐπιθυμία νά κάνει ἔρωτα μέ τό πτώμα τοῦ ξανάρθε τόσο ἐντονη καί οἱ περιστάσεις ἦταν τόσο ἰδανικές, ὥστε ἄφησε τόν ἑαυτό του ἐλεύθερο. Ἐπωφελοῦμενος ἀπό τήν εὐκαιρία ἀποκάλυψε τά γεννητικά του ὄργανα, ἄγγιξε τό πέος του στό μηρό της κι ἔνωσε νά ἀναστατώνεται. Χάνοντάς κάθε ἔλεγχο ἔπεσε πάνω στό πτώμα καί ἦρθε σέ στοματική ἐπαφή μέ τά γεννητικά ὄργανα τοῦ πτώματος. Ὁ ἴδιος δήλωσε ἀργότερα πώς ἔνωσε

τέτοια διέγερση ώστε έκπερμάτωσε αυτόματα. Ἐπειτα ἔνιωσε τρομερές τύψεις καί φόβο πώς θά τόν πιάσουν οἱ συμφοιτητές του. Λίγο ἀργότερα τέλειωσε τή σχολή καί ἐξασφάλισε μιὰ θέση σάν υπάλληλος σέ νεκροτομείο. Ἐπειδή ἦταν ὁ νεαρότερος υπάλληλος ἐκεῖ τόν ἔβαζαν συχνά μόνο του νυχτερινή βάρδια. Ὁ D. W. λέει σχετικά: «Χάρηκα πού μου δινόταν ἡ εὐκαιρία νά μένω μόνος, γιατί εἶχα ἀρχίσει νά συνειδητοποιῶ πώς ἤμουν ἀλλιώτικος ἀπό τούς ἄλλους ἀνθρώπους ἐπειδή μου ἄρρεσε νά μένω μέ τούς νεκρούς· ἔτσι μπορούσα νά συνουσιάζομαι μέ πτώματα – μιὰ ἐπιθυμία πού κατάλαβα πώς εἶχα ἀπό τότε πού πέθανε ἡ ἀγαπημένη μου». Στά δύο χρόνια πού ἔμεινε στό νεκροτομείο βίασε ἀναρίθμητα θηλυκά πτώματα, δοκιμάζοντας διάφορες διαστροφές, σέ μιὰ κλίμακα ἡλικιῶν πού ξεκινοῦσε ἀπό μωρά παιδιά καί ἔφτανε σέ γριές γυναῖκες. Συνήθως ξεκινοῦσε ρουφώντας τά στήθη τους καί προχωροῦσε σέ στοματική ἐπαφή μέ τά γεννητικά τους ὄργανα. Ἐπειτα διεγειρόταν τόσο πολύ, πού ἀνέβαινε πάνω στό πτώμα καί μέ υπεράνθρωπη προσπάθεια ἐκτελοῦσε τήν πράξη τῆς συνουσίας. Αὐτό γινόταν τέσσερις ἢ πέντε φορές τῆ βδομάδα, ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν θηλυκῶν πτωμάτων πού περνοῦσαν ἀπό τό νεκροτομείο. ...Σέ μιὰ περίπτωση εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ τόσο πολύ ἀπό τό πτώμα ἐνός δεκαπεντάχρονου κοριτσιοῦ, πού ὅταν ἔμεινε μόνος μαζί τῆς τήν πρώτη νύχτα μετά τό θάνατό τῆς ἤπια λίγο ἀπό τό αἷμα τῆς. Αὐτό τοῦ προκάλεσε τέτοια σεξουαλική διέγερση, ὥστε ἔφτασε νά τῆς περάσει ἕνα λασιχένιο σωληνάκι στήν οὐρήθρα καί νά ρουφήξει τά οὔρα τῆς. Στήν περίπτωση αὐτή ἔνιωθε πάντα τήν ἐπιθυμία νά προχωράει ὄλο καί περισσότερο καί κατάλαβε πώς ἂν μπορούσε νά τῆ φάει, ἔστω καί νά μασήσει ἕνα μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς, θά τοῦ ἴδινε ἀπέραντη ἱκανοποίηση. Δέ μπόρεσε ν' ἀντισταθεῖ στήν ἐπιθυμία του. Γύρισε τό σῶμα πάνω στό πρόσωπό του καί δάγκωσε τή σάρκα στούς μηρούς, κοντά στόν πρῶκτό. Ἐπειτα ἀνέβηκε πάνω στό πτώμα καί ἐκτέλεσε τήν πράξη τῆς σοδομίας. (J. P. de River, 1959).

Αὐτή ἡ ἱστορία εἶναι πολύ ἐνδιαφέρουσα γιά διάφορους λόγους. Πρῖν ἀπ' ὅλα ἐπειδή συνδυάζει τή νεκροφιλία μέ τή νεκροφαγία καί τόν πρῶκτοερωτισμό. Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον σημεῖο, λιγότερο ἐμφανές, βρίσκεται στήν ἀρχή τῆς

διαστροφής. "Αν ήξερε κανείς την ιστορία του μόνο μέχρι τό θάνατο τής αγαπημένης του, θά έρμήνευε μάλλον τή συμπεριφορά του σάν έκφραση τής έντασης τής αγάπης του. "Η υπόλοιπη ιστορία ρίχνει όμως ένα πολύ διαφορετικό φώς σ' ατή τήν άρχή· κανείς δέ θά μπορούσε βέβαια νά εξηγήσει τίς άκόλαστες νεκροφιλικές και νεκροφαγικές επιθυμίες του μέ μόνη αίτία τό θάνατο τής αγαπημένης του. Είμαστε έτσι αναγκασμένοι νά υποθέσουμε πώς ατή ή «πένθιμη» συμπεριφορά δέν ήταν έκφραση αγάπης αλλά πρώτο σύμπτωμα τών νεκροφιλικών του πόθων. Θά βλέπαμε ακόμα πώς τό γεγονός ότι είχε έρθει σέ σεξουαλική έπαφή μαζί της μόνο μιά φορά δέν εξηγείται διόλου από τήν άρρώστια της. Τό πιθανότερο είναι ότι οί νεκροφιλικές τάσεις του δέν του έπέτρεπαν νά έχει και μεγάλη επιθυμία για σεξουαλική έπαφή μέ ζωντανή γυναίκα.

Ο de River μās δίνει κι άλλη μιά, λιγότερο πολύπλοκη ιστορία, ενός νεκρόφιλου υπαλλήλου νεκροτομείου. Τό υποκείμενο είναι παντρεμένος άντρας σαράντα τριών χρόνων και δηλώνει:

Στά έντεκά μου χρόνια, όντας νεκροθάφτης στό Μιλάνο, άρχισα νά αντανίζομαι κι όταν ήμυνα μόνος τό έκανα άγγίζοντας τά πτώματα τών νεκρών, νέων και άμορφων γυναικών. Άργότερα άρχισα νά βάζω τό πέος μου σέ νεκρά κορίτσια. Ήρθα στήν Άμερική, ήμυνα για λίγο στήν ανατολική άκτή κι έπειτα έφυγα για τή δυτική, όπου βρήκα δουλιά νά πλένω πτώματα σ' ένα νεκροτομείο. Έκει ξανάρχισα τίς έπαφές μέ πεθαμένα κορίτσια, άλλοτε στά φέρετρα κι άλλοτε στους πάγκους όπου πλέναμε τά πτώματα.

Και ή έκθεση συνεχίζει:

Παραδέχτηκε πώς άγγιξε μέ τό στόμα του τά γεννητικά τους όργανα και πώς φιλούσε τά στήθη τών νεκρών κοριτσιών. Όταν ρωτήθηκε πόσες γυναίκες βίασε άπάντησε: «Ίσως εκατοντάδες, αφού άρχισα από τά έντεκά μου χρόνια». (J. P. de River, 1956).

Ο von Hentig αναφέρει πολλές παρόμοιες περιπτώσεις.

Μιά έξασθενημένη μορφή νεκροφιλίας βρίσκουμε στό άτομο πού διεγείρεται σεξουαλικά στή θέα πτωμάτων και

κάποιες φορές αντανίζεται μπροστά τους. 'Ο αριθμός αυτών των ατόμων δέν είναι διόλου εύκολο νά ύπολογιστεί γιατί στήν πραγματικότητα τά ανακαλύπτει κανείς πολύ δύσκολα.

'Η δεύτερη μορφή νεκροφιλίας εμφανίζεται άποσπασμένη άπό τό σέξ, σέ πράξεις πού δηλώνουν καθαρό πάθος καταστροφής. Συχνά αυτή ή επιθυμία καταστροφής είναι ήδη έκδηλη στήν παιδική ήλικία· κάποιες φορές όμως εμφανίζεται πολύ άργότερα. 'Ο von Hentig γράφει πώς σκοπός τής νεκροφιλικής καταστροφικότητας είναι τό πάθος «του κομματίσματος ανθρώπινων δομών». Αυτή ή επιθυμία κομματίσματος κάθε ζωντανού πλάσματος βρίσκει τή σαφέστερη έκφρασή της στόν πόθο για τά διαμελισμένα σώματα. Μιά τυπική περίπτωση πού αναφέρει ό Sporeggi άφορα έναν άντρα πού πηγαίνει στο νεκροταφείο τή νύχτα μέ όλα τά άπαραίτητα εργαλεία, ξεθάβει τό φέρετρο, τό άνοίγει, παίρνει τό πτώμα και τό κρύβει κάπου· έπειτα του κόβει τά πόδια και τό κεφάλι και του άνοίγει τό στομάχι (T. Sporeggi, 1959). Κάποιες φορές τό αντικείμενο του διαμελισμού δέν είναι άνθρωπος αλλά ζωο. 'Ο von Hentig μιλάει για έναν άνθρωπο πού άκρωτηρίασε τριάντα έξη άγελάδες ωσπου πέθαναν, κι έπειτα τίς έκανε κομμάτια. Δέ χρειάζομαστε όμως σ' αυτό τό σημείο περισσότερη φιλολογία· ύπάρχουν αρκετά ρεπορτάζ στίς έφημερίδες για φόνους όπου τό πτώμα έχει διαμελιστεί ή παραμορφωθεί. Όλες αυτές οι περιπτώσεις συνοψίζονται συνήθως στήν κατηγορία του φόνου, αλλά γίνονται άπό νεκρόφιλους δολοφόνους πού διαφέρουν άπό τους περισσότερους δολοφόνους πού σκοτώνουν για τό κέρδος, τή ζήλια ή τήν εκδίκηση. Πραγματικός σκοπός των νεκρόφιλων δολοφόνων δέν είναι ό θάνατος του θύματος — αν και βέβαια αυτό άποτελεί άναγκαία προϋπόθεση — αλλά ή πράξη του διαμελισμού. Στήν κλινική μου έμπειρία είδα αρκετά πράγματα πού πείθουν ότι ό πόθος για τό διαμελισμό είναι έντονα χαρακτηριστικός του νεκρόφιλου χαρακτήρα. Είδα π.χ. αρκετά άτομα πού εκδήλωναν τήν επιθυμία του διαμελισμού μέ πολύ άμβλυμένη μορφή· ζωγράφιζαν μία γυμνή γυναίκα, έπειτα τής έκοβαν τά χέρια, τά πόδια, τό κεφάλι κλπ. κι έπαιζαν μέ τά κομμάτια τής διαμελισμένης ζωγραφιάς. 'Ωστόσο αυτό τό «παιχνίδι» ήταν

στήν πραγματικότητα ή ίκανοποίηση ενός έντονου πόθου για διαμελισμό, πού εκδηλωνόταν μέ σίγουρο και ακίνδυνο τρόπο.

Σέ πολλούς άλλους νεκρόφιλους ανθρώπους παρατήρησα ότι έβλεπαν πολλά όνειρα μέ κομμάτια από διαμελισμένα κορμιά νά αιωροϋνται ή νά κείτονται στο χώμα, κάποιες φορές μέσα σέ αίμα, άλλοτε σέ βρωμόνερα και άκαθαρσίες. Άν εμφανίζεται συχνά σέ φαντασίες και όνειρα ή επιθυμία του άτομου νά διαμελίζει σώματα, είναι ένας από τους πιό άξιόπιστους παράγοντες για τή διάγνωση του νεκρόφιλου χαρακτήρα· καμιά άλλη πράξη δέν είναι τόσο σαφής όσο ή έκφραση τής επιθυμίας «νά κομματιάσεις ανθρώπινες δομές».

Ύπάρχουν όμως κι άλλες, λιγότερο δραστικές μορφές φανερχής νεκροφιλίας. Μιά άπ' αυτές είναι ή έντονη επιθυμία του άτομου νά βρísκεται κοντά σέ πτώματα, νεκροταφεία ή σάπια άντικείμενα. Ο Η. J. Rauch μιλάει για ένα κορίτσι πού έπασχε από έντονη όρμη νά βρísκεται κοντά σέ πτώματα· όταν γινόταν αυτό ένιωθε τρομερό πανικό αλλά ήταν αδύνατο νά απομακρυνθει.³ Ο Steckel πάλι μιλάει για μία γυναίκα πού είπε: «Σκέφτομαι πολύ συχνά τά νεκροταφεία και τά πτώματα πού σαπίζουν στους τάφους».

Αυτό τό ένδιαφέρον για τή σήψη εκφράζεται συχνά στην επιθυμία του άτομου νά όσμιζεται τή μυρωδιά σάπιων πραγμάτων. Κι αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στην ακόλουθη περίπτωση ενός άντρα τριάντα δύο χρόνων, μέ μεγάλη μόρφωση, πού είχε χάσει σχεδόν όλότελα τό φώς του. Ο θόρυβος τόν τρόμαζε «άλλά του άρεσε ν' άκούει γυναικείες κραυγές πόνου και λάτρευε τή μυρωδιά του σάπιου κρέατος. Λαχταροϋσε πτώματα ψηλών και χοντρών γυναικών κι ήθελε νά συρθει μέσα τους». Ρώτησε έπειτα τή γιαγιά του αν θα του παραχωρήσει τό πτώμα της όταν θα πεθάνει. «Θά 'θελε νά πνιγει μέσα στή σαπίλα των ύπολειμμάτων της» (T. Spoerri, 1959). Ο von Hentig μιλάει για «όσμιστές» (*Schnüffler*), για τους όποίους ή όσμή των

3. Μιά άνεξακριβωτη ιστορία για τόν Hitler περιγράφει μία παρόμοια σκηνή: ό Φύρερ δέ μπορούσε νά ξεκολλήσει τά μάτια του από τό σαπιμένο σώμα ενός στρατιώτη.

άνθρώπινων κοπράνων ή τών σάπιων πραγμάτων είναι διεγερτική, και θεωρεί αυτό τό γνώρισμα έκδήλωση νεκροφιλίας. Προσθέτοντας τίς περιπτώσεις τού νεκρόφιλου φετιχισμού – τών αντικειμένων πού συνδέονται μέ τάφους, όπως π.χ. τού χορταριού, τών λουλουδιών, τών φωτογραφιών – μπορούμε νά τελειώσουμε αυτή τή σύντομη θέωση τών νεκροφιλικών πράξεων πού αναφέρουν τά διάφορα βιβλία.

‘Ο Νεκρόφιλος Χαρακτήρας⁴

‘Ο όρος «νεκρόφιλος», πού δηλώνει μάλλον ένα γνώρισμα τού χαρακτήρα κι όχι μία διεστραμμένη πράξη μέ τήν παραδοσιακή έννοια, χρησιμοποιήθηκε από τόν Ισπανό φιλόσοφο Miguel de Unamuno στό 1936,⁵ μέ τήν ευκαιρία μιās δμιλίας τού έθνικιστή στρατηγού Millán Astray στό Πανεπιστήμιο τής Salamanca, όπου ο Unamuno ήταν πρότανης σίς αρχές τού Ισπανικού εμφύλιου πολέμου. Άγαπημένο σύνθημα τού στρατηγού ήταν *Viva la muerte!* (Ζήτω ο θάνατος) κι ένας από τούς όπαδούς του τού τό φώναξε από τό βάθος τής αίθουσας. Όταν ο στρατηγός τέλειωσε τό λόγο του, ο Unamuno σηκώθηκε κι είπε:

Μόλις τώρα άκουσα μιá νεκρόφιλη και δίχως νόημα κραυγή: «Ζήτω ο θάνατος!» Και για μένα, πού πέρασα όλη μου τή ζωή λέγοντας παράδοξα πράγματα πού ξεσήκωσαν τόν άκατανόητο θυμό άλλων, πρέπει νά σάς πώ, σάν ειδικός στό θέμα, πώς αυτό τό παράδοξο μέ άπωθει. ‘Ο στρατηγός Millán Astray είναι άνάπηρος.

4. Για ν’ αποφύγω τίς παρανοήσεις θά ήθελα νά τονίσω άπαρχής πώς περιγράφοντας έδώ τόν άπόλυτα άναπτυγμένο «νεκρόφιλο χαρακτήρα» δέ θέλω νά πώ μ’ αυτό πώς οι άνθρωποι είναι νεκρόφιλοι ή δέν είναι. ‘Ο νεκρόφιλος χαρακτήρας άποτελεί άκραία μορφή, στήν όποία ή νεκροφιλία είναι τό κυρίαρχο χαρακτηριστικό. Στήν πραγματικότητα οι περισσότεροι άνθρωποι είναι ένα κράμα νεκρόφιλων και διόφιλων τάσεων, και ή σύγκρουση πού γεννιέται άνάμεσα σ’ αυτές είναι συχνά πηγή δημιουργικότητας.

5. ‘Ο Λένιν φαίνεται πώς ήταν ο πρώτος πού χρησιμοποίησε τόν όρο «νεκροφιλία» (*trupolozhestvo*) μ’ αυτή τήν ψυχολογική έννοια (V. I. Lenin, *Sochineniia*).

Ἄς τό ποῦμε ἀπερίφραστα χωρίς νά γυρεύουμε μαλακότερες λέξεις. Εἶναι ἀνάπηρος πολέμου. Τό ἴδιο ἦταν κι ὁ Θεοδάντες. Δυστυχῶς σήμερα στήν Ἰσπανία ὑπάρχουν πολλοί ἀνάπηροι. Καί σύντομα θά υπάρξουν ἀκόμα περισσότεροι ἂν ὁ Θεός δέ βάλει τό χέρι του. Μέ θλίβει νά σκέπτομαι πῶς ὁ στρατηγός Millán Astray πρέπει νά ὑπαγορεύει τόν τύπο τῆς μαζικῆς ψυχολογίας. Ἐνας ἀνάπηρος, δίχως τήν πνευματικὴ μεγαλοσύνη ἐνός Θεοδάντες, εἶναι σίγουρο πῶς θά γυρέψει νά βρεῖ κακόβουλη ἀνακούφιση προκαλώντας παντοῦ γύρω του τήν παραμόρφωση.

Στό σημεῖο αὐτό ὁ Millán Astray δέ μπόρεσε νά συγκρατηθεῖ πιά. «*Abajo la inteligencia!*» (Κάτω ἢ διανόηση) φώναξε. «Ζήτω ὁ θάνατος!». Ἐπιφωνήματα ὑποστήριξης ἀκούστηκαν ἀπό τούς φαλαγγίτες.

Ὅμως ὁ Unamuno συνέχισε:

Ἐδῶ εἶναι ναός τοῦ πνεύματος καί γώ εἶμαι ἀρχιερέας του. Ἐσεῖς εἴσατε αὐτός πού θεβηλώνει τόν ἱερό τόπο. Θά κερδίσετε, γιατί ἔχετε μεγάλη κι ἀπάνθρωπη δύναμη. Δέ θά πείσετε ὅμως. Γιατί γιά νά πείσετε χρειάζεται πειθῶ. Καί γιά νά ἔχετε πειθῶ πρέπει νά ἔχετε καί κάτι ἄλλο, πού σᾶς λείπει: Λογική καί Δίκιο σ' αὐτό τόν ἀγῶνα. Βρίσκω ἀνώφελο νά σᾶς παρακαλέσω νά σκεφτεῖτε τήν Ἰσπανία. Τέλειωσα.⁶

Υἱοθέτησα τή χρήση τοῦ ὄρου ἀπό τόν Unamuno κι ἀρχισα νά μελετῶ τό φαινόμενο τῆς ριζωμένης στό χαρακτήρα νεκροφιλίας ἀπό τό 1961 περίπου.⁷ Οἱ θεωρητικῆς μου ἔννοιες ἀποκτήθηκαν κυρίως μέ τήν παρατήρηση ἀτόμων πού περνοῦσαν ἀπό ψυχανάλυση.⁸ Ἡ μελέτη ὀρισμένων ἱστορικῶν φυσιογνωμιῶν – ὅπως π.χ. τοῦ Hitler – καί ἡ παρατήρηση τῶν ἀτόμων καί τοῦ χαρακτήρα καί τῆς

6. Ὁ Unamuno ἔμεινε σέ κατ' οἶκον περιορισμό μέχρι τό θάνατό του, ἔπειτα ἀπό λίγους μήνες (H. Thomas, 1961).

7. Μιά πρώτη ἐκθεση τῶν ἀνακαλύψεών μου ὑπάρχει στόν E. Fromm, 1964.

8. Στή βάση τῆς ἀνασκόπησης παλιότερων περιπτώσεων ἀνθρώπων πού ἔχω ψυχανάλυσει καί περιπτώσεων πού παρουσίασαν νεότεροι ψυχαναλυτές σέ σεμινάρια.

συμπεριφορᾶς τῶν κοινωνικῶν τάξεων πρόσφερε ἐπιπρόσθετα στοιχεία γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ νεκρόφιλου χαρακτήρα. Στὸ βαθμὸ ὅμως πού μ' ἔχουν ἐπηρεάσει οἱ κλινικὲς μου παρατηρήσεις, πιστεύω πὼς ἡ ἀποφασιστικὴ ὠθηση δόθηκε ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Freud γιὰ τὰ ἔνστικτα τοῦ θανάτου καὶ τῆς ζωῆς. Μ' ἐντυπωσίασέ βαθιὰ ἡ ἀντίληψή του ὅτι ἡ θέληση τῆς ζωῆς καὶ ἡ θέληση τῆς καταστροφῆς εἶναι οἱ δύο θεμελιακὲς δυνάμεις πού βρῖσκονται μέσα στὸν ἄνθρωπο· δέ συμφωνῶ ὅμως καὶ μέ τὴ θεωρητικὴ ἐρμηνεία τοῦ Freud. Ὡστόσο ἡ ἰδέα τοῦ Freud μ' ἔκανε νά δῶ τὰ κλινικὰ δεδομένα σ' ἓνα καινούργιο φῶς — κι ἔτσι νά ξαναδιατυπώσω ἀλλὰ καὶ νά διατηρήσω ταυτόχρονα τὴν ἐννοια τοῦ Freud σέ μιὰ διαφοροτικὴ θεωρητικὴ βάση, θεμελιωμένη σέ κλινικὰ δεδομένα πού, ὅπως θά δείξω παρακάτω, συνδέονται μέ τίς προηγούμενες ἀνακαλύψεις τοῦ Freud σχετικὰ μέ τὸν προκτοερωτικὸ χαρακτήρα.

Ἡ νεκροφιλία μέ τὴ χαρακτηρισολογικὴ σημασία της μπορεῖ νά ὀριστεῖ σάν παθιασμένη ἔλξη πρὸς ὅτιδήποτε τὸ νεκρὸ, τὸ σάπιο, τὸ βρώμικο, τὸ ἄρρωστο· εἶναι τὸ πάθος νά μεταμορφώσεις τὸ ζωντανὸ σέ κάτι μὴ ζωντανό· νά καταστρέψεις γιὰ χάρη τῆς καταστροφῆς· τὸ ἀποκλειστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ὅτιδήποτε εἶναι καθαρὰ μηχανικό. Εἶναι τὸ πάθος «τοῦ κομματιάσματος ζωντανῶν δομῶν» (H. von Hentig, 1964).

Νεκροφιλικὰ ὄνειρα

Αὐτὸς ὁ γενικὸς ὀρισμὸς πρέπει νά συνοδευτεῖ ὅμως ἀπὸ μιὰ λεπτομερειακὴ περιγραφή τῶν διάφορων ὄψεων τοῦ νεκρόφιλου χαρακτήρα.

Ἡ ἔλξη γιὰ ὅ,τι εἶναι νεκρὸ καὶ σάπιο μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ καθαρότερα στὰ ὄνειρα τῶν νεκρόφιλων ἀτόμων.

Ὁνειρο I. «Βρίσκομαι καθισμένος στὴν τουαλέτα· ἔχω διάρροια καὶ ἀποπατῶ μέ ἐκρηκτικὴ δύναμη πού ἦχε ὡς δόμδα καὶ τὸ σπῆτι κινδυνεύει νά γκρεμιστεῖ. Θέλω νά κάνω μπάνιο, μὰ ὅταν προσπαθῶ ν' ἀνοιξῶ τὴ βρύση ἀνακαλύπτω πὼς ἡ μπανιέρα εἶναι κιόλας γεμάτη μέ βρωμόνερα· βλέπω περιττώματα· ἓνα κομμένο χέρι κι ἓνα πόδι πλέουν στὸ νερό».

Ὁ ὄνειρευόμενος εἶναι ἔντονα νεκροφιλικό ἄτομο καί δέν εἶναι τό πρῶτο ὄνειρο αὐτοῦ τοῦ εἶδους πού βλέπει. Ὅταν ὁ ψυχαναλυτής τόν ρώτησε τί αἰσθάνοταν στό ὄνειρο γιά ὅλα ὅσα συνέβαιναν, ἀνέφερε πώς δέν ἔνιωσε φόβο μέ τήν ὅλη κατάσταση, ἀλλά ὅτι δέν ἔνιωθε ἄνετα ὅταν διηγόταν τό ὄνειρο στόν ψυχαναλυτή.

Τό ὄνειρο αὐτό δείχνει ἀρκετά χαρακτηριστικά τῆς νεκροφιλίας· τό πιό φανερό ἀπ' ὅλα εἶναι τό θέμα τῶν κομματιασμένων ἀνθρώπινων μελῶν. Ὑπάρχει ἐπίσης ὁ στενός σύνδεσμος ἀνάμεσα στή νεκροφιλία καί τόν πρωκτοερωτισμό, πού θά ἐξετάσουμε ἀργότερα, καί στό θέμα τῆς καταστροφῆς· ἂν προσπαθήσουμε νά τά μεταφράσουμε ἀπό τή συμβολική στήν κοινή γλώσσα, ὁ ὄνειρευόμενος αἰσθάνεται τήν ἐπιθυμία νά καταστρέψει ὁλόκληρο τό κτίριο μέ τήν ὁρμή τῆς κένωσός του.

Ἦναι ὄνειρο 2. «Πρόκειται νά ἐπισκεφθῶ ἕνα φίλο. Βρίσκομαι στό δρόμο γιά τό σπίτι του πού τό ξέρω πολύ καλά. Ξαφνικά ἡ σκηνή ἀλλάζει. Βρίσκομαι σ' ἕνα ἄδειο σκηνικό πού μοιάζει μέ ἔρημο· δέν ἔχει φυτά οὔτε δέντρα. Φαίνεται πώς ἀκόμα προσπαθῶ νά βρῶ τό σπίτι τοῦ φίλου μου, ἀλλά τό μόνο πού βλέπω εἶναι ἕνα παράξενο κτίριο χωρίς καθόλου παράθυρα. Μπαίνω ἀπό μιὰ μικρή πορτούλα· ὅταν τήν κλείνω ἀκούω ἕνα παράξενο θόρυβο, λές κι ἡ πόρτα δέν ἔκλεισε μόνο ἀλλά κλείδωσε. Γυρίζω τό πόμολο ἀλλά δέν ἀνοίγει. Περπατῶ πολύ ἀνίσυχος στους στενοὺς διαδρόμους – τό ταβάνι εἶναι τόσο χαμηλό πού ἀναγκάζομαι νά συρθῶ – καί βρίσκομαι σ' ἕνα μεγάλο ὀβάλ σκοτεινό δωμάτιο. Μοιάζει μέ πελώρια κρύπτη. Ὅταν τά μάτια μου συνηθίζονται στό σκοτάδι, βλέπω σκελετούς ξαπλωμένους κάτω καί καταλαβαίνω πώς εἶναι ὁ τάφος μου. Ξυπνάω μ' ἕνα αἶσθημα πανικοῦ».

Τό ὄνειρο αὐτό δέ χρειάζεται ἐρμηνεία. Ἡ «κρύπτη» εἶναι τάφος καί ταυτόχρονα συμβολίζει τή μήτρα. Τό «σπίτι τοῦ φίλου» εἶναι σύμβολο τῆς ζωῆς. Ἀντί νά περπατήσει πρὸς τή ζωή, στό φίλο του, ὁ ὄνειρευόμενος βαδίζει στόν τόπο τοῦ θανάτου. Ἡ ἔρημιά τοῦ τοπίου καί ὁ τάφος εἶναι σύμβολα τοῦ θανάτου. Ἐνα ἄτομο σάν κι αὐτό δέν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικά περίπτωση νεκροφιλίας· ἴσως ὅλα αὐτά νά εἶναι ἀπλά ἡ συμβολική ἔκφραση τοῦ φόβου του μήπως πεθάνει. Τό πράγμα ἀλλάζει ὁμως ἂν,

ὅπως στήν περίπτωση αὐτοῦ τοῦ ἀτόμου, βλέπει συχνά ὄνειρα μέ τάφους, μούμιες καί σκελετούς, μ' ἄλλα λόγια ὅταν ὅλη ἡ φαντασία τῆς ὄνειρικής ζωῆς του ἐξαντλεῖται βασικά σέ ὁράματα τοῦ κόσμου τῶν νεκρῶν.

Ὀνειρο 3. Πρόκειται γιά ἕνα σύντομο ὄνειρο μιᾶς γυναικας πού ἔπασχε ἀπό σοβαρή κατάθλιψη: «Ἀποπατῶ· δέ σταματάει καθόλου, τά περιττώματα πλημμυρίζουν τή λεκάνη, ἀρχίζουν νά γεμίζουν τό μπάνιο, ἀνεβαίνουν ὄλο καί ψηλότερα – πνίγομαι μέσα τους⁹ – καί κείνη τή στιγμή ξυπνάω μέσα σ' ἀνείπωτο τρόμο». Γιά τό ἄτομο αὐτό ὀλόκληρη ἡ ζωὴ ἔχει μεταμορφωθεῖ σέ βρωμιὰ· ἡ ἴδια δέ μπορεῖ νά δημιουργήσῃ τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό βρωμιὰ. Ὁ κόσμος τῆς γίνεται βρωμιὰ καί ὁ θάνατός τῆς εἶναι ἡ τελική τῆς ἔνωση μέ τή βρωμιὰ. Τό ἴδιο θέμα συναντᾶμε καί στό μῦθο τοῦ Μίδα· ὅ,τι ἀγγίζει γίνεται χρυσάφι – πού, ὅπως ἔδειξε ὁ Freud, συμβολίζει τή βρωμιὰ ἢ τά περιττώματα.¹⁰

Ὀνειρο 4. Τό ὄνειρο αὐτό τό εἶδε ὁ Albert Speer (12 Σεπτεμβρίου 1962) ὅταν θρυσκόταν σέ μιὰ φυλακὴ τοῦ Spandau:

«Ἐχει ἔρθῃ ὁ Hitler γιά ἐπιθεώρηση. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶμαι ἀκόμα ὑπουργός. Παίρνω μιὰ σκούπα καί σκουπίζω τά χώματα ἀπ' τό ἐργοστάσιο. Μετά τὴν ἐπιθεώρηση θρυσκομαι στό αὐτοκίνητό του καί προσπαθῶ μάταια νά φορέσω τό μανίκι τοῦ σακακιοῦ μου, πού τό εἶχα ἡγάλει γιά νά σκουπίσω. Τό χέρι μου μπαίνει συνέχεια στήν τσέπη. Ἡ διαδρομὴ τελειώνει σέ μιὰ μεγάλη πλατεία τριγυρισμένη ἀπό κυβερνητικὰ κτίρια. Στὴ μιὰ μεριά εἶναι ἕνα πολεμικὸ μνημεῖο. Ὁ Hitler τό πλησιάζει καί καταθέτει στεφάνι. Μπαίνουμε στὴ μαρμάρινη εἴσοδο ἑνὸς κυβερνητικοῦ κτιρίου. Ὁ Hitler λέει στόν ὑπασπιστή του: «Ποῦ εἶναι τά στεφάνια;» Ὁ ὑπασπιστὴς γυρίζει σ' ἕναν ἀξιωματικό: «Ὅπως ξέρεις, τώρα ἔχει ἀρχίσει νά καταθέτει παντοῦ στεφάνια». Ὁ ἀξιωματικὸς φορᾷ μιὰ ἀνοιχτόχρωμη στολή, σχεδόν ἄσπρη, καμωμένη ἀπὸ κάτι σάν δέρμα γαντιοῦ· πάνω ἀπὸ τὸν ἐπενδύτη του φορᾷ ἕνα φαρδύ ρούχο, σάν

9. Πρβ. τὸ προηγούμενο παράδειγμα τῆς ἐνσυνείδητης ἐπιθυμίας τοῦ ἀνθρώπου νά πνιγεῖ μέσα στά σαπισμένα λείψανα τῆς γαργιάς του.

10. Πρβ. τὸ πλούσιο ὕλικό πού παρουσιάζει ὁ J. G. Bourke (1913).

παπαδάκι, στολισμένο μέ δαντέλες καί κεντήματα. Τό στεφάνι φτάνει. Ὁ Hitler πηγαίνει στά δεξιά τῆς αἴθουσας, ὅπου θρῖσκεται ἄλλο ἓνα μνημεῖο μέ πολλά στεφάνια σωριασμένα στή βάση του. Γονατίζει κι ἀρχίζει νά τραγουδάει μιά παράξενη μελωδία, κάτι σάν γρηγοριανή ψαλμωδία, ἐπαναλαμβάνοντας συνέχεια ἓνα μακρόσυρτο “Ἰησοῦς-Μαρία”. Μέσα σ’ αὐτή τήν ψηλοτάβανη μαρμαρινη αἴθουσα οἱ τοῖχοι εἶναι γεμάτοι ἐπιτύμβιες πλάκες ἀραδιασμένες στή σειρά. Ὁ Hitler, ὄλο καί πιό γρήγορα, καταθέτει ἓνα ἓνα τά στεφάνια πού τοῦ δίνει ὁ ὑπασπιστής του. Ἡ ψαλμωδία του γίνεται ὄλο καί πιό μονότονη, οἱ ἐπιτύμβιες πλάκες στή σειρά δέν ἔχουν τελειωμό». ¹¹

Τό ὄνειρο αὐτό εἶναι ἐνδιαφέρον γιά πολλούς λόγους. Εἶναι ἀπό τά ὄνειρα ἐκεῖνα στά ὁποῖα ὁ ὄνειρευόμενος ἐκφράζει τή διαίσθησή του γιά ἓνα ἄλλο ἄτομο κι ὄχι τά αἰσθήματα καί τίς ἐπιθυμίες του. ¹² Οἱ διαισθήσεις αὐτές εἶναι κάποιες φορές πιό ἀκριβεῖς ἀπό τή συνειδητή ἐντύπωση τοῦ ὄνειρευόμενου γιά ἓνα ἄλλο ἄτομο. Στήν περίπωση αὐτή ὁ Speer ἐκφράζει μέ στυλ Chaplin τή γνώμη του γιά τό νεκρόφιλο χαρακτήρα τοῦ Hitler. Τόν βλέπει σάν ἄνθρωπο πού ἀφιερώνει ὄλο του τό χρόνο τιμώντας τούς νεκρούς, ὅμως πολύ περίεργα οἱ πράξεις του εἶναι καθαρά μηχανικές, δέν ὑπάρχει θέση γιά αἰσθήματα. Ἡ κατάθεση τῶν στεφανιῶν γίνεται ἓνα ὄργανωτικό τυπικό πού φτάνει ὡς τό παράλογο. Σ’ ἀντιπαράθεση, ὁ ἴδιος ὁ Hitler, ἔχοντας ἐπιστρέψει στή θρησκευτική πίστη τῶν παιδικῶν του χρόνων, εἶναι ὀλότελα βουτηγμένος στήν ψαλμωδία. Τό ὄνειρο τελειώνει ὑπογραμμίζοντας τή μονοτονία καί τό μηχανοποιημένο τρόπο αὐτῆς τῆς θλιβερῆς τελετῆς.

Στήν ἀρχή τοῦ ὄνείρου ὁ ὄνειρευόμενος ξαναζωντανεῖ μιά κατάσταση τῆς πραγματικότητας, ἀπό τήν ἐποχή πού ἦταν ἀκόμα ὑπουργός καί ἐξαιρετικά δραστήριος ἄνθρωπος. Ἴσως τά χῶματα πού σκουπίζει εἶναι συμβολική ἐκφραση τῆς βρωμιάς τοῦ ναζιστικοῦ καθεστώτος, ἡ ἀδυναμία νά φορέσει τό μανίκι του εἶναι μᾶλλον ἡ συμβολική

11. Albert Speer, προσωπική ἐπικοινωνία.

12. Ἔχω παρουσιάσει τέτοια ὄνειρα στήν *Ξεχασμένη Γλώσσα* (ἐλλ. ἐκδ. Ἐκδόσεις Μπουκουμάνη).

έκφραση του αισθήματός του ότι δέν ανήκει πιά στό σύστημα ούτε μπορεί νά ξαναμπεϊ σ' αυτό· αυτό άποτελει τή μετάβαση στό κύριο μέρος του όνειρου, όπου αναγνωρίζει πώς τό μόνο πού έχει άπομείνει εΐναι οί νεκροί και ο νεκρόφιλος, μηχανικός και πληκτικός Hitler.

"Όνειρο 5. «Έχω κάνει μιά μεγάλη έφεύρεση, τόν "ύπερκαταστροφέα". Εΐναι μιά μηχανή πού, άν τής πατήσεις ένα μυστικό κουμπί πού τό ξέρω μόνο έγώ, μπορεί νά καταστρέψει κάθε ζωή στή Βόρεια Άμερική μέσα σέ μιά ώρα, και τήν επόμενη ώρα κάθε ζωή πάνω στή γή. Μόνο έγώ, ξέροντας τόν τύπο αυτής τής χημικής ουσίας, μπορώ νά προστατέψω τόν έαυτό μου. (Επόμενη σκηνή.) Πάτησα τό κουμπί· δέ βλέπω ζωντανό πλάσμα· είμαι μόνος μου· νιώθω τό θρίαμβό μου».

Τό όνειρο αυτό εΐναι έκφραση καθαρής καταστροφικότητας ενός υπερβολικά ναρκισσιστικού άτομου, πού δέν έχει καμιά σχέση μέ τούς άλλους και δέ χρειάζεται κανέναν. Τό όνειρο αυτό επανερχόταν συχνά στό ίδιο άτομο, μαζί μέ άλλα νεκροφιλικά όνειρα. Τό άτομο υπέφερε από σοβαρή ψυχασθένεια.

"Όνειρο 6. «Μ' έχουν καλέσει σ' ένα πάρτυ όπου βρίσκονται πολλοί νέοι άντρες και γυναΐκες. Όλοι χορεύουμε. Συμβαΐνει όμως κάτι περίεργο· ο ρυθμός σιγανεύει όλο και πιο πολύ και σύντομα φαίνεται πώς όλοι θά πάψουν νά κινούνται. Εκείνη τή στιγμή ένα πελώριο ζευγάρι μπαΐνει στό δωμάτιο· φαίνεται πώς κουβαλούν πολλές συσκευές μέσα σέ δυό μεγάλα χαρτοκιβώτια. Πλησιάζουν τό πρώτο ζευγάρι πού χορεύει· ο άντρας παίρνει ένα μεγάλο μαχαΐρι και χτυπάει τό άγόρι στήν πλάτη· εΐναι παράξενο, αλλά δέ θγαΐνει καθόλου αίμα και τό άγόρι δέ φαίνεται νά νιώθει πόνο· ο ψηλός άντρας παίρνει κάτι πού δέ μπορώ νά τό δώ, μοιάζει μέ μικρό κουτί, και τό βάζει μέσα στήν πλάτη του άγοριού· εΐναι πολύ μικρό. Έπειτα του βάζει κάτι σαν μικρό κλειδί, ή ίσως κουμπί, (έτσι πού τό άγόρι νά φτάνει νά τό άγγίξει) και κάνει μιά κίνηση σαν νά κουρδίζει ρολόι. Τήν ώρα πού ο ψηλός άντρας κάνει όλα αυτά στό άγόρι, ή γυναΐκα κάνει τά ίδια στό κορίτσι. Όταν τελειώνουν τό νεαρό ζευγάρι συνεχίζει νά χορεύει, τώρα όμως πιο γρήγορα και ζωντανά. Τό ψηλό ζευγάρι κάνει τήν ίδια δουλιά και σέ άλλα έννια ζευγάρια πού

βρίσκονται εκεί, κι όταν φεύγουν όλοι φαίνονται ζωντανε-
μένοι και κεφάλτοι.»

“Αν έρμηνεύσουμε τή συμβολική του γλώσσα, τό όνειρο
είναι σαφέστατο. Ό όνειρευόμενος νιώθει πώς ή ζωή χά-
νεται άργά άργά, πώς ή ενεργητικότητα σπαταλιέται. Η
συσκευή αυτή μπορεί νά γίνει όμως ύποκατάστατο: Οί άν-
θρωποι μπορούν νά κουρδιστούν σαν ρολόγια και φαίνον-
ται έπειτα πολύ «ζωντανοί», άν και στήν πραγματικότητα
έχουν γίνει ρομπότ.

Τό άτομο πού είδε τό όνειρο είναι ένα άγόρι δεκαεννιά
χρονών, πού σπουδάζει μηχανικός και ενδιαφέρεται πολύ
γιά καθeti τό καθαρά τεχνικό. “Αν είχε δει μόνο αυτό τό
όνειρο, θά πίστευε κανείς πώς έχουμε νά κάνουμε μέ εκ-
φραση τών τεχνικών του ενδιαφερόντων. “Ωστόσο είχε και
πολλά όνειρα πού από πολλές άπόψεις ανακαλύπτουμε
μέσα τους τή νεκροφιλία. Τό όνειρο δέν είναι ούσιαστικά
άντανάκλαση τών επαγγελματικών του ενδιαφερόντων·
μάλλον τά επαγγελματικά του ενδιαφέροντα είναι άντανά-
κλαση τής νεκρόφιλης τάσης του.

“Όνειρο 7. Τό όνειρο αυτό, ενός πετυχημένου επαγγελ-
ματία, είναι ενδιαφέρον γιατί κάνει πολύ παραστατικό ένα
σημείο πού άφορά τό νεκρόφιλο χαρακτήρα τής σύγχρονης
τεχνικής, πού θά εξετάσουμε παρακάτω.

«Πλησιάζω άργά τήν είσοδο μιās σπηλιās και διακρίνω
κάτι μέσα της πού μου κάνει μεγάλη έντύπωση· βλέπω δυό
άνθρωπόμορφα γουρούνια πού χειρίζονται ένα μικρό βα-
γονέτο, σαν αυτό πού χρησιμοποιούν στό δρυχεία. Τό βά-
ζουν σέ ράγες πού χάνονται στό βάθος τής σπηλιās. Μέσα
στό βαγονέτο βλέπω κανονικούς ανθρώπους· φαίνονται
πεθαμένοι αλλά ξέρω πώς μόνο κοιμούνται.

»Δέν ξέρω άν είναι άλλο όνειρο ή συνέχεια τοῦ προ-
ηγούμενου – πιστεύω πώς ξύπνησα στό μεταξύ αλλά δέν
είμαι δέβαιος. Η άρχή είναι ίδια, πλησιάζω ξανά τήν εί-
σοδο τής σπηλιās· αφήνω πίσω μου τόν ήλιο και τό γα-
λανό ούρανό. Μπαίνω πιό βαθιά και βλέπω στό βάθος μιá
έντονη λάμψη· όταν φτάνω εκεί τά χάνω γιατί βλέπω μιá
άπίστευτα σύγχρονη πόλη· όλα είναι γεμάτα φώς πού
ξέρω πώς είναι τεχνητό – ήλεκτρικό. Η πόλη είναι καμω-
μένη όλόκληρη από άτσάλι και γυαλί – τό μέλλον. Συ-
νεχίζω νά περπατάω και ξαφνικά καταλαβαίνω πώς δέν

έχω συναντήσει ψυχή — ούτε ζώο ούτε άνθρωπο. Βρίσκομαι τώρα μπροστά σέ μιá μεγάλη μηχανή, πού μοιάζει μέ μεγάλο και υπερσύγχρονο ήλεκτρικό μετασχηματιστή, συνδεμένο μέ χοντρά καλώδια· είναι τόσο χοντρά πού μοιάζουν μέ μαύρους ύδροσωλήνες. Σκέφτομαι τότε πώς μέσα τους περνάει αίμα· νιώθω μεγάλη έξαψη και βρίσκω στήν τσέπη του παντελονιού μου κάτι πού τό άναγνωρίζω άμέσως: είναι ένα μικρό σουγιαδάκι πού μου είχε δώσει ο πατέρας μου όταν ήμουν δώδεκα χρονών. Πλησιάζω τή μηχανή και κόβω ένα καλώδιο μέ τό σουγιά· ξαφνικά κάτι ξεπηδάει από μέσα και μέ μουσκεύει. Είναι αίμα. Ξυπνάω μέσα σέ μεγάλη άγωνία, μουσκεμένος στον ιδρώτα».

Όταν διηγήθηκε τό όνειρό του, ο άνθρωπος αυτός πρόσθεσε: «Δέν καταλαβαίνω πολύ καλά τί σημαίνει τό αίμα και ή μηχανή, αλλά τό αίμα μπορεί νά παρθεί σαν ύποκατάστατο του ήλεκτρισμού, γιατί και τά δυό αποτελούν ενέργεια. Δέν ξέρω γιατί τό σκέφτηκα έτσι· ίσως πίστεψα πώς ή μηχανή άντλούσε αίμα από τούς ανθρώπους».

Όπως και στήν περίπτωση του Speer, δέν έχουμε νά κάνουμε έδώ μέ τό όνειρο ενός νεκρόφιλου, αλλά ενός βιόφιλου άτομου πού άναγνωρίζει τό νεκροφιλικό χαρακτήρα του σύγχρονου κόσμου. Η σπηλιά, όπως πάντα, είναι σύμβολο των νεκρών, όπως και ο τάφος. Η σπηλιά είναι ένα όρυχείο κι οι άνθρωποι πού δουλεύουν εκεί μέσα είναι γουρούνια ή νεκροί. (Η «γνώση» ότι δέν είναι στή αλήθεια νεκροί είναι μιá διόρθωση πού προέρχεται από μιá επίγνωση τής πραγματικότητας και πού μερικές φορές μπορεί νά περάσει μέσα στό είκονικό ύλικό του όνειρου). Τό νόημα είναι: πρόκειται για ένα τόπο έκφυλισμένων και πτωματοειδών ανθρώπων. Η σκηνή τής πρώτης πράξης του όνειρου παίζεται σ' ένα παλιότερο στάδιο τής βιομηχανικής εξέλιξης. Η δεύτερη πράξη παίζεται στήν άπόλυτα άναπτυγμένη κυβερνητική έποχή του μέλλοντος. Η όμορφη σύγχρονη πόλη είναι νεκρή· δέν υπάρχουν ζώα ούτε άνθρωποι. Μιá πανίσχυρη τεχνολογία ρουφάει τή ζωή (αίμα) από τούς ανθρώπους και τή μετατρέπει σέ ήλεκτρισμό. Όταν ο όνειρευόμενος προσπαθεί νά κόψει τά ήλεκτρικά καλώδια (ίσως και νά τά καταστρέψει) λούζεται στό αίμα πού ξεπηδάει από μέσα τους — είναι σαν νά κά-

νει φόνο. Μέσα στον ύπνο του δραματίζεται τή νεκρότητα μιᾶς δλότελα τεχνοκρατούμενης κοινωνίας, μέ μιᾶ σαφήνεια καί καλλιτεχνική αἴσθηση πού βρίσκουμε στον Blake ἢ σ' ἓνα σουρεαλιστικό πίνακα. Ὅσοοο ὅταν ξυπνάει, τό άτομο ξέρει πολύ λίγα ἀπ' ὅσα «γνωρίζει» ὅταν δέν εἶναι ἐκτεθειμένο στό θόρυβο τῆς κοινῆς ἀνοησίας.

«Ἀκούσιες» Νεκροφιλικές Πράξεις

Τά ὄνειρα εἶναι μιᾶ ἀπό τίς σαφέστερες ἐκδηλώσεις τῶν νεκροφιλικῶν τάσεων, ἀλλά ὄχι καί ἡ μόνη. Κάποιες φορές οἱ νεκροφιλικές τάσεις μποροῦν νά ἐκδηλωθοῦν σέ περιθωριακές, ἀκούσιες, «ἀσήμαντες πράξεις», στήν «ψυχοπαθολογία τῆς καθημερινῆς ζωῆς», πού ὁ Freud τήν ἐρμήνευσε σάν ἐκφραση τῶν ἀπωθημένων τάσεων. Νά ἓνα παράδειγμα, παρμένο ἀπό μιᾶ ἐξαιρετικά πολύπλοκη προσωπικότητα, τόν Winston Churchill. Ὁ στρατάρχης Sir Alan F. Brooke, ἀρχηγός τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Ἐπιτελείου, καί ὁ Churchill δειπνοῦσαν μαζί στή Βόρεια Ἀφρική στή διάρκεια τοῦ δευτέρου παγκόσμιου πολέμου· ἡ μέρα ἦταν ζεστή καί παντοῦ εἶχε μύγες. Ὁ Churchill σκότωσε ὅσες μποροῦσε, ὅπως θά 'κανε καθένας στή θέση του. Τότε ὅμως ἔκανε κάτι περίεργο. (Ὁ Sir Alan ἀναφέρει πῶς ἔνωσε πολύ σοκαρισμένος). Ὅταν κόντευαν νά τελειώσουν τό φαγητό τους, μάζεψε ὅλες τίς ψόφιες μύγες καί τίς ἀράδιασε στή σειρᾶ πάνω στό τραπεζομάντηλο, σάν ἀριστοκράτης κυνηγός πού βάζει τούς ἄντρες του ν' ἀραδιάσουν τό κυνήγι γιά νά τό καμαρώσει (Viscount Alanbrooke, 1957).¹³

Ἄν θελήσουμε νά «ἐξηγήσουμε» τή συμπεριφορά τοῦ Churchill σάν μιᾶ ἀπλή «συνήθεια», μένει ὡστόσο τό ἐρώτημα: Τί σημαίνει αὐτή ἡ ἀπλή συνήθεια; Μόλο πού φαίνεται νά δηλώνει μιᾶ νεκροφιλική τάση, αὐτό δέ σημαίνει κατ' ἀνάγκη πῶς ὁ Churchill εἶχε νεκρόφιλο χαρακτήρα, μπορεῖ ὅμως νά ἔνωθε κάποιες φορές μιᾶ νεκροφιλική

13. Τό γεγονός ὅτι ὁ προσωπικός γιατρός τοῦ Churchill, ὁ Λόρδος Moran, ἀναφέρει τό ἴδιο περιστατικό στό ἡμερολόγιό του (1966) μᾶς κάνει νά υποθέσουμε πῶς ὁ Churchill τό ἔκανε ἀρκετά συχνά.

παρόρμηση. (Ο χαρακτήρας του Churchill είναι εξαιρετικά πολύπλοκος για να τον εξετάσουμε μέσα σε λίγες σελίδες).

Ανέφερα αυτή τη συμπεριφορά επειδή μας παραδίδεται από έγκυρη πηγή κι επειδή ο Churchill έχει μιά πολύ γνωστή προσωπικότητα. Ανάλογες περιθωριακές εκδηλώσεις μπορούν να παρατηρηθούν και στη συμπεριφορά άλλων ατόμων. Μιά από τις πιο συχνές είναι η συνήθεια μερικών ανθρώπων να σπάνε ή να παραμορφώνουν μικροπράγματα, όπως σπέρτα και λουλούδια. Μερικοί ματώνονται ξύνοντας τις πληγές τους. Η τάση αυτή εκφράζεται πιο έντονα όταν οι άνθρωποι χαλάνε κάτι όμορφο – ένα κτίριο, ένα έπιπλο – και στίς άκραιες περιπτώσεις καταστρέφουν ένα πίνακα σ' ένα μουσείο ή αυτοτραυματίζονται.

Ένα άλλο παράδειγμα νεκροφιλικής συμπεριφοράς βρίσκουμε σε ανθρώπους – ιδιαίτερα σε φοιτητές της ιατρικής και γιατρούς – που νιώθουν ιδιαίτερη συμπάθεια για τους σκελετούς. Η έλξη αυτή εξηγείται συνήθως από τό έπαγγελματικό τους ενδιαφέρον. Η έκθεση που ακολουθεί όμως, και που βασίζεται σε ψυχαναλυτικά δεδομένα, δείχνει πώς δέ συμβαίνει πάντα έτσι. Ένας φοιτητής της ιατρικής που είχε ένα σκελετό στο δωμάτιό του είπε στον ψυχαναλυτή έπειτα από ένα χρονικό διάστημα και πολύ άμύχανος πώς συχνά έπαιρνε τό σκελετό στο κρεβάτι του, τόν άγκάλιαζε και μερικές φορές τόν φιλούσε. Τό ίδιο άτομο παρουσίαζε και μερικά άλλα χαρακτηριστικά νεκροφιλίας.

Μιά άλλη εκδήλωση του νεκρόφιλου χαρακτήρα είναι ή πεποίθηση ότι ο μόνος τρόπος για να λυθεί ένα πρόβλημα ή μιά σύγκρουση είναι ή βία. Τό ερώτημα που γεννιέται έδω δέν είναι τό αν ή βία θά 'πρεπε να χρησιμοποιηθεί κάτω από όρισμένες συνθήκες· τό χαρακτηριστικό του νεκρόφιλου είναι αυτή ή βία – ή, κατά τόν Simone Weil «ή δύναμη να μεταμορφώσει έναν άνθρωπο σε πτώμα» – κι αυτή άποτελεί τήν πρώτη και τήν τελευταία λύση όλων τών πραγμάτων: είναι ή πεποίθηση ότι ο γόρδιος δεσμός πρέπει πάντα να κόβεται κι όχι να λύνεται ύπομονετικά. Βασικά ή άπάντηση αυτών τών ανθρώπων στα προβλήματα της ζωής είναι ή καταστροφή, ποτέ ή φιλότιμη προσπάθεια, ή δημιουργία ή ο παραδειγματισμός. Σ' αυτούς ανή-

κει ή απάντηση τής βασίλισσας στήν 'Αλίχη στή χώρα τών θαυμάτων: «Πάρτε τους τά κεφάλια!» Κινημένοι απ' αυτή τήν παρόρμηση δέν καταφέρνουν νά δούν τίς πιό πολλές φορές τίς απόψεις πού δέν απαιτούν καταστροφή, ούτε και παραδέχονται πόσο άσχοπη αποδειχνεται μακροπρόθεσμα ή βία. Τήν κλασική έκφραση αυτής τής στάσης τή βρίσκουμε στήν κρίση του Σολομώντα στήν περίπτωση τών δύο γυναικων πού διεκδικούσαν τό ίδιο παιδί σάν δικό τους. "Όταν ο βασιλιάς προτείνει νά κόψουν τό παιδί στή μέση, ή άληθινή μάνα προτιμάει ν' αφήσει τήν άλλη γυναίκα νά τό κρατήσει· ή μάνα πού καμώνεται πώς είναι ή μητέρα προτιμάει νά κόψουν τό παιδί. 'Η λύση πού διαλέγει είναι τυπική άπόφαση του νεκρόφιλου άτομου, πού κατέχεται από κτηνική μανία.

Μιά κάπως λιγότερο έντονη έκφραση νεκροφιλίας είναι τό ενδιαφέρον για τήν άρρώστια, σ' όλες της τίς μορφές, και για τό θάνατο. Παράδειγμα άποτελει ή μητέρα πού ενδιαφέρεται πάντα για τίς άρρώστιες του παιδιου της και τίς άποτυχίες του, και κάνει σκοτεινές προβλέψεις για τό μέλλον· ταυτόχρονα μένει άδιάφορη μπροστά στίς καλές αλλαγές, δέν ανταποκρίνεται στή χαρά ή στόν ένθουσιασμό του παιδιου κι ούτε θά προσέξει ό,τι καινούργιο αναπτύσσεται μέσα του. Δέ βλάπτει τό παιδί φανερά, κι ώστόσο μπορει νά στραγγαλίσει τή χαρά τής ζωής του, τήν πίστη του στήν άνάπτυξη ή άκόμα και νά τό μολύνει μέ τή νεκρόφιλη στάση της.

"Όποιος θά μπορούσε ν' άκούσει τίς κουβέντες τών ανθρώπων όλων τών κοινωνικών τάξεων από τό μεσαίωνα κι έπειτα, θά έντυπωσιαζόταν από τήν έκταση πού πιάνει στίς συζητήσεις τους ή άρρώστια και ο θάνατος άλλων ανθρώπων. Σίγουρα γι' αυτό ευθύνονται μερικοί παράγοντες. Για πολλούς ανθρώπους, και ειδικά εκείνους πού δέν έχουν άλλα ενδιαφέροντα, ή άρρώστια και ο θάνατος είναι τά μόνα δραματικά στοιχεία στή ζωή τους· είναι ένα από τά λίγα θέματα για τά όποια μπορούν νά μιλήσουν, πέρα από τά οικογενειακά τους συμβάντα. Παρόλα αυτά όμως υπάρχουν και άτομα για τά όποια δέν επαρκούν αυτές οι έξηγήσεις. Συνήθως αναγνωρίζουμε αυτά τά άτομα από τή διεύερση και τό ενδιαφέρον πού νιώθουν όταν μιλάνε για άρρώστιες ή θλιβερά γεγονότα όπως ο θάνατος, τά οικο-

νομικά προβλήματα κλπ. Τό κύριο ενδιαφέρον του νεκρόφιλου ατόμου για τούς νεκρούς δέ φαίνεται μόνο από τίς κουβέντες του αλλά και από τόν τρόπο πού διαβάξει έφημερίδες. Τόν ενδιαφέρουν περισσότερο, και γιαυτό διαβάξει πρώτα τίς άγγελίες θανάτου και τά μνημόσυνα· τού άρέσει άκόμα νά μιλάει για τό θάνατο: από τί πέθαναν οί άνθρωποι, κάτω από ποιές συνθήκες, ποιός πέθανε τελευταία, ποιός πεθαίνει κλπ. Τού άρέσει νά πηγαίνει σέ κηδείες και νεκροταφεία και συνήθως δέ χάνει τήν εύκαιρία όταν τού προσφέρεται κοινωνικά. Είναι εύκολο νά δούμε πώς αϋτή ή προτίμηση σέ κηδείες και νεκροταφεία είναι μιá κάπως άμβλυμένη μορφή τού πιό άμεσα εκδηλωμένου ενδιαφέροντος για νεκροτομεία και τάφους πού αναφέραμε πιό πριν.

Ένα γνώρισμα πού άνιχνεύεται κάπως δυσκολότερα είναι τό άψυχο είδος τής κουβέντας του. Κι αϋτό δέν άφορά τό περιεχόμενο τής συζήτησης. Ένα εύφυές και καλλιεργημένο νεκρόφιλο άτομο μπορεί νά μιλάει για πράγματα πού καθαυτά είναι πολύ ενδιαφέροντα, έκτός από τόν τρόπο πού τά παρουσιάζει. Μένει πάντα άκαμπτο, κρύο, άποτραβηγμένο· ό τρόπος πού παρουσιάζει τό θέμα είναι άψυχος και σχολαστικός. Από τήν άλλη μεριά ό αντίθετος χαρακτήρας, τό άτομο πού αγαπάει τή ζωή, μπορεί νά μιλάει για μιá έμπειρία πού καθαυτή δέν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αλλά τήν παρουσιάζει μέ ζωντάνια· είναι έρεθιστικό, γιαυτό και τό άκουνε μέ ενδιαφέρον και εύχαρίστηση. Τό νεκρόφιλο άτομο είναι μιá βρεγμένη κουβέρτα, είναι αϋτός πού σκοτώνει τήν εύθυμία μιás ομάδας. Είναι πληκτικός, δέ γεννάει κανένα ενδιαφέρον. Σκοτώνει τά πάντα και κάνει τούς ανθρώπους νά κουράζονται, σ' αντίθεση μέ τό διόφιλο άτομο πού κάνει τούς ανθρώπους νά νιώθουν πιό ζωντανοί.

Μιá άκόμα διάσταση τών νεκροφιλικών αντιδράσεων είναι ή στάση άπέναντι στό παρελθόν και τήν ιδιοκτησία. Για τό νεκρόφιλο χαρακτήρα μόνο τό παρελθόν γίνεται αισθητό σάν άπόλυτη πραγματικότητα, όχι τό παρόν ή τό μέλλον. Όλα όσα έχουν ύπάρξει κι είναι πιά νεκρά κυβερνοϋν τή ζωή του: θεσμοί, νόμοι, ιδιοκτησία, παράδοση και άγαθά πού είχε στήν κατοχή του. Μέ δυό λόγια, τά πράγματα κυβερνοϋν τόν άνθρωπο· ή κτήση έξουσιάζει τήν

ὕπαρξη· τὰ νεκρά ἐξουσιάζουν τὰ ζωντανά. Στή σκέψη τοῦ νεκρόφιλου – εἴτε προσωπική εἶναι αὐτή, εἴτε φιλοσοφική καί πολιτική – τό παρόν εἶναι ἱερό, τίποτα καινούργιο δέν ἔχει ἀξία, ἡ δραστική ἀλλαγὴ εἶναι ἔγκλημα ἀπέναντι στή «φυσική» τάξη.¹⁴

Μιά ἄλλη ἀποψη τῆς νεκροφιλίας εἶναι ἡ σχέση μέ τό χρώμα. Τό νεκρόφιλο ἄτομο ἔχει γενικά μιά ροπή πρὸς τὰ σκοτεινά χρώματα πού ἀπορροφοῦν τό φῶς, ὅπως τό μαῦρο καί τό καφέ, καί σιχαίνεται τὰ ζωηρά, λαμπερά χρώματα.¹⁵ Μπορεῖ κανεῖς νά προσέξει αὐτή τήν προτίμηση στά ρούχα του ἢ στά χρώματα πού διαλέγει ὅταν ζωγραφίζει. Φυσικά σέ περιπτώσεις πού φοριοῦνται σκοῦρα ρούχα σύμφωνα μέ κάποια παράδοση τό χρώμα παύει νά ἔχει σχέση μέ τό χαρακτήρα.

Ὅπως εἶδαμε ἤδη στό κλινικό ὕλικό πού παραθέσαμε, τό νεκρόφιλο ἄτομο χαρακτηρίζεται ἀπό μιά εἰδική προτίμηση στίς ἄσκημες μυρωδιές – καί μάλιστα στή μυρωδιά ἀπό χαλασμένο ἢ σάπιο κρέας. Αὐτό συμβαίνει σέ πολλά τέτοια ἄτομα καί ἐκδηλώνεται μέ δύο μορφές: 1. τήν καθαρῆ ἀπόλαυση ἄσκημης μυρωδιάς· τὰ ἄτομα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔλκονται ἀπό τή μυρωδιά τῶν περιττωμάτων, τῶν οὔρων, τῆς σήψης, καί συχνάζουν σέ βρώμικα οὐρητήρια· 2. εἶναι καί ἡ συχνότερη μορφή – ἡ ἀπώθηση τῆς ἐπιθυμίας γιά ἀπόλαυση ἄσκημης μυρωδιάς· ἡ μορφή αὐτή ὀδηγεῖ σ' ἕναν ἀντιδραστικό σχηματισμό τῆς ἐπιθυμίας γιά ἀπαλλαγὴ ἀπό μιά ἄσκημη μυρωδιά, πού στήν πραγματικότητα εἶναι ἀνύπαρκτη. (Αὐτό εἶναι κάτι ἀνάλογο μέ τή σχολαστική καθαριότητα τοῦ πρωκτοερωτικοῦ χαρακτήρα). Εἶτε μέ τή μιά μορφή εἶτε μέ τήν ἄλλη, τὰ νεκρόφιλα

14. Γιά τόν Marx τό κεφάλαιο καί ἡ ἐργασία δέν ἦταν ἀπλά δύο οἰκονομικές κατηγορίες. Γυ' αὐτόν τό κεφάλαιο ἦταν ἡ ἔκφραση τοῦ παρελθόντος, τῆς ἐργασίας πού εἶχε μεταμορφωθεῖ καί συσσωρευτεῖ σέ ἀντικείμενα· ἡ ἐργασία ἦταν ἔκφραση τῆς ζωῆς, τῆς ἀνθρώπινης ἐνέργειας πού ἐφαρμόζεται στή φύση μέσα στή διαδικασία τῆς μεταμόρφωσής της. Ἡ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα στόν καπιταλισμό καί τό σοσιαλισμό (ὅπως τήν ἐννοοῦσε) ἦταν αὐτή ἐδῶ: Ποιός (τί) πρέπει νά ἐξουσιάζει ποιόν (τί); Τό νεκρό πρέπει νά ἐξουσιάζει τό ζωντανό ἢ τό ζωντανό τό νεκρό; (Πρβ. E. Fromm, 1961, 1968).

15. Ἡ προτίμηση σ' αὐτά τὰ χρώματα χαρακτηρίζει συχνά καί τὰ καταθλιπτικά ἄτομα.

ἄτομα ἀσχολοῦνται μέ τίς κακές μυρωδιές. Ὅπως παρατηρήσαμε πῶς πρῖν, ἡ ροπή τους πρὸς τίς κακές μυρωδιές τοὺς δίνει συχνά τὴν ἐμφάνιση «ὄσμοσῶν» (H. von Hen- tig, 1964). Πολύ συχνά ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ νὰ μυρίζουν φαίνεται στὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου τους. Πολλὰ νεκρόφιλα ἄτομα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι μυρίζουν μόνιμα μιά ἄσκημη μυρωδιά. Ὅποιος μελετήσῃ τίς φωτογραφίες τοῦ Hitler μπορεῖ ν' ἀνακαλύψῃ εὐκολὰ αὐτὴ τὴν ἔκφραση στό πρόσωπό του. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ δέν ὑπάρχει πάντα στοὺς νεκρόφιλους, ὅταν ὁμως ὑπάρχει εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πῶς ἀξιόπιστα κριτήρια αὐτοῦ τοῦ πάθους. Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς ἔκφρασης τοῦ προσώπου εἶναι τὸ ὅτι ὁ νεκρόφιλος δέ μπορεῖ νὰ γελάσῃ. Τὸ γέλιο του εἶναι μιά γκριμάτσα· εἶναι ἄψυχο καὶ τοῦ λείπει ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ χαρὰ πού χαρακτηρίζουν τὸ συνηθισμένο γέλιο. Στὴν πραγματικότητα δέν εἶναι μόνον ἡ ἔλλειψη τῆς ἰκανότητας γιὰ «ἐλεύθερο» γέλιο πού χαρακτηρίζει τὸ νεκρόφιλο ἄτομο, ἀλλὰ καὶ ἡ γενικὴ ἀκίνησις καὶ ἔλλειψη ἔκφρασης τοῦ προσώπου του. Μποροῦμε νὰ προσέξουμε πῶς τέτοιοι ἄνθρωποι δέ «γελοῦν» ποτὲ στὴν πραγματικότητα ἀλλὰ μόνον «χαμογελοῦν». Μποροῦμε βέβαια νὰ δοῦμε στὴν τηλεόραση τὸν ἐκφωνητὴ νὰ μιλάει μέ πρόσωπο ἀνέκφραστο καθὼς λέει τίς εἰδήσεις καὶ νὰ χαμογελάει μόνον στὴν ἀρχὴ καὶ στό τέλος· τὰ ἄτομα αὐτὰ ὁμως δέ μποροῦν νὰ χαμογελοῦν καὶ νὰ μιλᾶνε ταυτόχρονα, γιατί ἔτσι ἡ προσοχὴ τους διασπᾶται· ἔπειτα τὸ χαμόγελό τους δέν εἶναι αὐθόρμητο ἀλλὰ προγραμματισμένο, σάν τίς «φυσικὲς» χειρονομίες ἐνός κακοῦ ἠθοποιοῦ. Ἐνα ἄλλο ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο τοῦ νεκρόφιλου εἶναι τὸ δέγμα του: φαίνεται ἄψυχο, «στεγνόν», γλωμό· ὅταν νιώθουμε κάποιες φορές πῶς ἓνας ἄνθρωπος ἔχει «βρώμικο» πρόσωπο, δέν ἰσχυριζόμαστε πῶς τὸ πρόσωπό του εἶναι ἄπλυτο ἀλλὰ πῶς ἀνταποκρίνεται στὴ συγκεκριμένη ιδιότητα τῆς νεκρόφιλης ἔκφρασης.

Ἡ Γλῶσσα τοῦ Νεκρόφιλου

Ἡ γλῶσσα τοῦ νεκρόφιλου ἀτόμου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κύρια χρῆση λέξεων πού ἀναφέρονται στὴν καταστροφή, τὰ περιπτώματα καὶ τὰ ἀποχωρητήρια. Μόλο πού ἡ

λέξη «σκατά» χρησιμοποιείται τόσο πλατιά σήμερα, είναι εύκολο νά διακρίνουμε τούς ανθρώπους πού τήν προτιμοῦν περισσότερο, πέρα ἀπό τήν τρέχουσα συχνότητά της. Παράδειγμα ἀποτελεῖ ἕνας νεαρός εἰκοσι δύο χρονῶν, πού ἔλεγε πώς ὅλα ἦταν «σκατένια» γι' αὐτόν: ἡ ζωή, οἱ ἄνθρωποι, οἱ ἰδέες καί ἡ φύση. Ὁ ἴδιος νεαρός, ἔλεγε περήφανα γιά τόν ἑαυτό του: «Εἶμαι καλλιτέχνης στήν καταστροφή». Βρήκαμε πολλά παραδείγματα νεκρόφιλης γλώσσας ἀναλύοντας τίς ἀπαντήσεις πού ἔδωσαν σ' ἕνα ἐρωτηματολόγιο γερμανοί ἐργάτες καί ὑπάλληλοι, σάν αὐτούς πού ἀναφέραμε στό κεφάλαιο 2. Πολύ χαρακτηριστικές εἶναι οἱ ἀπαντήσεις στό ἐρώτημα «Ποιά εἶναι ἡ γνώμη σας γιά τό κραγιόν καί τό μεγκάπ πού χρησιμοποιοῦν οἱ γυναῖκες;»¹⁶ Πολλοί ἀπάντησαν: «Εἶναι ἀστική συνήθεια» ἢ «Εἶναι ἀφύσικο» ἢ «Εἶναι ἀνθυγιεινό». Ὅλοι αὐτοί βασίστηκαν στήν ἐπικρατέστερη ἰδεολογία τους. Μιά μειονότητα ὅμως ἔδωσε ἀπαντήσεις ὅπως «Εἶναι δηλητηριώδεις οὐσίες» ἢ «Κάνουν τίς γυναῖκες νά μοιάζουν μέ πόρνες». Ἡ χρήση αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν λέξεων δείχνει σέ μεγάλο βαθμό τή δομή τοῦ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἀτόμων· σχεδόν κατά κανόνα τά άτομα αὐτά παρουσίασαν διάθεση καταστροφῆς καί στίς ἄλλες ἀπαντήσεις.

Γιά νά δοκιμάσουμε πόσο στεκόταν ἡ ὑπόθεσή μας σχετικά μέ τή νεκροφιλία, ὁ Michael Maccoby καί γώ σχεδιάσαμε ἕνα ἐριμνευτικό ἐρωτηματολόγιο βασισμένο στίς γενικές γραμμές ἐκείνου πού εἶχαμε χρησιμοποιήσει στή μελέτη τῆς Φραγκφούρτης, ἀλλά φτιάξαμε μόνο δώδεκα ἐρωτήσεις συνολικά· μερικές ἀφοροῦσαν τήν τυπική στάση τοῦ πρωκτοερωτικοῦ-ἀποθησαυριστικοῦ χαρακτήρα, ἐνώ ἄλλες ἀναφέρονταν σέ νεκροφιλικά χαρακτηριστικά. Ὁ Maccoby ἐφάρμοσε τό ἐρωτηματολόγιο σέ δείγματα κόσμου ἀπό ἔξη πολύ διαφορετικούς πληθυσμούς (διαφορετικούς ὡς πρός τήν τάξη, τή φυλή καί τή μόρφωση). Ὁ χῶρος δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά ἐξετάσουμε λεπτομερειακά τή μέθοδο ἢ τά ἀποτελέσματα πού ἐπιτεύχθηκαν. Θ' ἀρκεστῶ λοιπόν νά πῶ μόνο πώς ἡ ἀνάλυση βεβαίωσε: 1. τήν πα-

16. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30 τό ζήτημα ἀποτελοῦσε πρόκληση γι' αὐτό τό τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ, γιατί πολλοί θεωροῦσαν τή χρήση τοῦ μεγκάπ ἀστική καί ἀφύσικη συνήθεια.

ρουσία νεκροφιλικού συνδρόμου πού επιβεβαιώνει τό θεωρητικό πρότυπο· 2. τό ότι οί τάσεις νεκροφιλίας ή αγάπης γιά τή ζωή μπορούν νά μετρηθοῦν· 3. πώς αὐτές οί τάσεις συνδέονται σέ σημαντικό βαθμό μέ κοινωνικοπολιτικές ἀπασχολήσεις. Ὅσο ἀφορᾷ τό ποσοστό τῶν ἀτόμων πού ἔχουν σαφή νεκρόφιλο προσανατολισμό, «δέν ὑπάρχει τρόπος νά τό καθορίσουμε ἀκριβῶς στή βάση τῶν ἀριθμῶν πού ἔχουμε στά χέρια μας, γιατί εἶναι φυσιολογικά κατανεμημένοι μέσα στόν πληθυσμό. Ὡστόσο, στή βάση μιᾶς ἐρμηνευτικῆς ἀνάλυσης τῶν ἐρωτηματολογίων, κρίνουμε ὅτι περίπου τό 10 μέ 15% τῶν δειγμάτων πού ἐρωτήθηκαν εἶναι ἔντονα νεκροφιλικό... Οἱ ἄνθρωποι πού ἐφάρμοσαν τά ἐρωτηματολόγια παρατήρησαν μιᾶ στείροτητα σέ πολλούς τέτοιους ἀνθρώπους καί στά σπίτια τους. Ζοῦσαν σέ μιᾶ πεθαμένη ἀτμόσφαιρα, στεγνωμένη ἀπό χαρά...» (M. Maccoby, 1972).

Ἡ μελέτη περιλάμβανε ἐρωτήσεις πού ἐπέτρεπαν τό συσχετισμό τῶν πολιτικῶν πεποιθήσεων αὐτοῦ πού ἀπαντοῦσε μέ τό χαρακτήρα του. Παραπέμπω σχετικά τόν ἀναγνώστη στά πλούσια στοιχεία τῆς ἐκθεσης τοῦ Maccoby· ἐδῶ θ' ἀρκεστῶ ν' ἀναφέρω μόνο αὐτό: «Σέ ὅλα τά δείγματα ἀνακαλύψαμε πώς οἱ ἀντι-ζωϊκές τάσεις συνδέονταν σέ σημαντικό βαθμό μέ πολιτικές θέσεις πού ὑποστήριζαν τήν αὐξημένη στρατιωτική ἰσχύ καί εὐνοοῦσαν τήν καταπίεση τῶν διαφωνούντων. Τά ἄτομα μέ τίς ἔντονες ἀντιζωϊκές τάσεις θεωροῦσαν σημαντικότερες τίς ἐξῆς βασικές ἐνέργειες: αὐστηρότερο ἔλεγχο τῶν στασιασῶν, αὐστηρότερη ἐπιβολή τοῦ νόμου κατά τῶν ναρκωτικῶν, νίκη στόν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ, ἔλεγχο τῶν ἀνατρεπτικῶν ὁμάδων, ἐνίσχυση τῆς ἀστυνομίας καί καταπολέμηση τοῦ κομμουνισμοῦ σ' ὅλοκληρο τόν κόσμο».

Ἡ Σχέση Ἀνάμεσα στή Νεκροφιλία καί τή Λατρεία τῆς Τεχνικῆς

Ὁ Lewis Mumford ἔδειξε τή σχέση ἀνάμεσα στήν καταστροφικότητα καί τίς πανίσχυρες «μεγαμηχανές», ὅπως ὑπῆρξαν στή Μεσοποταμία καί τήν Αἴγυπτο κάπου πέντε

χιλιάδες χρόνια πριν, σέ κοινωνίες πού ἔχουν πολλά κοινά στοιχεῖα μέ τίς μεγαμηχανές τῆς Εὐρώπης καί τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς στήν ἐποχή μας. Ὁ Mumford γράφει:

Ἐννοιολογικά τά ὄργανα τῆς μηχανοποίησης ἐδῶ καί πέντε χιλιάδες χρόνια ἦταν ἀποσπασμένα ἀπό τίς ἄλλες ἀνθρώπινες λειτουργίες καί τούς ἀνθρώπινους σκοπούς περισσότερο ἀπό τή σταθερή αὔξηση τῆς τάξης, τῆς δύναμης, τῆς δυνατοῦτητας προβλέψεων καί, πάνω ἀπ' ὅλα, τοῦ ἐλέγχου. Μέ τήν πρωτοεπιστημονική αὐτή ἰδεολογία συμβαδίζει ἡ αὐστηρή πειθάρχηση καί ὁ ὑποβιβασμός τῶν κάποτε αὐτόνομων ἀνθρώπινων δραστηριοτήτων: ἡ «μαζική κουλτούρα» καί ὁ «μαζικός ἐλεγχος» κάνουν γιά πρώτη φορά τήν ἐμφάνισή τους. Μέ κάποιο σαρκαστικό συμβολισμό, τά ἀνώτερα προϊόντα τῆς μεγαμηχανῆς στήν Αἴγυπτο ἦταν οἱ κολοσσιαῖοι τάφοι πού κατοικοῦνταν ἀπό μουμοποιημένα πτώματα· ἀργότερα στήν Ἀσσυρία, ὅπως κι ἀργότερα σέ κάθε ἐπεκτεινόμενη αὐτοκρατορία, κύρια ἔνδειξη τῆς τεχνολογικῆς τῆς ἰκανότητάς ἦταν τά κατεστραμμένα χωριά καί τά δηλητηριασμένα ἐδάφη – τό πρωτότυπο τῶν σημερινῶν «πολιτισμένων» ἀγριοτήτων.

Ἄς ἀρχίσουμε τώρα τήν ἐξέταση τῶν ἀπλούστερων καί ἐμφανεστερων χαρακτηριστικῶν τοῦ σύγχρονου βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου: τήν ἐξασθένηση τοῦ βασικοῦ ἐνδιαφέροντός του γιά τούς ἀνθρώπους, τή φύση καί τά ζωντανά πλάσματα, καί τήν ὀλοένα καί μεγαλύτερη ἔλξη πού ἀσκοῦν πάνω του τά μηχανικά καί ἄψυχα κατασκευάσματα. Τά παραδείγματα εἶναι πάμπολλα. Σ' ὀλόκληρο τό βιομηχανοποιημένο κόσμο ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού αἰσθάνονται μεγαλύτερη στοργή κι ἐνδιαφέρον γιά τό αὐτοκίνητό τους παρά γιά τή γυναίκα τους. Εἶναι περήφανοι γιά τό αὐτοκίνητό τους· τό καμαρώνουν, τό πλένουν (ἀκόμα κι ὅταν μποροῦν νά πληρώσουν κάποιον ἄλλο γιά νά τούς τό πλύνει), τοῦ δίνουν ἕνα χαϊδευτικό ὄνομα· τό παρακολουθοῦν, τό φροντίζουν κι ἀνησυχοῦν ἂν παρατηρήσουν τό παραμικρότερο σημάδι κακῆς λειτουργίας. Σίγουρα τό αὐτοκίνητο δέν εἶναι σεξουαλικό ἀντικείμενο – εἶναι ὅμως ἀντικείμενο ἀγάπης· ἡ ζωὴ χωρίς αὐτοκίνητο φαίνεται πιό ἀφόρητη ἀπ' ὅ,τι ἡ ζωὴ χωρίς γυναίκα. Δέ μποροῦμε νά ποῦμε λοιπόν ὅτι αὐτή ἡ προσκόλλησις στά αὐτοκίνητα εἶ-

να κάπως παράξενη – αν όχι διεστραμμένη;

Ένα άλλο παράδειγμα είναι οι φωτογραφίες. Όποιος είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει τουρίστες – ή ίσως και τόν έαυτό του – μπορεί ν' ανακαλύψει πώς ή μανία τής φωτογραφίας έχει γίνει υποκατάστατο τής όρασης. Φυσικά είναι ανάγκη πρώτα νά κοιτάξεις, για νά μπορέσεις νά ρυθμίσεις τό φακό σου πάνω στό επιθυμητό αντικείμενο· πατάς έπειτα τό κουμπί, εμφανίζεις τό φίλμ και βγάζεις τίς φωτογραφίες. Όμως τό νά κοιτάξεις δέ σημαίνει κιόλας πώς βλέπεις. Η όραση είναι μιά ανθρώπινη λειτουργία, ένα από τά μεγαλύτερα δώρα μέ τά όποια είναι προικισμένος ό άνθρωπος· απαιτεί δραστηριότητα, έσωτερική προδιάθεση, ένδιαφέρον, ύπομονή, συγκέντρωση. Αν τραδήξουμε ένα στιγμιότυπο (ή έπιθετική σημασία τής αντίστοιχης αγγλικής λέξης – *snapshot* – είναι ιδιαίτερα ένδεικτική) σημαίνει ούσιαστικά ότι μεταμορφώνουμε τήν πράξη σέ πράγμα – τή φωτογραφία πού θά δείξουμε αργότερα στους φίλους μας σάν απόδειξη ότι «υπήρξαμε εκεί». Τό ίδιο συμβαίνει μέ τους φιλόμουςους, πού ή αγάπη τους για τή μουσική τους χρησιμεύει μόνο σάν πρόφαση για ν' ασχολούνται μέ τίς τεχνικές πλευρές των πικάπ ή των στερεοφωνικών συγκροτημάτων τους μέ τή βελτίωση τής ποιότητάς τους. Έτσι ή ακρόαση τής μουσικής μεταμορφώνεται γι' αυτούς στή μελέτη του προϊόντος μιάς ύψηλης τεχνικής λειτουργίας.

Ένα άλλο παράδειγμα είναι τό άτομο πού προσπαθει ν' αντικαταστήσει κάθε ανθρώπινη προσπάθεια από ένα «βολικό» μηχανάκι πού «σέ γλιτώνει απ' τή δουλιά». Σ' αυτούς τους ανθρώπους συγκαταλέγονται οι πωλητές πού κάνουν ακόμα και τήν απλούστερη πρόσθεση στήν αριθμομηχανή, ή οι άνθρωποι πού δέ μπορούν νά περπατήσουν από τή μιά γωνία στήν άλλη αλλά παίρνουν τό αυτόκινητο. Κι ίσως οι περισσότεροι από σās γνωρίζετε τους ανθρώπους πού φτιάχνουν διάφορες μηχανές για νά μπορεί κανείς μέ τό απλό πάτημα ενός κουμπιού ν' ανοίγει μιά πόρτα ή νά βάζει σέ λειτουργία ένα συντριβάνι ή νά κάνει ακόμα πιό παράλογα πράγματα.

Πρέπει εδώ νά διευκρινίσω ότι μιλώντας γι' αυτή τή συμπεριφορά δέν έννοώ όπωσδήποτε πώς ή χρήση αυτοκινήτου, ή φωτογράφιση ή ή χρήση τέτοιων μηχανών σάν

αὐτές πού ἀνέφερα παραπάνω εἶναι καθαυτὴ ἐκδήλωση νεκρόφιλων τάσεων. Προϋποθέτει ὅμως μιά τέτοια ποιότητα ὅταν γίνεται ὑποκατάστατο γιά τό ἐνδιαφέρον στή ζωή καί γιά τήν ἐξάσκηση τῶν πλουσιῶν λειτουργιῶν μέ τίς ὁποῖες εἶναι προικισμένος ὁ ἄνθρωπος. Δέν ἐννοῶ ἐπίσης ὅτι ὁ μηχανικός πού ἐνδιαφέρεται μέ πάθος γιά τήν κατασκευή μηχανῶν κάθε εἴδους δείχνει γιά τό λόγο αὐτό μιά νεκρόφιλη τάση. Μπορεῖ νά εἶναι θαυμάσια ἕνα ἐξαιρετικά παραγωγικό ἄτομο μέ μεγάλη ἀγάπη γιά τή ζωή, πού ἐκφράζει αὐτή τή στάση του ἀπέναντι στούς ἀνθρώπους, τή φύση καί τήν τέχνη μέ τίς δημιουργικές τεχνικές του ιδέες. Τά ὅσα εἶπα ἀφοροῦσαν καθαρά ἐκεῖνα τά ἄτομα πού τό ἐνδιαφέρον τους γιά τά διάφορα κατασκευάσματα ἔχει ἀντικαταστήσει τό ἐνδιαφέρον τους γιά καθετί τό ζωντανό καί πού ἀσχολοῦνται μέ τά τεχνικά ζητήματα μέ τρόπο σχολαστικό καί ἄψυχο.

Ἡ νεκρόφιλη ποιότητα αὐτῶν τῶν φαινομένων φαίνεται ἀκόμα καθαρότερα ἂν ἐξετάσουμε τίς ἀμεσότερες ἐνδείξεις αὐτοῦ τοῦ κράματος τεχνικῆς καί καταστροφικότητας, πού στήν ἐποχή μας προσφέρει πάμπολλα παραδείγματα. Ὁ φανερός συσχετισμός ἀνάμεσα στήν καταστροφή καί τή λατρεία τῆς τεχνικῆς βρῆκε τήν πρώτη σαφή καί εὐγλωττή ἐκφρασή του στόν F. T. Marinetti, ἰδρυτῆ καί ἡγέτη τοῦ ἰταλικοῦ φουτουρισμοῦ καί φασίστα μιά δλόκληρη ζωή. Τό πρῶτο του *Φουτουριστικό Μανιφέστο* (1909) διακηρύσσει τά ἰδανικά πού θά ἔβρισκαν τήν ἀπόλυτη πραγματάωσή τους στόν ἐθνικό σοσιαλισμό καί στίς μεθόδους πού χρησιμοποιοῦνταν στό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.¹⁷ Ἡ μεγάλη εὐαισθησία πού εἶχε σάν καλλιτέχνης τόν ἔκανε νά ἐκφράσει μιά ἰσχυρή τάση πού ἐκεῖνη τήν ἐποχή ἦταν ἐλάχιστα ὀρατή:

1. Θέλουμε νά τραγουδήσουμε τήν ἀγάπη τοῦ κινδύνου, τή συνήθεια τῆς ἐνέργειας καί τῆς ἀφοβίας.
2. Θάρρος, τόλμη καί ἐπαναστατικότητα θά εἶναι τά κύρια στοιχεῖα τῆς ποιήσῆς μας.
3. Μέχρι τώρα ἡ λογοτεχνία ἔχει ὑμνήσει τήν παθητική

17. Ὁ R. W. Flint (1971), ἐκδότης τοῦ ἔργου τοῦ Marinetti, προσπαθεῖ νά ἀποχρωματίσει τίς φασιστικές ἀντιλήψεις τοῦ Marinetti ἀλλά πιστεύω πώς τά ἐπιχειρήματά του δέν πείθουν.

ἀκνησία, τὴν ἔκσταση καὶ τὸν ὕπνο. Ἐμεῖς θέλουμε νὰ ὑμνήσουμε τὴν ἐπιθετικὴ δράση, τὴν πυρετιασμένη ἀυπνία, τὸ πάλημα τοῦ ἀγωνιστῆ, τὸ πῆδημα τοῦ θανάτου, τὸ χτύπημα καὶ τὸ ράπισμα.

4. Λέμε πὼς τὸ θαῦμα τοῦ κόσμου ἔχει πλουτιστεῖ ἀπὸ μιὰ νέα ὁμορφιά· τὴν ὁμορφιά τῆς ταχύτητας. Ἔνα ἀγωνιστικὸ αὐτοκίνητο μὲ τὴν κουκούλα του στολισμένη μὲ μεγάλους σωλῆνες, σὰν ἐρπετὰ μὲ ἐκρηκτικὴ ἀνάσα – ἔνα αὐτοκίνητο πού μουγκρίζει καὶ μοιάζει νὰ ταξιδεύει καθάλα σὲ βολίδα – εἶναι πολὺ πιὸ ὁμορφο ἀπὸ τὴ «Νίκη τῆς Σαμοθράκης».

5. Θὰ τραγουδήσουμε ἕναν ὕμνο στὸν ἄνθρωπο πού βρίσκεται στὸ τιμόνι, πού ξεχνεῖ ὀρμητικὰ τὸ πνεῦμα του σ' ὄλη τὴ Γῆ, σ' ὀλόκληρο τὸν κύκλο τῆς τροχιάς τῆς.

6. Ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ σπαταλεῖ τὸν ἑαυτό του μὲ θερμὴ, λαμπρότητα καὶ μεγαλοψυχία, νὰ συγκεντρώνει μέσα του τὸ φλογερὸ ἐνθουσιασμὸ τῶν ἀρχέγονων στοιχείων.

7. Ἐκτός ἀπ' τὸν ἀγῶνα ὁμορφιά δέν ὑπάρχει. Κανένα ἔργο δίχως ἐπιθετικὸ χαρακτῆρα δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀριστοῦργημα. Ἡ ποίηση πρέπει νὰ νοηθεῖ σὰν βίαη ἐπίθεση σὲ ἄγνωστες δυνάμεις, γιὰ νὰ τίς ὀδηγήσει καὶ νὰ τίς ταπεινώσει μπροστὰ στὸν ἄνθρωπο.

8. Βρισκόμαστε στὸ τελευταῖο σκαλοπάτι τῶν αἰῶνων! – Γιατὶ νὰ κοιτάξουμε πίσω ὅταν αὐτὸ πού θέλουμε εἶναι νὰ σπάσουμε τίς μυστηριακὲς θύρες τοῦ Ἄκατόρθωτου; Ὁ Χρόνος κι ὁ Χῶρος πέθαναν χτές. Ζοῦμε ἤδη μέσα στὸ ἀπόλυτο, γιατί δημιουργήσαμε τὴν αἰώνια, τὴν πανταχοῦ παρούσα ταχύτητα.

9. Θὰ δοξάζουμε τὸν πόλεμο – τὴ μοναδικὴ ὑγεία τοῦ κόσμου – τὸ μιλιταρισμὸ, τὸν πατριωτισμὸ, τὴν καταστροφικὴ χειρονομία τῶν ἀπελευθερωτῶν, τίς ὁμορφες ιδέες πού ἀξίζουν νὰ πεθαίνεις γι' αὐτές, καὶ τὴν περιφρόνηση γιὰ τὴ γυναῖκα.

10. Θὰ καταστρέψουμε τὰ μουσεῖα, τίς βιβλιοθήκες, τίς κάθε λογῆς ἀκαδημίες, θὰ πολεμήσουμε τὸ μοραλισμὸ, τὸ φεμινισμὸ, τὴν κάθε ὀπορτουμιστικὴ ἢ ὠφελμιστικὴ δειλία.

11. Θὰ τραγουδήσουμε τὰ πελώρια πλήθη ξαναμμένα ἀπ' τὴ δουλιὰ, τὴν ἠδονὴ καὶ τὴν ἐξέγερση· θὰ τραγουδήσουμε τίς πολύχρωμες, πολυφωνικὲς παλιόρροιας τῆς ἐπανάστασης στίς σύγχρονες πρωτεύουσες· θὰ τραγουδήσουμε τὸν παλλόμενο νυχτερινὸ πυρετὸ τῶν ὀπλο-

στασίων και τών ναυπηγείων πού ανάβουν έκτυφλωτικά μέ βίαια ηλεκτρικά φεγγάρια· τούς άχόρταγους σταθμούς τών τρεάνων πού καταβροχθίζουν καπνοστόλιστα έρπετά· τά έργοστάσια πού κρέμονται στά σύννεφα από τ' άγκίστρια τοῦ καπνοῦ τους· τίς γέφυρες πού δρασκελίζουν τά ποτάμια σάν γιγάντιοι γυμναστές, άστραποβολώντας στόν ήλιο σάν γυάλισμα μαχαιριού· τά περιπετειώδη άτμόπλοια πού άχνίζουν τόν δρίζοντα· τίς βαθύστερνες άτμομηχανές πού οί ρόδες τους γαντζώνονται στίς ράγες σάν όπλές πελώριων χάλκινων άλόγων μέ σωλήνες χαλινάρια· τό γοργοπέταγμα τών άεροπλάνων πού οί έλικές τους πλαταγίζουν στόν άνεμο σάν τίς σημαίες και παραληρούν σάν όχλος συνεπαρμένος από ένθουσιασμό. (R. W. Flint, 1971. Οί ύπογραμμίσεις δικές μου).

Βλέπουμε έδώ όλα τά χαρακτηριστικά στοιχεία τής νεκροφιλίας: τή λατρεία τής ταχύτητας και τής μηχανής· τήν ποίηση σάν έπιθετικό μέσο· τή δόξα τοῦ πολέμου· τήν καταστροφή τοῦ πολιτισμοῦ· τό μίσος για τίς γυναίκες· τίς άτμομηχανές και τά άεροπλάνα σάν ζωντανές δυνάμεις.

Τό δεύτερο *Φουτουριστικό Μανιφέστο* (1916) προχωράει περισσότερο τήν ιδέα μιās καινούργιας θρησκείας τής ταχύτητας:

Ἡ ταχύτητα, έχοντας οὐσία της τή διαισθητική σύνθεση κάθε δύναμης πού βρίσκεται σέ κίνηση, είναι φυσικά καθαρή. Ἡ βραδύτητα, έχοντας οὐσία της τήν όρθολογική ανάλυση κάθε έξάντλησης σέ στάση, είναι φυσικά ακάθαρτη. Ἐπειτα από τήν καταστροφή τοῦ αρχαίου καλοῦ και κακοῦ, δημιουργοῦμε ένα νέο καλό, τήν ταχύτητα, κι ένα νέο κακό, τή βραδύτητα.

Ταχύτητα=σύνθεση κάθε θάρρους σέ δράση. Ἐπιθετική και πολεμική.

Βραδύτητα=ανάλυση κάθε τελματωμένης προφύλαξης. Παθητική και ειρημιστική...

Ἄν προσευχή σημαίνει επικοινωνία μέ τό θείο, τότε τό τρέξιμο μέ μεγάλη ταχύτητα είναι προσευχή. Ἡ άγιότητα τοῦ τροχοῦ και τής ράγας. Πρέπει κανείς νά γονατίζει στα ἔγχνη τών τροχῶν και νά προσεύχεται στήν άγία ταχύτητα. Πρέπει νά γονατίζει μπροστά στό στρόβιλο τής ταχύτητας ενός γυροσκοπίου: 20.000 επαναστάσεις τό λεπτό, ή ανώτατη μηχανική ταχύτητα πού επινόησε ό άνθρωπος.

Τό μεθύσι πού νιώθεις τρέχοντας μέ αὐτοκίνητο δέν εἶναι παρά ἡ ἀγαλλίαση πού νιώθεις ἐνωμένος μέ τή μόνη θεότητα. Οἱ ἀθλητές εἶναι οἱ πρῶτοι κατηχούμενοι αὐτῆς τῆς θρησκείας. Ἐπέρχεται καταστροφή σπιτιῶν καί πόλεων, νά γίνει τόπος γιά τή μεγάλη συνάντηση τῶν αὐτοκινήτων καί τῶν ἀεροπλάνων. (R. W. Flint, 1971. Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

Εἶπαν πώς ὁ Marinetti ἦταν ἐπαναστάτης, πώς ἔκοψε κάθε δεσμό μέ τό παρελθόν, πώς ἄνοιξε τίς πύλες στό ὄραμα ἑνός καινούργιου κόσμου νιτσεικῶν ὑπεράνθρωπων, πώς μαζί μέ τόν Picasso καί τόν Apollinaire ἦταν μιά ἀπό τίς σπουδαιότερες δυνάμεις τῆς μοντέρνας τέχνης. Δῶστε μου τό δικαίωμα νά ἀπαντήσω πώς οἱ ἐπαναστατικές του ἰδέες τόν τοποθετοῦν πολύ κοντά στόν Mussolini κι ἀκόμα κοντύτερα στόν Hitler. Ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ τό κράμα τῶν ρητορικῶν ἐπαγγελιῶν ἑνός ἐπαναστατικοῦ πνεύματος καί τή λατρεία τῆς τεχνικῆς καί τό σκοπό τῆς καταστροφῆς πού χαρακτηρίζουν τό ναζισμό. Ἴσως ὁ Mussolini καί ὁ Hitler νά ἔταν στασιαστές (ὁ Hitler περισσότερο ἀπό τόν Mussolini), δέν ἦταν ὅμως ἐπαναστάτες. Δέν εἶχαν γνήσια δημιουργικές ἰδέες οὔτε καί ἔκαναν καμιά σπουδαία ἀλλαγὴ γιά τό καλό τοῦ ἀνθρώπου. Τούς ἔλειπε τό βασικό κριτήριο τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος: ἡ ἀγάπη γιά τή ζωὴ, ἡ ἐπιθυμία νά βοηθήσουν τήν ἐξέλιξη καί τήν ἀνάπτυξή της, τό πάθος τῆς ἀνεξαρτησίας.¹⁸

Τό κράμα τῆς τεχνικῆς καί τῆς καταστροφικότητας δέν ἦταν ἀκόμα ὁρατό στόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο. Ἡ καταστροφή πού προκαλοῦσαν τά ἀεροπλάνα ἦταν σχετικὰ μικρῆ, καί τά τάνκς ἀποτελοῦσαν μόνο μιά ἐξέλιξη τῶν παραδοσιακῶν ὄπλων. Ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος ἔφερε μιά ἀποφασιστική ἀλλαγὴ, τή χρῆση τῶν ἀεροπλάνων γιά μαζικούς φόνους.¹⁹ Οἱ ἄντρες πού ἔριχναν τίς

18. Δέν εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή ν' ἀναλύσουμε ὀρισμένα φαινόμενα στή σύγχρονη ζωγραφικὴ καί λογοτεχνία γιά νά καθορίσουμε ἂν ἐμφανίζουν στοιχεῖα νεκροφιλίας. Ἡ ζωγραφικὴ δέν ἀνήκει στίς ἀρμοδιότητές μου· ὅσο γιά τή λογοτεχνία, εἶναι τόσο πολύπλοκη πού δέ μπορῶ νά τήν καλύψω τόσο σύντομα. Μέ τό θέμα αὐτό σχεδιάζω ν' ἀσχοληθῶ σ' ἕνα ἄλλο βιβλίο.

19. Ἡ Μάχη τῆς Βρετανίας στίς ἀρχές τοῦ πολέμου διεξαγόταν ἀκόμα μέ

βόμβες δέν ἤξεραν σχεδόν καθόλου πόσες χιλιάδες ἀνθρώπους ἔκαιγαν καί σκοτώναν μέσα σέ λίγα λεπτά. Τά πληρώματα τῶν ἀεροπλάνων ἦταν μιά ομάδα: ἕνας ἦταν πιλότος, ἕνας κανόνιζε τήν πορεία κι ἕνας τρίτος ἔριχνε τίς βόμβες. Αὐτοί δέ σκέφτονταν νά σκοτώσουν καί πολύ σπάνια εἶχαν ἐπίγνωση ὅτι ὑπάρχει ἐχθρός. Σκοπός τους καί ἔργο τους ἦταν ὁ χειρισμός τῆς πολύπλοκης μηχανῆς τους σύμφωνα μέ τίς ὑποδείξεις τῶν ἄριστα ὀργανωμένων σχεδίων. Ἔτσι, σάν ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν τους, πολλές χιλιάδες, ἴσως ἀκόμα κι ἑκατοντάδες χιλιάδες, ἀνθρωποι ἔχαναν τή ζωή τους καί καίγονταν· αὐτό βέβαια τό ἤξεραν μόνο ἐγκεφαλικά κι ὄχι συναισθηματικά· ὅσο παρὰδοξο κι ἄν φαίνεται αὐτό, δέν τοὺς ἀπασχολοῦσε διόλου. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο τουλάχιστον οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς ἀνθρώπους αὐτούς δέν ἐνωθῆσαν καμιᾶ ἐνοχή γιά πράξεις πού ἀνήκουν στίς πιό ἀποτρόπαιες πού μπορεῖ νά κάνει ἄνθρωπος.

Στή σύγχρονη πολεμική τῶν ἐναέριων ὄπλων, ἡ καταστροφή ἔχει μεταμορφωθεῖ σέ μιά πράξη τῆς σύγχρονης τεχνικῆς παραγωγῆς,²⁰ στήν ὁποία καί ὁ ἐργάτης καί ὁ μηχανικός εἶναι ἀπόλυτα ἀποξενωμένοι ἀπό τό προϊόν τῆς δουλιᾶς τους. Ἐκτελοῦν τίς τεχνικές τους ἐργασίες σύμφωνα μέ τό γενικό σχέδιο τῆς διεύθυνσης, ἀλλά συχνά δέ βλέπουν κἄν τό τελειωμένο προϊόν· ἀκόμα κι ἄν τό δοῦν ὁμως, δέν εἶναι δική τους φροντίδα οὔτε εὐθύνη. Δέν πρέπει ν' ἀναρωτηθοῦν ἄν τό προϊόν εἶναι χρήσιμο ἢ βλαβερό – αὐτό θά τό ἀποφασίσει ἡ διεύθυνση· ὅσο ἀφορᾶ τό τελευταῖο μάλιστα, τό «χρήσιμο» σημαίνει «ἐπικερδές» καί δέν ἔχει καμιᾶ σχέση μέ τήν πραγματική χρήση τοῦ προϊόντος. Στόν πόλεμο «ἐπικερδές» εἶναι ὅτιδήποτε ἐξυπηρε-

τόν παλιό τρόπο· οἱ βρετανοί πιλότοι συγκροῦνταν μόνο μέ τοὺς γερμανοὺς ἀντιπάλους τους· τά ἀεροπλάνα τους ἦταν τά προσωπικά τους ὀχήματα· οἱ ἴδιοι κινοῦνταν ἀπό τό πάθος νά σώσουν τή χώρα τους ἀπό τή γερμανική εἰσβολή. Μόνο ἡ προσωπική τους ἰκανότητα, τό θάρρος καί ἡ ἀποφασιστικότητά τους ἀποφάσιζαν γιά τό ἀποτέλεσμα· οὐσιαστικά ἡ πάλη τους δέ διέφερε ἀπό κείνην τῶν ἡρώων τῆς Τροίας.

20. Ὁ Lewis Mumford ἔχει τονίσει τοὺς δύο πόλους τοῦ πολιτισμοῦ «τῆ μηχανικᾶ ὀργανωμένη ἐργασία καί τῆ μηχανικᾶ ὀργανωμένη καταστροφή» (1967).

τεί τήν ήττα τοῦ ἐχθροῦ καί συχνά, ὅταν πρόκειται ν' ἀποφασίσουν τί εἶναι ἐπικερδές μ' αὐτή τήν ἔννοια, βασίζονται σέ στοιχεῖα τόσο ἀόριστα, σάν ἐκεῖνα πού ὀδήγησαν στήν κατασκευή τοῦ Edsel ἀπό τή Ford. Καί γιά τό μηχανικό καί γιά τόν πιλότο ἀρκεῖ πού ξέρουν τίς ἀποφάσεις τῆς διεύθυνσης. Δέν πρέπει νά τίς ἀμφισβητήσουν οὔτε καί ἔχουν κανένα ἐνδιαφέρον νά τό κάνουν. Τό ἄν θά σκοτώσουν ἑκατό χιλιάδες ψυχές στή Δρέσδη ἢ τή Χιροσίμα, ἢ ἄν θά ἐρημώσουν τή χώρα καί θά ἀφανίσουν τό λαό τοῦ Βιετνάμ, δέν εἶναι κάτι γιά τό ὅποιο πρέπει ν' ἀνησυχοῦν οἱ ἴδιοι οὔτε καί χρειάζεται ν' ἀναρωτηθοῦν ἄν οἱ ἐντολές πού ἔχουν πάρει θά δικαιωθοῦν ἠθικά ἢ στρατιωτικά· τό μόνο τους καθήκον εἶναι νά ὑπηρετήσουν ὅπως πρέπει τή μηχανή.

Θά μπορούσε νά ἔχει κανείς ἀντιρροήσεις γι' αὐτή τήν ἐρμηνεία καί νά τονίσει ὅτι οἱ στρατιῶτες ὀφείλουν πάντα ἀδίσταχτη ὑπακοή στίς διαταγές πού λαβαίνουν. Αὐτό εἶναι σέ μεγάλο βαθμό ἀλήθεια, ἀλλά ἡ ἀντίρρηση αὐτή ἀγνοεῖ τή σημαντική διαφορά ἀνάμεσα στούς στρατιῶτες τῆς ξηρᾶς καί στόν πιλότο τοῦ βομβαρδιστικοῦ. Οἱ πρῶτοι βρῖσκονται πολύ κοντά στήν καταστροφή πού προκαλεῖται ἀπό τά ὄπλα, ἐνώ ὁ δεύτερος μέ μιά πολύ ἀπλή ἐνέργεια προκαλεῖ τήν καταστροφή μεγάλων μαζῶν ἀνθρώπων πού δέν ἔχει δεῖ ποτέ. Τό πῶς πού θά μπορούσαμε νά ποῦμε εἶναι ὅτι ἡ παραδοσιακή στρατιωτική πειθαρχία καί ἡ αἴσθησις τοῦ πατριωτικοῦ καθήκοντος θά αὐξήσουν καί στήν περίπτωση τῶν πιλότων τήν προθυμία γιά ἀναντίρρητη ἐκτέλεσις τῶν διαταγῶν· φαίνεται ὅμως πῶς αὐτό δέν ἀποτελεῖ τήν οὐσία, ὅπως συμβαίνει γιά τό μέσο στρατιώτη πού πολεμᾷ στήν ξηρά. Οἱ πιλότοι αὐτοί εἶναι ἀριστα ἐκπαιδευμένοι, ἄνθρωποι μέ τεχνική σκέψη, πού δέ χρειάζονται αὐτό τό πρόσθετο κίνητρο γιά νά κάνουν καλά τή δουλιὰ τους καί χωρὶς δισταγμό.

Ἀκόμα καί ἡ μαζική δολοφονία τῶν Ἑβραίων ἀπό τοὺς Ναζί εἶχε ὀργανωθεῖ σάν μιά διαδικασίᾳ παραγωγῆς, ἄν καί οἱ μαζικοὶ φόνοι στούς θαλάμους τῶν ἀερίων δέν ἀπαιτοῦσαν μεγάλο βαθμό τεχνικῆς γνώσης. Στή μιά ἄκρη τῆς διαδικασίας τά θύματα ἐπιλέγονταν ἀνάλογα μέ τό κριτήριον τῆς ἱκανότητάς τους νά κάνουν χρήσιμη ἐργασία. Ὅσοι δέν ἀνήκαν σ' αὐτή τήν κατηγορία ὀδηγοῦνταν

στους θαλάμους όπου τους έλεγαν ότι πρέπει να λουστούν· τότε διοχέτευαν τό άέριο. Τά ρούχα και άλλα χρήσιμα αντικείμενα όπως τά μαλλιά, τά χρυσά δόντια κλπ. αφαιρούνταν από τά πτώματα, ξεδιαλέγονταν και τά πτώματα καίγονταν. Τά θύματα περνούσαν από μεθοδική και σωστή «έπεξεργασία»· οί δήμοι δέν ήταν αναγκασμένοι να δούν τήν άγωνία τους· άπλως συμμετείχαν στό οικονομικοπολιτικό πρόγραμμα του Φύρερ, αλλά βρίσκονταν κάπως απομακρυσμένοι από τόν άμεσο φόνο μέ τά χέρια τους.²¹ Σίγουρα, τό να σκληραίνει κανείς και να μήν αφήνει να τόν επηρεάσει ή τύχη ανθρώπων πού έχουν ξεδιαλεχτεί και πού πρόκειται να δολοφονηθούν μόνο λίγα μέτρα πιά πέρα μέσα σε μιά ώρα, απαιτεί πολύ μεγαλύτερη σκληρότητα άπ' όση χρειάζονται τά πληρώματα τών αεροπλάνων πού ρίχνουν τίς βόμβες. Παρόλη αυτή τή διαφορά μένει όμως τό γεγονός ότι οί δύο καταστάσεις έχουν κοινό ένα πολύ σημαντικό στοιχείο: τήν τεχνικοποίηση τής καταστροφής και μαζί και τήν απομάκρυνση τής πραγματικής επίγνωσης του τί γίνεται. Όταν αυτή ή διαδικασία έχει πιά ολοκληρωθεί, δέν υπάρχει κανένα όριο στην καταστροφικότητα γιατί κανείς δέν καταστρέφει· τό μόνο πού κάνει είναι να χειρίζεται σωστά τή μηχανή για προγραμματισμένους – και άρα άπόλυτα λογικούς – σκοπούς.

Αν είναι σωστοί αυτοί οί συλλογισμοί, πού άφορούν τήν τεχνική-γραφειοκρατική φύση τής καταστροφικότητας σε μεγάλη κλίμακα, δέν οδηγούν στην επιβεβαίωση τής κεντρικής μου υπόθεσης, πού άφορᾷ τή νεκρόφιλη φύση του πνεύματος τής ολοκληρωτικής τεχνικής; Δέ θα πρέπει να παραδεχτούμε πώς ο σύγχρονος τεχνικός άνθρωπος κινείται από τό πάθος τής καταστροφής, αλλά θα μπορούσαμε να τόν χαρακτηρίσουμε πιά σωστά σαν ένα άπόλυτα άποξενωμένο άνθρωπο πού ή κύρια κατεύθυνσή του είναι

21. Θα 'θελα να θυμίσω σ' όσους ίσως πούν πώς αυτό τό «ένα βήμα» ήταν πολύ μικρό για να παίξει κάποιο ρόλο, ότι εκατομμύρια φυσιολογικά έντιμων ανθρώπων δέ δείχνουν καμιά αντίδραση όταν άκούνε για άγριότητες πού γίνονται αρκετά πιά μακριά τους, από τό κράτος ή τό κόμμα τους. Πόσο μακριά βρίσκονταν οί άνθρωποι πού επωφελήθηκαν από τίς άγριότητες τής βελγικής διοίκησης στους μαύρους τής Αφρικής σίς άρχές του αιώνα μας; Σίγουρα ένα βήμα είναι λιγότερο από πέντε, αλλά ή διαφορά είναι μόνο ποσοτική.

έγκεφαλική, πού νιώθει λίγη αγάπη αλλά και λίγη έπιθυμία καταστροφής, πού έχει γίνει – μέ τή χαρακτηρισολογική έννοια – ένα αυτόματο, αλλά όχι ένας καταστροφέας.

Δέν είν' εύκολο νά δώσει κανείς τήν άπάντηση στά παραπάνω. Σίγουρα στόν Marinetti, τόν Hitler, τίς χιλιάδες Ναζί ή τά μέλη τής μυστικής σταλινικής άστυνομίας, τούς φρουρούς στά στρατόπεδα συγκέντρωσης και τά μέλη τών έκτελεστικών άποσπασμάτων, τό πάθος τής καταστροφής είναι πρωταρχικό κίνητρο. Μήπως όμως πρόκειται για «ξεπερασμένη νοοτροπία»; Είναι σωστό νά έρμηνεύσουμε τό πνεύμα τής «τεχνοτρονικής» κοινωνίας σάν νεκρόφιλο;

Γιά ν' άπαντήσουμε σ' αυτά τά έρωτήματα θά πρέπει πρώτα νά ξεκαθαρίσουμε μερικά άλλα προβλήματα πού δέν έχω θίξει ώς τώρα. Τό πρώτο είναι ή σχέση ανάμεσα στόν πρωκτοερωτικό-άποθησαυριστικό χαρακτήρα και τή νεκροφιλία.

Τά κλινικά δεδομένα και τά παρδειγματα τών όνειρων νεκρόφιλων άτομων έχουν δείξει τήν έντονη παρουσία γνωρισμάτων του πρωκτοερωτικού χαρακτήρα. Ή ένασχόληση μέ τή διαδικασία τής κένωσης και μέ τά περιπτώματα είναι, όπως είδαμε, συμβολική έκφραση του ενδιαφέροντος για ότιδήποτε είναι σάπιο, βρώμικο, νεκρό. Ώστόσο, άν και ό «κανονικός» πρωκτοερωτικός-άποθησαυριστικός χαρακτήρας δέν έχει μέσα του ζωή, δέν είναι και νεκρόφιλος. Ή Freud και οι συνεργάτες του προχώρησαν ένα βήμα παρατέρα κι ανακάλυψαν πως ό σαδισμός ήταν συχνά ένα ύποπροϊόν του πρωκτοερωτικού χαρακτήρα. Αυτό όμως δέ συμβαίνει πάντοτε, αλλά ισχύει μόνο για κείνους τούς ανθρώπους πού είναι περισσότερο έχθρικοί και ναρκισσιτές από τό μέσο άποθησαυριστικό χαρακτήρα. Άκόμα όμως και οι σαδιστές συνυπάρχουν μέ τούς άλλους· θέλουν νά τούς έλέγξουν κι όχι νά τούς καταστρέψουν. Αυτοί πού δέν έχουν ούτε καν αυτό τό διεστραμμένο είδος σχέσης, πού είναι ακόμα περισσότερο ναρκισσιστές και περισσότερο έχθρικοί, αυτοί είναι οι νεκρόφιλοι. Σκοπός τους είναι νά μεταμορφώσουν όλα τά ζωντανά πράγματα σε νεκρή ύλη· θέλουν νά καταστρέψουν τά πάντα και τούς πάντες, συχνά ακόμα και τούς έαυτούς τους. Έχθρός τους είναι ή ίδια ή ζωή.

Ή ύπόθεση αυτή αφήνει νά έννοηθεί ότι ή εξέλιξη: κα-

νονικός πρωκτοερωτικός χαρακτήρας → σαδιστικός χαρακτήρας → νεκρόφιλος χαρακτήρας, καθορίζεται από την αύξηση του ναρκισσισμού, την έλλειψη σχέσης και την καταστροφικότητα (σ' αυτή τή συνέχεια υπάρχουν άναριθμητές άποχρώσεις άνάμεσα στους δύο πόλους), και πώς ή νεκροφιλία μπορεί νά περιγραφεί σαν ή *κακοήθης μορφή του πρωκτοερωτικού χαρακτήρα*.

• "Αν αυτή ή έννοια για τή στενή σχέση άνάμεσα στον πρωκτοερωτικό χαρακτήρα και τή νεκροφιλία ήταν τόσο άπλή όσο τήν παράστησα σ' αυτή τή σχηματική παρουσίαση, θά ήταν και θεωρητικά ικανοποιητική. "Όμως οι σχέσεις δέν είναι διόλου ξεκάθαρες. "Ο πρωκτοερωτικός χαρακτήρας πού ήταν τυπικός για τή μεσαία τάξη του δέκατου ένατου αιώνα γίνεται όλο και πιο σπάνιος στα τμήματα του πληθυσμού πού έχουν ένσωματωθεί άπόλυτα στις πιο προχωρημένες οικονομικά μορφές τής παραγωγής.²² Ένώ από στατιστική άποψη τό φαινόμενο τής ολοκληρωτικής άποξένωσης δέν υπάρχει ίσως διόλου στην πλειονότητα του άμερικάνικου πληθυσμού, είναι χαρακτηριστικό του τμήματος πού δείχνει περισσότερο τήν κατεύθυνση πού ακολουθεί όλόκληρη ή κοινωνία. Ουσιαστικά ό χαρακτήρας του νέου τύπου άνθρώπου δέ φαίνεται νά ταιριάζει σε καμιά από τίς παλιότερες κατηγορίες, όπως είναι ό στοματοερωτικός, ό πρωκτοερωτικός ή ό γενετήσιος χαρακτήρας. Μιά από τίς προσπάθειές μου ήταν νά έννοήσω αυτό τό νέο τύπο σαν «άγοραστικό χαρακτήρα» (E. Fromm, 1947).

Γιά τόν άγοραστικό χαρακτήρα όλα μεταμορφώνονται σε εμπόρευμα - όχι μόνο τά πράγματα αλλά και τό ίδιο τό άτομο, ή φυσική του ενέργεια, οι ικανότητές του, οι γνώσεις του, οι άντιλήψεις, τά αισθήματα, άκόμα και τό χαμόγελό του. Αυτός ό χαρακτήρας είναι ένα ιστορικά νέο φαινόμενο επειδή είναι προϊόν ενός άπόλυτα, άναπτυγμένου καπιταλισμού πού έχει επίκεντρό του τήν άγορά - τήν

22. Οι μελέτες του M. Maccoby για τό χαρακτήρα των διευθυντών στις 'Ηνωμένες Πολιτείες (Harvard Project on Technology, Work and Character) και του I. Millán για τους μεξικάνους διευθυντές (*Carácter Social y Desarrollo*, Έθνικό Αυτόνομο Πανεπιστήμιο του Μεξικού) θά συμβάλουν σίγουρα στην επιβεβαίωση ή τή διάψευση των υποθέσεών μου.

ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων, τήν ἀγορά ἐργατικῶν χειρῶν καί τήν ἀγορά τῆς προσωπικότητος – καί πού ἀρχή του εἶναι τό κέρδος μέ τήν εὐνοϊκή ἀνταλλαγῆ.²³

Ὁ πρωκτοερωτικός χαρακτήρας, ὅπως καί ὁ στοματοερωτικός ἢ ὁ γενετήσιος, ἀνήκει σέ μιά περίοδο πρὶν ἀναπτυχθεῖ ἢ ὀλοκληρωτική ἀποξένωση. Αὐτοί οἱ τύποι χαρακτήρων εἶναι δυνατοί μόνο στό βαθμό πού ὑπάρχει πραγματική αἰσθησιακή ἐμπειρία τοῦ σώματος τοῦ ἀτόμου, τῶν λειτουργιῶν καί τῶν προϊόντων του. Ὁ κυβερνητικός ἄνθρωπος εἶναι τόσο ἀποξενωμένος, πού νιώθει τό κορμί του μόνο σάν ἐργαλεῖο γιά τήν ἐπιτυχία του. Τό σῶμα του πρέπει νά φαίνεται γερό καί νεανικό· τό νιώθει ναρκισσιστικά σάν πολύτιμο ἐμπόρευμα στήν ἀγορά τῆς προσωπικότητος.

Στό σημεῖο αὐτό ἐπιστρέφουμε στήν ἐρώτηση πού μᾶς ὀδήγησε σ' ὅλη αὐτή τήν παράκαμψη. Ἡ νεκροφιλία χαρακτηρίζει πραγματικά τόν ἄνθρωπο τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες καί σ' ἄλλες ἐξίσου ἀναπτυγμένες καπιταλιστικές ἢ κρατικοκαπιταλιστικές κοινωνίες;

Ὅμως αὐτός ὁ νέος τύπος ἀνθρώπου δέν ἐνδιαφέρεται γιά περιπτώματα καί γιά πτώματα· στήν πραγματικότητα ἔχει μιά τόσο μεγάλη φοβία ἀπέναντι στά πτώματα, πού τά κάνει νά φαίνονται ἀκόμα πιο ζωντανά ἀπ' ὅ,τι πρὶν πεθάνει τό ἄτομο. (Κι αὐτό δέ φαίνεται νά 'ναι ἀντιδραστικός σχηματισμός ἀλλά μᾶλλον τμήμα ἐνός ὀλοκληρου προσανατολισμοῦ πού ἀρνιέται τή φυσική πραγματικότητα, αὐτήν πού δέν κατασκευάζεται ἀπό τόν ἄνθρωπο). Κάνει ὅμως καί κάτι πολύ πιο δραστικό. Ἀπομακρύνει τό ἐνδιαφέρον του ἀπό τή ζωή, τά ἄτομα, τή φύση, τίς ιδέες – μέ δυό λόγια ἀπό καθετί τό ζωντανό· μεταμορφώνει ὅλη τή ζωή σέ πράγματα – ἀκόμα καί τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του καί τίς ἐκφράσεις τῶν ἀνθρώπινων δυνατοτήτων του ὅπως εἶναι ἢ λογική, ἢ ὄραση, ἢ ἀκοή, ἢ γεύση, ἢ ἀγάπη. Ἡ σεξουαλικότητα γίνεται μιά τεχνική δεξιότητα (ἢ «ἐρωτική

23. Αὐτή ἡ ἀγορά δέν εἶναι διόλου ἐλεύθερη στό σύγχρονο καπιταλισμό. Ἡ ἀγορά τῶν ἐργατικῶν χειρῶν καθορίζεται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό κοινωνικούς καί πολιτικούς παράγοντες, ἐνῶ ἡ ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων γίνεται ἀντικείμενο χειραγώγησης.

μηχανή»)· τὰ αἰσθήματα ἰσοπεδώνονται καί κάποιες φο-
ρές ἀντικαθίστανται ἀπό τή συναισθηματολογία· ἡ χαρά,
ἡ ἔκφραση τῆς ζωῆς, ἀντικαθίσταται ἀπό τή «διασκέδαση»
ἢ τή διέγερση· κι ὅλη ἡ ἀγάπη κι ἡ τρυφερότητα πού ἔχει
ὁ ἄνθρωπος κατευθύνεται πρὸς τίς μηχανές. Ὁ κόσμος
γίνεται ἓνα ἄθροισμα ἄψυχων ἐργαλείων· ἀπό τή συνθε-
τική τροφή ὡς τὰ συνθετικά ὄργανα, ὁλόκληρος ὁ ἄνθρω-
πος γίνεται μέρος ἑνός μηχανισμοῦ πού τόν ἐλέγχει ἀλλά
ταυτόχρονα ἐλέγχεται ἀπ' αὐτόν. Δέν ἔχει πρόγραμμα, δέν
ἔχει σκοπό στή ζωή του, παρὰ μόνο νά κάνει ὅ,τι τοῦ
ὑπαγορεύει ἡ λογική τῆς τεχνικῆς. Φιλοδοξεῖ νά φτιάξει
ρομπότ σάν ἓνα ἀπό τὰ μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τῆς τεχνι-
κῆς σκέψης του, καί μερικοὶ εἰδικοί μᾶς διαβεβαιώνουν
πὼς τὸ ρομπότ δέ θά μπορεῖ πιά νά διακριθεῖ ἀπό τὸ
ζωντανό ἄνθρωπο. Τὸ ἐπίτευγμα αὐτὸ δέ θά φαίνεται
ὅμως πιά τόσο ἐκπληκτικό ὅταν δέ θά μπορούμε νά ξεχω-
ρίσουμε τόν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ ρομπότ.

Ὁ κόσμος τῆς ζωῆς ἔχει γίνει κόσμος τῆς «μὴ ζωῆς»· τὰ
πρόσωπα ἔχουν γίνει «μὴ πρόσωπα», ἓνας κόσμος θανά-
του. Ὁ θάνατος δέν ἐκφράζεται πιά συμβολικά μὲ τὰ δύ-
σοσμα περιπτώματα ἢ τὰ πτώματα. Τὰ σύμβολά του εἶναι
τώρα οἱ καθαρές, ἀστραφτερές μηχανές· οἱ ἄνθρωποι δέν
ἐλκονται ἀπὸ τὰ ἀποχωρητήρια ἀλλὰ ἀπὸ κατασκευές ἀπὸ
ἀλουμίνιο καί γυαλί.²⁴ Ὡστόσο ἡ πραγματικότητα πίσω
ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντισηπτικὴ πρόσοψη γίνεται ὄλο καί πιὸ
φανερή. Ὁ ἄνθρωπος, στ' ὄνομα τῆς προόδου, μεταμορ-
φώνει τόν κόσμο σ' ἓνα βρωμερὸ καί δηλητηριασμένο τόπο
(κι αὐτὸ πιά δέν εἶναι συμβολικό). Μολύνει τόν ἀέρα, τὸ
νερό, τὸ ἔδαφος, τὰ ζῶα – καί τόν ἑαυτό του. Κι αὐτὸ τὸ
κάνει σέ τέτοιο βαθμὸ, πού ἀμφιβάλλουμε πιά ἂν ἡ γῆ μας
θά εἶναι ἀκόμα κατοικήσιμη ἔπειτα ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια. Ὁ
ἄνθρωπος τὸ ξέρει, ἀλλὰ παρόλο πού πολλοὶ διαμαρτύ-
ρονται, οἱ ὑπεύθυνοι ἐξακολουθοῦν νά ἐπιδιώκουν τὴν τε-
χνικὴ πρόοδο καί εἶναι πρόθυμοι νά θυσιάσουν τὴ ζωὴ
στή λατρεία τοῦ εἰδώλου τους. Σέ παλιότερους καιροὺς οἱ
ἄνθρωποι θυσίαζαν τὰ παιδιά τους ἢ τοὺς αἰχμάλωτους,
ποτέ ὅμως πρὶν στὴν ἱστορία ὁ ἄνθρωπος δέ δείχτηκε τόσο
πρόθυμος νά θυσιάσει *ὁλόκληρη* τὴ ζωὴ στὸν Μολώχ – τὸ

24. Πρβ. «ὄνειρο 7» στὸ ἴδιο κεφάλαιο.

δικό του Μολώχ και τόν Μολώχ τῶν προγόνων του. Πολύ λίγο ἐνδιαφέρει ἂν τό κάνει σκόπιμα ἢ ὄχι. Ἐάν δέν ἤξερε τόν πιθανό κίνδυνο θά μπορούσε ν' ἀπαλλαγεί ἀπό τήν εὐθύνη του. Φταίει ὅμως τό νεκρόφιλο στοιχείο στό χαρακτήρα του πού δέν τόν ἀφήνει νά χρησιμοποιήσει τή γνώση πού ὀπωσδήποτε ἔχει.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν προετοιμασία τοῦ πυρηνικοῦ πολέμου. Οἱ δύο ὑπερδυνάμεις αὐξάνουν σταθερά τίς δυνατότητές τους νά καταστρέψουν ἢ μιά τήν ἄλλη, καί μαζί τους μεγάλα τμήματα τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς. Ὡστόσο δέν ἔκαναν τίποτα σοβαρό γιά νά μειώσουν τόν κίνδυνο – καί τό μόνο σοβαρό πράγμα θά ἦταν ἡ καταστροφή ὄλων τῶν πυρηνικῶν ὄπλων. Στήν πραγματικότητα οἱ ὑπεύθυνοι ἔφτασαν πολύ κοντά στή χρήση τῶν πυρηνικῶν ὄπλων πολλές φορές – κι ἔπαιξαν μέ τόν κίνδυνο. Ἡ στρατηγική λογική – ὅπως γιά παράδειγμα τό ἔργο τοῦ Herman Kahn *On Thermonuclear War* (1960) – προβάλλει ἤρεμα τό ἐρώτημα ἂν τό «ἀποδεκτό» ὄριο τῶν νεκρῶν μπορεῖ νά φτάσει τά πενήντα ἑκατομμύρια. Δέ μπορεῖ κανεῖς ν' ἀμφισβητήσει πῶς αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό πνεῦμα τῆς νεκροφιλίας.

Τά φαινόμενα πού προκαλοῦν σήμερα τόση ἀγανάκτηση – ἡ τοξικομανία, τό ἔγκλημα, ἡ πολιτιστική καί πνευματική παρακμή, ἡ περιφρόνηση γιά τίς πραγματικά ἠθικές ἀξίες – συνδέονται μέ τήν ὀλοένα καί μεγαλύτερη ἔλξη πού ἀσκεῖ ὁ θάνατος καί ἡ βρωμιά. Πῶς μπορούμε λοιπόν νά περιμένουμε ὅτι οἱ νέοι, οἱ φτωχοί καί οἱ ἀπελπισμένοι δέ θά προσελκυστοῦν ἀπό τή φθορά, ὅταν αὐτήν ἀκριβῶς τή φθορά τούς προμηθεύουν οἱ κυβερνήτες τῆς σύγχρονης κοινωνίας;

Πρέπει λοιπόν νά συμπεράνουμε πῶς ὁ ἄψυχος κόσμος τῆς ὀλοκληρωτικῆς τεχνικοποίησης εἶναι μόνο μιά ἀλλιότιχη μορφή τοῦ κόσμου τοῦ θανάτου καί τῆς σήψης. Τό γεγονός αὐτό δέν ἔχει γίνει συνείδηση σέ πολλούς, ἀλλά, γιά νά χρησιμοποιήσω τούς ὄρους τοῦ Freud, τά ἀπωθημένα συχνά ἐπιστρέφουν καί ἡ ἔλξη γιά τό θάνατο καί τή σήψη γίνεται ὀρατή ὅπως καί στόν κακοῦθη πρωκτοερωτικό χαρακτήρα.

Ὡς τώρα ἔξετάσαμε τή σχέση μηχανικοῦ-ἄψυχου-πρωκτοερωτικοῦ. Δέ γίνεται ὅμως νά μή μᾶς ἐρθεῖ στό νοῦ καί κάτι ἄλλο, καθῶς ἀναλογιζόμαστε τό χαρακτήρα τοῦ ὀλο-

κληρωτικά αποξενωμένου κυβερνητικού ανθρώπου: οί σχιζοειδείς ή σχιζοφρενικές του ιδιότητες. Ίσως τό πιό χτυπητό του γνώρισμα είναι ή διάσπαση σκέψη-συναίσθημα-θέληση. (Ήταν αυτή ή διάσπαση πού έκανε τόν E. Bleuler νά διαλέξει τό όνομα «σχιζοφρενία»). Στήν περιγραφή του κυβερνητικού ανθρώπου είδαμε κιόλας μερικές παραστάσεις αυτής τής διάσπασης, π.χ. στόν πιλότο του βομβαρδιστικού πού του λείπει κάθε συναίσθημα, σέ συνδυασμό όμως μέ τή σαφή γνώση πώς σκοτώνει έκató χιλιάδες ψυχές πατώντας ένα κουμπί. Δέν είναι ώστόσο ανάγκη νά φτάσουμε σέ τέτοιες άκραίες περιπτώσεις γιά νά παρατηρήσουμε αυτό τό φαινόμενο. Έχουμε ήδη περιγράψει τίς πιό γενικές εκδηλώσεις του. Ο κυβερνητικός άνθρωπος κατευθύνεται σχεδόν αποκλειστικά από τόν έγκέφαλό του: είναι ένας μονοεγκεφαλικός άνθρωπος. Η προσέγγισή του στόν κόσμο πού τόν περιβάλλει — και στόν έαυτό του — είναι διανοητική· θέλει νά ξέρει τί είναι τά πράγματα, πώς λειτουργούν και πώς μπορούν νά κατασκευαστούν ή νά γίνουν αντικείμενα χειριστών. Η προσέγγιση αυτή υποθάλπεται και από τήν έπιστήμη κι έχει γίνει κυρίαρχη από τήν έποχή του μεσαιώνα. Αυτή είναι και ή ουσία τής σύγχρονης προόδου, ή βάση τής τεχνικής κυριαρχίας του κόσμου και τής μαζικής κατανάλωσης.

Υπάρχει όμως τίποτα κακό σ' αυτή τήν τάση; Θα μπορούσε πραγματικά νά πιστέψει κανείς πώς αυτή ή όψη τής «προόδου» δέν είναι κακιά, αν δέν υπήρχαν μερικά ανησυχητικά γεγονότα. Καταρχή ή «μονοεγκεφαλική» τάση δέ βρίσκεται μόνο σέ κείνους πού ασχολούνται μέ έπιστημονική εργασία· είναι κοινή σ' ένα τεράστιο τμήμα του πληθυσμού: κληρικούς, πωλητές, μηχανικούς, γιατρούς, διευθυντές και ειδικά πολλούς διανοούμενους και καλλιτέχνες²⁵ — ίσως θά μπορούσαμε νά συμπεριλάβουμε έδω όλό-

25. Άξίζει νά προσέξουμε πώς οί πιό δημιουργικοί σύγχρονοι έπιστήμονες, άνθρωποι σαν τόν Einstein, τόν Born, τόν Schrödinger, συγκαταλέγονται ανάμεσα στά λιγότερο άλλοτριωμένα και μονοεγκεφαλικά άτομα. Η έπιστημονική τους φροντίδα δέν έχει καμιά σχέση μέ τή σχιζοειδή ύψη τής πλειονότητας. Χαρακτηριστικό είναι άκόμα πώς οί φιλοσοφικές, ήθικές και πνευματικές τους φροντίδες διαπερνούν όλόκληρη τήν προσωπικότητά τους. Αυτοί μās έδειξαν πώς ή έπιστημονική προσέγγιση καθαυτή δέν οδηγεί άναγκαστικά στήν αποξένωση. Άντίθετα, εϋθύνεται μάλλον

κληρο τόν ανθρώπινο πληθυσμό. "Όλοι τους προσεγγίζουν τόν κόσμο σάν ένα άθροισμα πραγμάτων πού πρέπει νά γίνουν κατανοητά γιά νά χρησιμοποιηθοῦν αποτελεσματικά. Δεύτερο, καί ἐξίσου σημαντικό, αὐτή ἡ ἐγκεφαλική-διανοητική προσέγγιση συμβαδίζει μέ τήν ἀπουσία συναισθηματικῆς ἀντίδρασης. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε πώς τά αἰσθήματα ἔχουν μαραθεῖ κι ὄχι πώς εἶναι καταπιεσμένα· στό βαθμό πού εἶναι ζωντανά δέν καλλιεργοῦνται καί εἶναι σχετικά πρωτόγονα· παίρνουν τή μορφή τοῦ πάθους – τοῦ πάθους γιά νίκη, γιά ν' ἀποδειχτεῖς ἀνώτερος ἀπ' τούς ἄλλους, γιά νά καταστρέψεις – ἢ τῆς διέγερσης πού δοκιμάζεις ἀπό τό σέξ, τήν ταχύτητα ἢ τό θόρυβο. Πρέπει ὁμως νά προσθέσουμε ἐδῶ κι ἕναν ἀκόμα παράγοντα. Ὁ μονοεγκεφαλικός ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται ἀπό ἄλλο ἕνα πολύ σημαντικό γνώρισμα: ἕνα ξεχωριστό εἶδος ναρκισσισμοῦ πού ἔχει σάν ἀντικείμενο τόν ἑαυτό του – τό σῶμα καί τή δεξιότητά του – μέ δυό λόγια τόν ἑαυτό του σάν ἐργαλεῖο ἐπιτυχίας. Ὁ μονοεγκεφαλικός ἄνθρωπος εἶναι τόσο πολύ κομμάτι τῆς μηχανῆς πού ἔχει κατασκευάσει, ὥστε οἱ μηχανές του εἶναι ἀντικείμενο τοῦ ναρκισσισμοῦ του ὅσο καί ὁ ἑαυτός του· οὐσιαστικά ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δύο ὑπάρχει ἕνα εἶδος συμβιωτικῆς σχέσης: «ἡ ἔνωση τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ ἀτόμου μ' ἕναν ἄλλο ἑαυτό (ἢ ὅποια ἄλλη δύναμη ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του) μέ τρόπο πού νά κάνει τόν καθένα νά χάνει τήν ἀκεραιότητά του καί νά ἐξαρτιέται ἀπό τούς ἄλλους» (E. Fromm, 1941).²⁶ Μέ μιά συμβολική ἔννοια ἡ φύση δέν εἶναι πιά μητέρα τοῦ ἀνθρώπου· μητέρα του εἶναι ἡ «δεύτερη φύση» πού ἔχει φτιάξει, οἱ μηχανές πού τόν τρέφουν καί τόν προστατεύουν. Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικό τοῦ κυβερνητικοῦ ἀνθρώπου – ἡ τάση του νά συμπεριφέρεται μ' ἕνα κανονικό, στερεότυπο καί ὄχι αὐθόρμητο τρόπο – βρῖσκεται στή δραστικότερη μορφή του σέ πολλά σχιζοφρενή στερεότυπα πού πάσχουν ἀπό ἔμμονες ιδέες.

τό κοινωνικό κλίμα πού παραμορφώνει τήν ἐπιστημονική προσέγγιση καί τῆς δίνει σχιζοειδεῖς διαστάσεις.

26. Ἡ Margaret S. Mahler ἐφάρμοσε τόν ὄρο «συμβίωση» στήν ἐξοχη μελέτη της γιά τή συμβιωτική σχέση ἀνάμεσα στή μητέρα καί τό παιδί (1968).

Οί ομοιότητες ανάμεσα στους σχιζοφρενείς ασθενείς και τό μονοεγκεφαλικό άνθρωπο είναι εκπληκτικές. Ίσως ακόμα πιο εκπληκτική είναι ή εικόνα πού μās δίνουν τά «αυτιστικά παιδιά» πού περιέγραψε πρώτος ό L. Kanner (1944) και έπεξεργάστηκε αργότερα ό M. S. Mahler (1968). (Βλέπε επίσης τά όσα λέει ό L. Bender γιά τά σχιζοφρενή παιδιά [1942]). Σύμφωνα μέ τήν περιγραφή τού αυτιστικού συνδρόμου από τόν Mahler, τά σπουδαιότερα χαρακτηριστικά είναι: 1. «μιά απώλεια τού αρχέγονου διαφορισμού ανάμεσα στην ένζωση και τήν άζωση ύλη, πού ό von Monakow τήν όνόμασε *πρωτοδιάκριση*» (M. S. Mahler, 1968). 2. μιά προσκόλληση σέ άψυχα αντικείμενα, όπως μιά καρέκλα ή ένα παιχνίδι, σέ συνδυασμό μέ τήν αδυναμία σχέσης μέ ένα ζωντανό άνθρωπο, ειδικά μέ τίς μητέρες τους, πού αναφέρουν συχνά ότι «δέ μπορούν νά πλησιάσουν τά παιδιά τους». 3. μιά έμμονη έπιθυμία παρατήρησης τής μονοτονίας, πού ό Kanner τή χαρακτηρίζει κλασικό γνώρισμα τού παιδικού αυτισμού. 4. ή έντονη έπιθυμία νά μένουν μόνα τους («Τό εκπληκτικότερο χαρακτηριστικό στό αυτιστικό παιδί είναι ό έντυπωσιακός τρόπος μέ τόν όποιο άποκρούει κάθε ανθρώπινη ή κοινωνική έπαφή» [M. S. Mahler, 1968]). ή χρήση τής γλώσσας (όταν μιλούν) γιά καθαρά πρακτικούς σκοπούς κι όχι σάν μέσο γιά διαπροσωπική έπικοινωνία («Τά αυτιστικά παιδιά διατάσσουν τόν ένήλικο μέ νοήματα και χειρονομίες νά φερθει σάν έκτελεστική προέκταση ενός ήμιέμψυχου ή άψυχου μηχανικού είδους, σάν διακόπτης ή μοχλός μās μηχανής» [M. S. Mahler, 1968]). 6. ό Mahler αναφέρει ένα ακόμα χαρακτηριστικό πού παρουσιάζει εξαιρετικό ένδιαφέρον σέ σχέση μέ τίς προηγούμενες παρατηρήσεις μου σχετικά μέ τήν αύξανόμενη σημασία τού πρωκτοερωτικού συμπλέγματος στό μονοεγκεφαλικό άνθρωπο: «Τά περισσότερα αυτιστικά παιδιά έχουν μιά σχετικά χαμηλή κάθεξη τής επιφάνειας τού σώματός τους, πού ευθύνεται γιά τή μειωμένη ευαισθησία τους στόν πόνο. Μαζί μ' αυτό τό καθεκτικό έλάττωμα τού κέντρου τών αισθήσεων ύάρχει και μιά έλλειψη ιεραρχικής στρωμάτωσης και άλληλουχίας». ²⁷

27. Ευχαριστώ τόν David S. Schecter και τή Gertrud Hunziker-Fromm,

Ἡ ὄλη εἰκόνα πού μᾶς δίνει ἡ σχιζοφρενία καί τά ἀτυστικά παιδιά θίγει τό ἐρώτημα ἂν οἱ φυσικές λειτουργίες τοῦ μονοεγκεφαλικοῦ ἀνθρώπου ἔχουν κάποια σχέση μέ τή σχιζοφρενική διαδικασία.

Καταρχή μποροῦμε ν' ἀνακαλύψουμε ὀρισμένα κοινά χαρακτηριστικά, ἰδιαίτερα στά ἀτυστικά παιδιά. Ἀναφέρομαι ἰδιαίτερα στήν ἔλλειψη διαφοροποίησης ἀνάμεσα στήν ἐνζωση καί τήν ἄζωση ὕλη, στήν ἔλλειψη σχέσης πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, στή χρήση τῆς γλώσσας καθαρά γιά χειρισμούς κι ὄχι γιά ἐπικοινωνία, στό ἐντονο ἐνδιαφέρον γιά μηχανικά κι ὄχι γιά ζωντανά πράγματα. Τά γνωρίσματα αὐτά εἶναι, ὅπως εἶπαμε, χαρακτηριστικά καί τοῦ κυβερνητικοῦ ἀνθρώπου. Δέν εἶναι ὅμως τόσο ἐκδηλα καί ἀκραία καί ἐμφανίζονται σέ συγκαλυμμένες μορφές.

Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στή σχιζοφρενία καί τό χαρακτήρα τοῦ κυβερνητικοῦ ἀνθρώπου εἶναι φοβερά δύσκολη γιά διάφορους λόγους:

1. Οἱ ὀρισμοί τῆς σχιζοφρενίας διαφέρουν στίς διάφορες ψυχιατρικές σχολές. Αὐτές κυμαίνονται ἀπό τόν παρδοσιακό ὀρισμό τῆς σχιζοφρενίας σάν ὀργανικά προκλημένης ἀσθένειας, ὡς τοὺς διάφορους ὀρισμούς πού σέ κάποιο βαθμό εἶναι κοινοί στή σχολή τοῦ Adolf Meyer (Sullivan, Lidz), στοὺς Fromm-Reichmann καί στήν πύο ριζοσπαστική σχολή τοῦ Laing, πού δέν ὀρίζουν τή σχιζοφρενία σάν ἀρρώστια ἀλλά σάν ψυχολογική λειτουργία πού πρέπει νά κατανοηθεῖ στή βάση τῆς ἀντίδρασης ἀπέναντι στίς λεπτές καί πολύπλοκες διαπροσωπικές σχέσεις πού λειτουργοῦν ἀπό τά πρῶτα παιδικά χρόνια. Στό βαθμό πού μποροῦν νά ἀνακαλυφθοῦν σωματικές ἀλλαγές, ὁ Laing τίς ἐξηγεῖ σάν ἀποτελέσματα κι ὄχι σάν αἰτίες τῶν διαπροσωπικῶν διαδικασιῶν.

2. Ἡ σχιζοφρενία δέν εἶναι ἓνα φαινόμενο, ἀλλά ὁ ὄρος περιλαμβάνει ἓναν ἀριθμό διαφορετικῶν μορφῶν διαταραχῶν ἔτσι πού, ἀπό τόν E. Bleuler καί μετά, μιλάμε γιά σχιζοφρενίες κι ὄχι γιά σχιζοφρενία σάν μιὰ ὄντότητα.

3. Ἡ δυναμική ἐρευνα τῆς σχιζοφρενίας εἶναι σχετικά πρόσφατη καί μέχρι νά γίνει περισσότερη ἐρευνητική ἐρ-

πού μοῦ πρόσφεραν τήν πείρα τους γιά τά ἀτυστικά παιδιά, μᾶς κι ἐγώ δέν εἶχα μέχρι τώρα τήν εὐκαιρία ν' ἀσχοληθῶ μ' αὐτά.

γασία ή γνώση μας γύρω άπ' αυτήν θά είναι πάντα ανεπαρκής.

Μιά όψη τοῦ προβλήματος πού πιστεύω ότι χρειάζεται περισσότερο διευκρίνιση είναι ή σχέση ανάμεσα στή σχιζοφρενία καί τούς άλλους τύπους τών ψυχωτικών λειτουργιῶν, καί ιδιαίτερα εκείνων πού συνήθως όνομάζονται ένδογενείς καταθλίψεις. Ἀκόμα κι ένας τόσο φωτισμένος καί προχωρημένος έρευνητής σάν τόν Eugen Bleuler έκανε σαφέστατα τή διάκριση ανάμεσα στήν ψυχωτική κατάθλιψη καί τή σχιζοφρενία, καί φαίνεται άναντίρροπα ότι οί δύο διαδικασίες εκδηλώνονται γενικά σέ δύο διαφορετικές μορφές (μόλο πού ή ανάγκη μικτῶν τίτλων — πού συνδυάζουν τά σχιζοφρενικά, καταθλιπτικά καί παρανοϊκά χαρακτηριστικά — φαίνεται πώς κάνει άμφίβολη αυτή τή διάκριση). Γεννιέται τότε τό έρώτημα άν οί δύο πνευματικές άρρώστιες είναι διαφορετικές μορφές τής ίδιας θεμελιακής διαδικασίας καί, άπό τήν άλλη μεριά, άν οί διαφορές ανάμεσα στά είδη τών σχιζοφρενιῶν είναι κάτι μεγαλύτερο άπό τή διαφορά ανάμεσα στίς διάφορες εκδηλώσεις τών καταθλιπτικῶν καί σχιζοφρενικῶν διαδικασιῶν, αντίστοιχα. Ἐάν ἦταν έτσι, δέ θά χρειαζόταν ν' άνησυχούμε γιά τή φανερή αντίφαση ανάμεσα στήν ύπόθεση τών σχιζοφρενικῶν στοιχείων στό σύγχρονο άνθρωπο καί τή διάγνωση τής χρόνιας κατάθλιψης πού κάναμε πίο πριν σέ συνδυασμό μέ τήν άνάλυση τής άνίας. Θά μπορούσαμε νά ύποθέσουμε πώς καμιά κατηγορία δέν είναι άπόλυτα κατάλληλη — ή πώς άπλά θά πρέπει νά ξεχάσουμε τίς κατηγορίες.²⁸

Θά 'ταν πραγματικά έκπληκτικό άν ό μονοεγκεφαλικός

28. Στή βάση αυτής τής σκέψης, οί όπαδοί τοῦ Meyer καί ό Laing άρνοῦνται νά χρησιμοποιήσουν αυτές τίς νοσολογικές étικéτες. Ἡ άλλαγή αυτή όφείλεται σέ μεγάλο βαθμό στή νέα προσέγγιση στόν πνευματικά άσθενή. Ὅσο μπορούσε κανείς νά πλησιάσει τόν άσθενή ψυχοθεραπευτικά, τό κύριο ένδιαφέρον ἦταν ή διαγνωστική étικéτα πού χρησίμεινε γιά ν' άποφασιστεί άν θά κλεινόταν ή όχι σέ φρενοκομείο. Ἀπό τότε όμως πού άρχισαν νά βοηθοῦν τούς άσθενείς μέ ψυχαναλυτικά προσανατολισμένη θεραπεία οί étικéτες αυτές έχασαν τή σημασία τους γιατί τό ένδιαφέρον τοῦ ψυχιάτρου συγκεντρώθηκε στήν κατανόηση τών διαδικασιῶν πού συντελοῦνταν μέσα στόν άσθενή, αντιμετωπίζοντάς τον σάν άνθρωπο πού δέ διέφερε βασικά άπό τό «συμμετέχοντα παρατηρητή». Αυτή ή νέα στάση άπέναντι στόν ψυχωτικό άσθενή μπορεί νά θεωρηθεί σάν έκφραση

κυβερνητικός άνθρωπος δέν ἔδινε τήν εἰκόνα ἑνός ἡπιου χρόνιου σχιζοφρενοῦς. Ζεῖ μέσα σέ μιὰ ἀτμόσφαιρα πού μόνο ποσοτικά εἶναι λιγότερο ἄδεια ἀπ' αὐτήν πού δείχνει ὁ Laing καί οἱ ἄλλοι ὅταν παρουσιάζουν τίς σχιζογενετικές οἰκογένειες (δηλαδή τίς οἰκογένειες ἐκεῖνες πού δημιουργοῦν σχιζοφρενία).

Πιστεύω πώς ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη εἶναι δικαιολογημένο νά μιλάμε γιά μιὰ «παράφρονα κοινωνία» καί γιά τό πρόβλημα τοῦ τί θ' ἀπογίνει ἕνας φρόνιμος ἄνθρωπος μέσα σέ μιὰ τέτοια κοινωνία (E. Fromm, 1955). Ἄν μιὰ κοινωνία ἐμφανίζει μιὰ πλειοψηφία τῶν μελῶν της πού πάσχουν ἀπό σοβαρή σχιζοφρενία, ὑπονομεύει τήν ἴδια τήν ὑπαρξή της. Τό ἀπόλυτα σχιζοφρενές ἄτομο χαρακτηρίζεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἔχει κόψει ὅλες τίς σχέσεις μέ τόν ἔξω κόσμο· ἔχει ἀποτραβηχτεῖ στό δικό του κόσμο καί ὁ κύριος λόγος γιά τόν ὁποῖο θεωρεῖται σοβαρά ἄρρωστο εἶναι κοινωνικός· δέ λειτουργεῖ κοινωνικά· δέ μπορεῖ νά φροντίσει τόν ἑαυτό του ὅπως πρέπει· χρειάζεται μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο τή βοήθεια τῶν ἄλλων. (Αὐτό δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀληθινό ὅπως ἔχει δείξει ἡ ἐμπειρία σ' ὅλα ἐκεῖνα τά μέρη ὅπου οἱ χρόνιοι σχιζοφρενεῖς δούλεψαν ἢ φρόντισαν τούς ἑαυτούς τους, ἄν καί αὐτό ἔγινε μέ τή βοήθεια ὀρισμένων ἀνθρώπων πού τούς δημιούργησαν εὐνοϊκές συνθήκες καί τουλάχιστον κάποια ὑλική βοήθεια ἀπό τό κράτος). Μιὰ κοινωνία – γιά νά μή μιλήσουμε γιά τίς μεγάλες καί πολύπλοκες κοινωνίες – δέ μπορεῖ νά διοικηθεῖ ἀπό σχιζοφρενεῖς. Ὅσοσο μπορεῖ νά διοικηθεῖ θαυμάσια ἀπό ἄτομα πού ὑποφέρουν ἀπό σχιζοφρενία μικροῦ βαθμοῦ, πού μποροῦν νά καταφέρουν ἄψογα ὅλα αὐτά τά πράγματα πού χρειάζεται μιὰ κοινωνία γιά νά λειτουργήσει. Αὐτοί οἱ ἄνθρωποι δέν ἔχουν χάσει τήν ἱκανότητα νά κοιτάζουν τόν κόσμο «ρεαλιστικά» – λέγοντας ἐδῶ «ρεαλιστικά» ἐννοοῦμε ὅτι συλλαμβάνουν διανοητικά τά πράγματα, ὅπως πρέπει νά τά συλλάβουν γιά νά ἐνεργήσουν δραστικά. Μπορεῖ νά ἔχουν χάσει ὁλότελα τή δυνατότητα νά ἐκφράζουν τά πράγματα προσωπικά, δηλαδή ὑποκειμενικά καί μέ τήν καρδιά τους. Τό ἀπόλυτα ἀναπτυγμένο

ἀνθρωπισμοῦ πού ἀναπτύσσεται στήν ἐποχή μας παρόλη τή διαδικασία τῆς ἀπανθρωποποίησης πού δεσπόζει σήμερα.

άτομο μπορεί π.χ. νά δει ένα τριαντάφυλλο και νά τό νιώσει σάν κάτι ζεστό ή ακόμα και φλογερό (άν καταφέρει νά έκφράσει μέ λόγια αὐτή τήν ἐμπειρία τό ὀνομάζουμε ποιητή), ξέρει ὁμως παράλληλα πώς τό τριαντάφυλλο – στή σφαίρα τῆς φυσικῆς πραγματικότητας – δέν τόν ζεσταίνει ὅπως ἡ φωτιά. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἔχει χάσει τή δυνατότητα τῆς ὑποκειμενικῆς ἐμπειρίας και αἰσθάνεται τόν κόσμο μόνο στή βάση τῶν πρακτικῶν σκοπῶν του. Τό ἐλάττωμα αὐτό ὁμως δέν εἶναι μικρότερο ἀπό τό ἐλάττωμα τοῦ λεγόμενου ἄρρωστου ἀτόμου πού δέ μπορεί νά νιώσει τόν κόσμο «ἀντικειμενικά», ἀλλά ἔχει διατηρήσει τήν ἄλλη ἀνθρώπινη ἰκανότητα τῆς προσωπικῆς, ὑποκειμενικῆς, συμβολικῆς ἐμπειρίας.

Ὁ Spinoza στήν *Ἠθική* του ἦταν θαρρῶ ὁ πρῶτος πού διατύπωσε τήν ἔννοια τῆς «φυσιολογικῆς» παραφροσύνης:

Πολλοί ἄνθρωποι δέχονται μία και τήν αὐτή συγκίνηση μέ μεγάλη ἔνταση. Ὅλες τους οἱ αἰσθήσεις ἐπηρεάζονται τόσο ἔντονα ἀπό ἕνα ἀντικείμενο, ὥστε πιστεύουν πώς τό ἀντικείμενο ὑπάρχει ακόμα κι ὅταν δέν ὑπάρχει. Ἄν αὐτό συμβαίνει σέ ὦρα πού τό ἄτομο εἶναι ξύπνιο, τότε πιστεύουν πώς τό ἄτομο αὐτό εἶναι τρελό... Ὅταν ὁμως τό ἄπληστο ἄτομο σκέφτεται μόνο τά χρήματα και τά ἀποκτήματα και τό φιλόδοξο μόνο τή φήμη, κανείς δέν τά θεωρεῖ τρελά ἀλλά μόνο ἐνοχλητικά· συνήθως τά περιφρονοῦν. Στήν πραγματικότητα ὁμως ἡ ἀπληστία, ἡ φιλοδοξία κλπ. εἶναι μορφές τρέλας, ἄν και συνήθως κανείς δέν τίς ἀντιμετωπίζει σάν «ἄρρώστιες». (B. de Spinoza, 1927).

Ἡ ἀλλαγὴ πού ἐγινε ἀπό τό δέκατο ἔβδομο αἰῶνα ὡς τήν ἐποχή μας γίνεται φανερὴ στό γεγονός ὅτι μιὰ στάση πού ὁ Spinoza τή θεωρεῖ σάν «γενικά... περιφρονημένη» σήμερα θεωρεῖται ἐπαινετή.

Πρέπει νά κάνουμε ἕνα ἀκόμη βῆμα. Ἡ «παθολογία τῆς φυσιολογικότητας» (E. Fromm, 1955) πολύ σπάνια ξεστρατίζει σέ σοβαρότερες μορφές πνευματικῆς ἀσθενείας ἐπειδή ἡ κοινωνία δημιουργεῖ τό ἀντίδοτο σ' αὐτές τίς παρεκκλίσεις. Ὅταν οἱ παθολογικῆς διαδικασίες ἀποκτήσουν ἕνα κοινωνικό τύπο, χάνουν τόν ἀτομικό τους χαρακτήρα. Ἀντίθετα, τό ἄρρωστο ἄτομο νιώθει ἄνετα ὅταν συνυπάρ-

χει μέ άλλα άτομα πού έχουν τήν ίδια άρρώστια. 'Ολόκληρος ό πολιτισμός στρέφεται σ' αυτό τό είδος τής παθολογίας και κανονίζει τά μέσα πού τήν ικανοποιούν. 'Αποτέλεσμα είναι ότι τό μέσο άτομο δέ δοκιμάζει τήν απομόνωση πού νιώθει τό άπόλυτα σχιζοφρενές άτομο. Νιώθει άνετα ανάμεσα σέ κείνους πού ύποφέρουν από τήν ίδια παραμόρφωση· στήν πραγματικότητα μόνο τό ύγιές άτομο νιώθει απομονωμένο μέσα σέ μιá τρελή κοινωνία — και μπορεί νά ύποφέρει τόσο πολύ από τήν άδυναμία του νά επικοινωνήσει μέ τούς άλλους, ώστε νά καταντήσει ψυχωτικό.

Τό πιό δύσκολο πρόβλημα πού παρουσιάζουν ό αυτισμός και οι σχιζοφρενίες σέ σχέση μέ τή νεκροφιλία είναι τό πρόβλημα τής καταστροφικότητας πού έχει τίς ρίζες του στή σχιζοφρενική πλευρά του κυβερνητικού άνθρώπου. 'Εδώ και πενήντα χρόνια ή απάντηση θά φαινόταν εύκολη, γιατί πίστευαν πώς οι σχιζοφρενείς άρρωστοι είναι βίαιοι και ότι γι' αυτό τό λόγο έπρεπε νά τούς βάζουν σέ ιδρύματα από τά όποία δέ μπορούσαν ν' αποδράσουν. Οι έμπειρίες μέ χρόνιους σχιζοφρενείς πού δουλεύουν σέ φάρμες κάτω από δική τους διεύθυνση (όπως έκανε ό Laing στό Λονδίνο) έδειξαν άναμφίβολα ότι τό σχιζοφρενές άτομο καταφεύγει σπάνια στή βία όταν τό αφήνουν ήσυχο. 'Η είκόνα πού παρουσιάζουν τά αυτιστικά παιδιά είναι κάπως διαφορετική. Σ' αυτά ή έντονη καταστροφικότητα έμφανίζεται συχνότερα. Για νά εξηγήσουμε αυτή τή διαφορά θά 'πρεπε ίσως νά σκεφτούμε πώς ό σχιζοφρενής άρρωστος έχει κόψει τούς δεσμούς του μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα, και γιαυτό δέ νιώθει νά απειλείται — άρα δέ χρειάζεται νά καταφεύγει στή βία όταν είναι ήσυχος. 'Από τήν άλλη μεριά τό αυτιστικό παιδί δέ μένει ποτέ ήσυχο. Οι γονείς προσπαθούν νά τό κάνουν νά παίξει τό παιχνίδι τής κανονικής ζωής και παραβιάζουν τόν ιδιωτικό του κόσμο. 'Εξάλλου ό παράγοντας τής ηλικίας αναγκάζει τό παιδί νά διατηρεί τούς δεσμούς του μέ τήν οίκογένεια κι έτσι δέν είναι σέ θέση ν' αποκοπεί όλότελα. Αυτή ή κατάσταση μπορεί νά δημιουργήσει έντονο μίσος και καταστροφικότητα και εθύνεται για τή σχετικά μεγαλύτερη συχνότητα τών βίαιων τάσεων ανάμεσα σέ αυτιστικά παιδιά απ' ό,τι ανάμεσα σέ ενήλικους σχιζοφρενείς.

Βέβαια όλοι αυτοί οι συλλογισμοί είναι πολύ ύποθετικοί και πρέπει νά επιβεβαιωθούν ή ν' άπορριφθούν από τούς ειδικούς του κλάδου.

Κοιτάζοντας τά πράγματα γενικά, θά έμενα μέ τήν έντύπωση ότι ή χαμηλού βαθμού σχιζοφρενική διαδικασία πού βρίσκουμε σάν κοινωνικά τυποποιημένη παθολογία μέσα στη σύγχρονη κοινωνία δέν οδηγεί στη δημιουργία έκδηλης καταστροφικότητας άνάμεσα σέ κείνους πού είναι καλά προσαρμοσμένοι στά κοινωνικά συστήματα. Προέρχεται κυρίως από τά χαρακτηριστικά πού έξετάσαμε παραπάνω: άδιαφορία για τή ζωή και έλξη για καθετί τό καθαρά μηχανικό. Από τήν άλλη μεριά πολλοί άνθρωποι, ιδιαίτερα οι νέοι πού δέν έχουν ένσωματωθεί άπόλυτα μέσα στίς κοινωνικές διαδικασίες και πού δέν έχουν προσαρμοσει τόν κοινωνικά τυποποιημένο άμυντικό μηχανισμό, δείχνουν ίσως συχνότερα ένεργητική καταστροφικότητα. Ίδιαίτερα μέσα στην άψυχη άτμόσφαιρα πολλών σύγχρονων οίκογενειών μπορεί νά υπάρχουν πολλά παιδιά πού δέν είναι τόσο άρρωστα για νά τά χαρακτηρίσουμε αυτιστικά, αλλά άρκετά για νά σχηματίσουν μιά πρώιμα ριζωμένη καταστροφικότητα. Για νά εκτιμήσουμε αυτή τή δυνατότητα δέν πρέπει νά ξεχάσουμε τό γεγονός ότι οι αυτιστικές (ή σχιζοφρενικές) και μή αυτιστικές (μή σχιζοφρενικές) διαδικασίες δέν είναι δύο ξεχωριστές κατηγορίες αλλά πρέπει νά νοηθούν σάν αντίθετες πλευρές μιάς συνέχειας. Μέσα σ' αυτή τή συνέχεια μπορούν νά έντοπιστούν αναρίθμητες άποχρώσεις, και οι όροι «αυτιστικός» ή «σχιζοφρενής» όπως χρησιμοποιούνται συχνά άποτελούν τεχνητές εκφράσεις πού τέμνουν δύο σημεία αυτής τής συνέχειας και καθορίζονται από κοινωνικά σχετικές συνέπειες πού γεννιούνται μέσα στίς αντίστοιχες διαδικασίες. Ή χαμηλού βαθμού χρόνια σχιζοφρενική κοινωνία λειτουργεί, έπειδή ό κοινωνικός χαρακτήρας τών μελών της προσαρμόζεται στίς άνάγκες της και στην ίκανοποίηση πού προσφέρει. Όμως ένας καθαρά έγκεφαλικός προσανατολισμός δέ μπορεί νά δραματιστεί στόχους πού προωθούν τήν άνάπτυξη τών μελών της και τήν επιβίωσή της. Για νά διατυπωθούν αυτοί οι σκοποί χρειάζεται λογική και ή λογική είναι κάτι παραπάνω από άπλή εύφυΐα· άναπτύσσεται μόνο όταν τό μυαλό και ή καρδιά είναι ένωμένα, όταν ή

αίσθηση και ή σκέψη είναι ένοποιημένες κι όταν και οι δύο είναι λογικές (μέ την έννοια πού προτεινάμε πió πρίν).

Άν σταματούσαμε έδω, ή εικόνα θά ήταν άτελής και άντιδιαλεκτική. Ταυτόχρονα μέ την αύξηση τής νεκρόφιλης εξέλιξης, ή αντίθετη τάση, ή αγάπη για τή ζωή, αναπτύσσεται μέ τή σειρά της. Αυτή έκφράζεται σέ πολλές μορφές· στή διαμαρτυρία ένάντια στή θανάτωση τής ζωής, μιά διαμαρτυρία από άνθρώπους όλων τών κοινωνικών στρωμάτων και ήλικιακών ομάδων, αλλά ιδιαίτερα από τούς νέους. Υπάρχει έλπίδα στήν αύξανόμενη διαμαρτυρία ένάντια στή μόλυνση τής ατμόσφαιρας και τόν πόλεμο. Στο αύξανόμενο ένδιαφέρον για τήν ποιότητα τής ζωής· στή στάση πολλών νέων επαγγελματιών πού προτιμούν τή σημαντική και ένδιαφέρουσα δουλιά από τό μεγάλο εισόδημα και τό κύρος· στήν πλατιά άναζήτηση πνευματικών αξιών – μόλο πού αυτή είναι συχνά παραπλανημένη και άπλοική. Η διαμαρτυρία αυτή βρίσκεται ακόμα στήν προσήλωση στα ναρκωτικά, παρόλη τή λαθεμένη προσπάθεια τών νέων νά κερδίσουν μεγαλύτερη ζωτικότητα χρησιμοποιώντας τίς μεθόδους τής καταναλωτικής κοινωνίας. Οι άντινεκρόφιλες τάσεις εκδηλώνονται ακόμα σέ πολλές πολιτικο-άνθρωπιστικές διαμαρτυρίες πού έγιναν σέ σχέση μέ τόν πόλεμο του Βιετνάμ. Αυτές οι περιπτώσεις δείχνουν πώς μόλο πού ή αγάπη για τή ζωή μπορεί νά καταπιεστεί βαθιά, αυτό πού καταπιέζεται δέ νεκρώνεται. Η αγάπη για τή ζωή είναι μιά βιολογικά δοσμένη ποιότητα στον άνθρωπο, τόσο πού μπορούμε νά υποθέσουμε ότι, εκτός από μιά μικρή μειονότητα, μπορεί πάντα νά ξερθει στήν επιφάνεια αν κι αυτό συμβαίνει συνήθως κάτω από ειδικές προσωπικές και ιστορικές συνθήκες. (Μπορεί ώστόσο νά συμβεί τό ίδιο και στήν ψυχαναλυτική διαδικασία). Πραγματικά, ή παρουσία και ή αύξηση τών άντινεκρόφιλων τάσεων είναι ή μόνη έλπίδα πού έχουμε ότι τό μεγάλο πείραμα, ό *Homo Sapiens*, δέν πρόκειται νά άποτύχει. Δέν υπάρχει, πιστεύω, καμιά χώρα όπου οι ευκαιρίες για μιά καινούργια επιβεβαίωση τής ζωής νά είναι μεγαλύτερες, άπ' όσο στήν πió αναπτυγμένη χώρα, τίς Ηνωμένες Πολιτείες, όπου ή έλπίδα ότι περισσότερη «πρόοδος» θά φέρει τήν ευτυχία άποδείχτηκε άταπάτη για τούς περισσότερους από κείνους πού είχαν τήν ευκαιρία νά δοκιμάσουν

τή γεύση τοῦ νέου «παράδεισου». Κανείς δέν ξέρει ἂν θά συμβεῖ μιά τέτοια θεμελιακή ἀλλαγὴ. Οἱ δυνάμεις πού λειτουργοῦν ἐναντίον τῆς εἶναι τρομερές καί δέν ὑπάρχουν περιθώρια γιά αισιοδοξία. Πιστεύω ὅμως πὼς ὑπάρχει κάποιος λόγος γιά ἐλπίδα.

Ἡ Ὑπόθεση τῆς Αἰμομικτικότητας καί τό Οἰδιπόδειο Σύμπλεγμα

Ὅσο ἀφορᾷ τίς συνθήκες πού συντελοῦν στήν ἀνάπτυξη τῆς νεκροφιλίας, ἡ γνώση μας εἶναι ἀκόμα πολύ περιορισμένη καί μόνο ἡ περισσότερη ἐρευνα θά ρίξει καί περισσότερο φῶς στό πρόβλημα. Μποροῦμε ὅμως νά ὑποθέσουμε μέ ἀρκετή σιγουριά πὼς ἓνα ἄψυχο, νεκρόφιλο οἰκογενειακό περιβάλλον θά ἀποτελέσει συχνά παράγοντα γιά τό σχηματισμό νεκροφιλίας (ὅπως καί γιά τό σχηματισμό σχιζοφρενίας). Ἡ ἔλλειψη ζωντανῶν ἐρεθισμάτων, ἡ ἀπουσία ἐλπίδας, καί τό καταστροφικό πνεῦμα τῆς κοινωνίας συνολικά εἶναι πράγματα μεγάλης σημασίας γιά τήν προώθηση τῆς νεκροφιλίας. Πιστεύω ἀκόμα πὼς, πολύ πιθανό, καί γενετικοί παράγοντες παίζουν κάποιο ρόλο στή δημιουργία τῆς νεκροφιλίας.

Στό κεφάλαιο αὐτό θά ἤθελα νά παρουσιάσω μιά ὑπόθεση πού ἀφορᾷ τίς πρῶτες, κατά τή γνώμη μου, ρίζες τῆς νεκροφιλίας, μιά ὑπόθεση πού εἶναι καθαρά φανταστική ἂν καί βασίζεται στήν παρατήρηση ἀρκετῶν περιπτώσεων καί ὑποστηρίζεται ἀπό ἓνα μεγάλο ὕλικό παρμένο ἀπό πεδία τοῦ μύθου καί τῆς θρησκείας. Πιστεύω πὼς ἔχει ἀρκετή σημασία καί ἀξίζει τόν κόπο νά παρουσιασθεῖ, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά θυμόμαστε πάντα τόν καθαρά ὑποθετικό χαρακτήρα τῆς.

Ἡ ὑπόθεση αὐτή μᾶς ὀδηγεῖ σ' ἓνα φαινόμενο πού μέ τήν πρώτη ματιὰ δείχνει πὼς ἔχει μικρὴ σχέση μέ τή νεκροφιλία: τό φαινόμενο τῆς αἰμομιξίας πού μᾶς ἔχει γίνει πιά τόσο οἰκεῖο μέ τή φροῦδική ἔννοια τοῦ οἰδιπόδειου συμπλέγματος. Πρὶν ἀπ' ὅλα ἄς ρίξουμε μιά σύντομη ματιὰ στή φροῦδική ἔννοια γιά νά τή χρησιμοποιήσουμε σάν θεμέλιο σ' ὅσα θ' ἀκολουθήσουν.

Σύμφωνα μέ τήν κλασική ἀντίληψη, ἓνα ἀγοράκι πέντε ἢ

έξη χρονών, διαλέγει τή μητέρα του σάν τό πρώτο αντικείμενο τών σεξουαλικών (φαλλικών) του επιθυμιών («φαλλικό στάδιο»). Μέ δοσμένη τήν οίκογενειακή κατάσταση, αυτό κάνει τόν πατέρα του ένα μισητό ανταγωνιστή. (Οί όρθόδοξοι ψυχαναλυτές έχουν ύπερβάλει πολύ τό μίσος τοῦ άγοριού για τόν πατέρα του. Δηλώσεις τοῦ τύπου: «Όταν πεθάνει ό μπαμπάς θά παντρευτώ τή μαμά» πού άποδίδονται σέ άγοράκια και συχνά παραθέτονται σάν άπόδειξη τών επιθυμιών τους, δέν πρέπει νά παίρνονται κυριολεκτικά έπειδή σ' αυτή τήν ήλικία ό θάνατος δέν είναι ολοκληρωμένη έμπειρία σάν πραγματικότητα αλλά μάλλον σάν ίσοδύναμο τής «άπομάκρυνσης». Έπειτα, άν και υπάρχει κάποιος ανταγωνισμός μέ τόν πατέρα, ή κύρια πηγή τοῦ μεγάλου ανταγωνισμού βρίσκεται στήν εξέγερση τοῦ άγοριού ενάντια στήν πατριαρχική, καταπιεστική έξουσία [E. Fromm, 1951]. Ἡ συμβολή τοῦ «οιδιπόδειου μίσους» στήν καταστροφικότητα είναι κατά τή γνώμη μου πολύ μικρή). Ἀφοῦ δέ μπορεί νά ξεκάνει τόν πατέρα του, αρχίζει νά τόν φοβάται – φοβάται ειδικά ότι ό πατέρας του θά τό εὔνουχίσει. Αὐτός ό «φόβος τοῦ εὔνουχισμού» κάνει τό άγόρι νά παραιτηθεῖ από τίς σεξουαλικές του επιθυμίες για τή μητέρα του.

Σέ μία φυσιολογική εξέλιξη ό γιός μπορεί νά μεταφέρει τό ενδιαφέρον του σέ άλλες γυναίκες, ειδικά όταν έχει φτάσει τήν πλήρη σεξουαλική-γενετική του ανάπτυξη, δηλαδή περίπου στό χρόνο τής εφηβείας. Ξεπερνάει τόν ανταγωνισμό του μέ τόν πατέρα του ταυτίζοντας τόν εαυτό του μαζί του και ιδιαίτερα μέ τίς έντολές και τίς άπαγορεύσεις του. Οί κανόνες τοῦ πατέρα έσωτερικεύονται και γίνονται τό ύπερεγώ τοῦ γιου. Σέ περιπτώσεις παθολογικής εξέλιξης ή σύγκρουση δέ λύνεται μ' αυτό τόν τρόπο. Ὁ γιός δέν παραιτεῖται από τή σεξουαλική του προσκόλλησι στή μητέρα και στή μετέπειτα ζωή του τόν έλκουν οι γυναίκες πού αναπληρώνουν τή λειτουργία τής μητέρας του. Σάν άποτέλεσμα, είναι άνίκανος νά έρωτευτεῖ μία γυναίκα τής ήλικίας του και φοβάται πάντα τόν άπειλητικό πατέρα ή τά ύποκατάστατα τοῦ πατέρα του. Συνήθως περιμένει από τά ύποκατάστατα τής μητέρας του τίς ίδιες ιδιότητες πού τοῦ παρουσίαζε άλλοτε ή μητέρα: άνιδιοτελή άγάπη, προστασία, θαυμασμό, ασφάλεια.

Αὐτός ὁ τύπος τῶν ἀνθρώπων πού εἶναι προσηλωμένοι στή μητέρα εἶναι πολύ γνωστός: συνήθως ἔχουν μεγάλη εὐαισθησία καί «ἀγάπη» ἀλλά εἶναι καί ἄμετρα ναρκισσι-στές. Τό αἶσθημα ὅτι ἔχουν περισσότερη σημασία γιά τή μητέρα τους ἀπ' ὅ,τι ἔχει ὁ πατέρας τους τούς κάνει νά αἰσθάνονται «ὑπέροχοι», καί ἀφοῦ εἶναι ἤδη ὁ «πατέρας» εἶναι πιά ἐνήλικοι καί δέ χρειάζεται νά κάνουν τίποτα στήν πραγματικότητα γιά νά στερεώσουν αὐτή τήν ὑπεροχή τους· εἶναι μεγάλοι ἐπειδή – καί ἐφόσον – ἡ μητέρα (ἢ τό ὑποκατάστατό της) τούς ἀγαπάει ἀποκλειστικά καί μέ ἀνιδιοτέλεια. Σάν ἀποτέλεσμα ρέπουν πρός τήν ὑπερβολική ζήλια – πρέπει νά κρατήσουν τή μοναδική τους θέση – ἐνῶ ταυτόχρονα εἶναι ἀνασφαλεῖς καί ἀγωνιοῦν ὅταν πρόκειται νά ἐκτελέσουν ἕνα πραγματικό ἔργο· ἂν καί ἴσως δέν ἀποτύχουν, ὥστόσο ὅλη τους ἡ πρακτική δέ μπορεῖ νά ἐξισωθεῖ ποτέ μέ τή ναρκισσιστική τους πεποί-θησι γιά τήν ἀνωτερότητά τους (ἐνῶ ταυτόχρονα ἔχουν ἕνα ἀσυνείδητο αἶσθημα τῆς κατωτερότητάς τους ἀπέναντι σ' ὄλους). Ὁ τύπος πού περιέγραψα ἐδῶ ἀποτελεῖ ἀκραία περίπτωση. Ὑπάρχουν πολλοί ἄντρες προσκολλημένοι σίς μητέρες τους, πού ὁ δεσμός τους μέ τή μητέρα εἶναι λιγότερο ἔντονος καί στούς ὁποίους ἡ ναρκισσιστική αὐταπάτη τῆς ἐπιτυχίας εἶναι ἀνάμικτη μέ τίς πραγματικές ἐπιτεύξεις.

Ὁ Freud ὑποστήριξε ὅτι ἡ οὐσία τοῦ συνδέσμου μέ τή μητέρα ἦταν ἡ σεξουαλική ἐλξη πού ἐνωθε γι' αὐτήν τό μικρό ἀγόρι, ἐνῶ τό μίσος γιά τόν πατέρα ἦταν μιά λογική συνέπεια. Οἱ παρατηρήσεις μου στό διάστημα πολλῶν χρόνων τείνουν νά ἐπιβεβαιώσουν τήν πεποίθησή μου ὅτι ἡ σεξουαλική προσκόλλησι στή μητέρα δέν εἶναι γενικά αἰτία ἐνός ἔντονου συναισθηματικοῦ δεσμοῦ. Ἐπειδή ὁ περιορισμένος χώρος δέν ἐπιτρέπει πλήρη ἐξέταση τῶν λόγων γιά τούς ὁποίους ἔχω αὐτή τήν πεποίθησι, ἴσως οἱ παρακάτω παρατηρήσεις βοηθήσουν στό ξεκαθάρισμα μιάς τουλάχιστον πλευρᾶς.

Στή γέννησι, καί γιά κάποιο διάστημα ἔπειτα, ἡ προσκόλλησι τοῦ βρέφους στή μητέρα γίνεται μέσα σ' ἕνα καθάρᾳ ναρκισσιστικό πλαίσιο ἀναφορᾶς (ἂν καί πολύ σύντομα μετά τή γέννησι τό παιδί ἀρχίζει ἤδη νά νιώθει κάποιο ἐνδιαφέρον καί νά ἀντιδρᾷ σέ ἀντικείμενα ἔξω ἀπό

τόν έαυτό του). "Αν καί φυσιολογικά τό βρέφος έχει τή δική του ανεξάρτητη ύπαρξη, ψυχολογικά έξακολουθεί μιά «ένδομήτρια» ζωή από μερικές απόψεις καί σέ όρισμένους βαθμούς. Ζει ακόμα από τή μητέρα: αυτή τό ταΐζει, τό φροντίζει, τό έρεθίζει καί τοῦ δίνει ζεστασιά – σωματική καί συναισθηματική – πού εἶναι προϋπόθεση γιά τήν υγιή ανάπτυξή του. Στή διαδικασία τής παραπέρα εξέλιξης ή προσκόλληση τοῦ βρέφους στή μητέρα του γίνεται πιό ζεστή, πιό προσωπική· ή μητέρα παύει πιά νά εἶναι τό ένδομήτριο σπῆτι του γιά τό όποιο τό παιδί νιώθει θερμή τρυφερότητα. Στή διαδικασία αυτή τό μικρό άγόρι σπάει τό ναρκισιστικό του κέλυφος· αγαπάει τή μητέρα, ακόμα κι αν αυτή ή άγάπη χαρακτηρίζεται πάλι από τήν έλλειψη τής ισότητας καί τής άμοιβαιότητας καί χρωματίζεται από μιά έμφυτη έξάρτηση. Στήν περίοδο πού τό άγόρι άρχίζει ν' άντιδρά σεξουαλικά (στή «φαλλική φάση» τοῦ Freud) τό τρυφερό αἶσθημα γιά τή μητέρα του καταλήγει σέ μιά έρωτική καί σεξουαλική έπιθυμία γι' αυτήν. "Ωστόσο ή σεξουαλική έλξη πού νιώθει γιά τή μητέρα δέν εἶναι συνήθως άποκλειστική. "Όπως αναφέρει καί ό ίδιος ό Freud, γιά παράδειγμα στήν περίπτωση τοῦ μικροῦ Χάνς (1909), ή σεξουαλική έλξη γιά τή μητέρα μπορεί νά παρατηρηθεῖ σέ άγοράκια γύρω στήν ήλικία τῶν πέντε, ένῶ ταυτόχρονα τά ίδια παιδιά νιώθουν μιά ίση έλξη καί γιά κοριτσάκια τής ήλικίας τους. Κι αυτό δέν εἶναι παράξενο· σήμερα εἶναι πιά γεγονός ότι ή σεξουαλική παρόρμηση καθαυτή δέ συνδέεται στενά μέ ένα άντικείμενο αλλά εἶναι μάλλον ρευστή· αυτό πού μπορεί νά κάνει τή σχέση μέ ένα άτομο τόσο έντονη καί διαρκή εἶναι ή συναισθηματική λειτουργία της, δηλαδή ή ικανοποίηση τῶν άναγκῶν τοῦ άλλου ατόμου. Στίς περιπτώσεις εκείνες όπου ή προσήλωση στή μητέρα παραμένει ισχυρή καί μετά τήν έφηβεία καί σ' όλόκληρη τή ζωή, ή αίτία βρίσκεται στή δύναμη τοῦ συναισθηματικοῦ δεσμοῦ πρὸς τή μητέρα. "Ο δεσμός αυτός εἶναι τόσο έντονος έπειδή άντιπροσωπεύει μιά από τίς βασικές λύσεις στήν ύπαρξιακή κατάσταση τοῦ ανθρώπου: τήν έπιθυμία νά ξαναγυρίσει στόν «παράδεισο» όπου οἱ ύπαρξιακοί διχασμοί εἶναι ακόμα άνύπαρκτοι – όπου ό άνθρωπος μπορεί νά ζήσει χωρίς άντεπίγνωση, χωρίς δουλιά, χωρίς θάσανα, σέ άρμονία μέ τή φύση, τόν έαυτό του καί

τό ταίρι του. Μέ τή νέα διάσταση τής επίγνωσης (Τό Δέντρο τής Γνώσεως τοῦ Καλοῦ καί τοῦ Κακοῦ), δημιουργεῖται ἡ σύγκρουση καί ὁ ἄνθρωπος εἶναι πιά καταραμένος. Ὁ ἄνθρωπος διώχεται ἀπό τόν παράδεισο καί τοῦ ἀπαγορεύουν νά ἐπιστρέψει. Δέν εἶναι τάχα ἐκπληκτικό πού δέ χάνει ποτέ τήν ἐπιθυμία του νά γυρίσει πίσω, ἀκόμα κι ὅταν «ξέρει» πώς δέ μπορεῖ νά τό κάνει ἐπειδή φέρει τό βαρῦ φορτίο τοῦ ὅτι εἶναι ἄνθρωπος; Ἡ αἰμομικτική σχέση μέ τή μητέρα εἶναι τό πιό κοντινό ὑποκατάστατο τής ζωῆς του στόν παράδεισο – ὁ ὅρος «αἰμομικτική» δέ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μέ τή βασικά σεξουαλική ἀλλά μέ τή συναισθηματική σημασία του – καί τό γεγονός αὐτό ἐξηγεῖ γιατί ὁ δεσμός μέ τή μητέρα εἶναι τόσο οἰκουμενικός καί τόσο δυνατός.

Στήν πραγματικότητα ὁ δεσμός μέ τή μητέρα δέν εἶναι μόνο πρόβλημα στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου· συνδέεται ταυτόχρονα καί μέ μιά ἀπό τίς πιό δυνατές ἀνθρώπινες ἐπιθυμίες: τήν ἐπιθυμία τής ἄνευ ὄρων ἀγάπης – πού δέ χρειάζεται νά τήν ἀποκτήσει ὄντας «καλός» καί πού δέ μπορεῖ νά τή χάσει ποτέ ἂν ἀμαρτήσῃ – τήν ἐπιθυμία ἀρμονίας καί ἐνότητας. Ἡ ἐπιθυμία αὐτή ἔχει δανείσει τήν ἐνεργητικότητά της στό μεσαιανισμό τῶν θρησκευτικῶν μορφῶν, ὅπου τή διατύπωσαν οἱ προφῆτες, καί στήν κοσμική της μορφή στό ὄραμα τοῦ Ματθ γιά τό σοσιαλισμό. Ἡ φυσιογνωμία τής μητέρας πού ἀγαπάει ὅλο τόν κόσμο ἀντικαθίσταται – ὅσο ὁ ἄνθρωπος γίνεται περισσότερο ἀνεξάρτητος – ἀπό τήν «ἀδελφοσύνη τῶν ἀνθρώπων». Ἐρμηνεύοντας αὐτό τό δεσμό ἀπό καθαρά σεξουαλική σκοπιά, ὁ Freud περιόρισε πολύ τή σημασία τής ἀνακάλυψης του σχετικά μέ τή σπουδαιότητα τῶν αἰμομικτικῶν ἐπιθυμιῶν.

Ἡ σεξουαλική ἔλξη πού νιώθει τό ἀγόρι γιά τή μητέρα εἶναι καθαρῆ ἕνα θετικό σημεῖο. Δείχνει πώς ἡ μητέρα ἔχει γίνει ἕνα ἄτομο, μιά γυναίκα, καί πώς τό ἀγόρι εἶναι ἤδη ἕνας μικρός ἄντρας. Ἡ ἰδιαίτερη ἔνταση τής σεξουαλικῆς ἔλξης πού θρῖσκουμε σέ μερικές περιπτώσεις μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ἄμυνα ἀπέναντι σέ μιά θρεφική παθητική ἐξάρτηση. Στίς περιπτώσεις ἐκείνες ὅπου ὁ αἰμομικτικός δεσμός μέ τή μητέρα δέ διαλύεται στήν ἐποχή τής

ἐφηβείας²⁹ καὶ διαρκεῖ μιά δλόκληρη ζωὴ, ἔχουμε νά κά-
νουμε μέ μιά νευρωτικὴ ἐξέλιξη· τὸ ἄρσενικό μένει ἐξαρ-
τημένο ἀπὸ τὴ μητέρα ἢ τὰ ὑποκατάστατά της, χρειάζεται
ἀγάπη ἄνευ ὄρων, φοβᾶται τίς γυναῖκες καὶ εἶναι περισσό-
τερο παιδί. Μιά τέτοια ἐξέλιξη προκαλεῖται συχνά ἀπὸ τὴ
μητέρα πού γιὰ διάφορους λόγους – ἔλλειψη ἀγάπης γιὰ
τόν ἄντρα της ἢ ναρκισσιστικὴ περηφάνια γιὰ τὸ γιό της ἢ
γιὰ τὸ ἀπόκτημα πού λέγεται γιός της – νιώθει ὑπερβο-
λική ἔλξη γιὰ τὸ μικρὸ ἀγόρι καὶ μέ πολλοὺς καὶ διάφο-
ρους τρόπους (ὑπερβολικὴ προστατευτικότητά, θαυμασμός
κλπ.) τὸ κάνει νά προσκολληθεῖ ὑπερβολικά σ' αὐτήν.³⁰

Αὐτὸ τὸ θεομὸ ἐρωτικὸ καὶ συχνά σεξουαλικὸ δεσμὸ μέ
τὴ μητέρα ἐννοοῦσε ὁ Freud ὅταν περιέγραφε τὸ οἰδιπό-
δειο σύμπλεγμα. "Ἄν καὶ ὁ τύπος αὐτὸς τῆς αἰμομικτικῆς
ἐλξης εἶναι ὁ συχνότερος, ὑπάρχει κι ἓνα ἄλλο, λιγότερο
συχνό, εἶδος αἰμομικτικῆς προσκόλλησης πού ἔχει πολὺ
διαφορετικὴ ποιότητα καὶ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ κακοήθης
μορφή. Πρόκειται γιὰ τὸν τύπο τῆς σεξουαλικῆς προσκόλ-
λησης πού, σύμφωνα μέ τὴν ὑπόθεσή μου, σχετίζεται μέ τὴ
νεκροφιλία – καὶ οὐσιαστικά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μιά ἀπὸ
τίς ρίζες της.

Μιλῶ γιὰ τὰ παιδιά στὰ ὁποῖα κανένας συναισθηματι-
κὸς δεσμὸς μέ τὴ μητέρα δέ γεννιέται γιὰ νά σπάσει τὸ
κέλυφος τῆς αὐτιστικῆς αὐτάρκειάς τους. Ἔχουμε δεῖ ἤδη
τίς ἀκραίες μορφές αὐτῆς τῆς αὐτάρκειας στὴν περίπτωση
τῶν αὐτιστικῶν παιδιῶν.³¹ Τὰ παιδιά αὐτὰ δέ σπάζουν

29. Οἱ τελετές τῆς μύησης ἔχουν σάν λειτουργία τους νά σπάσουν αὐτὸ τὸ
δεσμὸ καὶ νά σημαδέψουν τὴ μετάβαση στὴ ζωὴ τοῦ ἐνήλικου.

30. Ὁ Freud, ἔχοντας ἀπόλυτο σεβασμὸ στὶς συμβατικότητες τῆς ἀστικῆς
ζωῆς, πίστευε συστηματικά πὼς οἱ γονεῖς τῶν παιδιῶν πού θεράπευε δέν
ἦταν δυνατό νά ἔχουν βλάβει τὸ παιδί. "Ὅλα, ἀκόμα καὶ οἱ αἰμομικτικῆς
ἐπιθυμίες, θεωροῦνταν μέρος τῆς ἀχαλίνωτης φαντασίας τοῦ βρέφους.
Πρβ. E. Fromm (1970δ). Τὸ κείμενο αὐτὸ βασίζεται σὲ μιά συζήτηση πού
ἔγινε στὸ Μεξικανικὸ Ψυχαναλυτικὸ Ἰνστιτοῦτο ἀπὸ μιά ομάδα ὅπου,
ἐκτός ἀπὸ τὸν συγγραφέα, συμμετεῖχαν οἱ δόκτορες F. Narváez Manzano,
Victor F. Saavedra Mancera, L. Santarelli Carmelo, J. Silva García καὶ E.
Zajur Dip.

31. Πρβ. E. Bleuler (1951)· H. S. Sullivan (1953)· M. S. Mahler καὶ B. J.
Gosliner (1955)· L. Bender (1927)· M. R. Green καὶ D. E. Schecter
(1957).

ποτέ τό κέλυφος τοῦ ναρκισσισμοῦ τους: δέν αἰσθάνονται ποτέ τή μητέρα σάν ἀντικείμενο ἀγάπης· δέ δημιουργοῦν ποτέ συναισθηματική προσκόλληση σέ ἄλλους ἀλλά μᾶλλον τοὺς ἀντιμετωπίζουν σάν ἄψυχα ἀντικείμενα καί παρουσιάζουν συχνά ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά μηχανικά πράγματα.

Τά αὐτιστικά παιδιά ἀποτελοῦν τόν ἕνα πόλο αὐτῆς τῆς συνέχειας – στόν ἀντίθετο πόλο μποροῦμε νά τοποθετήσουμε τά παιδιά πού ἡ ἀγάπη τους γιά τή μητέρα καί γιά τοὺς ἄλλους εἶναι ἀπόλυτα ἀναπτυγμένη. Φαίνεται δικαιολογημένο νά ὑποθέσουμε ὅτι βρισκουμε σ' αὐτή τήν περίπτωση παιδιά πού δέν εἶναι αὐτιστικά ἀλλά δέν ἀπέχουν καί πολύ ἀπό τό νά γίνουν, καί πού ἐμφανίζουν τά χαρακτηριστικά τῶν αὐτιστικῶν παιδιῶν μέ λιγότερο ἔντονο τρόπο. Γεννιέται τότε τό ἐρώτημα: Τί γίνεται ἡ αἰμομικτική προσκόλληση στή μητέρα σέ τέτοια αὐτιστικά ἢ περίπου αὐτιστικά βρέφη;

Φαίνεται πώς τά βρέφη αὐτά δέν ἀναπτύσσουν ποτέ θερμά ἐρωτικά καί, ἀργότερα, σεξουαλικά αἰσθήματα γιά τή μητέρα καί ποτέ δέ νιώθουν τήν ἐπιθυμία νά βρισκονται κοντά της. Ἀργότερα δέν ἐρωτεύονται ὑποκατάστατα τῆς μητέρας. Γι' αὐτά ἡ μητέρα εἶναι ἕνα σύμβολο: ἕνα φάντασμα κι ὄχι πραγματικός ἄνθρωπος. Εἶναι σύμβολο τῆς γῆς, τοῦ σπιτιοῦ, τοῦ αἵματος, τῆς φυλῆς, τοῦ ἔθνους, τοῦ βαθύτερου ἐδάφους ἀπό τό ὁποῖο προέρχεται ἡ ζωή καί στό ὁποῖο ἐπιστρέφει. Εἶναι ὅμως ἀκόμα σύμβολο τοῦ χάους καί τοῦ θανάτου· δέν εἶναι ἡ ζωοδότρα μητέρα ἀλλά ἡ μητέρα πού δίνει τό θάνατο· ἡ ἀγκαλιά της εἶναι θάνατος, ἡ μήτρα της τάφος. Ἡ ἔλξη γιά τή μητέρα-θάνατο δέ μπορεῖ νά εἶναι τρυφερότητα ἢ ἀγάπη· δέν εἶναι ἔλξη μέ τήν κοινή ψυχολογική ἔννοια, πού σημαίνει κάτι ζεστό καί εὐχάριστο, ἀλλά ἡ αἴσθηση μέ τήν ὁποία μιλάμε γιά τή μαγνητική ἔλξη ἢ γιά τήν ἔλξη τῆς βαρύτητας. Τό ἄτομο πού συνδέεται μέ τή μητέρα μέ κακοήθεις αἰμομικτικούς δεσμούς παραμένει ναρκισσιστικό, ψυχρό, ἀνεκφραστο· ἔλκεται ἀπό τή μητέρα ὅπως τό σίδηρο ἀπό τό μαγνήτη· ἡ μητέρα εἶναι ὠκεανός πού γυρεύει νά πνιγεῖ μέσα της.³² εἶναι τό χῶμα πού μέσα του θέλει νά θαφτεῖ.

32. Εἶδα πολλούς ἀπ' αὐτούς τοὺς ἀσθενεῖς μέ τίς αἰμομικτικές τάσεις, νά

Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης φαίνεται νά 'ναι ἡ ἀφόρητη ναρκισσιστική μοναξιά. Ἄν δέν ὑπάρχει τρόπος συνδέσμου μέ τή μητέρα ἢ μέ τά ὑποκατάστατά της μέ ζεστούς, ἀπολαυστικούς δεσμούς, τότε ἡ σχέση μαζί της καί μ' ὀλόκληρο τόν κόσμο πρέπει νά γίνει ἡ τελική ἔνωση μέ τό θάνατο.

Ὁ διπλός ρόλος τῆς μητέρας σάν θεᾶς τῆς δημιουργίας καί θεᾶς τῆς καταστροφῆς τεκμηριώνεται ἀπό πάμπολλους μύθους καί θρησκευτικές ἰδέες. Ἡ ἴδια γή ἀπό τήν ὁποία πλάστηκε ὁ ἄνθρωπος, ἡ μήτρα ἀπ' τήν ὁποία γεννιοῦνται τά φυτά καί τά δέντρα, εἶναι τό μέρος ὅπου ἐπιστρέφει τό σῶμα· ἡ μήτρα τῆς μητέρας γῆς γίνεται τάφος. Ἐνα κλασικό παράδειγμα αὐτῆς τῆς διπρόσωπης μητέρας θεᾶς βρισκουμε στήν Ἰνδική θεά Κάλι, πού δίνει τή ζωή καί τήν καταστρέφει. Ὑπάρχουν ἐπίσης θεές τῆς νεολιθικῆς περιόδου μέ δύο πρόσωπα. Θά χρειαζόταν πολύς χώρος γιά ν' ἀπαριθμήσουμε τά πάμπολλα παραδείγματα σχετικά μέ τό διπλό ρόλο τῆς μητέρας θεᾶς. Θά πρέπει ὅμως ν' ἀναφέρουμε ἕνα ἀκόμα στοιχεῖο πού παρουσιάζει τήν ἴδια διπλή λειτουργία τῆς μητέρας: τό διπλό πρόσωπο τῆς μητέρας στά ὄνειρα. Ἄν κι ἡ μητέρα ἐμφανίζεται συχνά στά ὄνειρα καλή καί γεμάτη ἀγάπη, στά ὄνειρα πολλῶν ἀτόμων συμβολίζεται σάν ἐπικίνδυνο φίδι, σάν ἄγριο ζῶο – λιοντάρι, τίγρη, ὕαινα. Κλινικά ἀνακάλυψα ὅτι ὁ φόβος γιά τήν καταστροφική μητέρα εἶναι πολύ πιό ἔντονος ἀπό τό φόβο γιά τόν τιμωρό, εὐνοχιστή πατέρα. Φαίνεται ἀκόμα πῶς ὁ φόβος πού προέρχεται ἀπό τόν πατέρα μπορεῖ ν' ἀπομακρυνθεῖ μέ τήν ὑπακοή· δέν ὑπάρχει ὅμως καμιά προστασία ἀπό τήν καταστροφικότητα τῆς μητέρας· ἡ ἀγάπη της δέ μπορεῖ νά κερδηθεῖ, ἀφοῦ εἶναι ἀνιδιοτελής· τό μίσος της δέ μπορεῖ ν' ἀποφευχθεῖ ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν «αἰτίες» γι' αὐτό. Ἡ ἀγάπη της εἶναι χάρη, τό μίσος της κατάρα.

Συμπερασματικά μποροῦμε νά ποῦμε πῶς ἡ καλοήθης αἰμομικτικότητα εἶναι καθαντή ἕνα φυσιολογικό μεταβατικό στάδιο ἐξέλιξης, ἐνῶ ἡ κακοήθης αἰμομικτικότητα εἶναι παθολογικό φαινόμενο πού συμβαίνει ὅταν ὀρισμένες συνθήκες ἐμποδίζουν τήν ἀνάπτυξη φυσιολογικῶν αἰμομι-

ἐπιθυμοῦν ἔντονα νά πνιγοῦν στόν ὠκεανό, πού συχνά συμβολίζει τή μητέρα.

κτικῶν δεσμῶν. Ὑποθετικά θεωρῶ πῶς αὐτή ἡ τελευταία εἶναι μιά ἀπό τίς πρώτες ρίζες – ἂν ὄχι ἡ ρίζα – τῆς νεκροφιλίας.

Σημασία ἔχει νά μήν ὑπεραπλουστεύουμε τά πράγματα. Αὐτή ἡ αἰμομικτική ἔλξη γιά τό θάνατο, ὅπου ὑπάρχει, εἶναι ἓνα πάθος σύγκρουσης μέ ὄλες τίς ἄλλες παρορμήσεις πού παλεύουν γιά τή διατήρηση τῆς ζωῆς. Γιαυτό ἀκριβῶς δουλεύει στά σκοτεινά καί εἶναι συνήθως δλότελα ἀσυνείδητη. Τό ἄτομο πού ἔχει αὐτή τήν κακοήθη αἰμομικτικότητα θά προσπαθήσει νά συνδεθεῖ μέ τούς ἀνθρώπους μέ λιγότερο καταστροφικούς δεσμούς, ὅπως εἶναι ὁ σαδιστικός ἔλεγχος πάνω στούς ἄλλους ἢ ἡ ἱκανοποίηση τοῦ ναρκισσιμοῦ ὅταν κερδίζει ἀπεριόριστο θαυμασμό. "Ἄν ἡ ζωή του τοῦ προσφέρει τέτοιες σχετικά ἱκανοποιητικές λύσεις, ὅπως εἶναι ἡ ἐπαγγελματική ἐπιτυχία, τό κύρος κλπ., ἴσως ἡ καταστροφικότητα αὐτή νά μήν ἐκφραστεῖ ποτέ ἀνοιχτά. "Ἄν ὅμως δοκιμάσει ἀποτυχίες, τότε οἱ κακοήθεις τάσεις θά ἐρθουν στό προσκήνιο καί ὁ πόθος τῆς καταστροφῆς – τοῦ ἑαυτοῦ του ἢ τῶν ἄλλων – θά κυριαρχήσει.

"Ἄν καί ξέρουμε πάρα πολλά γιά τούς παράγοντες πού προκαλοῦν τήν κακοήθη αἰμομικτικότητα, ξέρουμε λίγα γιά τίς συνθήκες πού εὐθύνονται γιά τό βρεφικό αὐτισμό καί, κατά συνέπεια, γιά τήν κακοήθη αἰμομικτικότητα. Τό μόνο πού μᾶς μένει εἶναι νά κάνουμε κάποιους συλλογισμούς σέ διάφορες κατευθύνσεις. Δέ μποροῦμε βέβαια ν' ἀποφύγουμε τήν ὑπόθεση ὅτι ἐδῶ πρέπει νά συμμετέχουν γενετικοί παράγοντες· φυσικά δέν ἀναφέρομαι στά γονίδια πού εὐθύνονται γι' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν αἰμομικτικότητα, ἀλλά στή γενετικά δοσμένη προδιάθεση τοῦ παιδιοῦ γιά ψυχρότητα, πού μπορεῖ μέ τή σειρά της νά εὐθύνεται γιά τήν ἀποτυχία του νά ἀναπτύξει μιά θερμή προσκόλληση στή μητέρα του. Θά περιμέναμε νά βροῦμε μιά δεύτερη προϋπόθεση στό χαρακτήρα τῆς μητέρας. "Ἄν καί αὐτή εἶναι ἓνα ψυχρό, ἀπωθητικό, νεκρόφιλο ἄτομο, τότε θά δυσκολέψει τό παιδί νά ἀναπτύξει μιά θερμή καί τρυφερή σχέση μαζί της. Πρέπει ὡστόσο νά λάβουμε ὑπόψη ὅτι δέ μποροῦμε νά δοῦμε ξεχωριστά τή μητέρα καί τό παιδί, παρά μόνο στή διαδικασία τῆς ἀλληλεπίδρασής τους. "Ἐνα βρέφος μέ ἰσχυρή προδιάθεση γιά στοργή εἶτε

θά προκαλέσει αλλαγή στή στάση τῆς μητέρας του ἢ θά προσκολληθεῖ ἔντονα σ' ἓνα ὑποκατάστατό της: τῆ γιαγιά ἢ τόν παππού, ἓνα μεγαλύτερο ἀδερφό ἢ ὁποιο ἄλλο πρόσωπο ἔχει μπροστά του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἓνα ψυχρό παιδί μπορεῖ νά ἐπηρεαστεῖ καί ν' ἀλλάξει σέ κάποιο βαθμό ἀπό μιὰ μητέρα πού ἔχει παραπάνω ἀπό τό μέσο ὄρο τρυφερότητας καί φροντίδας. Εἶναι δύσκολο μερικές φορές νά ξεχωρίσουμε τή βασική ψυχρότητα τῆς μητέρας ἀπέναντι στό παιδί, ὅταν εἶναι συγκαλυμμένη ἀπό τά συμβατικά χαρακτηριστικά μᾶς γλυκιᾶς καί στοργικῆς μητέρας.

Μιά τρίτη δυνατότητα ἀποτελοῦν οἱ τραυματικές ἐμπειρίες στά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ, πού δημιουργοῦν πραγματικό μίσος καί ἀπόρριψη σέ τέτοιο βαθμό, πού τό παιδί «παγώνει» κι ἔτσι ἀναπτύσσεται κακοήθης αἰμομικτικότητα. Πρέπει νά εἴμαστε πάντα ἔτοιμοι ν' ἀνιχνεύσουμε τέτοιες πιθανότητες. Ψάχνοντας ὁμως γιά τραυματικές ἐμπειρίες πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε καλά μέσα μας πῶς θά τίς συναντήσουμε μᾶλλον σάν ἐξαιρέσεις.³³

Αὐτή ἡ ὑπόθεση, πού ἀφορᾷ τήν κακοήθη αἰμομικτικότητα καί τό ρόλο της σάν ρίζας τῆς νεκροφιλίας, χρειάζεται περισσότερο μελέτη.³⁴ Στό ἐπόμενο κεφάλαιο ἡ ἀνάλυση τοῦ Hitler θά μᾶς δώσει ἓνα παράδειγμα αἰμομικτικῆς προσήλωσης στή μητέρα, πού οἱ ἰδιομορφίες της μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν καλύτερα στή βάση αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης.

33. Στά βιβλία πού ἀναφέραμε παραπάνω παρουσιάζονται μερικές πολύτιμες ὑποθέσεις γιά τίς αἰτίες ἀνάπτυξης τοῦ αὐτισμοῦ καί τῆς πρώιμης σχιζοφρενίας, σάν ἀμυντική λειτουργία ἀπέναντι σέ μιὰ ἀυταρχική μητέρα. Ὁ χώρος δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά ἐξετάσουμε αὐτές τίς ἐξαιρετικά περίπλοκες ὑποθέσεις.

34. Σχεδιάζω νά γράψω ἓνα μεγαλύτερο βιβλίο ὅπου θά παρουσιάσω μέ ντοκουμέντα αὐτά πού θίγονται ἐδῶ μέ μεγάλη συντομία.

Ἡ Σχέση τῶν Φροϋδικῶν Ἐνοτίκτων τῆς Ζωῆς καί τοῦ Θανάτου μέ τή Βιοφιλία καί τή Νεκροφιλία

Γιά νά κλείσουμε τήν ἐξέταση τῆς νεκροφιλίας, ἴσως θά βοηθοῦσε νά παρουσιάσω ἕνα σύντομο διάγραμμα τῆς σχέσης αὐτῆς τῆς ἔννοιας μέ τίς ἔννοιες τοῦ Freud γιά τό ἔνστικτο τοῦ θανάτου καί τό ἔνστικτο τῆς ζωῆς (Ἔρωτα). Ὁ Ἔρωσ προσπαθεῖ νά συνδυάσει ὀργανικές ὑποστάσεις σέ ἀκόμα μεγαλύτερες μονάδες, ἐνῶ τό ἔνστικτο τοῦ θανάτου προσπαθεῖ νά ἀποχωρίσει καί νά διαμελίσει τίς ζωντανές δομές. Ἡ σχέση τοῦ ἔνστικτοῦ τοῦ θανάτου μέ τή νεκροφιλία δέ χρειάζεται νομίζω περισσότερη ἐξήγηση. Γιά νά φωτίσω ὅμως τή σχέση ἀνάμεσα στό ἔνστικτο τῆς ζωῆς καί τή βιοφιλία θά χρειαστεῖ νά ἐξηγήσω σύντομα τήν τελευταία.

Ἡ βιοφιλία εἶναι ἡ παθιασμένη ἀγάπη γιά τή ζωή καί γιά καθετί ζωντανό· εἶναι ἡ ἐπιθυμία γιά ἀνάπτυξη, ἄσχετο ἂν ἀφορᾷ ἕνα ἄτομο, ἕνα φυτό, μιά ἰδέα ἢ μιά κοινωνική ομάδα. Τό βιόφιλο ἄτομο προτιμᾷ νά δημιουργεῖ κι ὄχι νά ἀναστέλλει. Μπορεῖ νά ἀμφισβητεῖ καί νά προτιμᾷ νά βλέπει κάτι καινούργιο ἀντί γιά τήν ἐπιβεβαίωση τοῦ παλιοῦ. Ἀγαπάει τήν περιπέτεια τῆς ζωῆς περισσότερο ἀπό τή σιγουριά. Βλέπει τό ὅλο καί ὄχι τά μέρη του, τή σύνθεση κι ὄχι τή συνάθροιση. Θέλει νά διαπλάσει καί νά ἐπηρεάσει μέ τήν ἀγάπη, τή λογική καί τόν παραδειγματισμό· ὄχι μέ τή βία, κομματιάζοντας τά πράγματα, μέ τό γραφειοκρατικό τρόπο τοῦ διοικητή. Ἀκριβῶς ἐπειδή ἀπολαμβάνει τή ζωή καί ὅλες τίς ἐκδηλώσεις της, δέν εἶναι παθιασμένος καταναλωτής τῆς τυποποιημένης «διέγερσης».

Ἡ βιοφιλική ἠθική ἔχει τή δική της ἀρχή τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ. Καλό εἶναι ὅτιδήποτε ἐξυπηρετεῖ τή ζωή· κακό ὅ,τι ἐξυπηρετεῖ τό θάνατο. Τό καλό εἶναι ὁ σεβασμός γιά τή ζωή,³⁵ γιά ὅλα ὅσα βοηθοῦν τή ζωή, τήν ἀνάπτυξη, τήν ἐξέλιξη. Κακό εἶναι ὅ,τι ἀνακόπτει τή ζωή, τή ρηχαίνει, τήν κομματιάζει.

35. Αὐτή εἶναι καί ἡ βασική θέση τοῦ Albert Schweitzer, ἑνός ἀπό τοὺς μεγάλους ἐκπρόσωπους τῆς ἀγάπης γιά τή ζωή.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στήν ἔννοια τοῦ Freud καί σ' αὐτήν πού παρουσιάσαμε ἐδῶ δέ βρίσκεται στήν οὐσία τους ἀλλά στό γεγονός ὅτι μέ τήν ἔννοια τοῦ Freud καί οἱ δύο τάσεις ἔχουν ἴση ἔκταση, εἶναι καί οἱ δύο βιολογικά δοσμένες. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ βιοφιλία νοεῖται σάν κάτι πού ἀναφέρεται σέ μιά βιολογικά φυσιολογική παρόρμηση, ἐνῶ ἡ νεκροφιλία νοεῖται σάν ψυχοπαθολογικό φαινόμενο. Αὐτή ἡ τελευταία προκύπτει ἀναγκαστικά σάν ἀποτέλεσμα τῆς κομμένης ἀνάπτυξης, τῆς φυσικῆς «ἀναπηρίας». Εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ζωῆς πού δέν ἔχει ζήσει τό ἄτομο, τῆς ἀποτυχίας του νά φτάσει σ' ἕνα ὀρισμένο στάδιο πέρα ἀπό τό ναρκισσιμό καί τήν ἀδιαφορία. Ἡ καταστροφικότητα δέν εἶναι παράλληλη ἀλλά ἐναλλακτική λύση τῆς νεκροφιλίας. Ἡ ἀγάπη τῆς ζωῆς ἢ ἡ ἀγάπη τοῦ θανάτου εἶναι τό θεμελιακό δίλημμα πού ἀντιμετωπίζει κάθε ἀνθρώπινο πλάσμα. Ἡ νεκροφιλία μεγαλώνει ὅσο ἀνακόπτεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιοφιλίας. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι βιολογικά προικισμένος μέ τήν ἰκανότητα τῆς βιοφιλίας, ἀλλά ψυχολογικά διαθέτει καί τή δυνατότητα τῆς νεκροφιλίας σάν ἐναλλακτική λύση.

Ἡ ψυχική ἀνάγκη γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς νεκροφιλίας σάν ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀναπηρίας πρέπει νά νοηθεῖ σέ ἀναφορὰ μέ τήν ὑπαρξιακή κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τήν ἐξετάσαμε παραπάνω. Ἄν ὁ ἄνθρωπος δέ μπορεῖ νά δημιουργήσει τίποτα οὔτε νά συγκινήσει κανέναν, ἂν δέ μπορεῖ νά ξεφύγει ἀπό τή φυλακή τοῦ καθολικοῦ του ναρκισσιμοῦ, μπορεῖ νά γλιτώσει ἀπό τήν ἀφόρητη αἴσθηση τῆς ζωτικῆς του ἀδυναμίας καί τῆς μηδαμινότητάς του μόνο ἂν ἐπιβεβαιώσει τόν ἑαυτό του στήν πράξη τῆς καταστροφῆς τῆς ζωῆς πού εἶναι ἀνίκανος νά δημιουργήσει. Ἐδῶ δέ χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια, ὑπομονή καί φροντίδα· γιά τήν καταστροφή τό μόνο πού χρειάζεται εἶναι δυνατά χέρια, κι ἕνα μαχαίρι ἢ πιστόλι.³⁶

36. Ὅπως δείχνω διεξοδικά στήν ἐξέταση τῆς φροϋδικῆς θεωρίας τῆς ἐπιθετικότητας στό Παράρτημα, ἀλλάζοντας τίς παλιότερες ἔννοιές του μέ τή νέα πόλωση: Ἐρως - ἔνστικτο τοῦ θανάτου, ὁ Freud ἄλλαξε στήν πραγματικότητα δλόκληρη τήν ἔννοια τοῦ ἐνστικτοῦ. Στήν παλιότερη μορφή ἡ σεξουαλικότητα ἦταν μιά φυσιολογική, μηχανιστική ἔννοια πού προκαλοῦνταν ἀπό τή διέγερση ὀρισμένων ἐρωτογενῶν ζωνῶν καί ἡ ἰκανοποίησή της ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση τῆς ἔντασης πού δημιουργοῦνταν ἀπό

Κλινικές-Μεθοδολογικές Ἀρχές

Θά κλείσω τήν ἐξέταση τῆς νεκροφιλίας μέ μερικές γενικές κλινικές καί μεθοδολογικές παρατηρήσεις.

1. Ἡ παρουσία ἑνός ἢ δύο γνωρισμάτων δέν ἀρκεῖ γιά τή διάγνωση τοῦ νεκρόφιλου χαρακτήρα. Κι αὐτό γιά διάφορους λόγους. Μερικές φορές μιά συγκεκριμένη συμπεριφορά πού φαίνεται νά δηλώνει νεκροφιλία μπορεῖ νά μήν εἶναι γνώρισμα τοῦ χαρακτήρα ἀλλά νά ὀφείλεται στήν πολιτιστική παράδοση ἢ σέ ἄλλους παρόμοιους παράγοντες.

2. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά δέν εἶναι ἀνάγκη νά βροῦμε συγκεντρωμένα ὅλα τά νεκρόφιλα χαρακτηριστικά γιά νά κάνουμε τή διάγνωση. Ὑπάρχουν πολλοί παράγοντες, προσωπικοί καί πολιτιστικοί, πού εὐθύνονται γι' αὐτή τήν ἀνισότιτα· ἐπιπλέον, μερικά νεκρόφιλα γνωρίσματα μπορεῖ νά μήν ἀνακαλυφθοῦν σέ ἀνθρώπους πού ξέρουν νά τά κρύβουν καλά.

3. Ἐχει ἰδιαίτερη σημασία νά καταλάβουμε πώς μόνο μιά σχετικά μικρή μειοψηφία εἶναι ἀπόλυτα νεκρόφιλη· μποροῦμε νά θεωρήσουμε τούς ἀνθρώπους αὐτούς σάν σοβαρές παθολογικές καταστάσεις καί νά ἀναζητήσουμε μιά γενετική προδιάθεση τῆς ἀρρώστιας τους. Ὅπως συμβαίνει ὅμως στή βιολογική περιοχῆ, ἡ μεγάλη πλειονότητα δέν εἶναι στερημένη ἀπό μερικές, ἔστω καί ἀσθενικές, διόφιλες τάσεις. Ἀνάμεσά τους θά ὑπάρχει σίγουρα κάποιο ποσο-

τήν αὐξημένη διέγερση. Ἀντίθετα, τά ἔνστικτα τοῦ θανάτου καί τῆς ζωῆς δέν ἀφοροῦν καμιά ὀρισμένη ζώνη τοῦ σώματος· τούς λείπει ὁ ρυθμικός χαρακτήρας τοῦ τύπου ἔνταση → ὕφεση → ἔνταση· συλλαμβάνονται σέ βιολογική, βιταλιστική βάση. Ὁ Freud δέν προσπάθησε ποτέ νά γεφυρώσει τό χάσμα ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο ἔννοιες· ἡ ἐνότητά τους διατηρήθηκε ἀπό τήν ἀποψη τῆς σημασίας μέ τήν ἐξίσωση: ζῶν=ἔρωσ=σεξουαλικότητα (λίμπιντο). Στήν ὑπόθεση πού προτείνουμε ἔδω, οἱ δύο φάσεις τῆς φροϋδικῆς θεωρίας ἐνώνονται μέ τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ νεκροφιλία εἶναι ἡ κακοήθης μορφή τοῦ πρωκτοερωτικοῦ χαρακτήρα καί ἡ διοφιλία ἡ ἀπόλυτα ἀναπτυγμένη μορφή τοῦ «γενετήσιου» χαρακτήρα. Φυσικά δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πώς χρησιμοποιώντας τίς ἔννοιες «πρωκτοερωτικός» (ἀποθησαυριστικός) καί «γενετήσιος» (παραγωγικός) χαρακτήρας, διατηρῶ τήν κλινική περιγραφή τοῦ Freud ἀλλά ἐγκαταλείπω τήν ἔννοια τῶν φυσιολογικῶν ριζῶν αὐτῶν τῶν παθῶν.

στό άνθρωπων πού ή νεκροφιλία τους είναι τόσο ισχυρή, ώστε δικαιολογημένα θά τούς ονομάζαμε νεκρόφιλους. 'Ωστόσο είναι μεγάλος ό αριθμός εκείνων στους όποιους βρίσκουμε νεκρόφιλες μαζί μέ βιόφιλες τάσεις, αρκετά ισχυρές ώστε νά δημιουργήσουν μιά έσωτερική σύγκρουση πού αποδείχεται εξαιρετικά παραγωγική. Τό αποτέλεσμα αὐτῆς τῆς σύγκρουσης γιά τά κίνητρα τοῦ ατόμου εξαρτιέται από πολλές μεταβλητές. Πρίν απ' όλα από τή σχετική δύναμη κάθε τάσης· δεύτερο, από τήν παρουσία κοινωνικών συνθηκών πού ἐνισχύουν μία από τίς δύο κατευθύνσεις· ἐπιπλέον από ιδιαίτερα γεγονότα στή ζωή τοῦ ατόμου πού μποροῦν νά τό κάνουν νά κλίνει πρὸς τή μιά ἢ τήν ἄλλη κατεύθυνση. Ἔρχονται ἔπειτα οἱ ἄνθρωποι πού είναι τόσο ισχυρά βιόφιλοι, ὥστε οἱ νεκρόφιλες παρορμήσεις τους καταστέλλονται ἢ ἀπωθοῦνται εὐκολα, ἢ χρησιμεύουν στή δημιουργία μιᾶς ιδιαίτερης εὐαισθησίας ἐναντίον τῶν νεκρόφιλων τάσεων πού ὑπάρχουν στους ἑαυτούς τους καί στους ἄλλους. Ὑπάρχει ὁμως καί μιά ομάδα ἀνθρώπων – πού καί πάλι ἀποτελεῖ μικρὴ μειοψηφία – ὅπου δέν ἀνιχνεύουμε οὔτε ἴχνος νεκροφιλίας, πού είναι καθαρὰ βιόφιλοι καί κινοῦνται ἀπό τήν πιό ἔντονη καί καθαρὴ ἀγάπη γιά καθετὶ ζωντανό. Ὁ Albert Schweitzer, ὁ Albert Einstein καί ὁ Πάπας Ἰωάννης ὁ ΙΓ' είναι ἀπό τά πιό γνωστά καί πρόσφατα παραδείγματα αὐτῆς τῆς μειοψηφίας.

Κατά συνέπεια δέ μποροῦμε νά χαράξουμε μιά σταθερὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στή νεκρόφιλη καί τή βιόφιλη κατεύθυνση. Ὅπως συμβαίνει μέ τά περισσότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, ὑπάρχουν τόσοι συνδυασμοὶ ὅσα καί άτομα. Γιά πρακτικούς σκοποὺς ὁμως είναι δυνατό νά διακρίνουμε τά κυρίως νεκρόφιλα καί τά κυρίως βιόφιλα άτομα.

4. Τώρα πιά πού ἀναφέραμε τίς περισσότερες μεθόδους πού χρησιμοποιοῦμε γιά ν' ἀνακαλύψουμε τό νεκρόφιλο χαρακτῆρα, μπορῶ νά τίς συνοψίσω μέ συντομία: α. λεπτομερειακὴ παρατήρηση τῆς συμπεριφορᾶς ἑνός ατόμου, ιδιαίτερα τῶν ἀπροσχεδίαστων ἀντιδράσεών του, τῆς ἐκφρασης τοῦ προσώπου του, τῆς ἐκλογῆς τῶν λέξεων, τῆς γενικῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ καί τῶν σημαντικότερων ἀποφάσεων πού ἔχει πάρει στή ζωή του· β. μελέτη τῶν ὀνείρων, τῶν ἀστείων, τῶν φαντασιῶν· γ. ἐκτίμηση τοῦ τρόπου πού

συμπεριφέρεται στους άλλους, τής επίδρασης πού άσκει πάνω τους, τών ανθρώπων πού συμπαθεί και αντιπαθεί· δ. χρήση προβολικών τέστ, όπως τό τέστ του Rorschach μέ τίς μελανοκηλίδες. (Ο Μ. Maccoby χρησιμοποίησε αυτό τό τέστ γιά τή διάγνωση τής νεκροφιλίας, μέ ίκανοποιητικά άποτελέσματα).

5. Δέν εΐναι ανάγκη νά τό τονίσουμε ότι τά σοβαρά νεκρόφιλα άτομα εΐναι άφάνταστα επικίνδυνα. Εΐναι γεμάτα μίσος, ρατσιστές, φιλοπόλεμοι, αίμοσταγείς, καταστροφικοί. Δέν εΐναι επικίνδυνοι μόνο όταν έχουν στά χέρια τους πολιτική έξουσία αλλά και όταν μπορούν ν' άποτελέσουν τίς όρδες ενός δικτάτορα. Γίνονται δήμιοι, τρομοκράτες, βασανιστές· χωρίς αυτούς κανένα τρομοκρατικό σύστημα δέ μπορεί νά δημιουργηθεί. Όμως πολιτική σημασία έχουν και οί λιγότερο έντονα νεκρόφιλοι· αυτοί, άν και δέ θά βρεθούν ανάμεσα στους πρώτους και βασικούς όπαδούς, εΐναι ώστόσο αναγκαίοι γιά τήν ύπαρξη ενός τρομοκρατικού καθεστώτος γιατί άποτελούν τή στέρεη βάση — χωρίς ν' άποτελούν αναγκαστικά και τήν πλειοψηφία — γιά τήν άπόκτηση και τή διατήρηση τής έξουσίας.

6. Μέ βάση όλα αυτά τά στοιχεία, θά εΐχε μεγάλη κοινωνική και πολιτική σημασία νά ξέρουμε τί ποσοστό του πληθυσμού μπορεί νά θεωρηθεί βασικά νεκρόφιλο ή διόφιλο. Όμοια θά 'πρεπε νά ξέρουμε όχι μόνο τά κρούσματα σέ κάθε ομάδα αλλά και τή σχέση τους μέ τήν ηλικία, τό φύλο, τή μόρφωση, τήν τάξη, τό επάγγελμα και τή γεωγραφική θέση. Μελετώντας τίς πολιτικές αντιλήψεις, τίς κρίσεις, κλπ. φτάνουμε σέ σημαντικά πορίσματα γιά δλόκληρο τόν άμερικάνικο πληθυσμό, άρκεί νά χρησιμοποιήσουμε τίς κατάλληλες μεθόδους δειγματοληψίας. Τά άποτελέσματα όμως μās λένε μόνο τί αντιλήψεις έχουν οί άνθρωποι κι όχι τό χαρακτήρα τους — μ' άλλα λόγια ποιές εΐναι οί δραστικές τους πεποιθήσεις πού τούς χρησιμεύουν σάν κίνητρα. Αν εΐχαμε νά μελετήσουμε ένα κατάλληλο δείγμα αλλά μέ μία διαφορετική μέθοδο πού θά μās επέτρεπε νά δοϋμε τίς κινητήριες και σέ μεγάλο βαθμό άσυνείδητες δυνάμεις πού βρίσκονται πίσω από τήν έκδηλη συμπεριφορά και τίς αντιλήψεις, θά ξέραμε τότε πολύ περισσότερα γύρω από τήν ένταση και τήν κατεύθυνση τής ανθρώπινης ενεργητικότητας στίς Ήνωμένες Πολιτείες.

Ίσως ακόμα θά μπορούσαμε νά προστατευτοῦμε ἀπό ἐκπλήξεις πού, ὅταν πιά τίς δοκιμάσουμε, φαίνονται ἀνεξήγητες. Ἡ μήπως μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ἐνέργεια πού χρειάζεται γιά τήν παραγωγή, κι ὄχι οἱ μορφές τῆς ἀνθρώπινης ἐνέργειας πού ἀποτελοῦν καθαυτές ἀποφασιστικό παράγοντα στή λειτουργία τῆς κοινωνίας;

Κακοήθης Ἐπιθετικότητα: Adolf Hitler, Μιά Κλινική Περίπτωση Νεκροφιλίας

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Μιά αναλυτική ψυχοβιογραφική μελέτη ἔχει σκοπό νά δώσει ἀπάντηση σέ δύο ἐρωτήματα: 1. Ποιές εἶναι οἱ κινητήριες δυνάμεις πού ὠθοῦν ἕνα ἄτομο, ποιά τά πάθη πού τό ἀναγκάζουν ἢ τοῦ δημιουργοῦν τήν τάση νά συμπεριφέρεται ὅπως συμπεριφέρεται; 2. Ποιές – ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές – συνθήκες εὐθύνονται γιά τήν ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν εἰδικῶν παθῶν (τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων); Ἡ ἀνάλυση τοῦ Hitler πού ἀκολουθεῖ ἔχει αὐτούς τοὺς σκοπούς, ἀλλά διαφέρει ἀπό τήν κλασική φροϋδική μέθοδο σέ ὀρισμένες σημαντικές ἀπόψεις.

Ἡ μία διαφορά ἔχει ἤδη ἐξεταστεῖ καί γι'αὐτό δέ χρειάζεται ν' ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μαζί της παρά μόνο μέ μεγάλη συντομία· βρίσκεται στήν ἀντίληψη ὅτι αὐτά τά πάθη δέν εἶναι κυρίως ἐνστικτώδους ἢ, πῶς συγκεκριμένα, σεξουαλικῆς φύσης. Μιά ἄλλη διαφορά βρίσκεται στήν ὑπόθεση ὅτι κι ἂν ἀκόμα δέν ξέρουμε τίποτα γιά τά παιδικά χρόνια ἑνός ἀνθρώπου, ἢ ἀνάλυση τῶν ὀνείρων, τῶν αὐθόρμητων ἀντιδράσεων, τῶν χειρονομιῶν, τῆς γλώσσας καί τῆς συμπεριφορᾶς του γενικά πού δέ μπορεῖ νά ἐρμηνευτεῖ λογικά, μᾶς ἐπιτρέπει νά διαμορφώσουμε μιᾶ εἰκόνα γιά τά οὐσιώδη καί κυρίως ἀσυνείδητα πάθη («ἀκτινογραφική προσέγγιση»). Ἡ ἐρμηνεία τέτοιου εἴδους στοιχείων ἀπαιτεῖ

τήν ειδικήν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἰκανότητα τῆς ψυχανάλυσης.

Ἡ σημαντικότερη διαφορὰ εἶναι αὐτὴ ἐδῶ: οἱ κλασικοὶ ψυχαναλυτὲς ὑποθέτουν ὅτι ἡ ἐξέλιξις τοῦ χαρακτήρα δολοκληρῶνεται γύρω στὴν ἡλικίαν τῶν πέντε ἢ ἕξι, καὶ ὅτι μετὰ δὲ συντελοῦνται βασικὲς ἀλλαγές παρὰ μόνον μὲ τὴν ἐπέμβαση τῆς θεραπείας. Ἡ πείρα μου μὲ ὀδηγεῖ στὴν πεποίθησιν ὅτι αὐτὴ ἡ ἀντίληψις εἶναι ἀστήριχτη· εἶναι μηχανιστικὴ καὶ δὲ λογαριάζει ὀλόκληρη τὴν διαδικασίαν τῆς ζωῆς οὔτε βλέπει τὸ χαρακτήρα σάν ἐξελισσόμενον σύστημα.

Τὸ ἄτομον δὲ γεννιέται ἀπρόσωπον. Καὶ ὄχι μόνον γεννιέται μὲ γενετικὰ καθορισμένην ἰδιοσυγκρασίαν ἢ προδιαθέσεις, πού τὸ κάνουν νὰ πλησιάζει περισσότερο ὀρισμένα χαρακτηριστολογικὰ γνωρίσματα, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ γεγονότα πρὶν ἀπὸ τὴν γέννησιν καὶ ἡ ἴδια ἡ γέννησις διαμορφώνουν ἐπιπρόσθετες προδιαθέσεις. Ὅλα αὐτὰ μαζί φτιάχνουν τὸ πρόσωπον τοῦ ἀτόμου στὴν γέννησίν του. Ἐπειτα τὸ ἄτομον ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μ' ἓνα ἰδιαιτέρον εἶδος περιβάλλοντος — γονεῖς καὶ ἄλλους σημαντικοὺς ἀνθρώπους γύρω του — στὰ ὀποῖα ἀντιδρᾷ καὶ τὰ ὀποῖα τείνουν νὰ ἐπηρεάσουν τὴν παραπέρα ἐξέλιξιν τοῦ χαρακτήρα του. Στὴν ἡλικίαν τῶν δεκαοχτῶ μηνῶν ὁ χαρακτήρας τοῦ βρέφους εἶναι πολὺ πῖο ὀριστικὰ καθορισμένος καὶ διαμορφωμένος ἀπ' ὅ,τι στὴν γέννησίν του. Δέν εἶναι ὁμως καὶ τελειωμένος, καὶ ἡ ἐξέλιξίς του μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ ἀκολουθώντας διάφορες κατευθύνσεις, ἀνάλογα μὲ τίς ἐπιδράσεις πού δέχεται. Μέχρι τὴν ἡλικίαν τῶν ἕξι χρονῶν ὁ χαρακτήρας εἶναι περισσότερο καθορισμένος καὶ μᾶλλον σταθερός, ἀλλὰ καὶ πάλι ἔχει τὴν δυνατότητα ν' ἀλλάξει, μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι θὰ ὑπάρξουν νέες καὶ σημαντικὲς συνθήκες πού θὰ προκαλέσουν αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴν. Γενικὰ ὁ σχηματισμὸς καὶ ἡ σταθεροποίησις τοῦ χαρακτήρα πρέπει νὰ νοηθοῦν σάν ἀναλογικὴν κλίμακα· τὸ ἄτομον ἀρχίζει τὴν ζωὴν του μὲ ὀρισμένους ἰδιότητες πού τοῦ δημιουργοῦν τὴν προδιάθεσιν ν' ἀκολουθήσῃ ὀρισμένους κατευθύνσεις, ὁμως ἡ προσωπικότητά του εἶναι ἀκόμα ἀρκετὰ εὐπλαστὴ ὥστε νὰ ἐπιτρέψῃ στὸν χαρακτήρα νὰ ἀναπτυχθῇ πρὸς πολλὰ καὶ διαφορετικὰ κατευθύνσεις μέσα στὸ δοσμένο πλαίσιον. Κάθε δῆμα πού γίνεται στὴν ζωὴν μικραίνει τὸν ἀριθμὸν τῶν δυνατῶν

μελλοντικῶν ἀποτελεσμάτων. Ὅσο περισσότερο σταθεροποιεῖται ὁ χαρακτήρας, τόσο μεγαλύτερη πρέπει νά εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν νέων παραγόντων γιά νά δημιουργήσουν θεμελιακές ἀλλαγές καί νά προκαλέσουν παραπέρα ἐξέλιξη. Τότε ἡ ἐλευθερία ἀλλαγῆς μειώνεται τόσο, πού μόνο ἕνα θαῦμα μπορεῖ νά προκαλέσει τροποποιήσεις.

Αὐτό βέβαια δέ σημαίνει πῶς οἱ ἐπιδράσεις τῶν πρώτων παιδικῶν χρόνων δέν εἶναι κατά κανόνα ἀποτελεσματικότερες ἀπό τίς μετέπειτα. Ὡστόσο, ἂν καί δίνουν μεγαλύτερη κλίση στό ἄτομο, δέν τό καθορίζουν ὀλότελα. Γιά νά ἰσοσταθμίσουν τόν ἐντυπωσιασμό τῆς πρώτης ἡλικίας, τά μετέπειτα γεγονότα πρέπει νά εἶναι πιό ἔντονα καί δραματικά. Ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ χαρακτήρας δέν ἀλλάζει ποτέ βασίζεται σέ μεγάλο βαθμό στό γεγονός ὅτι ἡ ζωή τῶν περισσότερων ἀνθρώπων εἶναι τόσο προκατασκευασμένη καί τῆς λείπει ὁ αὐθορμητισμός, ὥστε τίποτα τό πραγματικά καινούργιο δέ συμβαίνει καί ἀπλῶς τά κατοπινά γεγονότα ἐπιβεβαιώνουν τά πρωτινά.

Ὁ ἀριθμός τῶν πραγματικῶν δυνατοτήτων πού ἔχει ἕνας χαρακτήρας νά ἀναπτυχθεῖ σέ διάφορες κατευθύνσεις εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογος μέ τήν ποσότητα σταθεροποίησης πού ἔχει ὑποστεί τό σύστημα τοῦ χαρακτήρα. Καταρχή ὅμως τό χαρακτηρολογικό σύστημα δέν εἶναι ποτέ τόσο ὀλοκληρωτικά σταθεροποιημένο ὥστε νά μή μπορεῖ νά συντελεστεῖ κι ἄλλη ἐξέλιξη σάν ἀποτέλεσμα ἐξαιρετικῶν ἐμπειριῶν, ἂν καί αὐτό βέβαια δέν εἶναι καί τόσο πιθανό ἀπό στατιστική ἄποψη.

Ἡ πρακτική πλευρά αὐτῶν τῶν θεωρητικῶν συλλογισμῶν εἶναι πῶς δέ μποροῦμε νά περιμένουμε νά βροῦμε τό χαρακτήρα καθαντό, ἄς ποῦμε στήν ἡλικία τῶν εἴκοσι χρόνων, σάν ἐπανάληψη τοῦ χαρακτήρα τῶν πέντε χρόνων· εἰδικότερα, καί παίρνοντας σάν παράδειγμα τόν Hitler, δέ θά περιμένε κανεῖς νά βρεῖ ἕναν ἀπόλυτα ἀναπτυγμένο νεκρόφιλο χαρακτήρα στά παιδικά του χρόνια, ἀλλά ἀπεναντίας θά περιμένε νά βρεῖ ὀρισμένες νεκρόφιλες ρίζες πού συντελοῦν στήν ἀνάπτυξη ἑνός ἀπόλυτα νεκρόφιλου χαρακτήρα. Μόνο ὅμως ὅταν ἔχουν συγκεντρωθεῖ πολλά ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά γεγονότα τό σύστημα τοῦ χαρακτήρα θά ἐξελιχθεῖ μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ νεκροφιλία νά γίνε τό (σχεδόν) ἀμετάκλητο ἀποτέλεσμά του,

καί τότε μπορούμε ν' ανακαλύψουμε τή νεκροφιλία αὐτή σέ διάφορες φανερές καί συγκαλυμμένες μορφές. Θά προσπαθήσω τώρα νά δείξω αὐτές τίς πρώιμες ρίζες ἀναλύοντας τό χαρακτήρα τοῦ Hitler καί δείχνοντας πῶς αὐξήθηκαν οἱ συνθήκες γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς νεκροφιλίας στά διάφορα στάδια τῆς ἐξέλιξής του, ὥσπου τελικά νά μὴν τοῦ μένει καμιά ἄλλη δυνατότητα.

Οἱ Γονεῖς τοῦ Hitler καί τὰ Πρῶτα του Χρόνια¹

Klara Hitler

Ἡ μεγαλύτερη ἐπίδραση γιά ἓνα παιδί εἶναι ὁ χαρακτήρας τῶν γονιῶν του κι ὄχι τὰ μεμονωμένα γεγονότα. Γιά κείνους πού πιστεύουν τήν ἀπλουστευτική φόρμουλα ὅτι ἡ κακή ἐξέλιξη τοῦ παιδιοῦ ὀφείλεται στούς «κακοῦς» γονεῖς του, ἡ μελέτη τοῦ χαρακτήρα τῶν γονιῶν τοῦ Hitler, ὅπως δείχνουν ὅλα τὰ γνωστά στοιχεῖα, ἀποτελεῖ πραγματική ἐκπληξη: καί ἡ μητέρα καί ὁ πατέρας του φαίνεται πῶς ὑπῆρξαν ἰσορροπημένοι, καλοδιάθετοι ἄνθρωποι καί κάθε ἄλλο παρά καταστροφικοί.

Ἡ μητέρα τοῦ Hitler, ἡ Klara, φαίνεται πῶς ἦταν μιά καλά προσαρμοσμένη καί συμπαθητική γυναίκα. Ἦταν ἀμόρφωτη, ἓνα ἀπλοϊκό χωριατοκόριτσο πού δούλευε ὑπῆρέτρια στό σπίτι τοῦ Alois Hitler, θεοῦ καί μελλοντικοῦ της συζύγου. Ἡ Klara ἔγινε ἐρωμένη τοῦ Alois καί ἔμεινε ἔγκυος τήν ἐποχή πού πέθανε ἡ γυναίκα του. Παντρεύτηκε τό χῆρο πιά Alois τόν Ἰανουάριο τοῦ 1885, στίς 7 τοῦ μηνός· ἐκείνη ἦταν τότε εἴκοσι τεσσάρων χρονῶν καί κείνος σαράντα ἐφτά.

1. Στήν περιγραφή μου γιά τούς γονεῖς τοῦ Hitler καί τή ζωή του μέχρι τήν ἐφηβεία ἀκολουθῶ βασικά δύο σημαντικά ἔργα πού ἀσχολοῦνται μέ τὰ πρῶτα του χρόνια, γραμμένα ἀπό τόν B. F. Smith (1967) καί τόν W. Maser (1971). Χρησιμοποιῶ ἐπίσης τόν A. Kubizek (1954) καί τόν A. Hitler (1943). Τό βιβλίο τοῦ Hitler ἐξυπηρετεῖ γενικά σκοπούς προπαγάνδας καί περιέχει πολλές ἀναλήθειες. Ὁ Kubizek, παιδικός φίλος τοῦ Hitler καί θαυμαστής του ὅταν ἀνέβηκε στήν ἐξουσία, πρέπει νά χρησιμοποιεῖται μέ κάποια ἐπιφύλαξη. Ὁ Maser, ἄν καί ἱστορικός, δέν εἶναι πάντα ἀξιόπιστος στίς πηγές του. Ὁ Smith εἶναι πολύ πιό ἀντικειμενικός καί ἀποτελεῖ ἀξιόπιστη πηγή γιά τὰ νεανικά χρόνια τοῦ Hitler.

Ἡ μητέρα του ἦταν ἐργατική καὶ υπεύθυνη· μόλο πού ὁ γάμος της δέν ἦταν καὶ πολύ εὐτυχημένος δέν παραπονέθηκε ποτέ. Ἐκπλήρωνε τίς ὑποχρεώσεις της μέ ἀνθρωπιά καὶ εὐσυνειδησία.

Ἡ ζωὴ της ἦταν ἡ διατήρηση τοῦ σπιτικοῦ της καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὸν ἄντρα της καὶ τὰ παιδιά. Ἦταν πρότυπο νοικοκυρᾶς, τὸ σπίτι της ἦταν πάντα ἄψογο καὶ ἔκανε τὰ πάντα στὴν ἐντέλεια. Τίποτα δέν τὴν ἀποσοῦσε ἀπὸ τὸ νοικοκυριό της, οὔτε λίγο κουτσομπολιό καὶ ψιλοκουβέντα. Τὸ σημαντικότερο πράγμα γι' αὐτὴν ἦταν τὸ σπίτι της καὶ ἡ οἰκογένειά της· μέ τὴν προσεχτική της διαχείριση κατάφερε ν' αὐξήσει τὴν οἰκογενειακὴν περιουσία, πράγμα πού τὴν ἔκανε νά καμαρώνει. Ὅμως ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὸ σπίτι της εἶχαν γι' αὐτὴν τὰ παιδιά της. Ὅλοι ὅσοι τὴν ἤξεραν συμφωνοῦσαν πὼς ἐπίκεντρο τῆς ζωῆς της ἦταν ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀφοσίωση στὰ παιδιά της. Ἡ μόνη σοβαρὴ κατηγορία πού τῆς ἀπέδωσαν ἦταν ὅτι μέ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἀφοσίωσή της δειχνόταν ὑπερβολικὰ ἐλαστικὴ καὶ ἔτσι δημιούργησε μιά αἰσθησιὴ μοναδικότητας στό γιό της - κατηγορία πολὺ περίεργη γιὰ μιά μητέρα. Τὰ παιδιά της δέν εἶχαν ὅμως τὴν ἴδια γνώμη. Καὶ τὰ παιδιά τοῦ Alois ἀπὸ τὸν πρῶτο του γάμο, καὶ τὰ δικά της παιδιά, ὅσα ἔζησαν, τὴν ἀγαποῦσαν καὶ τὴ σέβονταν σάν μάνα τους. (B. F. Smith, 1971).

Ἡ κατηγορία ὅτι ἡ Klara ὑπῆρξε πολὺ ἐλαστικὴ ἀπέναντι στό γιό της καὶ γι'αυτό τοῦ δημιούργησε μιά αἰσθησιὴ μοναδικότητας (διάβαζε: *ναρκισσισμό*) δέν εἶναι τόσο περίεργη ὅσο πιστεύει ὁ Smith - καὶ ἐπιπλέον εἶναι μᾶλλον ἀληθινή. Ὅμως αὐτὴ ἡ περίοδος τῆς ὑπερβολικῆς ἐλαστικότητας κράτησε μόνο μέχρι πού ὁ Hitler τέλειωσε τὴ βρεφικὴ περίοδο τῆς ἡλικίας του καὶ μπήκε στό σχολεῖο. Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ στὴ στάση της συντελέστηκε, ἢ τουλάχιστον διευκολύνθηκε, ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ ἄλλου γιοῦ της ὅταν ὁ Hitler ἦταν πέντε χρονῶν. Ὁλόκληρη ὅμως ἡ στάση της στὴν ὑπόλοιπη ζωὴ της ἀποδεικνύει πὼς ἡ γέννηση τοῦ νέου παιδιοῦ δέν ἀποτελέσκει τραυματικὸ γεγονός ὅπως πιστεύουν μερικοὶ ψυχαναλυτές· τὸ πιθανὸ εἶναι πὼς ἔπαψε νά κακομαθαίνει τὸν Adolf, ἀλλὰ δέν τὸν ἀγνόησε. Καταλάβαινε καὶ μόνη της πὼς ἔπρεπε νά τὸν ἀφήσει νά μεγαλώ-

σει, νά προσαρμοστεί στήν πραγματικότητα και, όπως θά δοῦμε, ἔκανε ὅ,τι μπορούσε γιά νά διευκολύνει αὐτή τή διαδικασία. Οἱ ἐνδείξεις πού ὑπάρχουν μᾶς δείχνουν πώς σέ καμιά περίπτωση δέν ἔπαψε νά εἶναι στοργική καί καλή μητέρα γιά τόν Adolf, ἀκόμα κι ὅταν δέν κατάφερε νά τόν γλιτώσει ἀπό τήν ὀλοένα καί μεγαλύτερη ἀπομάκρυνσή του ἀπό τήν πραγματικότητα.² Φυσικά εἶναι πάντα πιθανό ἡ στοργική συμπεριφορά της νά σκέπαζε μιά βαθιά κρυμμένη ἔχθρα ἢ ἔλλειψη ἐπαφῆς, πού ἴσως ἔπαιξε ρόλο στήν ἐξέλιξη τοῦ γιοῦ της· ὅμως αὐτή ἡ σκέψη δέ στέκει γιατί δέ στηρίζεται σέ κανένα στοιχεῖο.

Παρόλο τό δημιουργικό χαρακτήρα της, ἡ ζωή της δέν ἦταν εὐτυχισμένη. Ὅπως συνηθίζοταν τότε στή μεσαία γερμανοαυστριακή τάξη, ἦταν ὑποχρεωμένη νά κάνει παιδιά, νά φροντίζει τό νοικοκυριό της καί νά ὑποτάσσεται στόν αὐταρχικό σύζυγό της. Ἡ ἡλικία της, ἡ ἔλλειψη μόρφωσης, ἡ ἀνώτερη κοινωνική του θέση καί ἡ ἐγωιστική – ἂν ὄχι καί διεστραμμένη – φύση του, τῆς ἐνίσχυαν αὐτή τήν παραδοσιακή θέση. Ἔτσι κατάντησε μιά λυπημένη, ἀπογοητευμένη γυναίκα σάν ἀποτέλεσμα τῶν περιστάσεων κι ὄχι ἀπό τό χαρακτήρα της. Παρόλη τή φιλική της διάθεση ὅμως, μπορούμε ν' ἀμφιβάλλουμε γιά τό ἂν δημιούργησε στήν οἰκογένειά της μιά ἀτμόσφαιρα εὐτυχίας.

Alois Hitler

Ὁ Alois Hitler ἦταν πολύ λιγότερο συμπαθητικός. Νόθο παιδί, χρησιμοποίησε ἀρχικά τό ἐπώνυμο τῆς μητέρας του, Schickgruber (πού ἀργότερα τό ἔλλαξε σέ Hitler), καί ξεκίνησε φτωχός. Ἦταν πραγματικά αὐτοδημιούργητος. Μέ τή σκληρή δουλιὰ του καί τήν πειθαρχία του κατάφερε ν' ἀνέβει ἀπό κατώτερος ὑπάλληλος στό αὐτορρουγγρικό τελωνεῖο σέ μιά σχετικά μεγάλη θέση – «ἀνώτερος εἰσπράκτωρ δασμῶν» – πού εἶναι σαφές ὅτι τοῦ ἔδωσε τό κύρος ἑνός σεβαστοῦ μέλους τῆς μεσαίας τάξης. Ἦταν οἰκονόμος καί κατάφερε νά μαζέψει ἀρκετά λεφτά γιά ν' ἀποκτήσει

2. Ὁ χαρακτηρισμός «φαλλική μητέρα», πού τῆς ἀπέδωσε ὁ φροϋδικός ψυχαναλυτής J. Brosse (1972) εἶναι ἀστήριχτος.

δικό του σπίτι και ένα κτήμα, και ν' αφήσει περιουσία στην οικογένειά του πού, μαζί με τή σύνταξή του, φρόντισε για τήν άνετη διαβίωσή τους. Ήταν άναμφίβολα έγωιστής και λίγο ένδιαφερόταν για τά αισθήματα τής γυναίκας του, αλλά φαίνεται πώς δέ διέφερε πολύ από τό μέσο μέλος τής τάξης του.

Ο Alois Hitler ήταν άνθρωπος πού αγαπούσε τή ζωή, ιδιαίτερα τίς γυναίκες και τό κρασί. Δέν ήταν βέβαια γυναικάς, αλλά δέ δεσμεύτηκε ποτέ από τούς ήθικούς περιορισμούς τής αυστριακής μεσαίας τάξης. Ήπειτα άπολάμβανε τό κρασί κι ίσως κάποτε έπινε παραπάνω άπ' όσο έπρεπε, αλλά δέν ήταν μέθυσος όπως ύποστήριξαν πολλοί. Η πιό σημαντική έκδήλωση του χαρακτήρα του, πού αγαπούσε τή ζωή, ήταν τό βαθύ και διαρκές ένδιαφέρον του για τίς μέλισσες και τή μελισσοκομία. Περνούσε ευχάριστα τόν έλεύθερο καιρό του στίς κυψέλες του, τή μόνη σοβαρή και πραγματικά δραστήρια ένασχόληση πού είχε έξω άπ' τή δουλιά του. Ονειρο τής ζωής του ήταν ν' άποκτήσει ένα αγρόκτημα και νά βάλει πολλές κυψέλες. Κάποτε πραγματοποίησε κι αυτό τό όνειρο· άν και άποδείχτηκε πώς τό κτήμα πού αγόρασε στην αρχή ήταν πολύ μεγάλο, πρós τό τέλος τής ζωής του είχε στην κατοχή του τή σωστή έκταση και τήν άπολάμβανε άπεριόριστα.

Κάποιες φορές παρουσίασαν τόν Alois Hitler σαν άπάνθρωπο τύραννο — ύποθέτω πώς αυτό έγινε επειδή ταίριαζε καλύτερα στην έρμηνεία του χαρακτήρα του γιου του. Όσοόσο δέν ήταν τύραννος αλλά ένας αυταρχικός πατέρας, πού πίστευε στό καθήκον και τήν ύπευθυνότητα και νόμιζε πώς έπρεπε νά καθορίζει τή ζωή του γιου του όσπου νά ένηλικιωθει. Σύμφωνα με τά στοιχεία πού έχουμε δέ χτύπησε ποτέ του τό γιό του· μάλωναν βέβαια και λογόφερναν, ό πατέρας προσπαθούσε νά του δείξει τό καλό του, αλλά δέν ήταν ό φοβερός πατέρας πού προκαλούσε τρόμο στό παιδί του. Όπως θά δούμε παρακάτω, καθώς ή άνευθυνότητα του γιου και ή άποφυγή τής πραγματικότητας μεγάλωνε, ό πατέρας του ένιωθε όλο και πιό έπιτακτική τήν άνάγκη νά προσπαθήσει νά τόν νουθετήσει και νά τόν διορθώσει. Υπάρχουν πολλά στοιχεία πού δείχνουν ότι ό Alois δέ φερνόταν άσυλλόγιστα ή άλαζονικά στους άλλους, δέν ήταν ποτέ του φανατικός και γενικά

ήταν μάλλον άνεκτικός. Η πολιτική του στάση άνταποκρίνεται σ' αυτή τήν περιγραφή: ήταν άντικληρικός και φιλελεύθερος, μέ μεγάλο ένδιαφέρον για τήν πολιτική. Τά τελευταία του λόγια πρίν πεθάνει από καρδιακή προσβολή διαβάζοντας τήν έφημερίδα του ήταν μιά όργισμένη έκφραση για «κείνους τούς μαύρους», όπως όνόμαζε τούς άντιδραστικούς κληρικούς.

Πώς μπορούμε λοιπόν νά έξηγήσουμε τό ότι αυτοί οι δύο καλοπροαίρετοι, ίσορροπημένοι και άπόλυτα φυσιολογικοί άνθρωποι γέννησαν τό μέλλοντικό «τέρας», τόν Adolf Hitler;³

Παιδική Ηλικία ώς τά Έξη του Χρόνια (1889-1895)

Φαίνεται πώς τό μικρό άγόρι ήταν κόρη όφθαλμού για τή μητέρα του. Τό χάιδευε, δέν τό μάλωνε ποτέ, τό θαύμαζε· ποτέ δέ μπορούσε νά έχει άδικο. Όλο τό ένδιαφέρον και ή στοργή της συγκεντρώνονταν πάνω του. Ίσως αυτό του δημιούργησε τό ναρκισσιμό και τήν παθητικότητά του.

3. Υπάρχουν δύο ψυχαναλυτικές άπόπειρες νά έξηγηθεί ή κακία του Hitler: ή πρώτη είναι μιά συμβατική όρθόδοξη ψυχανάλυση του W. C. Langer (1972), πού γράφτηκε στά 1943 σάν έκθεση για τό Γραφείο Στρατηγικών Υπηρεσιών και χαρακτηρίστηκε «άπόρρητη»· ή δεύτερη είναι μιά μελέτη του J. Brosse (1972). Η άνάλυση του Langer, ιδιαίτερα σέ μιά έποχή πού τά στοιχεία για τή ζωή του Hitler ήταν έλάχιστα, έχει μερικά καλά σημεία άν και περιορίζεται αφάνταστα από τό θεωρητικό του πλαίσιο άναφορᾶς. Ο Langer τονίζει πώς ή πρώτη προσκόλληση του Hitler στή μητέρα του όδήγησε στο σχηματισμό ενός ιδιαίτερα έντονου οιδιπόδειου συμπλέγματος (δηλαδή στήν έπιθυμία ν' άπαλλαγεί από τόν πατέρα του)· λέει ακόμα πώς ό Hitler πρέπει νά είχε δει τούς γονείς του σέ σιγνή έρωτικής συνομιλίας και νά έξοργίστηκε μέ τόν πατέρα του για τή «βιανυσότητά» του και μέ τή μητέρα του για τήν «προδοσία» της. Μιάς και όλα τά άγόρια ύποτίθεται πώς έχουν τό οιδιπόδειο σύμπλεγμα και πώς έχουν δει τούς γονείς τους σέ ώρα έρωτικής έπαφής (ιδιαίτερα στίς τάξεις εκείνες πού ό χώρος του σπιτιού είναι πολύ περιορισμένος), είναι άδιανόητο γιατί μιά κατάσταση σχεδόν καθολική μπορεί νά έξηγήσει ένα συγκεκριμένο χαρακτήρα, για νά μή μιλήσουμε για έναν άνώμαλο, όπως ό Hitler.

Η ψυχαναλυτική μελέτη του Hitler από τόν J. Brosse έχει πολύ περισσότερο ύλικό και είναι πιά ευαίσθητη· ό Brosse παραδέχεται πώς ό Hitler μισούσε τή ζωή και σ' αυτό τό σημείο συμφωνεί μέ τούτο τό διβλίο. Τό μόνο στοιχείο πού κηλιδώνει τό διβλίο του Brosse είναι ή

Ήταν υπέροχος χωρίς να χρειάζεται να κάνει καμιά προσπάθεια, αφού ή μητέρα του τόν θαύμαζε όπως και να 'ταν· δέ χρειαζόταν να προσπαθήσει, γιατί ή μητέρα του έκπληρωνε όλες του τίς επιθυμίες. Ή κατάσταση αυτή έντεινόταν ακόμα περισσότερο επειδή ο πατέρας του, όντας άπασχολημένος με τή δουλιά του, δέν έμενε πολλή ώρα σπίτι. Τό καλό πού θά πρόσφερε ή αντίρροπη επίδραση μιās άντρικής φυσιογνωμίας χάθηκε. Ή παθητικότητα και ή εξάρτηση του άγοριού μεγάλωσαν ίσως από μιά άρρώστια, πού με τή σειρά της αύξησε και τήν προσοχή πού του έδινε ή μητέρα του.

Ή φάση αυτή τέλειωσε όταν ο Hitler έγινε έξη χρονών. Διάφορα γεγονότα σημάδεψαν αυτό τό τέλος.

Τό πιο φανερό, ιδιαίτερα από τή σκοπιά τών κλασικών ψυχαναλυτών, ήταν ή γέννηση του άδερφου του όταν ο Adolf ήταν πέντε χρονών, πράγμα πού τόν έκανε να χάσει τήν αποκλειστικότητα τής μητέρας του. Στην πραγματικότητα ένα τέτοιο γεγονός έχει συχνά ώφέλιμη κι όχι τραυματική επίδραση· τείνει να μειώσει τούς λόγους για εξάρτηση από τή μητέρα και τή συνακόλουθη παθητικότητα. Άντίθετα μ' ό,τι λένε συνήθως, όλα τά στοιχεία δείχνουν

ανάγκη να συμβάσει τίς ανακαλύψεις του με τή θεωρία τής λυμπντο. Πηγαίνει όμως ένα βήμα πιο πέρα από τή συμβατική ιστορία του οιδιπόδειου συμπλέγματος: ή βαθύτερη, όρημικότερη και άσυνείδητη δύναμη του Hitler «ήταν να δολοφονήσει τή φαλλική μητέρα, δηλαδή όχι μόνο τόν πατέρα αλλά και τή μητέρα - τόν πατέρα και τή μητέρα ενωμένους στη σεξουαλική πράξη... Αυτό πού θέλει να εξαφανίσει δέν είναι ή γέννηση αλλά ή σύλληψη του, μ' άλλα λόγια ή "άρχέγονη σκηνή", ή άρχική σκηνή τής σεξουαλικής έπαφής τών γονιών του· κι όχι ή σκηνή πού μπορεί να παρακολούθησε σαν παιδί, αλλά ή σκηνή πού είχε διαδραματιστεί πριν άπ' αυτόν... πού τήν παρακολουθεί με τή φαντασία του, στήν όποία σέ κάποιο βαθμό βρισκόταν παρών σέ λανθάνουσα κατάσταση, αφού άφορούσε τή σύλληψη του... Τό μίσος για τή ζωή δέν είναι παρά μόνο τούτο: τό μίσος για τήν πράξη με τήν όποία οι γονείς του του έδωσαν ζωή...» (J. Brosse, 1972). Σάν συμβολική ύπερρεαλιστική περιγραφική του γενικού του μίσους για τή ζωή, ή εικόνα αυτή έχει μερικά καλά. Σάν πραγματική άνάλυση όμως τής αίτίας πού προκάλεσε τό μίσος του Hitler για τή ζωή συνορεύει με τό παράλογο. Έπιχείρησα κάποτε μιά σύντομη άνάλυση του χαρακτήρα του Hitler βασισμένη στήν έννοια του άυταρχικού-σαδομαζοχιστικού χαρακτήρα, χωρίς ώστόσο ν' αναφερθώ στήν ιστορία τών παιδικών του χρόνων (1941). Πιστεύω πως δσα έγγραφα τότε ισχύουν ακόμα, αλλά ο σαδισμός του Hitler έρχεται σέ δεύτερη μοίρα σέ σύγκριση με τή νεκροφιλία του, πού εξετάζω σ' αυτό τό βιβλίο.

ὅτι ἀντί νά ὑποφέρει ἀπό τή ζήλια ὁ νεαρός Hitler πέρασε θαυμάσια στό χρόνο πού ἀκολούθησε τή γέννηση τοῦ ἀδερφοῦ του.⁴ Σ' αὐτό ἐπαιξε ρόλο καί τό ὅτι ὁ πατέρας του πῆρε μιὰ νέα θέση στό Linz ἐνῶ ἡ οἰκογένεια – μή μπορώντας προφανῶς νά τόν ἀκολουθήσει ἐξαιτίας τοῦ μωροῦ – ἔμεινε ἕναν ὁλόκληρο χρόνο στό Passau.

Γιά ἕναν ὁλόκληρο χρόνο ὁ Adolf ζοῦσε στόν παράδεισο τῶν πέντε του χρόνων, παίζοντας μέ τά παιδιά τῆς γειτονιάς. Οἱ πόλεμοι καί οἱ μάχες μέ καουμπόηδες καί Ἰνδιάνους ἦταν τό ἀγαπημένο του παιχνίδι καί ἐξ-ακολούθησαν νά εἶναι κύρια ἀπασχόλησή του γιά πολλά χρόνια ἀκόμα. Μιάς καί τό Passau θρυσκόταν στή Γερμανία – στή γερμανική πλευρά τῶν αὐστρογερμανικῶν συνόρων – τά πολεμικά παιχνίδια θά ἔπρεπε κανονικά νά ἔχουν Γάλλους καί Γερμανούς σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τοῦ 1870· ὥστόσο ἡ ἐθνικότητα τῶν θυμάτων δέ φανόταν νά ἔχει ιδιαίτερη σημασία. Ἡ Εὐρώπη ἦταν γεμάτη μικρά ἠρωικά ἀγοράκια πού κατατρόπωναν ἀδιακρίτως κάθε ἐθνική ἢ ξένη ὁμάδα. Αὐτή ἡ χρονιά ἦταν ιδιαίτερα σημαντική στή ζωή τοῦ Hitler, ὄχι ἐπειδή τήν πέρασε σέ γερμανικό ἔδαφος καί πρόσθεσε ἕνα βαβαρικό τόνο στήν προφορά του, ἀλλά ἐπειδή ἦταν ἡ πρώτη χρονιά τῆς σχεδόν ἀπόλυτης ἐλευθερίας. Ἄρχισε νά ἐπιβεβαιώνει περισσότερο τόν ἑαυτό του καί νά δείχνει τούς πρώτους θυμούς ὅταν δέν περνοῦσε τό δικό του. Ἐξω ἀπ' τό παιχνίδι, χωρίς φραγμό στή δράση καί τή φαντασία του, ἦταν ὁ πρῶτος. (B. F. Smith, 1967).

Αὐτή ἡ παραδεισένια ζωή κόπηκε ἀπότομα ὅταν ὁ πατέρας του παραιτήθηκε ἀπό τό τελωνεῖο καί ἡ οἰκογένεια μετακόμισε στό Hafeld, κοντά στό Lambach, καί ὁ ἐξάχρονος γιός τους πῆγε σχολεῖο. Ὁ Adolf «εἶδε τή ζωή του νά περιορίζεται ξαφνικά σ' ἕνα στενό κύκλο δραστηριότητας πού τοῦ ἀπαιτοῦσε εὐθύνη καί πειθαρχία. Γιά πρώτη φορά ἦταν ἀναγκασμένος σταθερά καί συστηματικά νά

4. Μποροῦν φυσικά νά ὑποστηρίξουν πῶς οἱ ἀποδείξεις δέ μᾶς δείχνουν τήν *ἀσυνείδητη* ἀπογοήτευση καί τήν περιφρόνησή του. Ἐφόσον ὅμως δέ γίνεται ν' ἀνακαλύψουμε κανένα σημάδι τῆς, τό ἐπιχείρημα αὐτό δέν ἔχει ἀξία. Μόνη τῆς βάση εἶναι ὁ δογματικός ἰσχυρισμός ὅτι ἡ γέννηση ἑνός ἀδερφοῦ πρέπει νά εἶχε τέτοια ἐπίδραση. Καταλήγουμε ἔτσι σ' ἕνα κύκλο, ὅπου παίρνουμε σάν δεδομένο αὐτό πού ζητάει ἡ θεωρία κι ἔπειτα ἰσχυριζόμαστε πῶς ἡ θεωρία ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τά γεγονότα.

υπακούει» (B. F. Smith, 1971).

Τί μπορούμε να πούμε για την εξέλιξη του χαρακτήρα του στο τέλος αυτής της περιόδου της ζωής του;

Είναι η περίοδος πού, σύμφωνα με τη φροϋδική θεωρία, έχουν αναπτυχθεί απόλυτα και οι δύο όψεις του οιδιπόδειου συμπλέγματος: η σεξουαλική έλξη για τη μητέρα και η έχθρότητα για τον πατέρα. Τά γεγονότα φαίνονται να επιβεβαιώνουν τη φροϋδική υπόθεση: ο νεαρός Hitler ένωθε μιά βαθιά έλξη για τη μητέρα του και ανταγωνισμό για τον πατέρα του, αλλά δέν κατάφερε να λύσει τό οιδιπόδειο σύμπλεγμα, δηλαδή να ταυτιστεί με τον πατέρα του με τη δημιουργία του υπερεγώ και να ξεπεράσει την προσκόλληση στή μητέρα· νιώθοντας προδομένος απ' αυτήν με τη γέννηση του ανταγωνιστή του, αποτραβήχτηκε από κοντά της.

Γεννιούνται ώστόσο σοβαρά έρωτήματα σχετικά με τη φροϋδική έρμηνεία. "Αν η γέννηση του άδερφού του ήταν τόσο τραυματική και τον όδηγησε να σπάσει τό δεσμό του με τη μητέρα του και ν' αντικαταστήσει την «άγάπη του» με την περιφρόνηση και τό μίσος, γιατί χρειάστηκε να περάσει αυτός ό τόσο ευτυχιμένος χρόνος μετά τη γέννηση του άδερφού του - πού ουσιαστικά άποτελεί την πιό χαρούμενη περίοδο των παιδικών του χρόνων; Γιατί τό έιδωλο της μητέρας του συνέχισε να είναι τόσο θετικό, ώστε να κουβαλάει τη φωτογραφία της σέ μιά μικρή σακουλίτσα πού κρεμούσε στό στήθος του σ' όλη τη διάρκεια του πολέμου και να την έχει και στό σπίτι του στό Obersalzberg και στό Βερολίνο; Μπορούμε να έξηγήσουμε πραγματικά τό μίσος του για τον πατέρα του σάν άποτέλεσμα του οιδιπόδειου ανταγωνισμού του αν αναλογιστούμε πώς η σχέση της μητέρας του με τον άντρα της ήταν πολύ χλιαρή και χαλαρή;

Τά έρωτήματα αυτά φαίνεται πώς βρίσκουν άπάντηση στην υπόθεση σχετικά με την κακοήθη αίμομικτικότητα πού έξετάσαμε παραπάνω. "Η υπόθεση αυτή μάς κάνει να φανταζόμαστε ότι η προσκόλληση του Hitler στή μητέρα του δέν ήταν θερμή και τρυφερή μέχρι τά πέντε του χρόνια· ότι έμεινε πάντα ψυχρός και δέν έσπασε ποτέ τό ναρκισσιστικό του περίδλημα· ότι η μητέρα του δέν πήρε τό ρόλο ενός άληθινού άτόμου γι' αυτόν, αλλά μιάς συμβολι-

κῆς ἀπρόσωπης δύναμης, τῆς γῆς, τῆς μοίρας – καί τοῦ θανάτου. Ἄν συνέβαινε αὐτό, τότε θά μπορούσαμε νά καταλάβουμε γιατί ἡ γέννηση τοῦ ἀδερφοῦ του δέ μπορεί νά εἶναι αἰτία τῆς ἀποτραβήξῃς του ἀπό τή μητέρα του. Στήν πραγματικότητα δέ μπορούμε καλά καλά νά πούμε ὅτι ἀποτραβήχτηκε ἀπ' αὐτήν, ἂν ἀληθεύει ὅτι δέν εἶχε νιώσει ποτέ πολύ κοντά της συναισθηματικά. Τό σπουδαιότερο εἶναι ὅτι ἐδῶ καταλαβαίνουμε πώς οἱ ἀπαρχές τῆς μετέπειτα ἐκδηλῆς νεκρόφιλης ἐξέλιξῆς του θρῖσκονται σ' αὐτή τήν κακοήθη αἰμομικτικότητα πού χαρακτηρίζει τήν πρόωμη σχέση του μέ τή μητέρα του. Ἡ ὑπόθεση αὐτή θά μπορούσε ἐπίσης νά ἐξηγήσει γιατί ἀργότερα ὁ Hitler δέν ἐρωτεύτηκε μητρικά εἰδῶλα, γιατί ὁ δεσμός μέ τήν πραγματική του μητέρα σάν ἄτομο ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό δεσμό τοῦ αἵματος, τοῦ ἐδάφους, τῆς φυλῆς καί κατέληξε στό χάος καί τό θάνατο.

Ἡ σχέση τοῦ Hitler μέ τή μητέρα του καί μέ τά μητρικά εἰδῶλα ἦταν ὀλότελα διαφορετική ἀπ' αὐτήν πού θρῖσκουμε στούς περισσότερους ἄνδρες πού εἶναι προσκολλημένοι στίς μητέρες τους. Σ' αὐτούς τούς ἄνδρες ὁ δεσμός μέ τή μητέρα εἶναι πολύ πιό ζεστός, πιό ἔντονος, πιό πραγματικός θά μπορούσαμε νά πούμε· οἱ ἄνθρωποι αὐτοί νιώθουν ἔντονη ἐπιθυμία νά θρῖσκονται κοντά στή μητέρα, νά τῆς λένε τό καθετί· εἶναι πραγματικά ἐρωτευμένοι μαζί της (ἐρωτας πού πρέπει νά ἀξιολογηθεῖ στή βάση τῆς βρεφικῆς του φύσης). Ἀργότερα στή ζωῆ ἔχουν τήν τάση νά ἐρωτεύονται μητρικά εἰδῶλα, δηλαδή ἔλκονται ἰσχυρά ὡς τό σημεῖο νά δημιουργοῦν ἐρωτικές σχέσεις ἢ νά παντρεύονται μέ τέτοια εἰδῶλα. (Τό ἂν ἡ ρίζα αὐτῆς τῆς ἔλξης εἶναι σεξουαλική ἢ ἂν ἡ σεξουαλική ἔλξη εἶναι μιά δευτερεύουσα ἐκδήλωση τῆς πρόωμης συναισθηματικῆς ἔλξης δέν ἔχει καμιά σημασία σ' αὐτό τό σημεῖο). Ὁ Hitler ὅμως δέν ἔνωσε ποτέ τέτοια ἔλξη γιά τή μητέρα του, τουλάχιστον ὄχι μετά τά πέντε του χρόνια, κι ἴσως καί ποτέ πρίν· σάν παιδί εὐχαριστιόταν κυρίως νά φεύγει ἀπ' τό σπίτι του καί νά παίζει τούς στρατιῶτες ἢ τούς Ἰνδιάνους μέ τά ἄλλα παιδιά. Πολύ λίγο τόν ἐνδιέφερε ἡ μητέρα του.

Ἐκεῖνη τό εἶχε καταλάβει καλά. Ὁ Kubizek λέει πώς ἡ ἴδια τοῦ εἶχε πει ὅτι ὁ γιός της ἦταν ἀνεύθυνος καί κατασπαταλοῦσε τή μικρή του κληρονομιά· πώς εἶχε πολλές

εὐθύνες μέ τή μικρή της κόρη, «ἀλλά ὁ Adolf δέν τό σκέφτεται καθόλου· τραβάει τό δρόμο του λές κι εἶναι ἄνθρωπος του στόν κόσμο». Αὐτή ἡ ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος καί φροντίδας γιά τή μητέρα του χαρακτηρίζει καί τήν ἀντίδρασή του στήν ἀρρώστια της. Παρόλο πού διαγνώστηκε καρκίνος καί ἔγινε ἐγχείριση τόν Ἰανουάριο τοῦ 1907 – γιά νά πεθάνει τό Δεκέμβριο τῆς ἴδιας χρονιάς – ἐκεῖνος ἔφυγε γιά τή Βιέννη τό Σεπτέμβριο. Ἡ μητέρα του, ἀπό ἐνδιαφέρον γι' αὐτόν, προσπάθησε νά τοῦ κρύψει πόσο ἀσχηματῆ ἦταν καί αὐτός τό δέχτηκε χωρίς νά κάνει καμιά προσπάθεια νά μάθει πώς ἦταν στήν πραγματικότητα καί χωρίς νά πάει νά τή δεῖ στό Linz – ἕνα ταξίδι πολύ ἀπλό καί σέ χρόνο καί σέ χροῖμα· ἀπό τή Βιέννη τῆς ἔγραψε ἐλάχιστα γιά νά τῆς πει τά δικά του, κάνοντάς την ἔτσι ν' ἀνησυχῆσει πολύ. Σύμφωνα μέ τόν Smith γύρισε σπῆτι μόνο ὅταν τόν εἰδοποίησαν γιά τό θάνατό της. Σύμφωνα μέ τήν ἔκθεση τοῦ Kubizek, ὅταν ἡ ἀρρώστια της τήν παρέλυσε ὁλότελα, τοῦ ζήτησε νά ἔρθει καί νά τή φροντίσει γιατί δέν ὑπῆρχε κανένας ἄλλος. Ἦρθε γύρω στά τέλη Νοεμβρίου καί τήν περιποιήθηκε περίπου τρεῖς βδομάδες μέχρι τό θάνατό της. Ὁ Kubizek παρατηρεῖ πόση ἐκπληξη δοκίμασε βλέποντας τό φίλο του νά σφουγγαρίζει καί νά μαγειρεύει γιά τή μητέρα του. Ὁ Hitler ἐνδιαφέρθηκε ἀκόμα καί γιά τήν ἐντεκάχρονη ἀδερφή του, καί τήν ἔβαλε νά ὑποσχεθεῖ στή μητέρα τους πώς θά διάβαζε τά μαθήματά της. Ὁ Kubizek περιγράφει τή στάση τοῦ Hitler ἀπέναντι στή μητέρα του μέ πολύ συναισθηματισμό, προσπαθώντας νά δείξει πόσο πολύ τήν ἀγαποῦσε. Ἡ μαρτυρία του ὁμως δέν εἶναι ἀξιόπιστη σ' αὐτό τό σημείο: Ὁ Hitler, ὅπως πάντα, θά ἔβαζε τά δυνατά του καί σ' αὐτή τήν περίπτωση γιά νά δημιουργῆσει καλές ἐντυπώσεις· δέ θά μπορούσε ν' ἀρνηθεῖ τήν παράκληση τῆς μητέρας του καί τρεῖς βδομάδες δέν ἦταν μεγάλο διάστημα γιά νά παίξει τό ρόλο τοῦ καλοῦ γιοῦ. Ἡ περιγραφή αὐτῆς τῆς καλοσύνης καί τῆς φροντίδας ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ ὁλόκληρη τή συμπεριφορά τοῦ Hitler ἀπέναντι στή μητέρα του, γι' αὐτό ἡ περιγραφή τοῦ Kubizek δέν εἶναι διόλου πειστική.⁵

5. Ἀφοῦ ὁ Kubizek θαύμαζε τόν Hitler ὅταν ἦταν νέοι ἀλλά κι ἀργότερα,

Φαίνεται πώς ή μητέρα του Hitler δέν έγινε ποτέ γι' αυτόν ένα άτομο πού τό αγαπούσε κι ένιωθε κοντά του. Ήταν τό σύμβολο τής θεάς πού τόν προστάτευε και τόν θαύμαζε αλλά και τής θεάς του θανάτου και του χάους. Ταυτόχρονα ήταν αντικείμενο του σαδιστικού του έλέγχου και του προκαλούσε φοβερή όργή όταν δέν ήταν απόλυτα ύποταγμένη σ' αυτόν.

Ή Ηλικία από τά Έξη ως τά Έντεκα (1895-1900)

Ή αλλαγή ανάμεσα σ' αυτές τις δύο φάσεις ήταν απότομη. Ο Alois Hitler είχε φύγει από τό τελωνείο κι είχε πιά όλο τόν καιρό πού ήθελε για ν' άφοσιωθεί στην οικογένειά του, και ιδιαίτερα στη μόρφωση του γιου του. Αγόρασε λοιπόν ένα σπίτι και μιá έκταση έννιά έκτάρια στό Hafeld, κοντά στό Lambach. Ο Hitler αναγκάστηκε να παρακολουθήσει ένα μικρό σχολείο στην έπαρχία, στό Fischlam, πολύ κοντά στό Hafeld, και κει διακρίθηκε σαν καλός μαθητής. Είχε συμμορφωθεί μέ τις απαιτήσεις του πατέρα του, τουλάχιστον έξωτερικά, αλλά όπως γράφει ό Smith: «Υπήρχαν έπιφυλάξεις. Μπορούσε ακόμα να χειραγωγεί τή μητέρα του ως κάποιο βαθμό και ήταν δυνατό να έκραγει κάθε στιγμή βάζοντάς τα μέ όποιοδήποτε». Αυτό του είδους ή ζωή πρέπει να ήταν δίχως καμιά ίκανοποίηση για

όταν βρισκόταν πιά στην έξουσία, δέ μπορούμε να πούμε μέ σιγουριά πώς τά στοιχεία πού αναφέρει είναι σωστά, εκτός κι αν διασταυρώνονται από άλλες πηγές· οι «έντυπώσεις» του έπηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τή συμπάθειά του για τόν Hitler. Ο Maser δίνει μιá ζωηρή περιγραφή τής αγάπης του Hitler για τή μητέρα του και τής άπελπισίας πού ένιωσε μέ τό θάνατό της. Ή περιγραφή του Maser βασίζεται σ' ένα υπόμνημα πού έγγραψε ό έβραϊός γιατρός E. Bloch πού παρακολουθούσε τή μητέρα του Hitler, τριάντα ένα χρόνια άργότερα, για τις αρχές των Ναζί. Μ' όλο τό σεβασμό στη μνήμη του δόκτορα Bloch, μιá δήλωση γραμμένη από Έβραϊο στη Γερμανία του 1938, και μάλιστα για χρήση των Ναζί, δέ μπορεί να θεωρηθεί γνήσια αλλά μάλλον άπόπειρα να κερδηθεί εύνοια· αυτό είναι ανθρώπινα κατανοητό αλλά στερεί τό έγγραφο από κάθε αξία σαν ιστορική πηγή. Τό ότι ό ιστορικός Maser δέν άμφισβητεί τήν έγκυρότητα τής δήλωσης του Bloch είναι παράδειγμα των πολλών σοβαρών μειονεκτημάτων τής μεθόδου μέ τήν όποία χρησιμοποιεί τις πηγές.

τό μικρό άγόρι, παρά τό γεγονός ότι δέν ύπήρξε καμιά βίαιη σύγκρουση μέ τόν πατέρα του. 'Ο Adolf όμως βρήκε στή ζωή του μιά σφαίρα όπου μπορούσε νά ξεχάσει όλο τόν αύστηρό έλεγχο και τήν έλλειψη έλευθερίας. 'Η σφαίρα αυτή ήταν τό άδιάπτωτο ένδιαφέρον του στό παιχνίδι τών 'Ινδιάνων και του πολέμου μέ τά άλλα παιδιά. 'Ηδη από τά πρώτα του χρόνια «έλευθερία» σήμαινε γι' αυτόν άνευθυνότητα, έλλειψη περιορισμού και, πριν άπ' όλα, «άπαλλαγή από τήν πραγματικότητα»: σήμαινε άκόμα νά μπορεί νά έλέγχει τίς συμμορίες τών παιδιών. "Αν έξετάσουμε τό νόημα και τή λειτουργία αυτών τών παιχνιδιών γιά τόν Hitler, βλέπουμε ότι άποτελούν τήν πρώτη έκφραση τών γνωρισμάτων πού θ' άναπτύσσονταν όλοένα και περισσότερο μέ τό πέρασμα του χρόνου: τήν άνάγκη νά έλέγχει και έναν έλαττωματικό ρεαλισμό. Μέ τήν πρώτη ματιά τά παιχνίδια αυτά φαίνονται άθώα και φυσιολογικά γιά τήν ηλικία του· τό γιατί δέν ήταν τελικά, θά τό δούμε παρακάτω, όταν πούμε πώς έμεινε προσκολλημένος σ' αυτά άκόμα και σέ μιά ηλικία πού τά φυσιολογικά παιδιά ξεπερνούν τά παιχνίδια τών παιδικών τους χρόνων.

Στά χρόνια πού άκολούθησαν έγιναν και κάποιες άλλες γές στήν οίκογένεια. 'Ο μεγαλύτερος γιός του Alois έφυγε άπ' τό σπίτι στά δεκατέσσερά του χρόνια, πράγμα πού ένόχλησε πολύ τόν πατέρα του, κι έτσι ό Adolf άναγκάστηκε νά πάρει τό ρόλο του μεγάλου γιού. 'Ο Alois πούλησε τό κτήμα και πήγαν στήν πόλη, στό Lambach. 'Ο Adolf συνέχισε τό σχολείο σ' ένα σχετικά μοντέρνο δημοτικό του Lambach κι εκεί διακρίθηκε σαν μαθητής και απέφυγε μεγαλύτερες συγκρούσεις μέ τόν πολύ συχνά θυμωμένο και δυσάρεστημένο πατέρα του.

Στά 1898 ή οίκογένειά του μεταφέρθηκε ξανά, αυτή τή φορά σ' ένα σπίτι στό Leonding, στά περίχωρα του Linz, και ό Adolf μπήκε στό τρίτο του δημοτικό. Φαίνεται πώς στό νέο αυτό μέρος ό Alois Hitler εύχαριστήθηκε περισσότερο από ποτέ. Μπορούσε νά φροντίσει τά μελίσια του σέ μισό έκτάριο γής και μιλούσε πολιτικά στήν ταβέρνα. 'Όσοσο έμεινε πάντα ένας αύστηρός άυταρχικός και δέ μένει καμιά άμφιβολία ποιός είχε πάντα τόν έλεγχο. 'Ο Josef Mayerhofer, ό καλύτερός του φίλος στό Leonding, έλεγε άργότερα γι' αυτόν:

«Ήταν αυστηρός με την οικογένειά του, με τα παιδιά του δέν είχε μεγάλες σχέσεις· ή γυναίκα του δέν είχε τίποτα πού νά τήν κάνει νά χαμογελάει». Ο Mayerhofer τόνιζε όμως πώς τό τραχύ έξωτερικό του ήταν ως ένα μέρος παραπλανητικό και πώς δέν κακομεταχειριζόταν τά παιδιά του. «Δέν τόν είχε άγγίξει ποτέ (τόν Adolf) και δέν πιστεύω πώς τόν χτυπούσε, αλλά συχνά τόν μάλωνε και τόν έβριζε. "Τό βρωμόπαιδο!" έλεγε. "Θά τό σπάσω στό ξύλο!" "Όμως σκυλί πού γαυγίζει δέ δαγκώνει. Τό άγόρι όμως τόν μισούσε». (B. F. Smith, 1971).

Δέν έχουμε έδω τήν εικόνα ενός τύραννου, αλλά ενός αυταρχικού και κάπως άπλησίαστου πατέρα, πού ο γιός του τόν φοβόταν· αυτός ο φόβος μπορεί νά 'ναι μιά άπό τίς πηγές τής ύποταχτικότητας του Hitler πού θά τή δούμε καλύτερα πιό κάτω. Δέν πρέπει όμως νά υποτιμήσουμε αυτή τήν ιδιότητα του πατέρα του, νά του εμπνέει τό φόβο· ένας γιός πού δέ θά επέμενε τόσο πολύ νά μένει μόνος του και άνεύθυνος ίσως θά κατέληγε σέ μιά πιό φιλική σχέση με τόν πατέρα του πού, στό κάτω κάτω, είχε καλή διάθεση και δέν ήταν με κανένα τρόπο καταστροφικός άνθρωπος. Τό κλισέ πού μιλάει για τό «μίσος για τόν αυταρχικό πατέρα του» είναι πολλές φορές παρατραδηγμένο, όπως και τό άλλο για τό οιδιπόδειο σύμπλεγμα.

Γενικά τά πέντε χρόνια στό δημοτικό πήγαν πολύ καλύτερα άπ' όσο θά περίμενε κανείς. Αυτό οφείλεται στους παράγοντες πού ήδη αναφέραμε αλλά και στό ρεαλιστικό κλίμα του σχολείου. Σίγουρα βρισκόταν πάνω άπό τό μέσο όρο ευφυΐας, οι δάσκαλοι του τόν αντιμετώπιζαν σωστά και καλά επειδή είχε άνώτερη οικογενειακή θέση, κι έπαιρνε μεγάλους βαθμούς χωρίς νά χρειάζεται άνάλογη προσπάθεια. Έτσι ή δουλιά στό σχολείο δέν άποτελέσε πραγματικό έρέθισμα ούτε και του άναστάτωσε σοβαρά τό ίσορροπημένο σύστημα του συμβιβασμού ανάμεσα στην άπειθαρχία και τήν προσαρμογή.

Στό τέλος αυτής τής περιόδου δέν παρατηρείται καμιά παρέκκλιση σέ σύγκριση με τήν άρχή της, κι ωστόσο υπάρχουν άνησυχητικά χαρακτηριστικά: δέν είχε καταφέρει νά ξεπεράσει τόν πρώιμο ναρκισσισμό του· δέν είχε έρθει πιό κοντά στην πραγματικότητα· δέν είχε άποκτήσει κανένα

ζωτικό ενδιαφέρον κι αντί γι' αυτό είχε χτίσει μιὰ μαγική σφαίρα ἐλευθερίας καί δύναμης μόνο γιά τόν ἑαυτό του. Τά πρῶτα χρόνια στό σχολεῖο δέν τόν βοήθησαν νά μεγαλώσει καί νά ξεπεράσει αὐτό πού ἦταν ὅταν πρωτάρχισε τό σχολεῖο. Ὅσο ἄκόμα ἡ ἀνοιχτή σύγκρουση ἦταν μηδαμινή καί ἐπιφανειακά φαινόταν νά 'χει προσαρμοστεῖ θαναμάσια.

Προεφηθεία καί Ἐφηθεία:

Ἄπό τὰ Ἐντεκα ὡς τὰ Δεκαεφτά (1900-1906)

Ἡ εἴσοδος τοῦ Hitler στό γυμνάσιο (*Realschule*) καί τὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν ὡς τό θάνατο τοῦ πατέρα του, προκάλεσαν μιὰ ἀποφασιστική στροφή στό χειρότερο καί ἐνίσχυσαν τίς προϋποθέσεις τῆς κακοήθους ἐξέλιξής του.

Τά ἀποφασιστικά γεγονότα στά ἐπόμενα τρία χρόνια, μέχρι τό θάνατο τοῦ πατέρα του στά 1903, εἶναι: 1. ἡ ἀποτυχία του στό γυμνάσιο· 2. ἡ σύγκρουσή του μέ τόν πατέρα του πού ἐπέμενε νά τόν κάνει δημόσιο ὑπάλληλο καί 3. τό ὅτι χάθηκε ἄκόμα περισσότερο μέσα στό φανταστικό κόσμο τῶν παιχιδιῶν του.

Ὁ ἴδιος ὁ Hitler στό ἔργο του *Mein Kampf* δίνει μιὰ εἰκόνα αὐτῶν τῶν γεγονότων ὅπως τόν ἐξυπηρετεῖ: αὐτός, ὁ ἐλεύθερος κι ἀνεξάρτητος ἄνθρωπος, δέ μποροῦσε ν' ἀνεχτεῖ νά γίνει ἓνας γραφειοκράτης, ἤθελε νά γίνει καλλιτέχνης· ἐπαναστάτησε ἀπέναντι στό σχολεῖο καί παραμέλησε τὰ μαθήματά του γιά ν' ἀναγκάσει τόν πατέρα του νά τοῦ ἐπιτρέψει νά γίνει ζωγράφος.

Ἄν ἐξετάσουμε προσεχτικά τὰ γνωστά στοιχεῖα ἢ εἰκόνα πού παίρνουμε εἶναι ἀκριβῶς ἢ ἀντίθετη: 1. Ἄν δέν τὰ πῆγε καλά στό σχολεῖο, αὐτό ὀφείλεται σέ διάφορους λόγους πού θά δοῦμε παρακάτω. 2. Ἡ ἰδέα του νά γίνει ζωγράφος εἶναι οὐσιαστικά μιὰ δικαιολογία γιά τήν ἀνικανότητά του νά κάνει ὅποιαδήποτε πειθαρχημένη δουλιὰ καί προσπάθεια. 3. Ἡ σύγκρουση μέ τόν πατέρα του δέν εἶχε αἰτία τῆς μόνο τήν ἄρνησή του νά γίνει δημόσιος ὑπάλληλος, ἀλλά καί τό ὅτι ἀπέρριπτε ὅλες τίς ἀπαιτήσεις τῆς πραγματικότητας.

Σχετικά με την άπουχία δέ χωράει αμφιβολία, γιατί ήταν μάλλον έντυπωσιακή. Ήδη από την πρώτη χρονιά τά πῆγε τόσο άσκημα, ώστε έμεινε στην ίδια τάξη. Στην επόμενη χρονιά αναγκάστηκε να ξαναδώσει όρισμένα μαθήματα για να του επιτρέψουν να περάσει στίς επόμενες τάξεις και ακόμα και στό τέλος της τρίτης χρονιάς πέρασε στό Linz μόνο με την προϋπόθεση πώς θά έφευγε από τό σχολείο. Έτσι μπήκε στό γυμνάσιο του Steyr, αλλά στό τέλος της τέταρτης χρονιάς αποφάσισε να μή συνεχίσει τό σχολείο για τό χρόνο πού του απέμενε για ν' αποφοιτήσει από τή *Realschule*. Ένα περιστατικό στό τέλος αυτής της τελευταίας σχολικής χρονιάς είναι καθαρά συμβολικό για τή σχολική του σταδιοδρομία. Όταν πῆρε τό ένδεικτικό του πῆγε μαζί με τούς συμμαθητές του για να πιούνε· γυρίζοντας όμως σπíti ανακάλυψε πώς είχε χάσει τό ένδεικτικό. Σκεφτόταν τότε τί δικαιολογία να παρουσιάσει, όταν τον κάλεσε ό διευθυντής του σχολείου· τό ένδεικτικό είχε βρεθει στό δρόμο κι είχε χρησιμοποιηθει σαν χαρτί τουαλέτας! Άκόμα κι αν πιστέψουμε πώς ήταν μεθυσμένος, ή συμπεριφορά του εκφράζει συμβολικά τό μίσος και τήν περιφρόνησή του για τό σχολείο.

Μερικοί λόγοι της άπουχίας του Hitler στό γυμνάσιο είναι περισσότερο εμφανείς από τούς άλλους. Ο σπουδαιότερος είναι ότι στό δημοτικό βρισκόταν σε θέση υπεροχής. Όντας πάνω άπ' τό μέτριο σε ευφυΐα και χαρίσματα και καλός όμιλητής, δέ χρειαζόταν να κάνει μεγάλη προσπάθεια για να ξεπεράσει τούς συμμαθητές του και να πάρει άριστα. Στο γυμνάσιο ή κατάσταση ήταν αλλιώςτικη. Έκει ή μέση ευφυΐα ήταν άνώτερη άπ' ό,τι στό δημοτικό. Οί καθηγητές του ήταν πολύ πιό μορφωμένοι και είχαν περισσότερες άπαιτήσεις· αυτοί δέν έντυπωσιάστηκαν από τήν κοινωνική του κατάσταση, άφου δέν ήταν τίποτα τό έξαιρετικό μέσα στην κοινωνική σύνθεση των μαθητών του γυμνασίου. Με δυό λόγια, για να πετύχει στό γυμνάσιο χρειαζόταν δουλιά· ή δουλιά πού άπαιτούνταν δέν ήταν έξοντωτική αλλά πολύ περισσότερη άπ' όση είχε συνηθίσει και άπ' όση είχε διάθεση και θέληση να κάνει. Γι' αυτό τό υπερβολικά ναρκισσιστικό παιδί πού στό δημοτικό μπορούσε να «πετυχαίνει χωρίς προσπάθεια», ή νέα κατάσταση πρέπει να 'ταν τρομαχτική. Ήταν πρόκληση για τή

ναρκισσιδική συμπεριφορά του και του έδειχνε πώς ή πραγματικότητα δέ μπορούσε νά παραμεριστεί όπως πριν.

Ή κατάσταση αυτή, τής άποτυχίας στο γυμνάσιο έπειτα από καλή μαθητεία στο δημοτικό, δέν είναι σπάνια· συχνά παρωθεί ένα παιδί ν' αλλάξει τή συμπεριφορά του, νά ξεπεράσει — τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό — τή βρεφική του στάση και νά μάθει νά προσπαθει. Στην περίπτωση του Hitler όμως δέν έγινε τίποτα τέτοιο. Αντίθετα, αντί νά προχωρήσει προς τήν πραγματικότητα άποσύρθηκε ακόμα περισσότερο μέσα στις φαντασίες του και απέφυγε τήν πραγματική έπαφή μέ τους ανθρώπους.

Ήν ή άποτυχία του στο γυμνάσιο όφειλόταν στο γεγονός ότι τά περισσότερα από τά μαθήματα δέν τόν ένδιέφεραν τότε θά ήταν έπιμελής σε κείνα πού τόν ένδιέφεραν· τό ότι αυτό δέν είναι αλήθεια φαίνεται ξεκάθαρα και από τό γεγονός ότι δέν έκανε καμιά ικανοποιητική προσπάθεια νά πάρει καλό βαθμό στή γερμανική ιστορία, ένα θέμα πού προκαλούσε πάντα τόν ένθουσιασμό του και τόν ένδιέφερε πολύ. (Οί μόνοι καλοί βαθμοί του ήταν στή ζωγραφική — αλλά άφου είχε ταλέντο δέ χρειαζόταν κι εκεί καμιά προσπάθεια!). Ή ύπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται σαφέστατα από τό ότι στή μετέπειτα ζωή του δέν κατάφερε νά κάνει καμιά σοβαρή προσπάθεια ακόμα και στο πεδίο πού τόν ένδιέφερε πραγματικά — τήν αρχιτεκτονική. Τό θέμα τής αδυναμίας του νά δουλέψει συστηματικά — εκτός κι όταν βρισκόταν κάτω άπ' τήν πίεση τής ανάγκης ή όταν σπρωχνόταν από τό πάθος του — θά τό εξετάσουμε άργότερα. Έδώ τό αναφέρουμε μόνο για νά τονίσουμε πώς ή άποτυχία του στο γυμνάσιο δέ μπορεί νά εξηγηθεί στή βάση των «καλλιτεχνικών» του ένδιαφερόντων.

Σ' αυτά τά γυμνασιακά χρόνια ό Hitler άποτραβήχτηκε ακόμα περισσότερο από τήν πραγματικότητα. Δέν τόν ένδιέφερε κανείς — ή μητέρα, ό πατέρας ή τ' αδέρφια του. Τούς αντιμετώπιζε όσο τόν άφηνε ή έπιθυμία του νά μένει μόνος, αλλά συναισθηματικά ήταν όλοτελα ξεκομμένος άπ' όλους τους. Τό μόνο έντονο και παθιασμένο ένδιαφέρον του ήταν τά πολεμικά παιχνίδια μέ άλλα παιδιά πού τόν δέχονταν σάν άρχηγό τους. Τά παιχνίδια αυτά, πού μπορεί νά είναι πολύ κατάλληλα για ένα άγόρι έννιά ή έντεκα χρονών, ήταν παράξενα για ένα γυμνασιόπαιδο. Χαρακτη-

ριστικό είναι ένα περιστατικό που αφορά την πρώτη του κοινωνία, όταν ήταν δεκαπέντε χρονών. Ένας συγγενής όργάνωσε ένα μικρό πάρτυ προς τιμή του, αλλά ο Hitler πολύ ανάγκωγα και στριφνά προτίμησε να φύγει για να παίξει πόλεμο με τους φίλους του.

Τά παιχνίδια αυτά είχαν πολλές λειτουργίες. Του έδιναν την ικανοποίηση ότι είναι ο ήγέτης και επιβεβαίωναν την πεποίθησή του ότι με τη δύναμη που είχε να πείθει μπορούσε να κάνει κι άλλους να τον ακολουθούν· μεγάλωσαν τό ναρκισσιισμό του και, τό σπουδαιότερο, έβαλαν τό κέντρο της ζωής του στή φαντασία του, ευνούντας έτσι όλη τη διαδικασία της απομάκρυνσής του από την πραγματικότητα, από τά πραγματικά άτομα, από τίς πραγματικές επιτεύξεις και την πραγματική γνώση. Μιά άλλη έκφραση αυτής της προσκόλλησής του στή φαντασία είναι τό φλογερό ένδιαφέρον του για τά μυθιστορήματα του Karl May. Ο May ήταν γερμανός συγγραφέας κι είχε γράψει πολλές συναρπαστικές ιστορίες για τούς Ίνδιάνους της Βόρειας Αμερικής, γεμάτες χρώμα και πραγματικότητα, αν και δέν είχε δει ποτέ στή ζωή του Ίνδιάνο. Άληθινά, όλα τά παιδιά στή Γερμανία και την Αυστρία διάβαζαν τίς ιστορίες του May, που ήταν δημοφιλής όσο κι ο James Fenimore Cooper στις Ένωμένες Πολιτείες. Ο ένθουσιασμός του Hitler για τά βιβλία του May φαίνεται απόλυτα φυσιολογικός για κάποιον που τελειώνει τό δημοτικό αλλά, όπως γράφει ο Smith,

αυτό υπερτονίστηκε παράξενα τά κατοπινά χρόνια. Γιατί ο Hitler δέν άφησε ποτέ τον Karl May. Τόν διάβαζε έφηβος και νέος άντρας πιά, στά είκοσί του χρόνια. Άκόμα και σάν καγκελάριος του Ράιχ συνέχισε να θέλγεται από τον May και ξαναδιάβαζε τίς ιστορίες του. Έπειτα δέν προσπάθησε ποτέ να συγκαλύψει ή να κρύψει τον ένθουσιασμό και τό θαυμασμό του για τά βιβλία του May. Στίς *Tischgespräche* (H. Picker, 1963) έξυμνει τον May και λέει πόσο απολάμβανε τά έργα του. Μιλούσε γι' αυτόν μ' όλους σχεδόν - τον υπεύθυνο επί του τύπου, τη γραμματέα του, τον υπηρέτη του και τούς παλιούς του συντρόφους από τό κόμμα.

Η δική μου έρμηνεία όμως δέ συμφωνεί με τον Smith. Ο

Smith πιστεύει πώς άφοϋ ή ένασχόληση του Hitler στα παιδικά του χρόνια μέ τά μυθιστορήματα του May είχε ύπάρξει τόσο ευτυχισμένη έμπειρία, «έχουμε νά κάνουμε μέ μιά ίκανοποιητική και άναγκαία συνέχισή της σέ μιά περίοδο όπου οί πρώτες του προσαρμογές δέν κατάφεραν νά λύσουν τίς προκλήσεις τής έφηβείας». Αυτό μπορεί νά 'ναι άλήθεια ως κάποιο σημείο, αλλά πιστεύω ότι δέ θίγει τό βασικό ζήτημα. Τά μυθιστορήματα του May πρέπει νά συνδυαστούν μέ τά πολεμικά παιχνίδια του Hitler και είναι μιά προέκταση τής φανταστικής ζωής του. "Αν και ήταν κατάλληλα γιά μιά όρισμένη ήλικία, τό ότι συνέχισαν νά τόν συναρπάζουν άφήνει νά έννοηθεί πώς αντιπροσωπεύουν μιά φυγή άπό τήν πραγματικότητα, μιά εκδήλωση τής ναρκισσιστικής στάσης του πού στρέφεται γύρω άπό ένα θέμα: τόν Hitler, τόν ήγέτη, τόν πολεμοστή και τό νικητή. Σίγουρα οί ένδειξεις πού προκύπτουν άπ' αυτό δέν άρκοϋν γιά νά μās πείσουν. "Αν όμως συνδέσουμε τή συμπεριφορά του Hitler σ' αυτά τά νεανικά χρόνια μέ τά στοιχεία τής μετέπειτα ζωής του, έχουμε μπροστά μας ένα τύπο: τόν τύπο του άφάνταστα ναρκισσιστικού, άποτραδηγμένου άτόμου, γιά τό όποιο ή φαντασία είναι πιο πραγματική άπό τήν πραγματικότητα. Βλέποντας τόν Hitler στα δεκάξη του χρόνια νά είναι τόσο παραδομένος στή φανταστική ζωή, γεννιέται άκόμα τό έρώτημα: Πώς αυτός ό άπομονωμένος όνειροπόλος μπόρεσε νά κατορθώσει νά γίνει κύριος τής Ευρώπης - έστω και γιά λίγο; Η άπάντηση στο έρώτημα αυτό πρέπει νά περιμένει, γιατί θά έπιστρέψουμε έδω όταν προχωρήσουμε περισσότερο στήν άνάλυση τής εξέλιξης του Hitler.

"Όποιοι κι άν είναι οί λόγοι γιά τήν άποτυχία του στή *Realschule*, δέν ύπάρχει άμφιβολία γιά τίς συναισθηματικές συνέπειες πού είχε γιά τό νεαρό Hitler. "Έχουμε έδω ένα άγόρι πού ή μάνα του τό θαυμάζει, πού πετυχαίνει στο δημοτικό, πού είναι άρχηγός στίς παιδικές συμμορίες, πού όλη του ή άκέρδιστη έπιτυχία είναι μιά έπιβεβαίωση τής ναρκισσιστικής του πεποίθησης ότι έχει ξεχωριστά χαρίσματα. Σχεδόν χωρίς κανένα μεταβατικό στάδιο βρίσκεται σέ μιά κατάσταση άποτυχίας· κι αυτή τήν άποτυχία δέ μπορεί νά τήν κρύψει άπό τόν πατέρα και τή μητέρα του· ό ναρκισσισμός του πρέπει νά πληγώθηκε πολύ, ή περηφά-

νια του νά ποδοπατήθηκε. "Αν κατάφερε ν' αναγνωρίσει τήν άποτυχία του σάν άποτέλεσμα τής άνικανότητάς του νά δουλέψει σκληρά, ίσως νά κατάφερε νά ξεπεράσει και τίς συνέπειες, άφού αναμφίβολά είχε αρκετά προσόντα για νά πετύχει στό γυμνάσιο,⁶ όμως ο ναρκισσισμός του δέν τοῦ ἔδωσε τή δυνατότητα. Σάν συνέπεια, μή μπορώντας ν' αλλάξει τήν πραγματικότητα, αναγκάστηκε νά τήν παραποιήσει και νά τήν άπορρίψει. Τήν παραποίησε κατηγορώντας τούς δασκάλους και τόν πατέρα του πώς ἦταν αίτία τής άποτυχίας του και ύποστηρίζοντας πώς αυτή ἡ άποτυχία ἦταν έκφραση τοῦ πάθους του για ἔλευθερία και άνεξαρτησία. Τήν άπέρριψε δημιουργώντας τό σύμβολο τοῦ «καλλιτέχνη»· τό όνειρο νά γίνει μεγάλος καλλιτέχνης ἦταν γι' αὐτόν πραγματικότητα, κι ώστόσο τό γεγονός ότι δέ δουλεψε σοβαρά για νά πετύχει αὐτό τό σκοπό δείχνει πόσο φανταστική ἦταν ἡ ιδέα του. Ἡ άποτυχία στό σχολεῖο ἦταν για τόν Hitler ἡ πρώτη ἦττα και ταπείνωση, πού ακολουθήθηκε από κάμποσες άλλες· μπορούμε σίγουρα νά ύποθέσουμε πώς αὐτή πρέπει νά ενίσχυσε έντονα τήν περιφρόνησή του για όλους όσους προκάλεσαν ἡ εἶδαν τήν ἦττα του· κι αὐτή ἡ περιφρόνηση θά μπορούσε ν' άποτελέσει τήν αρχή τής νεκροφιλίας του, αν δέν εἶχαμε λόγους νά πιστεύουμε πώς οἱ ρίζες της βρίσκονται ἤδη στήν κακοῦθη αίμομικτικότητά του.

Ἡ θάνατος τοῦ πατέρα του όταν ο Hitler ἦταν δεκατεσσάρων χρονῶν δέν ἔπαιξε σχεδόν κανένα σημαντικό ρόλο. "Αν εἶναι ἀλήθεια, όπως ἔγραψε αργότερα ο Hitler, ότι ἡ άποτυχία του στό σχολεῖο οφείλεται στή σύγκρουσή του μέ τόν πατέρα του, τώρα πού ο τύραννος και αντίπαλός του εἶχε πεθάνει θά ἔπρεπε νά ἔρθει ἡ ὥρα τής ἔλευθερίας του. Τώρα θά ἔπρεπε νά νιώσει ἔλεύθερος, νά προγραμματίσει ρεαλιστικά τό μέλλον του, νά δουλέψει σκληρά για νά τό

6. Όταν ο δάσκαλός του E. Huemer κλήθηκε μάρτυρας τοῦ Hitler ἔπειτα από τό άποτυχημένο πραξικόπημα τοῦ Μονάχου, εἶπε για τόν πρώην μαθητή του: «Ο Hitler ἦταν σίγουρα προικισμένος, αν και μονόπλευρα, αλλά δέν εἶχε μεγάλο αὐτοέλεγχο· τόν θεωρούσαν πεισματάρη, θεληματικό, άντιρρησία, και γενικά τοῦ ἦταν δύσκολο νά προσαρμοστεῖ στό πλαίσιο μιᾶς σχολικῆς οργάνωσης. Δέν ἦταν ἐξαιρετικά μελετηρός, ἀλλιώτικα θά μπορούσε νά τά κατάφερε καλύτερα ἔχοντας τόσα χαρίσματα» (W. Maser, 1971).

πραγματώσει – κι ίσως νά ξαναστρέψει τήν άφοσίωσή του στή μητέρα του. Τίποτα τέτοιο δέν έγινε όμως. Συνέχισε νά ζει μέ τόν ίδιο τρόπο όπως και πριν· όπως λέει ο Smith, «συνέχισε νά πλάθει παιχνίδια και όνειρα», απ' τά όποια δέν κατάφερε νά ξεφύγει ποτέ.

Πρέπει τώρα νά ξανακοιτάξουμε τή σύγκρουση του Adolf μέ τόν πατέρα του από τήν εποχή πού μπήκε στή *Realschule*. Ο Alois Hitler είχε αποφασίσει πώς ο γιός του έπρεπε νά πάει στό γυμνάσιο· μόλο πού ο Hitler δέν ένδιαφερόταν γιά τέτοια σχέδια τό δέχτηκε. Η πραγματική σύγκρουση, σύμφωνα μέ όσα λέει στό *Mein Kampf*, ξέσπασε όταν ο πατέρας του επέμεινε νά τόν κάνει δημόσιο υπάλληλο. Η έπιθυμία αυτή ήταν απόλυτα φυσική, αφού ο πατέρας είχε έντυπωσιαστεί από τή δική του έπιτυχία σ' αυτό τόν κλάδο και πίστευε πώς θά 'ταν ή καλύτερη σταδιοδρομία γιά τό γιό του. Όταν ο Hitler του αντιπρότεινε νά γίνει ζωγράφος, ο πατέρας, σύμφωνα μέ τόν Hitler πάντα, του είπε «Όχι όσο ζω». Τότε ο Hitler απείλησε νά εγκαταλείψει όλοτελα τίς σπουδές του κι όταν ο πατέρας του δέν ύποχώρησε «Έκανα σιωπηλά τήν απειλή μου πραγματικότητα» (A. Hitler, 1943). Αυτή τήν εξήγηση δίνει ο Hitler γιά τήν άποτυχία του στό γυμνάσιο – αλλά είναι πολύ βολική γιά νά 'ναι άληθινή.

Συμπίπτει απόλυτα μέ τήν εικόνα πού είχε ο Hitler γιά τόν έαυτό του, σάν σκληρός και αποφασιστικός άντρας πού κατάφερε νά διανύσει πολύ δρόμο ως τά 1924 (όταν γράφτηκε τό *Mein Kampf*) και θά προχωρούσε στην τελική νίκη. Ταυτόχρονα είναι βάση γιά τήν εικόνα του άπελπισμένου καλλιτέχνη πού καταφεύγει στην πολιτική αποφασισμένος νά σώσει τή Γερμανία. Τό σπουδαιότερο, εξηγεί βολικά τούς κακούς βαθμούς του στή *Realschule* και τήν άργή ώρίμανσή του, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζει τήν έφηβεία του ήρωική – έργο δύσκολο γιά κάθε πολιτικά συνειδητοποιημένο αυτοβιογράφο. Πραγματικά, αυτή ή ιστορία έξυπνητέησε τούς μετέπειτα σκοπούς του Φύρερ τόσο καλά, πού είναι εύλογο ν' αναρωτηθούμε αν μόνος του έπλασε όλόκληρο τό έπεισόδιο. (B. F. Smith, 1967).

Ίσως νά 'ναι απόλυτα άληθινό πώς ο πατέρας ήθελε νά κάνει τό γιό του δημόσιο υπάλληλο, από τήν άλλη μεριά

ὅμως δέν πήρε δραστικά μέτρα γιά νά τόν ἀναγκάσει. Οὔτε κι ὁ Hitler ἔκανε ὅ,τι εἶχε κάνει ὁ μέγας του ἀδερφός μόλις ἔκλεισε τά δεκατέσσερα – νά δείξει τήν ἀνεξαρτησία του καί ν' ἀψηφήσει τόν πατέρα του φεύγοντας ἀπ' τό σπίτι. Ἀπεναντίας, προσαρμόστηκε στήν κατάσταση καί κλείστηκε περισσότερο στόν ἑαυτό του.

Γιά νά καταλάβουμε καλύτερα τή σύγκρουση, πρέπει νά ἐκτιμήσουμε τή θέση τοῦ πατέρα. Πρέπει νά 'χε προσέξει κι αὐτός, ὅπως καί ἡ μητέρα, πώς ὁ γιός του δέν εἶχε αἴσθηση εὐθύνης, δέν ἤθελε νά δουλέψει καί δέν ἔδειχνε κανένα ἐνδιαφέρον. Ὅντας ἔξυπνος ἀλλά καί καλοδιάθετος ἄνθρωπος, δέν πρέπει νά τόν ἐνδιέφερε πρωταρχικά νά κάνει τό γιό του δημόσιο ὑπάλληλο ἀλλά νά τόν κάνει κάτι. Πρέπει νά διαισθάνθηκε πώς τά σχέδιά του νά γίνει καλλιτέχνης ἦταν πρόφαση γιά τήν ἔλλειψη σοβαρότητας πού τόν διέκρινε. Ἄν ὁ γιός του εἶχε ἀντιπροτείνει π.χ. πώς ἤθελε νά γίνει ἀρχιτέκτονας κι εἶχε ἀποδείξει τή σοβαρότητά του παίρνοντας καλούς βαθμούς στό σχολεῖο, ἡ ἀντίδραση τοῦ πατέρα θά 'ταν σίγουρα πολύ διαφορετικότερη. Ὅμως ὁ Hitler δέν ἔκανε καμιά πρόταση πού θά 'δειχνε στόν πατέρα τή σοβαρότητά του. Οὔτε κἀν ζήτησε νά κάνει μαθήματα ζωγραφικῆς. Τό ὅτι ἡ ἀποτυχία του στό σχολεῖο δέν ἦταν ἀντίδραση ἀπέναντι στόν πατέρα του φαίνεται καθαρά στήν ἀντίδρασή του ὅταν ἡ μητέρα του προσπάθησε νά τόν ἐπαναφέρει στήν πραγματικότητα. Μετά τό θάνατο τοῦ πατέρα του, ἔχοντας πιά φύγει ἀπό τή *Realschule*, ἀποφάσισε νά μείνει στό σπίτι «γιά νά διαβάξει, νά ζωγραφίζει καί νά ὄνειρεύεται. Ἐγκατεστημένος ἄνετα στό διαμέρισμα τῆς Humboldtstrasse (ὅπου εἶχε μετακομίσει τότε ἡ μητέρα του), εἶχε ὅλη τήν ἄνεση νά τό κάνει. Ἀναγκάστηκε ν' ἀνεχτεῖ τήν παρουσία τῆς Paula (τῆς πέντε χρόνια μικρότερης ἀδερφῆς του) καί τῆς μητέρας του στό ἱερό του, γιατί δέ μποροῦσε ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπ' αὐτές παρά μόνο ἂν ἀποφάσισζε νά φύγει ἀπ' τό σπίτι καί νά δουλέψει. Ὡστόσο τούς ἀπαγόρευε νά τόν ἐνοχλοῦν, ἂν καί ἡ μητέρα του τοῦ πλήρωνε τούς λογαριασμούς καί ἡ ἀδερφή του τοῦ καθάριζε» (B. F Smith, 1967).

Ἡ Klara ἀνησυχοῦσε καί τόν συμβούλευε νά σοβαρευτεῖ. Δέν ἐπέμενε πιά νά τόν κάνει δημόσιο ὑπάλληλο ἀλλά προσπαθοῦσε νά τόν κάνει νά ἐνδιαφερθεῖ σοβαρά γιά κά-

τι. Τόν έστειλε τότε σέ μιά σχολή ζωγραφικής στό Μόναχο. Έμεινε εκεί λίγους μήνες κι αυτό ήταν όλο. Τοῦ ἄρρεσε νά ντύνεται κομψά, καί ἡ μητέρα του «πλήρωνε τά ρούχα του πού τόν ἔκαναν κάπως δανδή, ἐλπίζοντας πώς ἴσως αὐτό τοῦ χρησίμευε σάν γέφυρα γιά εὐρύτερους κοινωνικούς ὀρίζοντες. Ἄν αὐτό ήταν πού σχεδίαζε, ἀπέτυχε ὁλότελα. Τά ρούχα χρησίμεψαν ἀπλά σάν σύμβολα ἀνεξαρτησίας καί αὐτάρκειας καί ἀπομόνωσης».

Ἡ Klara ἔκανε ἄλλη μιά προσπάθεια νά ζωντανέψει τό ἐνδιαφέρον τοῦ Hitler. Τοῦ ἔδωσε λεφτά νά πάει στή Βιέννη γιά τέσσερις βδομάδες. Ἐκεῖνος τῆς ἔστειλε μερικές κάρτες ὅπου τῆς ἔγραφε γιά τή «μεγαλειώδη ἐπιβλητικότητα», τή «μεγαλοπρέπεια» καί τή «λαμπρότητα» τῶν κτιρίων. Ἡ ὀρθογραφία καί ἡ σίξιξη του ήταν ὡστόσο πολύ κατώτερες ἀπ' ὅ,τι θά περίμενε κανεῖς ἀπό ἕνα νέο δεκαεφτά χρονῶν πού εἶχε θγάλει καί τέσσερις τάξεις στό γυμνάσιο. Ἡ μητέρα του τόν ἄφησε νά κάνει μαθήματα μουσικῆς (λίγα χρόνια πρὶν ὁ πατέρας του τοῦ εἶχε προτείνει νά κάνει μαθήματα τραγουδιοῦ), κι ὁ Hitler τήν ἄκουσε, γιά νά τά παρατήσει ἔπειτα ἀπό τέσσερις μήνες, στίς ἀρχές τοῦ 1907. Εἶχε βαρεθεῖ νά διαβάζει κλίμακες. Ἴσως ὅμως τά μαθήματα νά σταματοῦσαν ἔτσι κι ἄλλιῶς, γιατί ἡ ἀρρώστια τῆς μητέρας του ἀπαίτησε περικοπή τῶν ἐξόδων.

Ἡ ἀντίστασή του στίς διόλου αὐταρχικές – καί σχεδόν ψυχοθεραπευτικές – προσπάθειες τῆς μητέρας του νά τοῦ ξυπνήσει τό ἐνδιαφέρον γιά κάτι πραγματικό, δείχνει πώς ἡ ἀρνητικὴ του ἀντίδραση ἀπέναντι στόν πατέρα του δέν ήταν μόνο ἀπροθυμία νά γίνει δημόσιος ὑπάλληλος ἀλλά ἡ ἀντίδραση ἑνός κλειστοῦ κι ὄνειροπαρμένου ἀγοριοῦ σ' ἕναν ἄνθρωπο πού ἀντιπροσώπευε τήν πραγματικότητα καί τήν ὑπευθυνότητα. Αὐτός ήταν ὁ πυρήνας τῆς σύγκρουσης – κι ὄχι ἡ ἀντιπάθεια τῆς δημοσιούπαλληλικῆς καριέρας, κι ἀκόμα λιγότερο ὁ διδιδιπόδειος ἀνταγωνισμός.

Ἡ τάση τοῦ Hitler ν' ἀποφεύγει τή σκληρή – ἢ ἔστω καί τή λιγότερο σκληρή – δουλιά, ἀπαιτεῖ μιά ἐξήγηση. Θά μᾶς βοηθήσει νά θυμόμαστε πάντα τήν παρατήρηση πώς αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ συμπεριφορά βρῖσκεται συχνά σέ παιδιά δεμένα μέ τή μητέρα τους. Συχνά περιμένουν ἀσυνείδητα πώς ἡ μητέρα θά κάνει τά πάντα, ὅπως ἔκανε κι ὅταν ήταν βρέφη. Καταλαβαίνουν πώς δέν πρέπει νά κάνουν

καμά πραγματική προσπάθεια, πώς δέ χρειάζεται να είναι συνεπείς· μπορούν να κάνουν τά πάντα άνω κάτω, άφου ή μητέρα θά τά καθαρίσει. Ζούν σ' ένα είδος «παράδεισου» όπου κανείς δέν περιμένει τίποτα άπ' αυτούς κι όλα είναι έτοιμα. Πιστεύω πώς αυτή ή εξήγηση ισχύει και για τήν περίπτωση του Hitler, και δέν έρχεται σ' αντίφαση μέ τήν υπόθεση πού άφορά τόν ψυχρό και άπρόσωπο χαρακτήρα του δεσμού του μέ τή μητέρα. Έκείνη εκπληρώνει τήν άποστολή της σαν μητέρα, ακόμα κι όταν δέν τήν αγαπούν και δέν τή νοιάζονται μέ προσωπικό τρόπο.

Η περιγραφή τής τεμπελιάς του Hitler στο σχολείο, ή άνικανότητά του να δουλέψει σοβαρά και ή άρνησή του να συνεχίσει τίς σπουδές του δημιουργεί σέ μερικούς άναγνώστες ένα έρώτημα: Καί τί σπουδαίο ύπάρχει σ' αυτό; Σήμερα ύπάρχουν πολλοί άνθρωποι πού παράτησαν τό γυμνάσιο, και άπ' αυτούς οί περισσότεροι παραπονιούνται για τά σχολαστικά και στείρα μαθήματα και κάνουν σχέδια για μία έλεύθερη ζωή πού δέν καταπιέζεται ούτε άπό τήν πατρική ούτε άπό άλλες έξουσίες. Κι ώστόσο κανείς τους δέν είναι νεκρόφιλος· άπεναντίας, πολλοί αντιπροσωπεύουν έναν αυθεντικό και ειλικρινή τύπο πού αγαπάει τή ζωή. Μερικοί άναγνώστες μπορούν ακόμα να ρωτήσουν μήπως ή περιγραφή μου για τήν άποτυχία του Hitler είναι γραμμένη μέ συντηρητικό πνεύμα.

Στίς αντιρρήσεις αυτές θά είχα ν' άπαντήσω τά εξής:

1. 'Υπάρχουν φυσικά πολλά είδη ανθρώπων πού έγκαταλείπουν τίς σπουδές τους και κανένας γενικός χαρακτηρισμός δέ μπορεί να ισχύσει γι' αυτούς· τό σωστότερο είναι ν' αντιμετωπιστεί ξεχωριστά κάθε είδος.
2. 'Αντίθετα μ' ό,τι συμβαίνει σήμερα, τά άτομα αυτά ήταν πολύ σπάνια στα έφηβικά χρόνια του Hitler· δέν άκολούθησε λοιπόν κανένα γενικότερο ρεύμα πού έκανε τό άτομο να φεύγει άπό τό σχολείο.
3. 'Εξάλλου ύπάρχει κι ένας ειδικός λόγος πού άφορά μόνο τόν Hitler: ή άδιαφορία του δέν περιλάβαινε μόνο τά μαθήματα του σχολείου αλλά τά πάντα. Δέν είχε διάθεση να δουλέψει για τίποτα – ούτε τότε ούτε αργότερα. (Θά δούμε πώς έγκατέλειψε τήν προσπάθεια κι όταν σπούδαζε αρχιτεκτονική). Ήταν τεμπέλης όχι έπειδή ίκανοποιούνταν ν' άπολαμβάνει τή ζωή χωρίς να ένδιαφέρεται ιδιαίτερα να πετύχει κάτι. 'Απεναντίας ήταν

γεμάτος από φλογερές φιλοδοξίες ν' αποκτήσει δύναμη· ήταν προικισμένος με υπερβολική ενεργητικότητα, αλλά έμενε πάντα κουμπωμένος και δέ μπορούσε νά νιώσει καμιά χαρά. Αυτό δέ συμφωνεί μέ τήν εικόνα πού μᾶς δίνουν οί περισσότεροι ἀπ' τούς ἀνθρώπους πού ἐγκαταλείπουν τίς σπουδές τους· και ὅσοι ἀπ' αὐτούς πλησιάζουν τήν εικόνα τοῦ Hitler, δείχνοντας ταυτόχρονα μιά φλογερή ἐπιθυμία ν' αποκτήσουν δύναμη χωρίς νά ἔχουν ἴχνος συναισθήματος γιά κανέναν, ἀποτελοῦν ἕνα πολύ σοβαρό πρόβλημα – στήν πραγματικότητα ἕνα σοβαρότατο κίνδυνο.

Ὅσο ἀφορᾷ τήν πιθανή παρατήρηση ὅτι εἶμαι «συντηρητικός» ὅταν ἐπιμένω πώς ἡ ἀνικανότητα γιά δουλιά και ἡ ἔλλειψη εὐθύνης εἶναι ἀρνητικές ιδιότητες, μᾶς κάνει νά θίξουμε ἕνα ζωτικό θέμα τοῦ σημερινοῦ ριζοσπαστισμοῦ τῆς νεολαίας. Ἄλλο εἶναι νά ἀδιαφορεῖ κανεῖς γιά ὀρισμένα θέματα ἢ νά προτιμᾷ μερικά ἄλλα ἢ νά ἀπορρίπτει ὀλότελα τό σχολεῖο. Ὅμως ἡ ἀποφυγή εὐθύνης και σοβαρῆς προσπάθειας ἀποτελεῖ και ἀποτυχία στή διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης, γεγονός πού δέν ἀλλάζει ὅσο κι ἂν κατηγορήσουμε τήν κοινωνία. Κι ὅποιος πιστεύει πώς ἡ ἀνταρσία κάνει τούς ἐπαναστάτες ἔχει μεγάλο λάθος. Ἡ προσπάθεια, ἡ ἀφοσίωση και ἡ συγκέντρωση εἶναι οὐσιαστικά γνωρίσματα τοῦ ἀπόλυτα ἀναπτυγμένου ἀτόμου, ἀκόμα και τοῦ ἐπαναστάτη· οἱ νέοι πού σκέφτονται διαφορετικά θά 'καναν καλά νά θυμηθοῦν τήν προσωπικότητα τοῦ Marx, τοῦ Engels, τοῦ Λένιν, τῆς Rosa Luxemburg, τοῦ Mao Tse-tung – πού ὅλοι τους ἔχουν δυό βασικές ιδιότητες: ἰκανότητα γιά σκληρή δουλιά και αἴσθηση εὐθύνης. Κανένας τους δέν ἦταν «συντηρητικός» ὅσο ἀφορᾷ αὐτές τίς δυό ιδιότητες.

Βιέννη (1907-1913)

Στίς ἀρχές τοῦ 1907 ἡ μητέρα τοῦ Hitler τοῦ ἔδωσε τήν οἰκονομική δυνατότητα νά πάει στή Βιέννη γιά νά σπουδάσει ζωγραφική στήν Ἀκαδημία τῶν Καλῶν Τεχνῶν. Μ' αὐτή τή χειρονομία ὁ Hitler ἔγινε τελικά ἀνεξάρτητος· ἀπαλλαγμένος ἀπό τήν πίεση τοῦ πατέρα του, ἐλευθερώ-

θηκε τώρα και από τις τρυφερές συμβουλές της μητέρας του· μπορούσε πιά να σχεδιάζει και να ενεργεί όπως ήθελε. Δέν είχε ακόμα ν' αντιμετωπίσει οικονομικά προβλήματα, αφού ή κληρονομιά από τον πατέρα του και ή σύνταξη πού πλήρωνε τό κράτος στά όρφανά του επέτρεπαν να ζήσει άνετα για ένα διάστημα.⁷ Έμεινε λοιπόν στή Βιέννη από τό 1907 ως τό 1913, δηλαδή από τά τελευταία εφηβικά χρόνια του ως τά πρώτα χρόνια της άνδρωσής του.

Τί έκανε όμως σ' αυτή τήν αποφασιστική περίοδο;

Πριν απ' όλα, προσπάθησε να δημιουργήσει μιá άνετη κατάσταση γι' αυτόν στή Βιέννη, πείθοντας τό σύντροφο των τελευταίων χρόνων του στό Linz, A. Kubizek, να τον ακολουθήσει. Ο Kubizek βέβαια ήθελε πολύ να τον ακολουθήσει, αλλά ήταν δύσκολο να πειστεί ό πατέρας του πού ήταν άνένδοτος. Κι εδώ έχουμε μιá από τις πρώτες επιδείξεις της δύναμης του Hitler να πείθει. Όπως κι ό Hitler, έτσι κι ό Kubizek λάτρευε παθιασμένα τή μουσική του Wagner. Η κοινή τους αγάπη τους είχε σμίξει στήν όπερα του Linz κι από κεί έγιναν στενοί φίλοι. Ο Kubizek δούλευε υπάλληλος στό μαγαζί του πατέρα του αλλά έκανε μεγάλα όνειρα: ήθελε κι αυτός να γίνει καλλιτέχνης-μουσικός. Ήταν όμως πιό υπεύθυνος κι εργατικός από τον Hitler αν και όχι ισχυρή προσωπικότητα. Έτσι σύντομα βρέθηκε να εξουσιάζεται απόλυτα από τήν επιρροή πού ασκούσε πάνω του ό Hitler. Ο Hitler εξάσκησε πάνω του τή δύναμή του να επηρεάζει κι είχε τον απόλυτο θαυμασμό του φίλου του πού αποτελούσε μόνιμη επιβεβαίωση του ναρκισσισμού του. Από πολλές απόψεις αυτή ή φίλια έδωσε στον Hitler ένα υποκατάστατο της ικανοποίησης πού ένιωθε στα παιδικά του παιχνίδια: ήταν άρχηγός και τον θαύμαζαν.

Λίγο μετά πού έφτασε στή Βιέννη, ό Hitler πήγε στήν Άκαδημία των Καλών Τεχνών και γράφτηκε για να δώσει έξετάσεις. Δέν είχε καμιά άμφιβολία πώς θα τον δέχονταν. Όσοτοσο απέτυχε· πέρασε τό πρώτο μέρος των εξετάσεων αλλά κόπηκε στό δεύτερο (W. Maser, 1971). Όπως έγρα-

7. Οι δηλώσεις του Hitler σχετικά μέ τή φτώχεια του στό *Mein Kampf* είναι έντελώς άναληθείς.

ψε ἀργότερα στό *Mein Kampf*, «Όταν ἔμαθα τήν ἀπόρριψή μου ἔμεινα κεραυνοβολημένος». Λέει ἔπειτα ὅτι ἕνας καθηγητής τῆς Ἀκαδημίας τοῦ εἶπε πῶς εἶχε περισσότερη κλίση στήν ἀρχιτεκτονική παρά στή ζωγραφική. Κι ἂν ἀκόμα λέει ἀλήθεια σ' αὐτό, ὁ Hitler δέν τόν ἄκουσε. Θά τόν ἐπαιρναν στήν ἀρχιτεκτονική ἂν παρακολουθοῦσε ἕνα χρόνο ἀκόμα στή *Realschule*, δέν ἔχουμε ὅμως καμιά ἐνδειξη πῶς τό σκέφτηκε σοβαρά. Τά ὅσα λέει ὁ ἴδιος στό *Mein Kampf* εἶναι ἀνακριδῆ. Γράφει πῶς ἀφοῦ δέν εἶχε ἀπολυτήριο γυμνασίου, ἡ ἐπιθυμία του νά γίνει ἀρχιτέκτονας ἦταν «φυσικά ἀδύνατη». Καί συνεχίζει: «Ἦθελα νά γίνω ἀρχιτέκτονας ἀλλά τά ἐμπόδια δέν ὑπάρχουν γιά νά τά ξεπερνᾶς μὰ γιά νά σέ καταβάλλουν. Εἶχα ἀποφασίσει νά ξεπεράσω τά ἐμπόδια....» Τά γεγονότα ὅμως δείχνουν ἀκριβῶς τό ἀντίθετο:

Ἡ προσωπικότητά του καί ὁ τρόπος ζωῆς του δέν τόν ἄφηναν νά παραδεχτεῖ τά λάθη του καί νά δεχτεῖ τήν ἀπόρριψή του σάν ἀνάγκη γιά ἀλλαγῆ. Ἡ διάθεσή του γιά φυγῆ ἀπό τήν πραγματικότητα ἐνισχύθηκε ἀπό τίς κοινωνικές του προσποίσεις καί ἀπό τήν περιφρόνησή του γιά τή δουλιά, πού τήν ἔδρισκε βρώμικη, ὑποτιμητική ἢ κουραστική. Ἦταν ἕνας μπερδεμένος καί σνόμπ νεαρός πού δέν εἶχε καμιά διάθεση νά δουλέψει γιά κάτι πού τόν δυσαρροτοῦσε οὔτε καί νά σκεφτεῖ τίποτ' ἄλλο πέρα ἀπό τόν ἑαυτό του. Ἡ λύση πού ἔδωσε στήν ἀπόρριψή του ἀπό τήν Ἀκαδημία ἦταν νά γυρίσει στή *Stumpergasse* καί νά ἐγκατασταθεῖ σάν νά μήν εἶχε γίνει τίποτα. Μέσα σ' αὐτό τό ἱερό ξανάρχισε κάτι πού μέ πολύ στόμφο ἔλεγε «μελέτες», δηλαδή τό διάβασμα καί τή ζωγραφική, μέ βόλτες στήν πόλη καί στίς ὄπερες. (B. F. Smith, 1967).

Ἔλεγε ψέματα σέ ὅλους πῶς ἦταν μαθητής στήν Ἀκαδημία, ἀκόμα καί στόν Kubizek, ὅταν ἔφτασε στή Βιέννη. Ὅταν ὁ Kubizek ὑποψιάστηκε, ἐπειδή δέ μπορούσε νά καταλάβει πῶς ὁ φίλος του ξυπνοῦσε τόσο ἀργά τό πρωί ὄντας φοιτητής, ὁ Hitler τοῦ εἶπε τήν ἀλήθεια σ' ἕνα βίαιο ξέσπασμα ὀργῆς γιά τούς καθηγητές τῆς Ἀκαδημίας. Ὑποσχέθηκε πῶς θά τοῦ δείξει καί πῶς μόνος του θά μελετήσει ἀρχιτεκτονική. Ἡ μέθοδος τῆς «μελέτης» του

ήταν να σεργιανίζει στους δρόμους και να χαζεύει τα κτίρια, να γυρίζει σπίτι και να σχεδιάζει τις προσόψεις. Πίστευε έτσι ότι προετοιμαζόταν για την αρχιτεκτονική, κι αυτό δέν είναι παρά σύμπτωμα έλλειψης ρεαλισμοῦ. Μιλούσε μέ τόν Kubizek για τά σχέδιά του για τήν άνοικοδόμηση τής Βιέννης και έλεγε πώς ήθελε να γράψει μιá όπερα· πήγαινε στή Βουλή ν' άκούσει τίς διαμάχες του Reichsrat· έκανε και δεύτερη αίτηση στήν 'Ακαδημία, κι αυτή τή φορά δέν τόν δέχτηκαν ούτε για τό πρώτο τέστ.

Είχε περάσει πάνω άπό ένα χρόνο στή Βιέννη χωρίς σοβαρή δουλιά, έχοντας άποτύχει δυό φορές στίς έξετάσεις αλλά ύποκρινόμενος άκόμα πώς μ' αυτό τόν τρόπο θά γινόταν μεγάλος καλλιτέχνης. Παρόλη αυτή τήν ύποκρισία, πρέπει να είχε νιώσει ώστόσο πώς ό χρόνος αυτός ήταν γεμάτος ήττα. Και ή ήττα αυτή ήταν πολύ σοβαρότερη άπ' ό,τι στό γυμνάσιο – γιατί αυτήν μπορούσε να τήν έξηγήσει λέγοντας πώς σκόπευε να γίνει καλλιτέχνης. "Όταν άπέτυχε και σάν καλλιτέχνης δέν είχε πιά καμιά δικαιολογία. Τόν είχαν άπορρίψει στό πεδίο πού σκόπευε να διαπρέψει· γι' αυτόν δέν έμενε τίποτ' άλλο παρά να τά δάλει μέ τόν καθηγητή τής ζωγραφικής, τήν κοινωνία κι όλόκληρο τόν κόσμο. Τότε πρέπει να μεγάλωσε κι ή περιφρόνησή του για τή ζωή. 'Ο ναρκισσισμός του – άκόμα περισσότερο από τήν εποχή τής πρώτης του άποτυχίας – πρέπει να τόν όδήγησε σέ μεγαλύτερη άπομάκρυνση από τήν πραγματικότητα για να άποτρέψει τήν κατάρρευσή της.⁸

8. Προσπαθώντας να δεβαιώσει πώς ό Hitler ήθελε σοβαρά να σπουδάσει ζωγραφική, ό Maser αναφέρει ότι ό Hitler έπαιρνε μαθήματα από ένα γλύπτη και καθηγητή σέ γυμνάσιο, τόν Panholzer. "Όμως ή μόνη άπόδειξη πού έχει να παρουσιάσει γι' αυτό είναι ένα γράμμα τής μητέρας τής σπιτονοικοκυράς του Hitler σ' ένα καθηγητή τής σκινογραφίας, τόν Roller, πού του ζητάει να δεί τόν Hitler και να του δώσει τή συμβουλή του. 'Ο Maser δέ λέει τίποτα για τό άποτέλεσμα αυτής τής επίσκεψης – άν βέβαια έγινε ποτέ. 'Αναφέρει μόνο ότι έπειτα από τριάντα χρόνια ό Hitler έλεγε πώς δάσκαλός του ήταν ό Panholzer (άν και από τή γραμματική δομή τής φράσης του Maser φαίνεται πώς έννοει μάλλον τόν Roller). Είναι μιá από τίς πολλές περιπτώσεις πού ό Maser χρησιμοποιεί μιá δήλωση του ίδιου του Hitler για τόν έαυτό του σάν άληθινή. Μυστήριο μένει άκόμα πώς ήξερε ό Maser ότι ό Hitler έπρεπε να δουλεύει «πειθαρχημένα και ταχτικά» στό άτελιέ του Panholzer, όπως και τό γιατί αυτός ό έπίδοξος ζωγράφος και αρχιτέκτονας πήγε να πάρει μαθήματα από γλύπτη (W. Maser, 1971).

Στό σημείο αυτό άρχισε μιά διαδικασία σχεδόν ολοκληρωτικής απομάκρυνσης από τόν κόσμο, πού έκφράστηκε στό ότι έκοψε καί τή μόνη σχέση πού είχε μέ τόν Kubizek. "Έφυγε άπ' τό δωμάτιο πού έμεναν μαζί χωρίς ν' αφήσει καινούργια διεύθυνση. 'Ο Kubizek έχασε κάθε έπαφή μαζί του μέχρι τήν εποχή πού ο Hitler έγινε καγκελάριος του Ράιχ.

Η ευχάριστη περίοδος τών όνειρων, τών περιπάτων καί τής ζωγραφικής είχε φτάσει στό τέλος της. 'Ο Hitler είχε ακόμα λεφτά για λιγότερο από ένα χρόνο μέ τήν προϋπόθεση πώς θα έκανε οικονομίες. Μή έχοντας πιά άκροατήριο για νά μιλάει, άρχισε νά διαβάζει. 'Εκείνη τήν εποχή ή Αυστρία είχε πολλές πολιτικές καί ιδεολογικές ομάδες μέ επίκεντρο τό γερμανικό έθνικισμό, τό ρατσισμό, τόν «έθνικό σοσιαλισμό» (στή Βοημία) καί τόν άντισημιτισμό. Κάθε ομάδα κυκλοφορούσε τά δικά της φυλλάδια, κήρυσσε τή δική της ιδεολογία πού ήταν ειδική καί πρόσφερε τή λύση. 'Ο Hitler διάβαζε άπληστα αυτά τά φυλλάδια καί συγκέντρωνε τό ύλικό άπ' τό όποιο θα έπλαθε άργότερα τό δικό του ρατσισμό, τόν άντισημιτισμό καί τό «σοσιαλισμό». "Έτσι άν καί στήν περίοδο αυτή στή Βιέννη δέν προετοιμάστηκε νά σταδιοδρομήσει σάν ζωγράφος, έβαλε τά θεμέλια για τό πραγματικό μελλοντικό του έπάγγελμα - τό έπάγγελμα του πολιτικού ήγέτη.

"Ως τό φθινόπωρο του 1909 τά λεφτά του είχαν έξανεμιστεί καί τό 'σκασε από τήν πανσιόν πού έμενε χωρίς νά πληρώσει τά νοίκια πού χρώσταγε. "Αρχισε τότε ή χειρότερη περίοδος. Κοιμόταν σέ παγκάκια, κάποιες φορές σέ άποθήκες, καί τό Δεκέμβριο του 1909 μπήκε στίς τάξεις τών πραγματικών άλητών περνώντας τίς νύχτες του σ' ένα μέρος πού έμεναν οι άστεγοι, παραχωρημένο από μιά φιλανθρωπική εταιρία. 'Ο νεαρός πού είχε έρθει δυόμιση χρόνια πριν στή Βιέννη σίγουρος πώς θα γινόταν μεγάλος καλλιτέχνης είχε ξεπέσει στήν άλητεία, λαχταρώντας ένα πιάτο ζεστή σούπα, χωρίς καμιά προοπτική καί χωρίς νά κάνει καμιά προσπάθεια νά συντηρήσει τόν έαυτό του. Πραγματικά, όπως γράφει ο Smith, ή καταφυγή του στον «οίκο τών άστεγων», ήταν «δήλωση άπόλυτης ήττας».

Η ήττα αυτή δέν άφορούσε μόνο τόν καλλιτέχνη αλλά καί τόν περήφανο καί καλοντυμένο άστό πού περιπρο-

νοῦσε τίς κατώτερες τάξεις. Τώρα εἶχε γίνει ἀλήτης, ἀπόβλητος, ἀνῆκε στά κατακάθια τῆς κοινωνίας. Αὐτό θ' ἀποτελοῦσε ἀφάνταστη ταπείνωση ἀκόμα καί γιά ἓνα λιγότερο ναρκισσιστικό μέλος τῆς μεσαίας τάξης. Ἦταν ὁμως ἀρκετά σταθερός γιά νά μήν καταρρεύσει, κι ἡ κατάσταση αὐτή πρέπει νά τόν δυνάμωσει. Τό χειρότερο εἶχε πιά συμβεῖ, κι αὐτός βγῆκε ἀπ' ὄλη τήν ἱστορία πιό σκληρός, μέ τό ναρκισσισμό του ἀνέπαφο· ὅλα τώρα ἐξαρτιόντουσαν ἀπό τό πῶς θά ξέπλενε τήν ταπείνωση, μέ τήν ἐκδίκηση ὄλων τῶν «ἐχθρῶν» του, ἀφιερῶνοντας τόν ἑαυτό του σ' ἓνα σκοπό: ν' ἀποδείξει πῶς ἡ ναρκισσιστική εἰκόνα πού εἶχε γιά τόν ἑαυτό του δέν ἦταν φαντασίωση ἀλλά πραγματικότητα.

Ἡ διαδικασία αὐτή μπορεῖ νά νοηθεῖ καλύτερα ἂν θυμηθοῦμε τίς κλινικές παρατηρήσεις πού κάναμε πιό πρῖν σέ σχέση μέ τή μοῖρα τῶν ἄκρατα ναρκισσιστικῶν ἀτόμων πού δοκιμάζουν τήν ἦττα. Συνήθως δέ συνέρχονται ἀπ' αὐτό. Ὅταν ἡ ἐσωτερική-ὑποκειμενική ἀλλά καί ἡ ἐξωτερική-ἀντικειμενική τους πραγματικότητα ἔχει κομματιαστεῖ, μπορεῖ νά γίνουν ψυχωτικοί ἢ νά περάσουν σοβαρές πνευματικές διαταραχές· ἂν εἶναι τυχεροί μπορεῖ νά βροῦν κάποιο καταφύγιο στήν πραγματικότητα – μιὰ κατώτερη δουλιὰ π.χ., πού θά τούς ἐπιτρέψει νά διατηρήσουν τίς ναρκισσιστικές τους φαντασιώσεις ἐνῶ θά ρίχνουν τό ἄδικο στόν κόσμο. Ὑπάρχει ὁμως κι ἄλλη μιὰ ἐκδοχή, πιθανή γιά κείνους πού ἔχουν ἰδιαίτερα χαρίσματα· αὐτοί μπορεῖ νά προσπαθήσουν ν' ἀλλάξουν τήν πραγματικότητα γιά ν' ἀποδείξουν πῶς οἱ μεγαλόπρεπες φαντασιώσεις τους εἶναι ἀληθινές. Γι' αὐτό τό πράγμα δέ χρειάζεται μόνο ταλέντο ἀλλά καί οἱ κατάλληλες ἱστορικές συνθήκες. Τίς περισσότερες φορές ἡ λύση παρουσιάζεται σέ πολιτικούς ἡγέτες σέ περιόδους κοινωνικῆς κρίσης· ἂν ἔχουν τό ταλέντο νά προσελκύσουν τίς μεγάλες μάζες καί εἶναι ἀρκετά ἔξυπνοι ὥστε νά ξέρουν πῶς νά τίς ὀργανώσουν, τότε μποροῦν νά συμμορφώσουν τήν πραγματικότητα σύμφωνα μέ τά ὄνειρά τους. Πολύ συχνά ὁ δημαγωγός γλιτώνει ἀπό τήν τρέλα κάνοντας ἰδέες πού πρῖν φαινότουσαν «τρελές» νά φαίνονται τώρα «γνωστικές». Στόν πολιτικό του ἀγῶνα δέν τόν ὠθεῖ μόνο τό πάθος του γιά τήν ἐξουσία ἀλλά καί ἡ ἀνάγκη νά διατηρήσει τήν πνευματική του ὑγεία.

Πρέπει τώρα να επιστρέψουμε εκεί που αφήσαμε τον Hitler, στο πιο απελπισμένο και αξιολύπητο σημείο της ζωής του. Η περίοδος αυτή δεν κράτησε πολύ – ίσως δύο μήνες – αλλά ποτέ του δεν έκανε χειρωνακτική δουλιά όπως ισχυρίζεται στο *Mein Kampf*. Οι συνθήκες του άρχισαν σέ λίγο να βελτιώνονται, όταν έπιασε φίλιες μ' ένα γέρο αλήτη, τον Hanisch· ο Hanisch ήταν βρώμικος τύπος, μέ πολιτικές απόψεις παρόμοιες μέ του Hitler και ένδιαφέρον για τή ζωγραφική.⁹ Τό σπουδαιότερο όμως είναι ότι ήξερε πώς θά γλίτωναν πρακτικά από τήν άθλιότητα: αν ο Hitler ζητούσε ένα μικρό ποσό από τήν οικογένειά του για ν' αγοράσει ύλικά για ζωγραφική, θά μπορούσε να φτιάχνει κάρτ ποστάλ και ο Hanisch να τίς πουλάει. Ο Hitler άκολούθησε τή συμβουλή του· μέ τίς πενήντα κορώνες πού έλαβε αγόρασε τά ύλικά κι ένα πανωφόρι πού τό χρειαζόταν πολύ και πήγε μαζί μέ τόν Hanisch στο Mänpheim, μιά μεγάλη πανσιόν για άντρες, όπου μπορούσε να ζωγραφίζει στο σαλόνι. "Όλα πήγαιναν καλά. Ζωγράφιζε κάρτες και ο Hanisch τίς πουλούσε· άκολούθησαν έπειτα μεγαλύτερες άκουαρέλες και έλαιογραφίες πού ο Hanisch τίς πουλούσε σέ κορνιζάδες και εμπόρους τέχνης. Μόνο ένα πρόβλημα ύπήρχε: ο Hitler δέ δούλευε και πολύ ζεστά· μόλις έπιανε λίγα λεφτά έπαυε να ζωγραφίζει κι άρχισε πάλι να περνάει τόν καιρό του κουβεντιάζοντας πολιτικά μέ τούς άλλους τρόφιμους της πανσιόν. "Όστόσο είχε έξασφαλίσει ένα σταθερό αν και μικρό εισόδημα. Κάποτε όμως θύμωσε μέ τόν Hanisch και τόν κατηγόρησε ότι δέν του είχε δώσει τό μερίδιό του (50%) από ένα πίνακα πού πούλησε. Τόν κατάγγειλε στήν άστυνομία για κλοπή και τόν συνέλαβαν. Τότε ο Hitler συνέχισε τή δουλιά του, ζωγραφίζοντας και πουλώντας τά έργα του μόνος του (κυρίως σέ δυό έβραίους εμπόρους). Φαίνεται πώς αυτό τό διάστημα δουλεύει συστηματικότερα· ζει πολύ οικονομικά και δάζει στήν άκρη λίγα λεφτά. Δέ μπορούμε βέβαια να πούμε πώς είχε γίνει «ζωγράφος» και, πολύ λιγότερο, «καλλιτέχνης», γιατί τό μόνο πού έκανε ήταν ν' αντιγράψει φωτογραφίες και να επαναλαμβάνει τίς ζωγραφιές πού

9. Τό κείμενο πού άκολουθεί είναι κυρίως βασισμένο στον Β. F. Smith (1967).

έβλεπε ότι είχαν πέραση στην άγορά. Συνέχισε να μένει στο Männerheim, μόνο πού τώρα ή θέση του εκεί μέσα είχε αλλάξει. Τώρα ήταν *μόνιμος* ένοικος κι αυτό σήμαινε πώς ανήκε στη μικρή ομάδα των «μόνιμων» πού κοίταζαν τους «προσωρινούς» σάν κατώτερους και άποτελουσαν μιά άξι-οσέβαστη έλίτ μέσα στο σύστημα του σπιτιού.

Ύπηρξαν βέβαια πολλοί λόγοι πού τον έκαναν ν' άποφασίσει να μένει εκεί. Λιγότερο πιθανός φαίνεται αυτός πού ύπογραμμίζει ο Maser, τό φτηνό νοίκι. Μέ τίς δεκαπέντε κορώνες τό μήνα πού πλήρωνε στην πανσιόν θα μπορούσε να πιάσει δικό του δωμάτιο. Παρουσιάζονται όμως και διάφοροι ψυχολογικοί λόγοι. Ο Hitler, όπως και πολλά άτομα πού δεν έχουν σχέσεις, φοβόταν να μένει μόνος του. Χρειαζόταν να άντισταθμίσει αυτή την έσωτερική μοναξιά του με την έπιφανειακή έπαφή του με τους άλλους. Έπειτα χρειαζόταν ένα άκροατήριο για να τό έντυπωσιάζει, κι αυτό τό έβρισκε στο Männerheim: οί περισσότεροι ένοικοί του ήταν άσήμαντα άνθρωπάκια πού με τον ένα ή τον άλλο τρόπο δεν είχαν καταφέρει να φτιάξουν μιά καλύτερη ζωή. Ο Hitler ήταν σαφώς άνώτερός τους και στην έξυπνάδα και στη ζωντάνια. Οί άλλοι λειτουργούσαν γι' αυτόν όπως οί παιδικές συμμορίες και ο Kubizek. Του έδιναν τή δυνατότητα να άσκει την ικανότητά του να έπηρεάζει και να έντυπωσιάζει τους άλλους, έπιβεβαιώνοντας έτσι την αίσθηση τής δύναμής του. Έκει πού ζωγράφιζε, σταματούσε κι άρχιζε βίαιους πολιτικούς λόγους, πού μοιάζουν πολύ με τό κατοπινό και πασίγνωστο στυλ του. Τό Männerheim έγινε γι' αυτόν ένα σχολείο όπου έμαθε την πολιτική δημαγωγία.

Ένα σημαντικό πρόβλημα γεννιέται άν αναλογιστούμε πώς ήταν ο Hitler εκείνη την έποχή: Είχε άραγε άποκτήσει την ικανότητα να δουλεύει μόνιμα, είχε γίνει ένας μικροεπιχειρηματίας από άκαμάτης όνειροπόλος πού ήταν; Είχε άραγε βρει τον έαυτό του κι είχε άποκτήσει μιά ύγιή πνευματική ίσορροπία;

Ίσως έπιφανειακά να φαίνεται πώς έτσι είχε γίνει. Ίσως έχουμε έδω να κάνουμε με μιά καθυστερημένη ώριμότητα. Μπορούμε όμως να πούμε πώς ήταν φυσιολογική; Άν ήταν, τότε δέ θα χρειαζόταν ν' αναλύσουμε τή συναισθηματική του εξέλιξη. Θ' άρκοϋσε να πούμε πώς μετά από

όρισμένες χαρακτηρισολογικές δυσκολίες ό νεαρός Hitler είχε γίνει στά είκοσι τρία του χρόνια ένας άνθρωπος καλά προσαρμοσμένος και πνευματικά ύγιής.

"Αν όμως εξετάσουμε προσεχτικότερα τήν κατάσταση ή έρμηνεία αυτή είναι μάλλον άσπρήριχη.

"Έχουμε εδώ έναν άνθρωπο έκπληκτικής ζωτικότητας, μ' ένα φλογερό πάθος για ανάδειξη και δύναμη, μέ μιά σταθερή πίστη πώς θά γίνει μεγάλος καλλιτέχνης ή άρχιτέκτονας. Ποιά είναι όμως ή πραγματικότητα;

Είχε άποτύχει όλοτελα στό σκοπό του κι είχε καταντήσει μικροεπιχειρηματίας. Η δύναμή του ήταν μόνο νά έντυπωσιάζει τίς μικρές ομάδες τών έργένηδων, χωρίς όμως νά καταφέρνει νά στρατολογήσει όπαδούς ανάμεσά τους. Ίσως άν ό Hitler ήταν ένας μικρότερος άνθρωπος μέ λιγότερη ζωντάνια και μεγαλομανία, ή λύση νά τόν είχε εύχαριστήσει και νά φαινόταν εύχαριστημένος πού είχε σταθεροποιηθεί σάν μικροαστός ή σάν έμπορικός καλλιτέχνης. Θά 'ταν όμως παράλογο νά φανταστούμε κάτι τέτοιο για τόν Hitler. Μόνο μιά άλλαγή είχε γίνει: οί μήνες τής φοβερής φτώχιας τόν είχαν διδάξει νά δουλεύει - έστω και μέτρια. Ο χαρακτήρας του όμως δέν είχε άλλάξει σέ κανένα άλλο σημείο, έκτός ίσως άπό τό ότι είχε κλειστεί άκόμα περισσότερο. Έμεινε πάντα ένας άπίστευτα ναρκισσιιστής πού τίποτα και κανείς δέν τόν ένδιέφερε, πού ζούσε σέ μιά μισοφανταστική-μισοαληθινή άτμόσφαιρα μέ μιά φλογερή έπιθυμία για κατάκτηση, γεμάτος μίσος και περιφρόνηση· συνέχισε νά είναι ένας άνθρωπος χωρίς κανένα ρεαλιστικό σκοπό, σχέδιο ή αντίληψη για τό πώς θά πραγματώσει τίς φιλοδοξίες του.

Μόναχο

Αυτή ή έλλειψη σκοποϋ φάνηκε ξεκάθαρα στήν ξαφνική άπόφασή του νά φύγει άπό τήν πανσιόν και νά πάει στό Μόναχο για νά γραφτεί στήν Άκαδημία τών Καλών Τεχνών. Για τήν κατάσταση στό Μόναχο δέν είχε ιδέα, οϋτε και ένδιαφέρθηκε νά μάθει άν θά έβρισκε εκεί άγορά για τά έργα του όπως στή Βιέννη. Άπλως έφυγε για τό Μόναχο μέ τά λίγα χρήματα πού είχε μαζέψει για νά βγάλει

τούς πρώτους μήνες. Ἡ ἀπόφασή του ἀποδείχθηκε λαθεμένη. Τό ὄνειρό του νά μπεῖ στήν Ἀκαδημία δέν πραγματοποιήθηκε. Ἡ ἀγορά τῶν ἔργων τέχνης ἦταν μικρότερη καί, σύμφωνα μέ τόν Smith, ὁ Hitler ἀναγκάστηκε νά περιφέρει τούς πίνακές του στίς μυυραρίες καί νά τούς πουλάει ἀπό πόρτα σέ πόρτα. Σύμφωνα μέ τόν Maser ἡ φορολογική δήλωση τοῦ Hitler δείχνει πῶς κέρδιζε κάπου ἑκατό μάρκα τό μήνα, εἰσόδημα δηλαδή ἀνάλογο μέ κείνο τῆς Βιέννης. Μένει ὅμως πάντα τό γεγονός ὅτι καί στό Μόναχο δέν ἔπαψε νά ἔναι ὁ ἐμπορικός ζωγράφος πού ἀντέγραφε κυρίως ἄλλα ἔργα. Τό ὄνειρό του νά γίνει μεγάλος καλλιτέχνης εἶχε ἀποτύχει ὀριστικά καί μέ τό μικρό ταλέντο του καί τήν ἔλλειψη ἄλλης ἐκπαίδευσης δέν ὑπῆρχε πιά καμιά σχέση ἀνάμεσα στίς μεγάλες προοπτικές του καί τήν πραγματικότητα.

Δέν εἶναι λοιπόν παράξενο πού τό ξέσπασμα τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου ἦταν θεόστολο γι' αὐτόν γιατί τόν γλίτωσε ἀπό τήν ἀνάγκη ν' ἀποφασίσει τί θά ἔκανε στή ζωή του. Ὁ πόλεμος ξέσπασε ἀκριβῶς τή στιγμή πού δέ μποροῦσε πιά παρά νά παραδεχτεῖ τήν ἀποτυχία του, καί στή θέση τοῦ αἰσθήματος τῆς ταπείνωσης ἔβαλε τό αἶσθημα τῆς τιμῆς πού θά γινόταν «ἥρωας». Ὁ Hitler ἦταν πειθαρχικός στρατιώτης· μόλο πού οἱ προαγωγές του ἦταν ἀσήμαντες, πῆρε ἀμέσως ἀριστεῖο ἀνδρείας, καί εἶχε τήν ἐκτίμησι τῶν ἀνωτέρων του. Τώρα πιά δέν ἦταν ἀπόβλητος, ἦταν ἕνας ἥρωας πού πολεμοῦσε γιά τή Γερμανία, γιά τή ζωή καί τή δόξα της καί γιά τίς ἀξίες τοῦ ἐθνικισμοῦ. Μποροῦσε ἀκόμα νά φαντάζεται τήν καταστροφή καί τή νίκη, ὅμως ὁ πόλεμος ἦταν τώρα πραγματικός κι ὄχι ὁ φανταστικός πόλεμος μέ τά ἄλλα παιδιά· ἴσως κι ὁ ἑαυτός του νά ἦταν πιό πραγματικῶς σ' αὐτά τά τέσσερα χρόνια, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά. Ἦταν ὑπεύθυνος, πειθαρχημένος καί τελείως ἄλλος ἄνθρωπος ἀπό τόν ὄνειροπόλο τῆς Βιέννης. Ὁ πόλεμος τέλειωσε μέ ἦττα καί ἐπανάσταση. Ἰσως ἡ ἦττα νά γινόταν ἀνεκτή — ἡ ἐπανάσταση ὅμως ὄχι. Οἱ ἐπαναστάτες χτύπησαν ὅλα τά ἱερά καί τά ὄσια τοῦ ἀντιδραστικοῦ ἐθνικισμοῦ τοῦ Hitler καί κέρδισαν· ἦταν τώρα κυρίαρχοι, ἰδιαίτερα στό Μόναχο ὅπου δημιούργησαν μιὰ βραχύβια «Räte Republik».

Ἡ νίκη τῶν ἐπαναστατῶν ἔδωσε στήν καταστροφικό-

τητα του Hitler την τελική και ανεξάλειπτη πιά μορφή της. Ἡ ἐπανάσταση ἦταν μιὰ ἐπίθεση ἐναντίον του, ἐναντίον τῶν ἀξιών του, τῶν ἐλπίδων του, τοῦ μεγαλείου τοῦ δικοῦ του καί τῆς Γερμανίας. Ἡ ταπείνωσή του ἦταν ἀκόμα μεγαλύτερη γιατί μερικοί ἀπό τοὺς ἡγέτες τῆς ἐπανάστασης ἦταν Ἑβραῖοι, πού ἐδῶ καί πολλά χρόνια τοὺς θεωροῦσαν προαιώνιους ἐχθρούς καί πού τόν ἔκαναν ἀπλό θεατὴ τῆς καταστροφῆς τῶν ἐθνικιστικῶν μικροαστικῶν του ἰδανικῶν. Ἡ τελική αὐτὴ ταπείνωση μποροῦσε νὰ ξεπλυθεῖ μόνο μέ τὴν καταστροφή ὅλων ἐκείνων πού θεωροῦσε ὑπεύθυνους γι' αὐτήν. Τό μίσος του καί ἡ δίψα τῆς ἐκδίκησης στράφηκαν καί ἐναντίον τῶν νικητῶν συμμάχων πού ἀνάγκασαν τὴ Γερμανία νὰ δεχτεῖ τὴ Συνθήκη τῶν Βερσαλιῶν· ἀκόμα περισσότερο ὁμως μισοῦσε τοὺς ἐπαναστάτες, καί ἰδιαίτερα τοὺς Ἑβραίους.

Οἱ ἀποτυχίες τοῦ Hitler εἶχαν προχωρήσει σταδιακά: σάν μαθητὴς στό γυμνάσιο, σάν ἀργόσχολος στὴ Βιέννη, σάν ἀποτυχημένος τῆς Ἀκαδημίας. Κάθε ἀποτυχία τοῦ πλήγωνε βαθύτερα τὸ ναρκισσιμὸ του καί ἦταν βαθύτερη ταπείνωση ἀπὸ κάθε προηγούμενη. Μαζί μέ τίς ἀποτυχίες του μεγάλωναν καί οἱ φαντασιώσεις του, ἡ περιφρόνησή του, ἡ δίψα γιὰ ἐκδίκηση καί ἡ νεκροφιλία του πού πιθανό ξεκίνησε ἀπὸ τὴν κακοῦθη αἰμομικτικότητά του. Ἡ ἀρχὴ τοῦ πολέμου φάνηκε πὼς θά 'ταν τὸ τέλος τῶν ἀποτυχιῶν του, ἀλλὰ κι αὐτὸς κατέληξε σὲ μιὰ νέα ταπείνωση: τὴν ἦττα τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων καί τὴ νίκη τῶν ἐπαναστατῶν. Αὐτὴ τὴ φορά ὁ Hitler εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μεταμορφώσει τὴν προσωπικὴ του ἦττα καί ταπείνωση σὲ μιὰ ἐθνικὴ καί κοινωνικὴ ἦττα πού τοῦ ἔδωσε ἔτσι τὴ δύναμη νὰ ξεχάσει τίς προσωπικὲς του ἀποτυχίες. Αὐτὴ τὴ φορά δὲν ἦταν αὐτὸς πού εἶχε ἀποτύχει καί ταπεινωθεῖ ἀλλὰ ἡ Γερμανία. Παίρνοντας ἐκδίκηση γιὰ λογαριασμό της καί σώζοντάς τὴν θά μποροῦσε νὰ πάρει καί τὴ δικὴ του ἐκδίκηση, καί ξεπλένοντας τὴ ντροπὴ τῆς Γερμανίας θά ἔξπλενε καί τὴ δικὴ του. Σκοπὸς του ἦταν νὰ γίνεῖ μεγάλος δημαγωγὸς κι ὄχι μεγάλος καλλιτέχνης· εἶχε βρεῖ τὴ σφαῖρα γιὰ τὴν ὁποία εἶχε πραγματικὰ χαρίσματα καί πραγματικὲς πιθανότητες ἐπιτυχίας.

Δέν ἔχουμε ἀρκετὲς λεπτομέρειες ὡς τὴν περίοδο πού τὰ κατάφερε, γιὰ νὰ δεῖξουμε τὴν παρουσία τῶν ἰσχυρῶν νε-

κροφίλων τάσεων στή συμπεριφορά του. Είδαμε μόνο τό χαρακτηρισολογικό ἔδαφος πού εὐνόησε τήν ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν τάσεων: τήν κακοήθη αἰμομικτικότητά του, τό ναρκισσιισμό, τήν ψυχρότητα, τήν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος καί ρεαλισμοῦ, πού κατέληξαν ἀναπόφευκτα στίς ἀποτυχίες καί τήν ταπείνωση. Ἀπό τά 1918 καί μετά, πού ἔχουμε ἄφθονο ὕλικό γιά τή ζωή τοῦ Hitler, μποροῦμε νά ξεχωρίσουμε τίς ἐκδηλώσεις τῆς νεκροφιλίας του μέ ὄλοένα καί μεγαλύτερη διαύγεια.

Σχόλιο γιά τή Μεθοδολογία

Ἵσως μερικοί ἀναγνώστες μου νά μή συμφωνήσουν καί νά ρωτήσουν: Εἶναι ἀνάγκη ν' ἀποδείξουμε τή νεκροφιλία τοῦ Hitler; Μήπως ἡ καταστροφικότητά του δέν εἶναι γεγονός πού δέ χωράει ἀμφισβήτηση;

Σίγουρα δέ χρειάζεται ν' ἀποδείξουμε τίς ἐκπληκτικά καταστροφικές πράξεις τοῦ Hitler. Ὅμως οἱ καταστροφικές πράξεις δέν εἶναι ἀναγκαστικά ἐκδηλώσεις ἑνός καταστροφικοῦ, νεκρόφιλου χαρακτήρα. Μήπως ὁ Ναπολέον ἦταν νεκρόφιλος ἐπειδή δέ δίσταζε ποτέ νά θυσιάζει τή ζωή τῶν στρατιωτῶν του μπροστά στίς προσωπικές του φιλοδοξίες καί τή ματαιοδοξία του; Μήπως ἦταν νεκρόφιλοι ὅλοι οἱ πολιτικοί ἡγέτες σ' ὀλόκληρη τήν ἱστορία, πού διέτασσαν καταστροφές σέ μεγάλη κλίμακα; Σίγουρα κανεῖς ἀπ' αὐτούς πού διατάσσουν ἢ ὑποθάλλουν μιά καταστροφή δέν εἶναι ὅπως οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι. Ὡστόσο, ἀνάλογα μέ τά κίνητρα καί τίς περιστάσεις, ἀκόμα κι ἕνας μή νεκρόφιλος στρατηγός ἢ πολιτικός ἡγέτης μπορεῖ νά διατάξει σοβαρή καταστροφή. Τό ἐρώτημα πού προβάλλει σ' αὐτό τό βιβλίο δέν ἀφορᾷ τή συμπεριφορά ἀλλά τό χαρακτήρα. Καί γιά νά γίνω πιό συγκεκριμένος: τό ἐρώτημα δέν εἶναι ἂν ὁ Hitler φέρθηκε καταστροφικά ἀλλά κινήθηκε ἀπό τό ἔντονο πάθος τῆς καταστροφῆς, ἕνα πάθος πού ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ χαρακτήρα του. Κι αὐτό χρειάζεται ν' ἀποδειχθεῖ κι ὄχι νά θεωρηθεῖ δεδομένο. Μιά ψυχολογική μελέτη πρέπει νά προσπαθήσει νά εἶναι ἀντικειμενική, ἰδιαίτερα σέ μιά περίπτωση σάν τοῦ Hitler.

Ἄκόμα κι ἂν ὁ Hitler εἶχε πεθάνει στὰ 1933, πρὶν ἀκόμα προφτάσει νὰ προχωρήσει σέ μεγάλης κλίμακας καταστροφές, σίγουρα θά κρινόταν νεκρόφιλος χαρακτηρᾶς ἔπειτα ἀπὸ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῆς προσωπικότητάς του. Ἡ ἀποθέωση τῆς καταστροφῆς, πού ἄρχισε μὲ τὴν κατάληψη τῆς Πολωνίας καὶ κορυφώθηκε μὲ τίς διαταγές του νὰ ἐξοντωθεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Γερμανίας καὶ τοῦ πληθυσμοῦ της, θά ἦταν μόνο ἡ τελικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς προηγουμένης χαρακτηρολογικῆς διάγνωσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀκόμα κι ἂν δὲν ξέραμε τίποτα γιὰ τὸ παρελθόν του μέχρι τὸ 1933, πολλές λεπτομέρειες τῆς μετέπειτα συμπεριφορᾶς του δικαιώνουν τὴ διάγνωση τῆς σοβαρῆς νεκροφιλίας ἀντὶ νὰ δηλώσουν πὼς ἦταν μόνο ἓνας ἀνθρώπος πού προκάλεσε μεγάλη καταστροφή. Ἀπὸ μπηχαιδωριστικὴ ἄποψη ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴ συμπεριφορὰ καὶ τὰ κίνητρά της δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία· ἂν ὅμως θελήσουμε νὰ καταλάβουμε τὴ δυναμικὴ ὁλόκληρου τοῦ ἀτόμου, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἀσυνειδήτου του, ἔχει μεγάλη σημασία. Στὴν περίπτωση τοῦ Hitler ἡ χρησιμοποίησις τῆς ψυχαναλυτικῆς μεθόδου ἔχει πολὺ περισσότερη σημασία, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ἀπωθοῦσε τὴν ἐπίγνωση τοῦ νεκρόφιλου πάθους του σέ ὑπερβολικὸ βαθμὸ καὶ μὲ πολλοὺς διαφορετικούς τρόπους.

Ἡ Καταστροφικὴ τῆς Hitler ¹⁰

Ἀντικείμενα τῆς καταστροφικότητος τοῦ Hitler ἦταν οἱ πόλεις καὶ οἱ ἄνθρωποι. Ὁ μεγάλος χτίστης, ὁ ἐνθουσι-

10. Ἀπὸ τὴν ἀγκώδη βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸν Hitler καὶ τὴν περίοδο 1914-1946 χρησιμοποίησα κυρίως τὸν A. Speer (1970) καὶ τὸν W. Maser (1971) – ἂν καὶ τὸν τελευταῖο μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, ὡς παρατήρησα καὶ προηγουμένως. Πολλές πολὺτιμες πληροφορίες χρωστῶ στίς προσωπικῆς μου ἐπαφές μὲ τὸν Albert Speer. (Ὁ Speer μετάνιωσε πραγματικὰ πού ὑπῆρξε Ναζί, καὶ πιστεύω πὼς, ὅπως λέει, ἔχει γίνῃ ἐντελῶς ἄλλος ἄνθρωπος). Πρόσθετες πολὺτιμες πηγές εἶναι: P. E. Schramm (1965) καὶ H. Krausnick κ.ἄ. (1968), ἐπειδὴ παραθέτουν πολὺτιμες πηγές· ἐπίσης οἱ TISCHGESPRÄCHE τοῦ Hitler (H. Picker, 1965), μὲ εἰσαγωγή τοῦ Schramm εἶναι πολὺ χρήσιμο ἔργο. Χρησιμοποίησα ἐπίσης τὸν E. Hanfstaengl (1970) ἀλλὰ μὲ μεγάλες ἐπιφυλάξεις. Τὸ *Mein Kampf* τοῦ Hitler ἐλάχιστα χρησίμεψε σάν ἱστορικὴ πηγή. Συμβουλευτήκα κι ἄλλα βιβλία – μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ ἀναφέρω μέσα στὸ κείμενο.

ώδης σχεδιαστής μιᾶς νέας Βιέννης, ενός νέου Linz, Μόναχου καί Βερολίνου, ἦταν ὁ ἴδιος ἄνθρωπος πού ἤθελε νά καταστρέψει τό Παρίσι, νά ἰσοπεδώσει τό Λένινγκραντ καί μετά νά καταστρέψει ὀλόκληρη τή Γερμανία. Οἱ προθέσεις αὐτές εἶναι γερά τεκμηριωμένες. Ὁ Speer ἀναφέρει ὅτι στό ἀπόγειο τῆς ἐπιτυχίας του, ὅταν ἐπισκέφθηκε τό πρόσφατα κατακτημένο Παρίσι, ὁ Hitler τοῦ εἶπε: «Δέν ἦταν ὁμορφο τό Παρίσι;... Σκεφτόμουνα παλιότερα μήπως πρέπει νά τό καταστρέψουμε. Ὅταν ὁμως τελειώσουμε στό Βερολίνο, τό Παρίσι θά ἔναι μόνο μιά σκιά. Γιατί λοιπόν νά τό καταστρέψουμε;» (A. Speer, 1970). Φυσικά στό τέλος ὁ Hitler διέταξε νά καταστρέψουν τό Παρίσι – μιά διαταγή πού δέν ἐκτελέστηκε ἀπό τό γερμανό διοικητή τῆς πόλης.

Ἡ πιό ἀκραία ἔκφραση τῆς μανίας του νά καταστρέψει κτίρια καί πόλεις ἦταν ἡ ἀπόφασή του γιά τό «κάψιμο τῆς γῆς» στή Γερμανία, τό Σεπτέμβριο τοῦ 1944, ὅταν διέταξε, πρὶν ὁ ἔχθρος καταλάβει τό γερμανικό ἔδαφος,

νά καταστραφοῦν τά πάντα, ὅλα ὅσα ἐξυπηρετοῦν στή συντήρηση τῆς ζωῆς: ληξιαρχεῖα, ὑποθηκοφυλακεία, τραπεζικοὶ λογαριασμοί. Ἐξάλλου ἔπρεπε νά καταστραφοῦν ὅλες οἱ προμήθειες τροφίμων, νά καοῦν τά κτήματα καί νά σκοτωθοῦν τά ζῶα. Οὔτε καί τά ἔργα τέχνης πού εἶχαν γλιτώσει ἀπό τίς δόμβες θά προστατεύονταν. Μνημεῖα, ἀνάκτορα, πύργοι καί ἐκκλησίες, θέατρα καί ὄπερες ἔπρεπε νά ἰσοπεδωθοῦν (A. Speer, 1970).

Αὐτό σήμαινε ἐπίσης πῶς δέ θά ὑπῆρχε νερό, ἠλεκτρισμός, ἰατρεῖα – δηλαδή πῶς θά γεννιόντουσαν ἐπιδημίες, ἀρρώστειες καί θάνατος γιά τά ἑκατομμύρια πού δέ θά μπορούσαν νά φύγουν. Γιά τόν Speer, πού δέν εἶναι νεκρόφιλος καταστροφέας ἀλλά διόφιλος δημιουργός, ἡ διαταγή αὐτή ἄνοιξε μιά ἄβυσσο ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στόν Hitler. Ζητώντας τή συνεργασία μερικῶν στρατηγῶν καί ἀξιωματῶν τοῦ κόμματος πού δέ συμμερίζονταν τή δίψα τοῦ Hitler γιά καταστροφή, ὁ Speer διακινδύνεψε τή ζωή του γιά νά σαμποτάρει τίς διαταγές τοῦ Hitler. Χάρη στίς προσπάθειές του καί στίς προσπάθειες μερικῶν ἄλλων ἀνθρώπων, καθῶς καί σέ εἰδικές συνθήκες πού δημιουργή-

θηκαν, ή πολιτική του Hitler για τήν καταστροφή τής γῆς δέν ἐκτελέστηκε.

Τό πάθος του Hitler για τήν καταστροφή κτιρίων καί πόλεων χρειάζεται ειδική προσοχή γιατί συνδέεται μέ τό πάθος του για τό χτίσιμο. Θά μπορούσαμε νά πούμε ἀκόμα πώς τά σχέδιά του νά ἀνοικοδομήσει τίς πόλεις ἦταν μιὰ δικαιολογία για νά τίς καταστρέψει πρώτα. Πιστεύω ὅμως πώς θά 'ταν λάθος νά ἐξηγήσουμε τό ἐνδιαφέρον του για τήν ἀρχιτεκτονική σάν ἀπλό προκάλυμμα τής ἐπιθυμίας του νά καταστρέψει. Τό ἐνδιαφέρον του για τήν ἀρχιτεκτονική ἦταν μᾶλλον πραγματικό, καί ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα ἦταν τό μόνο πράγμα στή ζωή του — ἐκτός ἀπό τή δύναμη, τή νίκη καί τήν καταστροφή — πού τόν ἐνδιέφερε ἀληθινά.

Ἡ καταστροφικότητα του Hitler φαίνεται ἀκόμα στά σχέδιά του για τό μέλλον τῶν Πολωνῶν, ὅταν πιά τούς εἶχε νικήσει. Ἦθελε νά τούς εὐνουχίσει πολιτιστικά, ἡ παιδεία τους θά περιοριζόταν στήν ἐκμάθηση τῶν σημάτων τής τροχαίας καί σέ λίγα γερμανικά καί, ὅσο για τή γεωγραφία, ἔπρεπε νά ξέρουν μόνο πώς τό Βερολίνο εἶναι πρωτεύουσα τής Γερμανίας· ἡ ἀριθμητική ἦταν πέρα για πέρα περιττή. Δέ θά ὑπῆρχε ἰατρική περίθαλψη, καί τό βιοτικό ἐπίπεδο θά ἦταν χαμηλό, γιατί ἡ μόνη ἀξία τῶν Πολωνῶν θά ἦταν νά γίνουν φτηνοί ἐργάτες καί ὑπάκουοι δοῦλοι (H. Picker, 1965).

Ἀνάμεσα στά πρῶτα ἀνθρώπινα ἀντικείμενα πού ἔπρεπε νά σκοτωθοῦν ἦταν οἱ ἐλαττωματικοί ἄνθρωποι. Ὁ Hitler εἶχε ἤδη γράψει στό *Mein Kampf*: «Οἱ ἐλαττωματικοί ἄνθρωποι πρέπει νά ἐμποδιστοῦν νά δημιουργήσουν ὅμοια ἐλαττωματικούς ἀπόγονους... Ἄν εἶναι δυνατό, οἱ ἀνιάτα ἄρρωστοι θά πρέπει νά ἀπομονωθοῦν δίχως οἶκτο — ἕνα μέτρο δάρδαρο για τούς δυστυχισμένους πού ἀφορᾶ ἀλλά εὐλογία για τούς συνανθρώπους τους καί τίς μελλοντικές γενιές». Καί προσπάθησε νά μεταφράσει αὐτές τίς ἰδέες σέ πράξη σκοτώνοντας τούς ἐλαττωματικούς ἀνθρώπους ἀντί νά τούς ἀπομονώσῃ μόνο. Μιὰ ἄλλη πρῶμιμη ἐκφραση τής καταστροφικότητάς του εἶναι ὁ δόλιος φόνος του Ernst Röhm (μέ τόν ὁποῖο κουβέντιαζε φιλικά μόλις λίγες μέρες πρὶν ἀπό τό θάνατό του) καί ἄλλων ἀρχηγῶν του, καθαρά για πολιτικούς λόγους (για νά ἐξασφαλίσει

τούς μεγαλοβιομήχανους και τούς στρατηγούς εξοντώνοντας τούς ηγέτες τής «άντικαπιταλιστικής» πτέρυγας του κινήματος).

Μιά άλλη έκδήλωση του πόσο ο Hitler ήταν παραδομένος στις καταστροφικές του φαντασίες είναι οι παρατηρήσεις του σχετικά με τά μέτρα πού θά 'παιρναν άν γινόταν καμιά συναμοσία, όπως στά 1918. Θά σκότωνε άμέσως όλους τούς επικεφαλής τών αντίθετων πολιτικών ρευμάτων και του πολιτικού καθολικισμού κι όλους τούς κρατούμενους τών στρατοπέδων. Πίστευε πώς μ' αυτό τόν τρόπο θά ξέκανε άρκετές εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους (H. Pic-ker, 1965).

Βασικά θύματα τής φυσικής αυτής καταστροφής ήταν οι Έβραίοι, οι Πολωνοί και οι Ρώσοι. "Ας δούμε τώρα μόνο τήν καταστροφή τών Έβραίων· τά γεγονότα είναι πολύ γνωστά ώστε νά μή χρειάζεται νά τ' αναφέρουμε εδώ. Πρέπει όμως νά σημειώσουμε πώς ή συστηματική σφαγή τους άρχισε μόνο με τό ξέσπασμα του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. Δέν έχουμε αξιόπιστα στοιχεία ότι ο Hitler λογάριάζε εξόντωση τών Έβραίων ως λίγο πριν από τόν πόλεμο, άν και ίσως κρατούσε κρυφές τίς ιδέες του· ως εκείνη τήν εποχή πολιτική του ήταν νά προωθει τή μετανάστευση τών Έβραίων απ' όλα τά μέρη τής Γερμανίας και ή ναζιστική κυβέρνηση είχε κάνει προσπάθειες νά διευκολύνει αυτή τή μετακίνηση. "Ομως στις 30 Ίανουαρίου του 1939 είπε με μεγάλη ειλικρίνεια στον τσεχοσλοβάκο ύπουργό τών έξωτερικών Chvalkovsky: «Θά καταστρέψουμε τούς Έβραίους. Δέν πρόκειται νά γλιτώσουν απ' αυτό πού έκαναν στις 9 Νοεμβρίου του 1918. "Εχει έρθει ή μέρα νά λογαριαστούμε» (H. Krausnick κ.ά., 1968).¹¹ Τήν ίδια μέρα έκανε μιá ανάλογη δήλωση στό Reichstag: «"Αν οι διεθνείς χρηματιστές τών Έβραίων μέσα κι έξω από τήν Εύρώπη καταφέρουν νά εμπλέξουν τά έθνη σ' έναν άλλο πόλεμο, τό αποτέλεσμα δέ θά είναι παγκόσμιος μπολσεβικισμός και επομένως νίκη του Ιουδαϊσμού, αλλά θά σημά-νει τό τέλος τών Έβραίων στην Εύρώπη».¹²

11. Τά παραθέματα πού χρησιμοποιώ είναι άπευθείας παρμένα από γερμανικές και γαλλικές πηγές.

12. Χειρόγραφες σημειώσεις από τόν ύπασπιστή του Hitler, Fritz Wiede-

Ἡ δήλωση στὸν Chvalkovsky ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη. Ἐδῶ ὁ Hitler δὲ δίνει καμιὰ δικαιολογία, ὅπως π.χ. ὅτι οἱ Ἑβραῖοι εἶναι κίνδυνος γιὰ τὴ Γερμανία, ἀλλὰ ἀποκαλύπτει ἓνα ἀπὸ τὰ πραγματικὰ κίνητρά του: ἐκδίκηση γιὰ τὸ «ἔγκλημα» πὼς ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς Ἑβραίων, εἴκοσι χρόνια πρὶν, ἦταν ἀνάμεσα στοὺς ἐπαναστάτες. Ἡ σαδιστικὴ ποιότητα αὐτοῦ τοῦ μίσους ἀπέναντι στοὺς Ἑβραίους ἀποκαλύπτεται ἀπὸ «ὀρισμένες παρατηρήσεις πού ἔκανε σχετικὰ μὲ τοὺς Ἑβραίους στοὺς στενότερους συνεργάτες του μετὰ τὴν ἀνασύνταξη τοῦ κόμματος: “Πρέπει νὰ τοὺς ξηλώσουμε ἀπ’ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα καὶ νὰ τοὺς κλείσουμε σὲ γκέτο· νὰ τοὺς μαντρώσουμε κάπου πού θὰ χαθοῦν ὅπως τοὺς ἀξίζει, ἐνῶ οἱ Γερμανοὶ θὰ τοὺς κοιτάζουν ὅπως κοιτάζεις τὰ ἄγρια ζῶα στὸ κλουβί”» (H. Krausnick κ.ἀ., 1968).

Ὁ Hitler πίστευε πὼς οἱ Ἑβραῖοι δηλητηρίαζαν τὸ πνεῦμα καὶ τὸ αἷμα τῶν Ἄριων. Γιὰ νὰ καταλάβουμε πὼς συνδέεται τὸ αἶσθημα αὐτὸ μὲ ὀλόκληρο τὸ νεκρόφιλο σύμπλεγμά του, πρέπει νὰ ἀναφέρουμε κι ἓνα φαινομενικὰ ὀλότελα διαφοροτικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Hitler: τὴ σύφιλη. Στὸ *Mein Kampf* μιλάει γιὰ τὴ σύφιλη σάν ἓνα «ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα ζωτικὰ ζητήματα τοῦ ἔθνους». Καὶ γράφει:

Παράλληλα μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ μόλυνση τοῦ λαοῦ, ὑπάρχει ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια ἓνα ἐξίσου τρομερὸ δηλητήριον γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ ἔθνικοῦ κορμοῦ. Ἰδιαίτερα σίς μεγαλουπόλεις, ἡ σύφιλη ἀρχίζει νὰ ξαπλώνεται ὄλο καὶ πιὸ πολύ, ἐνῶ ἡ φυματίωση θερίζει σταθερὰ τοὺς νεκροὺς τῆς σ’ ὀλόκληρη τὴ χώρα.

Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀλήθεια. Οὔτε ἡ φυματίωση οὔτε ἡ σύφιλη ἀποτελοῦσαν μεγάλη ἀπειλή, σίς ἀναλογίες πού ἀναφέρει ὁ Hitler. Ἔχουμε ὅμως νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ μιά τυπικὴ φαντασίωση ἐνός νεκρόφιλου: Τὸ φόβο τῆς βρωμιάς, τοῦ

man. Τὰ λόγια τοῦ Hitler εἰπώθηκαν τὴν ἴδια μέρα πού ὁ Goering διέταξε νὰ μπεῖ ἐπικεφαλῆς τοῦ «Κεντρικοῦ Γραφείου τοῦ Ράιχ» γιὰ τὴ μετανάστευση τῶν Ἑβραίων ὁ Eichmann. Ὁ Eichmann εἶχε ἐπεξεργαστεῖ ἀπὸ πρὶν μιά μέθοδο γιὰ τὸ διωγμὸ τῶν Ἑβραίων. Ὁ H. Krausnick (1968) ὑποθέτει πὼς ἴσως ὁ Hitler δὲν ἐνέκρινε αὐτὴ τὴ λιγότερο ἀκραία λύση, ἀλλὰ συμφώνησε «ἐπειδὴ γιὰ τὴν ὥρα ἦταν ὁ μόνος δυνατὸς τρόπος».

δηλητηρίου και του κινδύνου της μόλυνσης. Είναι έκφραση και ταυτόχρονα άμυνα απέναντι στη νεκρόφιλη στάση, πού αισθάνεται τον έξω κόσμο βρώμικο και δηλητηριασμένο. Πιθανό τό μίσος του για τους Έβραίους νά έχει τίς ρίζες του σ' αυτό τό σύμπλεγμα: Οί Έβραίοι είναι ξένοι· οί ξένοι είναι μολυσματικοί (σάν τή σύφιλη)· άρα οί ξένοι πρέπει νά εξολοθρευτούν. Τό ότι οί Έβραίοι δέ δηλητηριάζουν μόνο τό αίμα αλλά και τό πνεύμα, είναι μόνο μιά προέκταση της άρχικης έννοιας.

Όσο περισσότερο καταλάβαινε πώς ή νίκη είναι άμφίβολη, τόσο περισσότερο ό καταστροφέας Hitler άναδυόταν στην επιφάνεια: για κάθε βήμα πιο κοντά στην ήττα ήταν άναγκασμένοι νά πεθάνουν εκατοντάδες άνθρωποι. Έφτασε κάποτε και ή ώρα νά καταστραφούν άκόμα κι οί ίδιοι οί Γερμανοί. Ήδη στις 27 Ίανουαρίου 1942, ένα χρόνο πριν από τό Στάλινγκραντ, ό Hitler έλεγε: «Άν ό γερμανικός λαός δέν είναι έτοιμος νά πολεμήσει για τήν επιδίωσή του, τότε θά πρέπει νά χαθεί (*dann soll es verschwinden*)» (H. Picker, 1965). Όταν πιά ή ήττα ήταν άναπόφευκτη, διέταξε νά συντελεστεί ή άπειλούμενη καταστροφή της Γερμανίας - της γής, των κτιρίων, των έργουστασίων, των έργων τέχνης. Όταν οί Ρώσοι κόντευαν νά καταλάβουν τό άχυρό του Hitler, έφτασε ή στιγμή για τό *grand finale* της καταστροφής. Ό σκύλος του έπρεπε νά χαθεί μαζί του, άκόμα κι ή έρωμένη του Eva Braun, πού είχε φτάσει ως τό καταφύγιο για νά πεθάνει μαζί του, άψηφώντας τίς διαταγές του. Ό Hitler, συγκινημένος από τήν άφοσίωσή της, τήν άντάμειψε μ' ένα νόμιμο γάμο· ή προθυμία της νά πεθάνει ήταν όλοφάνερα γι' αυτόν ό μόνος τρόπος για νά του άποδείξει μιά γυναίκα πώς τόν είχε αγαπήσει. Όμως και ό Goebbels έμεινε πιστός στον άνθρωπο στον όποιο είχε πουλήσει τήν ψυχή του: διέταξε τή γυναίκα και τά έξη μικρά παιδιά του νά πεθάνουν μαζί του. Σάν κάθε φυσιολογική μητέρα, ή γυναίκα του Goebbels δέ θά σκότωνε ποτέ τά παιδιά της, και πολύ λιγότερο μάλιστα για τούς λόγους πού της είπε ό άντρας της. Δέν είχε όμως περιθώριο έκλογής. Όταν ό Speer τήν έπισκέφθηκε για τελευταία φορά, ό Goebbels δέν τήν άφησε νά μιλήσει μόνη μαζί του ούτε στιγμή. Τό μόνο πού μπόρεσε νά του πει ήταν πώς ένιωθε ευτυχισμένη πού ό μεγαλύτε-

ρος γιός της (άπό προηγούμενο γάμο) δέν ήταν μαζί τους. 'Η ήττα και ό θάνατος του Hitler έπρεπε νά συνοδευτούν άπό τό θάνατο των πιό κοντινών του, τό θάνατο των Γερμανών, τήν καταστροφή του κόσμου – άν περνούσε άπ' τό χέρι του. 'Η όλοκληρωτική καταστροφή θά γινόταν φόντο τής δικής του καταστροφής.

"Ας δοϋμε τώρα άν μπορούμε νά εξηγήσουμε τίς πράξεις του Hitler μέ τήν παραδοσιακή λογική του κράτους: άν δηλαδή διέφερε άπό τόν όποιονδήποτε ήγέτη ή στρατηγό πού ξεκινάει ένα πόλεμο και δίνει διαταγές μέ τίς όποιες σκοτώνονται εκατομμύρια άνθρωποι. 'Από μερικές άποψεις ό Hitler μοιάζει μέ πολλούς «φυσιολογικούς» ήγέτες των μεγάλων δυνάμεων και δέ μπορούμε νά πούμε πώς ή πολεμική πολιτική του ήταν μοναδική, έχοντας ύπόψη τί έκαναν οι ήγέτες άλλων ισχυρών έθνών. Τό ιδιαίτερο στήν περίπτωση του Hitler είναι ή δυσαναλογία ανάμεσα στήν καταστροφή πού διέτασσε νά γίνει και στους πραγματικούς λόγους πού ύπήρχαν. Οι πράξεις του άπό τό φόντο εκατομμυρίων 'Εβραίων, Ρώσων και Πολωνών, μέχρι τήν τελευταία του διαταγή για τήν καταστροφή όλων των Γερμανών, δέ μπορούν νά εξηγηθούν άπό στρατηγική άποψη αλλά είναι προίόν πάθους ενός βαθιά νεκρόφιλου άτομου. Τό γεγονός αυτό επισκιάζεται κάποιες φορές άπό τό ότι ρίχνουν όλόκληρη τήν έμφαση στήν καταστροφή των 'Εβραίων – μιá έμφαση πού παραγνωρίζει τό ότι οι 'Εβραίοι δέν ήταν τά μόνα θύματα του Hitler. Σίγουρα έχουμε δίκιο νά πούμε πώς ό Hitler μισούσε θανάσιμα τους 'Εβραίους, αλλά μπορούμε νά πούμε έξίσου σωστά πώς μισούσε και τους Γερμανούς. Μισούσε τήν ανθρωπότητα, τήν ίδια τή ζωή. Αυτό φαίνεται άκόμα πιό καθαρά άν δοϋμε τόν Hitler στή βάση των άλλων νεκρόφιλων εκδηλώσεών του πού εξέτάσαμε μιλώντας γενικά για τή νεκροφιλία.

"Ας δοϋμε πρώτα μερικές αυθόρμητες εκφράσεις τής νεκρόφιλης τάσης του. 'Ο Speer μιλάει για τήν αντίδραση του Hitler στήν τελευταία σκηνή μιās ταινίας επικαίρων για τό βομβαρδισμό τής Βαρσοβίας:

13. A. Speer, προσωπική επικοινωνία.

Σύννεφα καπνού σκοτεινίαζαν τόν οὐρανό· βομβαρδιστικά αεροπλάνα ὀρμούσαν στό στόχο· βλέπαμε τίς δόμβες νά πέφτουν, τά αεροπλάνα νά σηκώνονται καί τό σύννεφο ἀπό τίς ἐκρηξεις νά ἀπλώνεται γιγάντιο. Τό ἀποτέλεσμα ἔγινε ἀκόμα πιό ἐντυπωσιακό ὅταν παίξαμε τό φίλμ σέ σλόου μόσιον. Ὁ Hitler ἦταν γοητευμένος. Τό φίλμ τέλειωνε μ' ἓνα τρίκ πού ἔδειχνε ἓνα αεροπλάνο νά κατεβαίνει πάνω ἀπό τή Μεγάλη Βρετανία. Ἀκολουθοῦσε μιά ἐκρηξη ὄλο φωτιά καί τό νησί τινάζοταν συντριμμία. Ὁ ἐθνουσιασμός τοῦ Hitler βρισκόταν στό κορύφωμά του. «Αὐτά θά πάθουν!» φώναξε καί συνέχισε: «Ἔτσι θά τοὺς ἐξοντώσουμε!»

Ὁ Hanfstaengl ἀναφέρει μιά συζήτηση πού ἔγινε στά μισά τῆς δεκαετίας τοῦ '20 καί στήν ὁποία προσπάθησε νά πείσει τόν Hitler νά πάει στήν Ἀγγλία· εἶπε στόν Hitler πώς εἶχε νά δεῖ πολλά ἐνδιαφέροντα πράγματα καί τοῦ ἀνέφερε τόν Ἐρικό τόν 8ο. Ὁ Hitler ἀπάντησε: «Ἐξη γυναῖκες – χμ, ἔξη γυναῖκες – δέν εἶναι κι ἄσκημα, καί δυό ἀπ' αὐτές σκοτωμένες στή λαιμητόμο. Θά ἔπρεπε νά πάμε στήν Ἀγγλία καί νά δοῦμε στόν Πύργο τοῦ Λονδίνου τό μέρος πού τίς ἐκτέλεσαν. Θ' ἄξιζε τόν κόπο». Στ' ἀληθινά, ὁ τόπος τῆς ἐκτέλεσης τόν ἐνδιέφερε περισσότερο ἀπ' ὀλόκληρη τήν Ἀγγλία.

Χαρακτηριστική εἶναι ἐπίσης ἡ ἀντίδραση τοῦ Hitler στό φίλμ *Fredericus Rex* στά 1923. Σ' αὐτό τό ἔργο ὁ πατέρας τοῦ Φρειδεरिकου θέλει νά ἐκτελέσει τό γιό του καί τοὺς φίλους του ἐπειδή προσπάθησαν νά φύγουν ἀπό τή χώρα. Καί στό θέατρο, καί γυρίζοντας σπίτι, ὁ Hitler ἔλεγε καί ξανάλεγε: «Κι αὐτός (ὁ γιός) θά σκοτωθεῖ – τί καλά. Αὐτό σημαίνει: ἀποκεφαλίστε ὁποιονδήποτε ἁμαρτάνει σέ βάρους τοῦ κράτους, ἀκόμα κι ἂν εἶναι γιός μου!» Καί συνέχισε λέγοντας πώς αὐτή ἡ μέθοδος ἔπρεπε νά ἐφαρμοστεῖ καί στήν περίπτωση τῶν Γάλλων (πού ἐκείνη τήν ἐποχή εἶχαν καταλάβει τήν πολύτιμη περιοχὴ τῆς Ruhr). «Τί σημασία ἔχει ἂν καοῦν καμιά δεκαριά πόλεις μας στό Ρήνο καί στή Ruhr κι ἂν χάσουν τή ζωὴ τους μερικὲς ἑκατοντάδες χιλιάδες!» (E. Hanfstaengl, 1970).

Χαρακτηριστικά τῆς νεκρόφιλης τάσης του εἶναι καί μερικά ἀστεῖα πού ἐπαναλάβαινε συχνά. Ἐν καί ὁ ἴδιος ἦταν χορτοφάγος, σερβίριζε στοὺς καλεσμένους του κανο-

νικά γεύματα. «'Αν σερβίριζαν ζωμό από κρέας», αναφέρει ο Speer, «σίγουρα θά μιλούσε για "τσάι από πτώμα"· αν σερβίριζαν άστακούς, θά θυμόταν τήν ιστορία τής γιαγιάς του πού πέθανε και οί συγγενείς τής ξιριξαν τό πτώμα τής στό ποτάμι για νά ψαρέψουν όστρακόδεσμα· για τά χέλια πάλι έλεγε ότι παχαίνουν καλύτερα αν τά ταΐσεις μέ ψόφιες γάτες».

“Όμως και τό πρόσωπό του, μ' αυτή τήν έκφραση του μυρίσματος, πρόδινε τή νεκρόφιλή του διάθεση – όπως είπαμε παραπάνω μιλώντας γενικά για τή νεκροφιλία: φαινόταν νά μυρίζει μόνιμα μία δυσάρεστη μυρωδιά, κι αυτό τό βλέπουμε καθαρά σέ πάμπολλες φωτογραφίες του. Τό γέλιο του δέν ήταν ποτέ έλεύθερο αλλά έμοιαζε μέ γκριμάτσα, όπως πάλι μπορούμε νά δούμε στίς φωτογραφίες. Αυτό τό γνώρισμα είναι ιδιαίτερα εμφανές στήν άκμή τής σταδιοδρομίας του, μετά τήν πτώση τής Γαλλίας, πηγαίνοντας στό Compiègne. “Όπως τόν βλέπουμε στά επίκαιρα τής έποχής, βγαίνει από τό αυτοκίνητο και κάνει σαν νά «χορεύει», χτυπάει τούς μηρούς και τήν κοιλιά του μέ τά χέρια του και κάνει μία άσκημη γκριμάτσα, σαν νά 'χει καταπιεί εκείνη τήν ώρα όλόκληρη τή Γαλλία.

“Ένα άλλο νεκρόφιλο γνώρισμα του Hitler ήταν ή *άνια*. Οί συζητήσεις πού κάνει στό τραπέζι είναι ένδεικτικές πώς του έλειπε ζωή. Στό Obersalzberg, μετά τό γεύμα, πήγαιναν στό ζαχαροπλαστείο μαζί μέ τή συντροφιά του. «'Εκεί, στό τραπέζι, ό Hitler χανόταν μέσα σ' ατέλειωτους μονόλογους. Τά θέματα ήταν πολύ γνωστά στή συντροφιά πού τόν άκουγε άφηρημένη αν και κάνοντας πώς πρόσεχε. Κάποιες φορές ό Hitler αποκοιμιόταν πάνω στό μονόλογό του. Τότε ή παρέα συνέχιζε νά μιλάει ψιθυριστά, έλπίζοντας πώς θά ξυπνήσει εγκαίρως για τό δείπνο» (Α. Speer, 1970). “Έπειτα γύριζαν όλοι στό σπίτι και μετά από δυό ώρες σερβιριζόταν τό δείπνο. Μετά τό φαγητό έβλεπαν δυό ταινίες κι άκολουθοϋσε μία σχετική ψιλοκουθέντα.

‘Από τή μία και μετά μερικά μέλη τής συντροφιάς, παρόλες τίς προσπάθειές τους νά συγκρατηθοϋν, δέ μπορούσαν πιά νά κρατήσουν τά χασμουρητά τους. “Όμως ή κοινωνική συγκέντρωση τραβοϋσε μονότονη για ακόμα μία ώρα, ώσπου επιτέλους ή Eva Braun έλεγε

μερικές κουβέντες με τον Hitler και έπαιρνε την άδεια ν' ανέβει στο ύπνοδωμάτιό της.¹⁴ Ο Hitler έμενε ένα τέταρτο ακόμα για να καληνυχτίσει τη συντροφιά. Όσοι απόμεναν, ανακουφισμένοι, συνέχιζαν πιο εύχάριστα την κουβέντα τους με κάμποση σαμπάνια και κοινάκ. (A. Speer, 1970).¹⁵

Η καταστροφικότητα του Hitler μπορεί ν' αναγνωριστεί μέσα από τις κύριες έκδηλώσεις της, μερικές από τις όποιες ανέφερα ήδη, αλλά δεν αναγνωρίστηκε από τα εκατομμύρια των Γερμανών ή από τους αρχηγούς κρατών και τους πολιτικούς σ' όλόκληρο τον κόσμο. Απεναντίας, τόν πίστευαν μεγάλο πατριώτη, πού κινούνταν μόνο από αγάπη για τη χώρα του· ήταν ο σωτήρας πού θα έλευθέρωνε τη Γερμανία από τη συνθήκη των Βερσαλιών και από την άγρια οικονομική καταστροφή· ο μεγάλος δημιουργός πού θα 'χτιζε μιά νέα και πλούσια Γερμανία. Πώς μπόρεσαν οι Γερμανοί αλλά κι όλόκληρος ο κόσμος να μή δούν τον καταστροφέα πίσω από τη μάσκα του δημιουργού;

Οι λόγοι είναι πολλοί. Ο Hitler ήταν μεγάλος ψεύτης και καλός ήθοποιός. Πρόβαλλε πάντα την επιθυμία του για ειρήνη και μετά από κάθε νέα επιτυχία επέμενε πώς ήταν η τελευταία άξιωση πού είχε προβάλει· κι όλα αυτά τά κατάφερε πειστικότερα με τά λόγια του αλλά και την άρτια έλεγχόμενη φωνή του. Μόνο όμως τους μελλοντικούς έχθρους του κατάφερε να ξεγελάει. Για παράδειγμα, σέ μιά όμιλία στους στρατηγούς του έλεγε: «Ο άνθρωπος έχει

14. Ο Speer λέει πώς όμοια πληκτικές και άνούσιες ήταν και οι συζητήσεις στά γεύματα του Βερολίνου και πώς ο Hitler «ούτε καν προσπαθούσε να συγκαλύψει τις συχνές επαναλήψεις πού έφερναν άμηχανία στους άκροατές του».

15. Στά *Tischgespräche* με τους στρατηγούς στο άρχηγείο του, άνάμεσα στα 1941 και τά 1942, ο Hitler προσπαθούσε περισσότερο να έντυπωσιάσει τους καλεσμένους με την άνατροφή και τις γνώσεις του. Οι συζητήσεις αυτές ήταν άτέλειωτοι μονόλογοι πού κάλυπταν όλα τά πιθανά θέματα. Ήταν ο ίδιος Hitler πού έδινε διαλέξεις στους εργένηδες του Mänperheim. Τώρα όμως τό άκροατήριό του άποτελούνταν από τους άρχηγούς του γερμανικού στρατού· η άυτοπεποίθησή του είχε αύξηθει τρομαχτικά και τό πλάτος (άν και όχι τό βάθος) της γνώσης του είχε μεγαλώσει με τά χρόνια και τά διαβάσματα. Κι όμως, σέ τελευταία άνάλυση ή άλλαγή ήταν μόνο έπιφανειακή.

ένα αισθητήριο για ν' ανακαλύπτει την όμορφη. Πόσο πλούσιος είναι ο κόσμος γι' αυτόν πού ξέρει νά χρησιμοποιεί αυτό τό αισθητήριο... Ἡ όμορφη πρέπει νά κυριαρχήσει τόν άνθρωπο... (Μετά τό τέλος τοῦ πολέμου) θέλω ν' ἀφοσιωθῶ στίς σκέψεις μου γιά πέντε-δέκα χρόνια καί νά τίς γράψω. Οἱ πόλεμοι πᾶνε κι ἔρχονται. Αυτό πού ἀπομένει εἶναι μόνο οἱ πολιτιστικές ἀξίες...». Θέλει νά δημιουργήσει μιά νέα ἐποχή ἀνεξίθρησκείας ἀλλά κατηγορεῖ τούς Ἑβραίους πώς διαμέσου τοῦ χριστιανισμοῦ προπαγανδίζουν τίς θρησκευτικές συγκρούσεις (H. Picker, 1965).

Ἀπώθηση τῆς Καταστροφικότητας

Ἴσως ὁ Hitler νά μὴν ἔλεγε συνειδητά ψέματα ὅταν μιλοῦσε ἔτσι· ἀπλά καί μόνο ἔπαιρνε τόν παλιό ρόλο τοῦ «καλλιτέχνη» καί τοῦ «συγγραφέα», ἀφοῦ δέν εἶχε παραδεχτεῖ ποτέ τήν ἀποτυχία του σ' αὐτούς τούς κλάδους. Ὡστόσο οἱ ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἔχουν μιά πολύ σημαντικότερη λειτουργία πού συνδέεται μέ τό βασικό σημεῖο τοῦ χαρακτήρα τοῦ Hitler: τήν ἀπώθηση τῆς ἐπίγνωσης τῆς καταστροφικότητάς του. Πρὶν ἀπ' ὅλα μέ δικαιολογίες: κάθε καταστροφή πού γινόταν μέ διαταγή του τῆ δικαιολογοῦσε σάν κάτι πού γινόταν μόνο γιά χάρη τῆς ἐπιβίωσης, τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς δόξας τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους: ἦταν μιά ἄμυνα ἀπέναντι στοὺς ἐχθροὺς πού ἤθελαν νά καταστρέψουν τῆ Γερμανία (τοὺς Ἑβραίους, τοὺς Ρώσους, ἀκόμα καί τήν Ἀγγλία καί τήν Ἀμερική)· ὁ ἴδιος ἐνεργοῦσε σι' ὄνομα τοῦ βιολογικοῦ νόμου τῆς ἐπιβίωσης («Ἄν πρόκειται νά πιστέψω σέ μιά θεία ἐντολή, θά 'ναι μόνο αὐτὴ πού προστάζει νά διατηρηθεῖ τό εἶδος» [H. Picker, 1965]). Μ' ἄλλα λόγια, ὅταν ὁ Hitler ἔδινε διαταγή γιά καταστροφή εἶχε ἐπίγνωση μόνο τοῦ «καθήκοντος» καί τῶν εὐγενικῶν προθέσεων του· αὐτὰ ἀπαιτοῦσαν τήν καταστροφική δράση, ἀλλά ὁ ἴδιος ἀπωθοῦσε τήν ἐπίγνωση τοῦ πάθους του γιά καταστροφή. Ἔτσι ἀπέφευγε νά ἔρθει ἀντιμέτωπος μέ τὰ πραγματικά του κίνητρα.

Μιά ἀκόμα πιό ἀποτελεσματικὴ μορφή ἀπώθησης εἶναι οἱ ἀντιδραστικοὶ σχηματισμοί. Πρόκειται γιά μιά κλινικὰ καθιερωμένη μορφή ἀντιμετώπισης τῶν ἀπωθημένων ἐπι-

θυμῶν· ἓνα ἄτομο ἀρνιέται τὴν ὑπαρξὴ τους ἀναπτύσσοντας γνωρίσματα πού ἀποτελοῦν τό ἀκριβῶς ἀντίθετό τους. Ἐνα παράδειγμα αὐτῶν τῶν ἀντιδραστικῶν σχηματισμῶν εἶναι ἡ χορτοφαγία του. Αὐτό βέβαια δέ σημαίνει πῶς ἡ χορτοφαγία γενικά ἔχει αὐτὴ τὴ λειτουργία, ἀλλὰ στὴν περίπτωση τοῦ Hitler καταδεύχεται ἀπὸ τό γεγονός ὅτι σταμάτησε νά τρώει κρέας μετὰ τὴν αὐτοκτονία μιᾶς μακρινῆς ἀνηψιάς του, τῆς Geli Raubal, πού ὑπῆρξε καί ἐρωμένη του. Ὀλόκληρη ἡ συμπεριφορὰ του ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δείχνει πῶς ἐνιωθε μιὰ ἐντονη ἐνοχὴ γιὰ τὴν αὐτοκτονία τῆς. Ἀκόμα κι ἂν ἀγνοήσουμε σάν ἀναπόδεικτη τὴν ὑποψία πού ἐκφράζουν ἀρκετοὶ συγγραφεῖς, ὅτι στὴν πραγματικότητα τὴν εἶχε σκοτώσει αὐτός σ' ἓνα ξέσπασμα τῆς ὀργῆς του ἐπειδὴ φλερτάριζε μ' ἓναν ἐβραῖο ζωγράφο, μποροῦμε νά τοῦ ρίξουμε τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν αὐτοκτονία τῆς. Τὴν κρατοῦσε περίπου φυλακισμένη, ζήλευε φοβερὰ κι εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά φλερτάρει μὲ τὴν Eva Braun. Μετὰ τό θάνατο τῆς Geli ἔπεσε σέ κατάθλιψη κι ἄρχισε κάτι σάν πένθιμη λατρεία (τό δωμάτιό τῆς σὸ Μόναχο ἔμεινε ἀπείραχτο καί πῆγαινε νά τό δεῖ κάθε Χριστούγεννα). Ἡ ἀποχὴ του ἀπὸ τό κρέας ἦταν μιὰ ἐκτόνωση τῆς ἐνοχῆς του καί ἀπόδειξη τῆς ἀνικανότητάς του νά σκοτώσει. Ἡ ἀντιπάθειά του γιὰ τό κυνήγι ἔχει μᾶλλον τὴν ἴδια λειτουργία.

Οἱ χαρακτηριστικότερες ἐκδηλώσεις αὐτοῦ τοῦ ἀντιδραστικοῦ σχηματισμοῦ βρισκονται στὰ ἀκόλουθα γεγονότα πού ἀναφέρει ὁ W. Maser (1971). Ὁ Hitler δέν ἔπαιρνε μέρος σέ καμιὰ ἀπὸ τίς μάχες μὲ τοὺς πολιτικούς του ἀντίπαλους λίγο πρὶν ἀνέβει στὴν ἐξουσία. Μόνο μιὰ φορά στὴ ζωὴ του ἄγγιξε πολιτικό ἀντίπαλο. Ποτέ του δέν παρακολουθοῦσε φόνο ἢ ἐκτέλεση. (Ὅταν ὁ Röhm, πρὶν τὸν ἐκτελέσουν, ζήτησε νά ἔρθει ὁ ἴδιος ὁ Φύρερ καί νά πατήσῃ τὴ σκανδάλῃ, ἤξερε πολὺ καλά τί ἔλεγε). Ὅταν μερικοὶ σύντροφοὶ του σκοτώθηκαν στὴν πραξικοπηματικὴ ἀπόπειρα τοῦ Μονάχου (9 Νοεμβρίου 1939) ἄρχισε νά βασανίζεται ἀπὸ ιδέες αὐτοκτονίας καί νά ὑποφέρει ἀπὸ σوسπᾶσεις τοῦ ἀριστεροῦ του χεριοῦ, μιὰ κατάσταση πού ξαναπέρασε μετὰ τὴν ἦττα σὸ Στάλινγκραντ. Οἱ στρατηγοὶ του δέν κατάφεραν νά τὸν πείσουν νά πάει σὸ μέτωπο. «Πολλοὶ στρατιωτικοὶ καί ἄλλα ἄτομα ἦταν πεισμένα

πώς απέφευγε αυτές τις επισκέψεις στο μέτωπο γιατί δέ μπορούσε ν' άνεχτεί τή θέα τών πληγωμένων και νεκρών στρατιωτῶν» (W. Maser, 1971).¹⁶ Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς δέν ἦταν ἡ ἔλλειψη φυσικοῦ θάρρους, πού δέν ἦταν σπάνια στόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, οὔτε στοργή γιά τούς γερμανούς στρατιῶτες γιά τούς ὁποίους ἀδιαφοροῦσε ὅσο κανεῖς (W. Maser).¹⁷ Κατά τή γνώμη μου αὐτή ἡ φοβική ἀντίδραση στή θέα πτωμάτων εἶναι μιᾶ ἀμυντική ἀντίδραση ἀπέναντι στήν ἐπίγνωση τῆς καταστροφικότητάς του. Στό βαθμό πού ἔδινε ἡ ὑπέγραφε διαταγές, οἱ πράξεις του ἦταν μόνο νά γράφει ἢ νά μιλάει. Μ' ἄλλα λόγια «αὐτός» δέν εἶχε χύσει αἷμα ἀφοῦ απέφευγε νά δεῖ τά πτώματα στήν πραγματικότητα, καί προστάτευε τόν ἑαυτό του ἀπό τήν ἐπίγνωση τοῦ καταστροφικοῦ του πάθους. Αὐτή ἡ φοβική ἀμυντική ἀντίδραση εἶναι βασικά ὁ ἴδιος μηχανισμός πού βρισκουμε καί στό βάθος τῆς ὑπερβολικῆς καθαριότητος τοῦ Hitler πού ἀναφέρει ὁ Speer.¹⁸ Τό σύμπτωμα αὐτό, μέ τήν ἥπια μορφή πού τό συναντᾶμε στόν Hitler καθώς καί μέ τή σοβαρή μορφή τῆς παρόρμησις γιά πλῦσιμο, ἔχει συνήθως μιᾶ λειτουργία: νά ξεπλύνει τή βρωμιᾶ, τό αἷμα πού συμβολικά κολλάει στά χέρια κάποιου (ἢ καί σ' ὀλόκληρο τό σῶμα)· ἡ ἐπίγνωση τοῦ αἵματος καί τῆς βρωμιᾶς ἀπωθεῖται· τό μόνο συνειδητό εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς «καθαριότητος». Ἡ ἄρνησή του νά δεῖ πτώματα εἶναι ἀνάλογη μέ τήν παρόρμησή του: καί οἱ δυο ἐξυπηρετοῦν τήν ἄρνηση τῆς καταστροφικότητος.

Γύρω στό τέλος τῆς ζωῆς του, ὅταν ἔνωθε πώς ἡ τελειωτική του ἦττα πλησίαζε, ὁ Hitler δέ μπόρεσε πιά ν' ἀπωθήσει ἄλλο τήν καταστροφικότητά του. Ἐνα χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι ἡ ἀντίδρασή του στή θέα τών πτωμάτων τών ἀρχηγῶν τῆς ἀποτυχημένης ἐπανάστασις τών στρατηγῶν στά 1944. Ὁ ἄνθρωπος πού δέ μπορούσε ν' ἀντικρίσει πτώμα, διέταξε τώρα νά τοῦ δείξουν τό φίλμ πού εἶχαν τραβήξει ἀπό τά βασανιστήρια καί τήν ἐκτέλεση τών στρατηγῶν καί νά δεῖ τά πτώματα μέσα στό ροῦχο τῆς

16. Τά ὅσα λέει ὁ Maser ἐπιβεβαιώθηκαν καί ἀπό τόν Speer σέ προσωπική ἐπικοινωνία μας.

17. Τά λεγόμενα τοῦ Maser βασίζονται στό στρατηγό W. Warlimont (1964).

φυλακῆς νά κρέμονται ἀπό τσιγκέλια. Μιά φωτογραφία αὐτῆς τῆς σκηνῆς διέταξε νά τοῦ τῆ βάλουν πάνω στό γραφεῖο του.¹⁹ Ἡ προηγούμενη ἀπειλή του νά καταστρέψει τῆ Γερμανία σέ περίπτωση ἥττας ἔμελλε τώρα νά γίνει πραγματικότητα. Καί τό ὅτι ἡ Γερμανία σώθηκε δέν ὀφείλεται βέβαια στόν Hitler.

Ἄλλες Πλευρές τῆς Προσωπικότητος τοῦ Hitler

Δέν εἶναι δυνατό νά καταλάβουμε ποιός ἦταν ὁ Hitler ἢ καί ὅποιοσδήποτε ἄλλος βλέποντας μόνο ἓνα ἀπό τά πάθη του, ἀκόμα κι ἂν εἶναι τό βασικότερο. Γιά νά καταλάβουμε πῶς αὐτός ὁ ἄνθρωπος, ὀδηγημένος ἀπό τήν καταστροφικότητα, κατάφερε νά γίνει ὁ ἰσχυρότερος ἄντρας στήν Εὐρώπη καί νά κερδίσει τό θαυμασμό τῶν Γερμανῶν (κι ὄχι μόνο μερικῶν ἀνθρώπων), πρέπει νά προσπαθήσουμε νά συλλάβουμε τήν ὅλη δομή τοῦ χαρακτήρα του, τά ιδιαίτερα χαρίσματα του καί τήν κοινωνική κατάσταση μέσα στήν ὁποία λειτούργησε.

Ἐκτός ἀπό τή νεκροφιλία ὁ Hitler παρουσιάζει καί μιᾶ εἰκόνα σαδισμού, ἂν καί αὐτός ἀκόμα ἐπισκιάζεται ἀπό τήν ἔνταση τοῦ πάθους του γιά καταστροφή. Ἐπειδή ἔχω ἤδη ἀναλύσει τό σαδομαζοχιστικό, αὐταρχικό χαρακτήρα τοῦ Hitler σ' ἓνα προηγούμενο ἔργο μου (1941), θά εἶμαι πολύ σύντομος ἐδῶ. Καί στά γραφτά του καί στίς ὁμιλίες του, ὁ Hitler ἐκδήλωνε μιᾶ ἔντονη ἐπιθυμία νά ἐξουσιάζει τοὺς ἀσθενέστερους. Καί ἐξηγοῦσε πόσα πλεονεκτήματα ἔχουν οἱ βραδινές συγκεντρώσεις μέ τοῦτα τά λόγια:

Φαίνεται πῶς τό πρωί καί στή διάρκεια τῆς ἡμέρας ἡ θέληση τοῦ ἀνθρώπου ἐπαναστατεῖ περισσότερο ἂν τήν ἀναγκάσουν νά συμμορφωθεῖ καί νά ὑποταχτεῖ στή θέληση καί τῆ γνώμη κάποιου ἄλλου. Τό βράδυ ὅμως ὑποκύπτουν ὅλοι εὐκολότερα στήν κυρίαρχη δύναμη μιᾶς ἰσχυρῆς θέλησης. Πραγματικά κάθε τέτοια συγκέντρωση δίνει τήν εἰκόνα μιᾶς πάλης ἀνάμεσα σέ δύο ἀντίπαλες δυνάμεις. Τό ἀνώτερο ρητορικό χάρισμα μιᾶς

18-19. A. Speer, προσωπική ἐπικοινωνία.

κυρίαρχης άποστολικής φύσης θά πετύχει τώρα εύκολότερα νά κερδίσει μέ τό μέρος τής καινούργιας θέλησης τούς ανθρώπους πού νιώθουν νά μειώνεται ή δύναμη τής αντίστασής τους μέ τό φυσικότερο τρόπο, παρά τούς ανθρώπους πού έξουσιάζουν άκόμα άπόλυτα τή δύναμη του μυαλου τους και τής θέλησής τους.

Ταυτόχρονα ή ύποταχτική του στάση τον έκανε νά αισθάνεται πώς ενεργεί στό όνομα μιās ανώτερης δύναμης, τής «Πρόνοιας» ή του βιολογικού νόμου. Μέσα σέ μιá φράση του, ό Hitler εκφράζει και τίς σαδιστικές και τίς νεκρόφιλες πλευρές του: «Αυτό πού ζητούν οι μάζες είναι ή νίκη του ισχυρότερου και ή έξόντωση ή ή παράδοση άνευ όρων του ασθενέστερου» (1943). 'Ο σαδιστής θ' άπαιτούσε παράδοση· μόνο ό νεκρόφιλος θά ζητούσε έξόντωση. 'Ο σύνδεσμος «ή» συνδέει τή σαδιστική και τή νεκρόφιλη πλευρά του χαρακτήρα του Hitler· ξέρουμε όμως από τήν ιστορία πώς ή θέληση για έξόντωση ήταν ισχυρότερη από τήν επιθυμία τής άπλής ύποταγής.

Τά άλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα πού συνδέονται στενά μεταξύ τους ήταν ό ναρκισσισμός του, ή απομόνωσή του και ή άπουσία κάθε αισθήματος αγάπης, στοργής ή συμπάθειας.

'Ο ναρκισσισμός του²⁰ είναι τό πιό εύκολα άναγνωρίσιμο χαρακτηριστικό στήν εικόνα. 'Ο Hitler εμφανίζει όλα τά τυπικά συμπτώματα του υπερβολικά ναρκισσιστικού άτομου: τον ενδιαφέρει μόνο ό έαυτός του, οι επιθυμίες του, ή σκέψη του, οι πόθοι του. Μιλούσε πάντα δίχως τελειωμό για τίς ιδέες του, τό παρελθόν του, τά σχέδιά του. 'Ο κόσμος τον ενδιέφερε μόνο στό βαθμό πού άποτελούσε αντίκειμενο των σχεδίων και των επιθυμιών του· οι άλλοι άνθρωποι είχαν κάποια σημασία μόνο στό βαθμό πού τον έξυπηρετούσαν ή μπορούσαν νά χρησιμοποιηθούν. Αυτός ήξερε πάντα καλύτερα από κάθε άλλον. Αυτή ή σιγουριά για τίς ιδέες και τά σχέδιά του είναι τυπικό χαρακτηριστικό του έντονου ναρκισσισμού.

'Ο Hitler κατέληγε στά συμπεράσματά του καθαρά σέ συναισθηματική βάση κι όχι έπειτα από προσεχτική εξέ-

20. Πρβ. τήν εξέταση του ναρκισσισμού στό κεφάλαιο 9.

ταση τῶν γεγονότων. Γι' αὐτόν τά πολιτικά, οἰκονομικά καί κοινωνικά γεγονότα εἶχαν ἀντικατασταθεῖ ἀπό τήν *ἰδεολογία*. "Ὅταν πίστευε σέ μιὰ ἰδεολογία ἐπειδή ἔβρισκε ἀπήχηση στά αἰσθήματά του, πίστευε καί στά γεγονότα πού ὑποστήριζε σάν ἀληθινά αὐτή ἡ ἰδεολογία. Αὐτό δέ σημαίνει βέβαια πώς ἀγνοοῦσε δλότελα τήν πραγματικότη-
τα· ὡς κάποιο βαθμό ἦταν ὀξυδερκής παρατηρητής καί ἐκτιμοῦσε ὀρισμένα γεγονότα καλύτερα ἀπό πολλούς λιγότερο ναρκισσιστές. "Ὅμως αὐτή ἡ ἰκανότητα, πού θά τήν ἐξετάσουμε παρακάτω, δέν ἀποκλείει τήν ἔλλειψη ρεαλισμοῦ σέ οὐσιαστικά ζητήματα πού ἀφοροῦν πεποιθήσεις καί ἀποφάσεις ἀποκτημένες σέ καθαρά ναρκισσιστική βάση. Ὁ Hanfstaengl ἀναφέρει ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα τοῦ ναρκισσισμοῦ τοῦ Hitler: Ὁ Goebbels εἶχε διατάξει νά ἠχογραφήσουν μερικούς λόγους τοῦ Hitler. Κάθε φορά πού πῆγαινε νά τόν ἐπισκεφτεῖ ὁ Hitler, ὁ Goebbels ἔπαιξε στό μαγνητόφωνο αὐτές τίς ταινίες. Τότε ὁ Hitler «βούλιαξε σέ μιὰ παχιά πολυθρόνα καί ἀπολάμβανε τή φωνή του σέ μιὰ ὄνειρική χαύνωση, σάν τό παλικάρι τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου πού ἐρωτεύτηκε τραγικά τόν ἑαυτό του καί βρῆκε τό θάνατο στά νερά, θαυμάζοντας τό εἶδωλό του στή λεία τους ἐπιφάνεια» (E. Hanfstaengl, 1970). Ὁ P. E. Schramm μιλάει γιά τήν «ἐγωλατρία τοῦ Hitler. Σύμφωνα μέ τόν (στρατηγό) Alfred Jodl ἐξουσιαζόταν ἀπό μιὰ "σχεδόν μυστικιστική πεποίθηση γιά τό ἀλάθητό του σάν ἀρχηγοῦ τοῦ ἔθνους καί τοῦ πολέμου"» (1965). Ὁ Speer μιλάει γιά τή «μεγαλομανία» τοῦ Hitler πού φαίνεται στά κτίρια πού σχεδίαζε. Τό ἀνάκτορό του στό Βερολίνο ἦταν τό μεγαλύτερο πού ἔχει γίνει ποτέ, ἑκατό πενήντα φορές μεγαλύτερο ἀπό τό μέγαρο τοῦ καγκελάριου τῆς ἐποχῆς τοῦ Bismarck.

Στενά συνδεμένη μέ τό ναρκισσισμό τοῦ Hitler εἶναι καί ἡ *ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος γιά ὀποιονδήποτε καί ὀτιδήποτε*, ἐκτός ἀπ' ὄ,τι τόν ἐξυπηρετοῦσε. Σ' ὀλόκληρη τήν ἱστορία του δέ βρίσκεται οὔτε ἕνας ἄνθρωπος πού μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ φίλος του. Ὁ Kubizek καί ὁ Speer πλησιάζουν περισσότερο αὐτό τό χαρακτηρισμό ἀπό ὀποιονδήποτε ἄλλο, ἀλλά δέ μποροῦν μέ κανένα τρόπο νά ὀνομαστοῦν «φίλοι» του. Ὁ Kubizek, συνομήλικός του, τοῦ χρειάζόταν γιά ἀκροατής, θαυμαστής "καί σύντροφος, ὀμως ὁ Hitler

δέν του φέρθηκε ποτέ μέ ειλικρίνεια. Ἡ σχέση του μέ τόν Speer ἦταν διαφορετική. Μάλλον αὐτός ἀντιπροσώπευε γιά τόν Hitler τό εἶδωλο τοῦ ἑαυτοῦ του σάν ἀρχιτέκτονα. Αὐτός, ὁ Hitler, θά γινόταν μέγας ἀρχιτέκτονας διαμέσου τοῦ Speer. Φαίνεται πώς εἶχε μάλιστα μιά γνήσια στοργή γι' αὐτόν – ἡ μοναδική περίπτωση πού βλέπουμε ἐκτός ἴσως ἀπό τήν περίπτωση τοῦ Kubizek – καί ὑποθέτω πώς μιά ἀπό τίς αἰτίες αὐτοῦ τοῦ σπάνιου φαινομένου εἶναι πώς ἡ ἀρχιτεκτονική ἦταν τό μόνο πράγμα πού ἐνδιέφερε τόν Hitler πέρα ἀπό τόν ἑαυτό του, ὁ μόνος χώρος πού τόν ἔκανε νά νιώθει ζωντανός. Παρόλα αὐτά ὁ Speer δέν ἦταν φίλος του, ἂν καί στή δίκη τῆς Νυρεμβέργης εἶπε ξεκάθαρα: «Ἄν ὁ Hitler εἶχε φίλους, θά μπορούσα νά εἶμαι φίλος του». Γεγονός ἦταν ὅμως ὅτι ὁ Hitler δέν εἶχε ποτέ φίλους. Ἦταν πάντα μοναχικός κι ἀποτραβηγμένος, κι ὅταν ζωγράφιζε τίς κάρτ ποστάλ στή Βιέννη καί ὅταν ἦταν Φύρερ τοῦ Ράιχ. Ὁ Speer τονίζει τήν «ἀδυναμία του γιά ἀνθρώπινες ἐπαφές». Καί ὁ Hitler συναισθανόταν ἀπόλυτα αὐτή τή μοναξιά. Ὁ Speer λέει πώς κάποτε ὁ Hitler τοῦ ἔλεγε ὅτι ὅταν πιά θ' ἀποσυρόταν θά τόν ξεγνοῦσαν ὀλότελα:

Οἱ ἄνθρωποι θά στρέφονταν στό διάδοχό του ὅταν θά γινόταν φανερό πώς αὐτός δέν εἶχε πιά δύναμη στά χέρια του... Ὅλοι θά τόν ἀπαρτιόντουσαν. Ξανασκέφτηκε αὐτή τήν ἰδέα οἰκτιρόντας τόν ἑαυτό του καί πρόσθεσε: «Ἴσως κάποτε θά ἔρχεται νά μέ δεῖ κανένας ἀπό τούς παλιούς συνεργάτες μου. Ἀλλά δέν τό ὑπολογίζω. Ἐκτός ἀπό τή Fräulein Braun δέ θά ἔχω κανέναν μαζί μου. Τή Fräulein Braun καί τό σκύλο μου. Θά ἔμαι ὀλομόναχος. Καί ποιός θά θελήσει πραγματικά νά μείνει μαζί μου γιά λίγο; Κανείς δέ θά μέ προσέχει πιά. Ὅλοι θά τρέχουν πίσω ἀπό τό διάδοχό μου. Ἴσως νά μου ἔρχονται μιά φορά τό χρόνο, στά γενέθλιά μου».

Ἐκφράζοντας αὐτά τά αἰσθήματα, ὁ Hitler δέν ἐννοεῖ μόνο πώς κανείς δέν τόν ἀγαποῦσε, ἀλλά καί τή θεβαιότητα πώς ὁ μόνος λόγος πού ἔμεναν κοντά του οἱ ἄλλοι ἦταν ἡ δύναμή του· οἱ μόνοι του φίλοι ἦταν ὁ σκύλος του καί ἡ γυναίκα πού μήτε ἀγαποῦσε μήτε σεβόταν ἀλλά τήν ἐξουσίαζε ἀπόλυτα.

Ὁ Hitler ἦταν ψυχρός κι ἀνελέητος. Κι αὐτό τό εἶχαν διαισθανθεῖ ἄνθρωποι σάν τόν H. Rauschning (1940) καί τόν Speer. Ὁ τελευταῖος μᾶς δίνει ἓνα πολύ ἀποκαλυπτικό παράδειγμα: μαζί μέ τόν Goebbels προσπαθοῦσαν νά πείσουν τόν Hitler νά ἐπισκεφθεῖ τίς βομβαρδισμένες πόλεις, καθαρὰ γιά λόγους προπαγάνδας: «Ὅμως ὁ Hitler κατά κανόνα ἀπέρριπτε ὅλες τίς σχετικές προτάσεις. Πηγαίνοντας ἀπό τό Stettin στήν καγκελαρία ἢ στό διαμέρισμά του στήν Prinzregentenstrasse τοῦ Μονάχου, ἔλεγε τώρα στό σωφὲρ του ν' ἀκολουθεῖ τό συντομότερο δρόμο, ἐνῶ πρὶν τοῦ ἄρεσαν οἱ μεγάλες βόλτες. Τόν συνόδευα πολλές φορές σ' αὐτὴ τὴ διαδρομὴ κι εἶχα τὴν εὐκαιρία νά δῶ μέ τί ἀδιαφορία κοίταζε τίς ἐκτάσεις μέ τὰ χαλάσματα ἀπ' ὅπου περνοῦσε τό αὐτοκίνητο». Τό μόνο ζωντανό πλάσμα «πού τοῦ ξυπνοῦσε κάποια σπίθα ἀνθρώπινου αἰσθήματος» ἦταν ὁ σκύλος του. Πολλοὶ ἄλλοι ἄνθρωποι πού βρισκόνταν κοντά του καί ἦταν λιγότερο εὐαίσθητοι ξεγελάστηκαν· αὐτό πού πίστευαν σάν *θέρμη* ἦταν στήν πραγματικότητα ἡ *ἔξαψη* τοῦ Hitler ὅταν μιλοῦσε γιά ἀγαπημένα του θέματα ἢ ὅταν τόν ἔπιανε ἡ ἐκδικητικὴ καί καταστροφικὴ του διάθεση. Σ' ὅλα ὅσα ἔχουν γραφεῖ γύρω ἀπ' τόν Hitler δέν κατάφερα νά βρῶ οὔτε μιά στιγμή πού νά 'δειξε συμπάθεια γιά κανέναν· φυσικά οὔτε γιά τοὺς ἐχθρούς του, ἀλλὰ οὔτε γιά τοὺς στρατιῶτες πού πολεμοῦσαν καί οὔτε κἀν γιά τοὺς γερμανοὺς πολίτες. Ἀκόμα καί οἱ ἀποφάσεις του γιά τόν πόλεμο – κυρίως ἡ ἐπιμονὴ του γιά ὑποχώρηση (ὅπως π.χ. στὴ μάχη τοῦ Στάλινγκραντ) – ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τό πόσοι στρατιῶτες θά θυσιάζονταν· γι' αὐτόν οἱ στρατιῶτες ἀντιπροσώπευαν μόνο ἓναν ἀριθμὸ «ὀπλων».

Καί συνοψίζοντας ὁ Speer λέει: «Ἐλειπαν ἀπὸ τόν Hitler ὅλες οἱ λεπτές ἀρετὲς τοῦ ἀνθρώπου: ἡ τρυφερότητα, ἡ ἀγάπη, ἡ ποίηση ἦταν πράγματα ξένα γιά τό χαρακτῆρα του. Στὴν ἐπιφάνεια ἔδειχνε χάρη, γοητεία, ἡρεμία, ὀρθότητα, καλοσύνη, αὐτοέλεγχο. Σίγουρα αὐτὴ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶχε τὴ λειτουργία νά συγκαλύπτει τὰ κυρίαρχα γνωρίσματά του μ' ἓνα ἐνιαῖο ἄν καί πολύ λεπτό στρώμα προσποίησης».

Οί Σχέσεις του μέ τίς Γυναίκες

Οί σχέσεις του Hitler μέ τίς γυναίκες δείχνουν τήν ίδια έλλειψη αγάπης και τρυφερότητας ή συμπάθειας όπως και οί σχέσεις του μέ τούς άντρες. Αύτή ή διαπίστωση ξερχεται φαινομενικά σέ αντίφαση μέ τό γεγονός ότι ήταν προσκολλημένος στή μητέρα του· αν όμως θυμηθούμε πώς ή αιμομικτικότητα του Hitler ήταν κακοήθης, δηλαδή ότι ήταν δεμένος μέ τή μητέρα του μ' ένα δεσμό ψυχρό και απρόσωπο, μπορούμε νά δοῦμε πώς και οί σχέσεις του μέ τίς γυναίκες στήν κατοπινή ζωή του ήταν κι αυτές ψυχρές και απρόσωπες.

Οί γυναίκες πού ένδιέφεραν τόν Hitler μπορούν νά χωριστούν σέ δύο βασικές κατηγορίες, ανάλογα μέ τίς κοινωνικές τους θέσεις: 1. οί «άξιοσέβαστες» γυναίκες πού διακρίνονταν γιά τόν πλούτο, τήν κοινωνική τους θέση ή έπειδή ήταν μεγάλες ήθοποιοί, και 2. οί γυναίκες πού ήταν κοινωνικά «κατώτερες» του σάν τήν άνηψιά του τή Geli Raubal και τήν έρωμένη του Eva Braun. Η συμπεριφορά και τά αισθήματά του γιά τήν πρώτη ομάδα ήταν τελείως διαφορετικά απ' ό,τι γιά τή δεύτερη.

Στίς γυναίκες τής πρώτης ομάδας άνήκαν μερικές ήλικιωμένες και πλούσιες κυρίες τής καλής κοινωνίας του Μονάχου πού ήταν φίλες του και του έκαναν μεγάλα δώρα — και προσωπικά και στό κόμμα. Τό σπουδαιότερο όμως ήταν ότι τόν μύησαν στή ζωή και τούς τρόπους τής άνώτερης κοινωνίας. Δεχόταν τά δώρα και τό θαυμασμό τους μέ εύχαρίστηση αλλά ποτέ δέν αγάπησε ούτε συγκινήθηκε έρωτικά γιά καμιά απ' αυτές τίς μητρικές φιγούρες.

Μέ τίς άλλες γυναίκες τής ύψηλης κοινωνίας ήταν κάπως δειλός και ντροπαλός. Τό νεανικό του φλέρι μέ τή Στεφανία, μιά νέα κι όμορφη κοπέλα τής άνώτερης κοινωνίας στό Linz, άποτελεί τό πρωτότυπο αύτής τής σιάσης· τό κορίτσι τόν είχε έντυπωσιάσει και, σύμφωνα μέ τά όσα λέει ό Kubizek, περνούσε από τό σπίτι της, προσπαθούσε νά τή δει στους περιπάτους της αλλά ποτέ δέν τόλμησε νά τής μιλήσει ή νά τήν πλησιάσει μέσω τρίτου. Κάποτε τής έγγραψε ένα γράμμα λέγοντάς της πώς ήθελε νά τήν παντρευτεί άργότερα, όταν θά γινόταν κάποιος, αλλά δέν τόλ-

μισε νά τό υπογράψει. 'Ολόκληρη αυτή ή συμπεριφορά πού δείχνει έλλειψη ρεαλισμού μπορεί ν' άποδοθεί στή νιότη του, αλλά σύμφωνα μέ πολλές άλλες αναφορές, όπως του Hanfstaengl και του Speer, ήταν τό ίδιο δειλός μέ τίς γυναίκες και αρκετά άργότερα. Φαίνεται πώς άπέναντι στίς γυναίκες πού έπιθυμούσε κρατούσε μόνο τή στάση του μακρινού θαυμαστή. Στο Μόναχο του άρεσε νά κοιτάζει τίς όμορφες γυναίκες· όταν ανέβηκε στήν έξουσία του άρεσε νά τόν τριγυρίζουν όμορφες γυναίκες, ιδιαίτερα ήθοιοι, αλλά δέν έχουμε κανένα στοιχείο πού νά δείχνει ότι έρωτεύτηκε ποτέ καμιά τους. Σ' αυτές τίς γυναίκες «ό Hitler φερόταν μάλλον σαν άπόφοιτος χοροδιδασκαλείου πού χορεύει τό χορό των έξετάσεων. Προσπαθούσε μ' όλη τή δειλία του νά μήν κάνει κανένα λάθος, νά τίς κομπλιμεντάρει αρκετά και νά τίς υποδέχεται και νά τίς άποχαιρετάει μέ τό παραδοσιακό αυστριακό χειροφίλημα» (A. Speer, 1970).

Υπήρχαν όμως και γυναίκες πού ούτε τίς θαύμαζε ούτε τίς σεβόταν, όπως ή Geli Raubal και ή Eva Braun, αλλά πού τίς κρατούσε ύποταγμένες. Κυρίως μέ τέτοιου είδους γυναίκες φαίνεται πώς είχε σεξουαλικές σχέσεις.

Η σεξουαλική ζωή του Hitler έγινε άντικείμενο μεγάλης συζήτησης. Συχνά ύποστήριξαν πώς ήταν όμοφυλόφιλος, αλλά δέν έχουμε κανένα στοιχείο ούτε και φαίνεται πιθανό.²¹ Από τήν άλλη μεριά δέν έχουμε κανένα στοιχείο ότι οι σεξουαλικές του σχέσεις ήταν φυσιολογικές ή πώς ήταν σεξουαλικά ικανός. Τά περισσότερα στοιχεία γύρω από τήν έρωτική ζωή του Hitler προέρχονται από τόν Hanfstaengl πού είχε πολλές ευκαιρίες νά τόν παρατηρήσει στό Μόναχο και τό Βερολίνο στίς άρχές τής δεκαετίας του '20 και στίς άρχές τής δεκαετίας του '30.²²

21. Πρβ. W. Maser (1971). 'Ο J. Brosse (1972), άν και παραδέχεται πώς δέν έχουμε άμεση άπόδειξη, βασίζει τόν ισχυρισμό του ότι ό Hitler είχε ισχυρές αλλά λανθάνουσες όμοφυλοφιλικές τάσεις στό άμφίβολο έπιχείρημα ότι ύπάρχει τέτοια πιθανότητα, επειδή ό Hitler είχε παρανοϊκές τάσεις - και έδώ ή λογική του βασίζεται στή φροϋδική άντίληψη ότι ύπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στήν παράνοια και τήν άσυνείδητη όμοφυλοφιλία.

22. Δυστυχώς ό Hanfstaengl δέν είναι αξιόπιστος μάστυρας. Η αυτοβιογραφία του έξυπηρετεί sé μεγάλο βαθμό τόν ίδιο· σ' αυτήν προσπαθεί

Ὁ Hanfstaengl μεταφέρει μιά κουβέντα τῆς Geli Raubal σ' ἓνα φίλο: «Ὁ θεῖος μου εἶναι τέρας. Κανείς δέ μπορεῖ νά φανταστεῖ τί μοῦ ζητάει!» Ἡ κουβέντα αὐτή συνδυάζεται μέ μιά ἄλλη ἱστορία πού ἀναφέρει ὁ Hanfstaengl — ὅπως τοῦ τήν ἀφηγήθηκε ὁ F. Schwartz, ταμίας τοῦ κόμματος τῆ δεκαετία τοῦ '20. Σύμφωνα μ' αὐτόν, ὁ Hitler ἐκβιαζόταν ἀπό κάποιον ἄνθρωπο πού εἶχε στήν κατοχή του πορνογραφικά σχέδια τῆς Geli φτιαγμένα ἀπό τόν Hitler, σέ στάσεις «πού κάθε ἐπαγγελματικό μοντέλο θ' ἀρνιόταν νά πάρει». Ὁ Hitler διέταξε νά πληρώσουν τόν ἄνθρωπο ἐκείνο ἀλλά δέν ἄφησε νά καταστρέψουν τά σχέδια, κι εἶπε νά τά φυλάξουν στό χρηματοκιβώτιο. Κανείς δέν ξέρει τί ἦταν αὐτά τά σχέδια, ἀλλά μπορούμε νά υποθέσουμε πώς δέν ἦταν μόνο γυμνά τῆς Geli, γιατί κάτι τέτοιο στό Μόναχο τῆς δεκαετίας τοῦ '20 δέ θά 'ταν ἀρκετό γιά νά ἐκθέσει τόν Hitler. Μᾶλλον τά σκίτσα παρουσίαζαν διεστραμμένες στάσεις καί μαρτυροῦσαν μέ κάποιο τρόπο πώς οἱ σεξουαλικές ἐπιθυμίες τοῦ Hitler ἦταν ἀφύσικες· τό ἄν ἦταν ἐντελῶς ἀνίκανος σεξουαλικά, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Hanfstaengl, εἶναι κάτι πού δέ μπορούμε νά ξέρουμε. Φαίνεται πιθανότερο πώς τά σεξουαλικά ἐνδιαφέροντα ἐνός ψυχροῦ, δειλοῦ καί σαδιστῆ καταστροφέα ὅπως ὁ Hitler ἦταν κυρίως οἱ διαστροφές. Μή ἔχοντας ἐπαρκῆ στοιχεῖα, δέ βοηθάει σέ τίποτα νά προσπαθήσουμε νά δώσουμε εἰκόνα τῶν σεξουαλικῶν του ὀρέξεων. Τό πολύ πολύ πού μπορούμε νά υποθέσουμε εἶναι πώς οἱ σεξουαλικές του ἐπιθυμίες ἦταν σέ μεγάλο βαθμό ὀφθαλμοπορνικές καί πρωκτοερωτικές-σαδιστικές μέ τίς κατώτερες γυναῖκες, καί μαζοχιστικές μέ τίς γυναῖκες πού θαύμαζε.

Δέν ἔχουμε κανένα στοιχεῖο γύρω ἀπό τίς σεξουαλικές του σχέσεις μέ τήν Eva Braun, ἀλλά ξέρουμε πολύ περισσότερα γιά τίς συναισθηματικές του σχέσεις μαζί της. Φαίνεται ξεκάθαρα πώς τήν ἀντιμετώπιζε μέ ἀπόλυτη ἔλλειψη φροντίδας. Τά δῶρα πού τῆς ἔκανε στά γενέθλιά της ἀπο-

νά παρουσιάσει τόν ἑαυτό του σάν ἄνθρωπο πού προσπαθοῦσε νά ἐπηρεάσει γιά καλό τόν Hitler καί μετά τή διακοπή τῆς σχέσης του μέ τόν Φύρερ ἔγινε «σύμβουλος» τοῦ προέδρου Roosevelt — ἰσχυρισμός ὀπωσιδηπότε ὑπερβολικός. Παρόλα αὐτά μπορούμε νά θεωρήσουμε ἀξιόπιστα τά ὅσα λέει γιά τίς σχέσεις τοῦ Hitler μέ τίς γυναῖκες, γιατί τό θέμα δέν τοῦ πρόσφερε εὐκαιρία νά ἀναδείξει τό πολιτικό του ἀνάστημα.

τελοῦν μόνο ἓνα παράδειγμα: ἔλεγε σέ κάποιον ὑπασιπιστή του νά τῆς ἀγοράσει ἓνα φτηνό σέτ ψεύτικα χρυσαφικά καί τά ὑποχρεωτικά λουλούδια.²³ «Γενικά ὁ Hitler δέν ἔμοιαζε νά ἐνδιαφέρεται γιά τά αἰσθήματά της. "Ὅταν ἦταν μπροστά μιλοῦσε γι' ἄλλες γυναῖκες σάν νά μὴν τόν ἀκουγε: "ἓνας πολύ ἔξυπνος ἄνθρωπος πρέπει νά παίρνει μιὰ πρωτόγονη καί χαζή γυναίκα"» (A. Speer, 1970).

Ἡ στάση τοῦ Hitler ἀπέναντι στήν Eva Braun φωτίζεται περισσότερο ἀπό τό ἡμερολόγιό της. Ἡ γραφή της εἶναι μπερδεμένη ἀλλά μποροῦμε νά διαβάσουμε πάνω κάτω τά ἐξῆς:

11 Μαρτίου 1935. Μόνο ἓνα πράγμα θέλω – ν' ἀρρωστήσω βαριά καί νά μὴν τόν δῶ μιὰ βδομάδα. Γιατί νά μὴν παθαίνω τίποτα; Γιατί νά πρέπει νά τὰ ἀνέχομαι ὅλα αὐτά; Μακάρι νά μὴν τόν συναντοῦσα ποτέ. Εἶμαι ἀπελπισμένη. Τώρα ἀγοράζω πάλι σκονάκια γιά τόν ὕπνο κι ἔπειτα μέ πιάνει κάτι σάν ἀποχαύνωση καί παύω νά σκέφτομαι.

Γιατί δέ μέ παίρνει ὁ διάβολος; Σίγουρα μ' αὐτόν θά περνοῦσα καλύτερα ἀπό δῶ.

Τόν περιμένα τρεῖς ὥρες μπροστά στό Κάρλτον καί τόν εἶδα νά τῆς ἀγοράζει λουλούδια... τήν πῆρε νά φᾶνε μαζί. (Παρατήρηση πού ἔχει προστεθεῖ ἀργότερα, στίς 16 Μαρτίου:) τρελή φαντασία.

Μέ χρησιμοποιεῖ μόνο γιά ὀρισμένους σκοποῦς, ἀλλιῶς κα δέ γίνεται. (Προσθέτει ἀργότερα:) βλακείες!

Ἄνταν λέει πῶς μέ ἀγαπάει (*er hat mich lieb*) τό ἐννοεῖ μόνο ἐκείνη τῆ στιγμή, ὅμοια σάν τίς ὑποσχέσεις του πού δέν τίς κρατάει ποτέ.

1 Ἀπριλίου 1935. Χτές τό βράδυ ἤμαστε καλεσμένοι στό Vier Jahreszeiten (ἓνα ἐστιατόριο στό Μόναχο). Ἄναγκάστηκα νά καθήσω δίπλα του τρεῖς ὀλόκληρες ὥρες χωρίς νά τοῦ πῶ λέξη. Τήν ὥρα πού χωρίζαμε μοῦ ἔδωσε ὅπως πάντα ἓνα φάκελο μέ χρήματα. Τί ὄμορφα πού θά ἔτανε νά μοῦ ἔχε γράψει δυό λόγια, μιὰ καλή κουβέντα μαζί μέ τά λεφτά: θά χαιρόμουνα τόσο πολύ. Ὅμως ποτέ δέ σκέφτεται τέτοια πράγματα.

28 Μαΐου 1935. Τώρα μόλις τοῦ ἔστειλα ἓνα γράμμα

23. A. Speer, προσωπική ἐπικοινωνία.

ἀποφασιστικό γιά μένα, ἄν... (δυσανάγνωστο κείμενο).
Λοιπόν, θά δοῦμε. Ἄν δέν πάρω ἀπάντηση ἀπόψε ὡς
τίς 10 θά πάρω τά 25 χαπάκια μου καί θά κοιμηθῶ
ἀπαλά...

Αὐτό εἶναι... ἀγάπη, ὅπως μοῦ λέει τόσες φορές; Δέ μοῦ
'πέ μιά καλή κουβέντα τρεῖς μῆνες.

Θέ μου, φοβάμαι πῶς δέ θά μοῦ ἀπαντήσει σήμερα. Ἄς
εἶχα κάποιον νά μέ βοηθήσει, ὅλα εἶναι τόσο φριχτά κι
ἀπελπιστικά. Ἴσως τό γράμμα μου τόν βρῆκε σέ ἀκα-
τάλληλη στιγμή. Μήπως δέν ἔπρεπε νά τοῦ γράψω;
Ἔτσι καί νά γίνει, ἡ ἀβεβαιότητα εἶναι πιό φοβερή ἀπό
τό ξαφνικό τέλος.

Ἀποφάσισα νά πάρω 35 (χάπια)· αὐτή τή φορά πρέπει
νά πεθάνω σίγουρα. Τουλάχιστον ἄς ἔβαζε κάποιον νά
μοῦ τηλεφωνήσει. (Eva Braun, 1935)²⁴

Στό ἴδιο ἡμερολόγιο παραπονιέται ὅτι δέν τῆς χάρισε στά
γενέθλια της τίποτα ἀπ' ὅσα ἤθελε πολύ (ἓνα σκυλάκι καί
ρούχα), ἀλλά ἔβαλε κάποιον νά τῆς φέρει λουλούδια·
ἐκείνη ἀγόρασε κοσμήματα μέ δώδεκα δολάρια περίπου,
ἐλπίζοντας πῶς τουλάχιστον θά τοῦ ἄρσσε στολισμένη.

Ὅπως εἶπαμε πιό πρῖν, ὑπάρχουν μερικά στοιχεῖα γιά
τή μαζοχιστική συμπεριφορά τοῦ Hitler ἀπέναντι στίς γυ-
ναῖκες πού θαύμαζε. Ὁ Hanfstaengl ἀναφέρει ἓνα τέτοιο
περιστατικό γιά τή στάση τοῦ Hitler ἀπέναντι στή γυναίκα
του. Μιά φορά πού εἶχε πάει ἐπίσκεψη στό σπίτι του καί ὁ
ἴδιος χρειάστηκε νά λείψει μερικά λεπτά, ὁ Hitler ἔπεσε
στά γόνατα μπροστά στήν κυρία Hanfstaengl, τῆς εἶπε πῶς
εἶναι δούλος της καί καταράστηκε τή μοίρα πού τοῦ εἶχε
δώσει τή γλυκόπικρη ἐμπειρία νά τή γνωρίσει τόσο ἀργά.
Τό οὐσιαστικό στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ, ἡ μαζο-
χιστική συμπεριφορά τοῦ Hitler, ἐνισχύεται καί ἀπό ἓνα
ντοκουμέντο πού ἀνακάλυψε ὁ W. C. Langer (1972). Ἡ
Renée Müller, ἠθοποιός τοῦ κινηματογράφου, ἐμπιστευ-
τηκε στόν παραγωγό της A. Zeissler κάτι πού εἶχε συμβεῖ
ἓνα βράδυ πού πῆγε στήν καγκελαρία.

²⁴ Ἦταν σίγουρη πῶς θά ἔκαναν ἔρωτα· εἶχαν βγάλει τά
ρούχα τους κι ἐτοιμάζονταν νά ξαπλώσουν ὅταν ὁ

24. Μεταφράζω ἀπό τό πρωτότυπο.

Hitler έπεσε στό πάτωμα καί τήν παρακάλεσε νά τόν κλωτοήσει. Έκείνη άρνήθηκε αλλά αυτός τήν ίκέτευε καί καταριότανε τόν έαυτό του λέγοντας πώς είναι ανάξιος, ρίχνοντας άπάνω του κάθε λογής βαριά κατηγορία καί παλεύοντας μέσα σέ άγωνία. Η σκηνή τής ήταν άφόρητη καί τελικά ύποχώρησε καί τόν κλώτσησε. Αυτό τόν έκανε νά διεγερθεί καί τήν ίκέτευε νά τόν κλωτσάει περισσότερο, λέγοντας πάντα πώς ήταν καλύτερα άπ' ό,τι τοῦ άξιζε καί πώς ήταν άνάξιος νά θρίσκεται στό ίδιο δωμάτιο μαζί της. "Όσο συνέχιζε νά τόν κλωτσάει εκείνος διεγείρόταν όλο καί πίο πολύ. (A. Zeissler, 1943).

Λίγο άργότερα ή Renée Müller αυτοκτόνησε.

Υπήρχαν κι άλλες γυναίκες τής άνώτερης κοινωνίας πού λέγεται πώς είχάν έρωτευτεί τόν Hitler. Δέν έχουμε όμως κανένα στοιχείο πώς είχε μαζί τους σεξουαλικές σχέσεις. Τό σημαντικό είναι ότι οί πολύ λίγες γυναίκες πού θρέθηκαν πίο κοντά του αυτοκτόνησαν ή προσπάθησαν ν' αυτοκτονήσουν: ή Geli Raubal, ή Eva Braun (δυό φορές), ή Renée Müller, ή Unity Mitford καί μερικές άλλες μάλλον άμφίβολες περιπτώσεις πού αναφέρει ό Maser. Δέ μπορούμε έδώ παρά νά σκεφτούμε πόσο μεγάλο ρόλο έπαιξε ή καταστροφικότητα τοῦ Hitler.

"Όποια κι άν ήταν όμως ή φύση τής διαστροφής του, δέν έχουν σημασία οί λεπτομέρειες αλλά ούτε καί ή σεξουαλική του ζωή έξηγει γι' αυτόν τίποτα πού νά μήν τό ξέρουμε ήδη. Ουσιαστικά ή άξιοπιστία τών ελάχιστων στοιχείων πού έχουμε γιά τή σεξουαλική του ζωή βασίζεται κυρίως στή γνώση μας γύρω άπό τό χαρακτήρα του.

Χαρίσματα καί Ταλέντα

Η χαρακτηρισολογική άνάλυση τοῦ Hitler μās έδειξε ένα άποτραδηγμένο, τρομερά ναρκισσιστικό άτομο, δίχως σχέσεις καί πειθαρχία, σαδομαζοχιστικό καί νεκρόφιλο. Σίγουρα αυτές οί ιδιότητες δέ μπορούν νά έξηγήσουν τήν έπιτυχία του, παρά μόνο άν ήταν άνθρωπος προικισμένος μέ σημαντικά χαρίσματα.

Τί χαρίσματα;

Τό μεγαλύτερο ταλέντο του Hitler ήταν ή ικανότητά του νά ἐπηρεάζει, νά ἐντυπωσιάζει καί νά πείθει τούς ἀνθρώπους. Εἶδαμε πώς ἀκόμα καί παιδί εἶχε αὐτή τήν ικανότητα. Ἀποδεχόταν καί ἀσκοῦσε τό ρόλο τοῦ ἀρχηγοῦ στά πολεμικά παιχνίδια μέ τούς φίλους του. Ἀργότερα ἐγινε τό ἴδιο στή σχέση του μέ τόν Kubizek, τόν πρῶτο πραγματικό ὄπαδό του, κι ἔπειτα μέ τούς τρόφιμους τῆς διεννέζικης πανσιόν. Λίγο μετά τήν ἐπανάσταση, στά 1919, οἱ ἀνώτεροί του τόν ἔστειλαν μέ τήν ἀποστολή ν' ἀνακαλύψει στρατιῶτες μέ δεξιές ἀντιλήψεις καί νά τούς ξεσηκώσει τό μίσος γιά τούς ἐπαναστάτες. Συνάντησε τότε τή μικρή κι ἀσήμαντη ὁμάδα τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ἑργατικοῦ Κόμματος (πενήντα ἄτομα) καί μέσα σ' ἕνα χρόνο κατάφερε νά γίνει ὁ ἀδιαφιλονίκητος ἀρχηγός τοῦ Κόμματος πού τό μετονόμασε σέ Ἑθνικό Σοσιαλιστικό Γερμανικό Ἑργατικό Κόμμα, ἀλλάζοντας τή σύστασή του καί προβάλλοντας σάν ἕνας ἀπό τούς δημοφιλέστερους ρήτορες στό Μόναχο.

Οἱ αἰτίες τῆς ικανότητάς του νά ἐπηρεάζει τούς ἀνθρώπους – πού εἶναι θέβαια κύριο χάρισμα ὄλων τῶν δημιουργῶν – εἶναι πολύπλοκες.

Πρέπει πρῶτα νά σκεφτοῦμε αὐτό πού ὀνομάζουν συχνά *μαγνητισμό* του καί πού, σύμφωνα μέ τούς περισσότερους παρατηρητές, ξεκινοῦσε ἀπό τά μάτια του (H. Picker, 1965, W. Maser, 1971, A. Speer, 1970). Ὑπάρχουν πολλές ἀναφορές πού δείχνουν ὅτι ἀκόμα καί ἄνθρωποι προκατειλημμένοι ἐναντίον του ἀλλάζαν ξαφνικά γνώμη ὅταν τούς κοίταζε στά μάτια. Ὁ καθηγητής A. von Müller, πού δίδασκε ἱστορία στούς στρατιῶτες πού ἐκπαιδεύονταν γιά τίς μυστικές ὑπηρεσίες τοῦ Μονάχου, μᾶς δίνει τήν παρακάτω εἰκόνα ἀπό τήν πρώτη του συνάντηση μέ τόν Hitler:

Στό τέλος τῆς διάλεξής μου πρόσεξα μιά μικρή ὁμάδα πού μ' ἔκανε νά σταματήσω. Στέκονταν ἀπορορημένοι ἀπό ἕναν ἄντρα πού θροισόταν στή μέση καί τούς μιλοῦσε μέ μιά παράξενη λαρυγγική φωνή δίχως σταματημό, κι ἡ ἔξασηή του μεγάλωνε ὀλοένα: Εἶχα ξαφνικά τό παράξενο αἶσθημα πώς ἡ ἔξασηή τους γεννιόταν ἀπό τή δική του καί ταυτόχρονα πώς ἡ δική τους ἔξασηή ἔδινε τόση ζωντάνια στή φωνή του. Εἶδα ἕνα χλωμό, ἀδύνατο πρόσωπο... μ' ἕνα κοντοκομμένο μουστάκι καί μεγάλα, ἀνοιχτόχρωμα γαλάζια μάτια πού γυάλιζαν μέ μιά τρομαχτική παγωνιά.

Υπάρχουν πολλές αναφορές γύρω από τις μαγνητικές ιδιότητες πού είχε τό βλέμμα του Hitler. Δέν τόν είδα ποτέ, έκτός από φωτογραφίες πού δέ μπορούν βέβαια νά δώσουν απόλυτα τήν έκφραση αὐτῆς τῆς ιδιότητάς του, καί γιαντό μόνο νά φαντασῶ μπορῶ τί περίπου ἦταν. Οἱ ὑποθέσεις μου ὁμως διευκολύνονται καί ἀπό κάτι πού παρατηρεῖται συχνά σέ ὑπερβολικά ναρκισσιστικά ἄτομα – καί ιδιαίτερα σέ φανατικούς: τά μάτια τους γυαλίζουν καί παίρνουν τήν έκφραση τοῦ ἀπόκοσμου καί ἀφοσιωμένου. Πραγματικά, δέν εἶναι διόλου εὐκολο νά διακρίνουμε τήν έκφραση τῶν ματιῶν τοῦ ἀπόλυτα ἀφοσιωμένου, σχεδόν ἁγίου ἀνθρώπου, καί τήν έκφραση τοῦ μεγάλου ναρκισσιστή, κάποιες φορές μισότρελου. Ἡ μόνη διακριτική ιδιότητα εἶναι ἡ παρουσία – ἡ ἀπουσία – θερμῆς, κι ὅλες οἱ περιγραφές συμφωνοῦν πῶς ὁ Hitler εἶχε παγερά μάτια, πῶς ἡ έκφραση τοῦ προσώπου του ἦταν ψυχρή, δίχως ἴχνος ζεστασιάς ἢ συμπάθειας. Ἐάν καί αὐτό τό γνώρισμα ἔχει κάποτε ἀρνητική επίδραση, περιέχει συχνά καί μιά μαγνητική δύναμη. Ἡ ἀδίσταχτη ψυχρότητα καί ἡ ἔλλειψη ἀνθρωπιᾶς σ' ἕνα πρόσωπο γεννάει τό φόβο. Προτιμᾶει κανεῖς νά θαυμάζει παρά νά φοβᾶται. Ἡ λέξη «δέος» χαρακτηρίζει μέ τόν καλύτερο τρόπο αὐτό τό κράμα τῶν συναισθημάτων· δέος σημαίνει κάτι τρομερό ἀλλά καί κάτι θαυμαστό συνάμα.²⁵

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο τῆς ἐντύπωσης πού δημιουργοῦσε ὁ Hitler ἦταν ὁ ναρκισσισμός του καί ἡ ἀκλόνητη βεβαιότητα πῶς οἱ ιδέες του ἦταν σωστές. Γιά νά καταλάβουμε αὐτό τό φαινόμενο πρέπει νά σκεφτοῦμε πῶς, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, δέν εἶναι τίποτα βέβαιο ἐκτός ἀπό τό θάνατο. Τό νά ποῦμε ὁμως ὅτι τίποτα δέν εἶναι βέβαιο δέ σημαίνει πῶς ὅλα εἶναι ὑποθετικά. Ἀπό μιά σωστή ὑπόθεση ὡς τή θεωρία ὑπάρχει μιά ὀλοένα καί μεγαλύτερη προσέγγιση τῆς βεβαιότητος πού βοηθιέται ἀπό τή λογική, τή ρεαλιστική παρατήρηση, τήν κριτική σκέψη καί τή φαντασία. Γιά ὅποιον ἔχει αὐτές τίς ἱκανότητες ἡ σχετική ἀβεβαιότητα εἶναι ἀπόλυτα ἀποδεκτή γιατί εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς

25. Στά ἔβραϊκά ἡ λέξη *norah* ἔχει τήν ἴδια διπλή σημασία· χρησιμοποιεῖται ἄν ἐπίθετο γιά τό Θεό καί ἀντιπροσωπεύει μιά πανάρχαιη στάση σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Θεός εἶναι ταυτόχρονα τρομερός καί ὑπέρτατος.

ἐνεργητικῆς χρήσης ὄλων του τῶν δυνατοτήτων. Γιὰ ὄσους δὲν ἔχουν ὅμως αὐτές τίς ἱκανότητες σέ περιόδους τόσο μεγάλης κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀστάθειας, ὅπως στή Γερμανία τῆς δεκαετίας τοῦ '20, ὁ φανατικός πού καμώνεται τόν σίγουρο γίνεται ὅπωςδήποτε μεγάλη φυσιογνωμία καὶ πλησιάζει τίς διαστάσεις τοῦ σωτήρα.

Ἐνας σχετικός παράγοντας πού διευκόλυνε τὴν ἐπιρροή τοῦ Hitler ἦταν τὸ χάρισμα τῆς ὑπεραπλούστευσης. Οἱ λόγοι του δὲν περιορίζονταν ἀπὸ διανοουμενισμούς ἢ ἠθικο-λογίες. Διάλεγε τὰ γεγονότα πού ἐξυπηρετοῦσαν τὴν ἀποψή του, τὰ συνέθετε καὶ συγκροτοῦσε ἕνα καλοστημένο ἐπιχείρημα – καλοστημένο τουλάχιστον γιὰ κείνους πού δὲν τὸ ἀντιμετώπιζαν κριτικά. Ἦταν ἀκόμα καλὸς ἠθοποιός, μέ μεγάλη ἱκανότητα νά μιμεῖται τὴ φωνή καὶ τίς χειρονομίες πολλῶν ἀνθρώπων.²⁶ Εἶχε ἀπόλυτο ἔλεγχο φωνῆς, ἔπαιξε συνειδητὰ γιὰ νά πετύχει τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα. Ὅταν μιλοῦσε σέ φοιτητές ἦταν ἤρεμος καὶ λογικός. Ἦξερε ἀκόμα ποιός ἦταν ὁ κατάλληλος τόνος γιὰ νά μιλάει στοὺς ἄξεστους κι ἀμόρφωτους παλιόφίλους στό Μόναχο, σ' ἕνα γερμανὸ πρίγκιπα ἢ στοὺς στρατηγούς του. Ἐκανε ἄγριες σκηνές ὅταν ἤθελε νά σπάσει τοὺς ὑπουργούς τῆς Τσεχοσλοβακίας ἢ τῆς Πολωνίας γιὰ νά τοὺς κάνει νά παραδοθοῦν καὶ μπορούσε νά εἶναι ὁ τέλειος οἰκοδεσπότης γιὰ τόν Neville Chamberlain.

Δέ μπορούμε νά μὴ μιλήσουμε γιὰ τίς κρίσεις τοῦ θυμοῦ του. Αὐτὰ τὰ περιστασιακὰ ξεσπάσματα ἔχουν συντελέσει πολὺ στή δημιουργία ἐνός κλισέ πού ἀπλώθηκε σ' ὅλη τὴ Γερμανία, καὶ πού τόν παρουσιάζει σάν ἕνα μόνιμα ὀργισμένο, ἀνθρώπο πού φώναζε, ἀνίκανος νά συγκρατηθεῖ. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ δὲν εἶναι διόλου σωστὴ. Ὁ Hitler ἦταν γενικά εὐγενικός, περιποιητικός καὶ συγκρατημένος· οἱ ἐκρήξεις τοῦ θυμοῦ του ἦταν σπάνιες ἀλλὰ τρομαχτικὰ ἔντονες. Αὐτὰ τὰ ξεσπάσματα συνέβαιναν σέ δύο εἰδῶν περιστάσεις. Πρῶτα στίς ὁμιλίες του, ἰδιαίτερα ὅταν κόντευε νά τελειώσει. Ὁ θυμὸς αὐτὸς ἦταν πέρα γιὰ πέρα γνήσιος, γιατί τρεφόταν ἀπὸ τὸ γνήσιο πάθος του γιὰ μίσος καὶ καταστροφή, πού τὸ ἐκδήλωνε ἀπόλυτα κι ἀνεμπόδιστα σέ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ λόγου του. Ἀκριβῶς αὐτὴ

26. A. Speer, προσωπικὴ ἐπικοινωνία.

ή γνησιότητα του μίσους του τό έκανε τόσο έντυπωσιακό και μεταδοτικό. Όσο αϋθεντικές κι αν ήταν όμως οι ρητορικές εκφράσεις του θυμού του, δέν ήταν ανεξέλεγκτες. Ο Hitler ήξερε πολύ καλά πότε έφτανε ή κατάλληλη στιγμή για νά εκραγει και νά συναρπάσει τό άκροατήριο, και μόνο τότε άνοιγε τούς κρουνούς του μίσους του.

Τά άγρια ξεσπάσματά του σέ διάφορες συζητήσεις είχαν άλλη ποιότητα, έμοιαζαν μέ τίς εκρήξεις τής παιδικής του ηλικίας κάθε φορά πού άπογοητευόταν.²⁷ Ο Speer τά συγκρίνει μέ τά ξεσπάσματα του εξάχρονου παιδιού - πού από πολλές άπόψεις άποτελεί τή «συναισθηματική ηλικία» του Hitler. Χρησιμοποιούσε αυτές τίς εκρήξεις για νά φοβίζει τόν κόσμο αλλά μπορούσε νά τίς έλέγξει αν τό έκρινε άναγκαίο.

Ένα παράδειγμα μās δίνει μιά σκηνή πού περιγράφει ένας από τούς μεγαλύτερους στρατιωτικούς ήγέτες τής Γερμανίας, ο στρατηγός Heinz Guderian:

«Μέ κόκκινο άπ' τό θυμό πρόσωπο, σηκωμένες γροθιές και τρέμοντας (ο Hitler) στάθηκε μπροστά μου, έξαλλος από τήν όργή κι έχοντας χάσει κάθε έλεγχο... Φώναζε όλο και δυνατώτερα, τό πρόσωπό του είχε παραμορφωθεί». Όταν ο Guderian δέ φάνηκε νά έντυπωσιάζεται από τό θέαμα και επέμεινε στήν άρχική του γνώμη πού είχε έξοργίσει τόσο πολύ τόν Hitler, εκείνος άλλαξε άπότομα, του χαμογέλασε πολύ φιλικά και του ειπε: «Σέ παρακαλώ, συνέχισε τήν αναφορά σου· σήμερα τό Γενικό Έπιτελείο κέρδισε μιά μάχη». (Α. Bullock, 1965).

Η εκτίμηση του Speer για τά ξεσπάσματα του Hitler συνδυάζεται μέ αρκετές άλλες αναφορές:

Έπειτα από δραματικές διαπραγματεύσεις ο Hitler ήταν ικανός νά εμπάλξει τούς αντιπάλους του. Μιλούσε κάποτε για τήν επίσκεψη του Schuschnigg στο Ober-salzberg, στις 12 Φεβρουαρίου του 1939. Έποκρίθηκε

27. Πρέπει ν' αφήσουμε άνοιχτό τό ερώτημα αν τά ξεσπάσματα τής όργης του Hitler ήταν άποτέλεσμα όργανικών νευροφυσιολογικών παραγόντων ή αν αυτοί οι παράγοντες χαμίλωναν τουλάχιστον τή στάθμη τής όργης του.

τότε ένα ξέσπασμα πάθους γιά νά κάνει τόν αυστριακό καγκελάριο νά καταλάβει πώς ή κατάσταση ήταν πολύ σοβαρή, και τελικά τόν ανάγκασε νά υποχωρήσει. Πολλές απ' αυτές τίς ύστερικές σκηνές πού αναφέρουν ήταν ίσως προσεχτικά σκηνοθετημένες. Γενικά ό αυτόέλεγχος ήταν ένα από τά πιό έντυπωσιακά χαρακτηριστικά του Hitler. Σέ κείνες τίς πρώτες μέρες έχανε τόν έλεγχο του γιά ελάχιστα λεπτά, τουλάχιστον όσο ήμιον μπροστά.

Ένα άλλο σπουδαίο χάρισμα του Hitler ήταν ή έκπληκτική *μνήμη* του. Ο P. E. Schramm μās δίνει μιá ζωντανή περιγραφή:

Μιά ικανότητα πού τούς άφηνε όλους κατάπληκτους – ακόμα και κείνους πού δέν υποβάλλονταν από τήν παρουσία του – ήταν ή τρομερή του μνήμη. Μιά μνήμη πού μπορούσε νά συγκρατήσει ακόμα και άσημαντες λεπτομέρειες, όπως τούς ήρωες στά βιβλία του Karl May πού είχε διαβάσει παλιά ή τό πρώτο του ποδήλατο στά 1915. Θυμόταν ακριβώς κάθε ήμερομηνία στήν πολιτική του σταδιοδρομία, τά πανδοχεία όπου είχε μείνει, τούς δρόμους πού είχε περάσει.

Πολλές εκθέσεις δείχνουν πώς ό Hitler είχε τήν ικανότητα νά θυμάται άριθμούς και τεχνικές λεπτομέρειες – τό βελιγνεκές κάθε τύπου όπλου, τά υποδρύχια πού δρίσκονταν στή θάλασσα ή στά λιμάνια κι ένα σωρό άλλες στρατιωτικές λεπτομέρειες. Δέν είναι λοιπόν παραξένο πού οί στρατηγοί του έντυπωσιάζονταν πολύ από τή βαθύτητα τής γνώσης του – πού στήν πραγματικότητα ήταν μόνο μιá γερή μνήμη.

Αυτό μās οδηγεί σ' ένα πολύ σημαντικό θέμα, στήν *παιδεία* και τίς γνώσεις του Hitler. Είναι ένα θέμα πολύ σοβαρό σήμερα, γιατί υπάρχει μεγάλη τάση άποκατάστασης του Hitler και ένας αναντίρροπος θαυμασμός γιά τήν προσωπικότητά του όπως εκφράζεται σέ πολλά βιβλία πρώην ναζιστών.²⁸

28. Πρβ. H. S. Ziegler· επίσης H. S. Ziegler, έκδ. (1970). Σύμφωνα μέ τίς διάφορες εκθέσεις πρέπει νά περιμένουμε πώς στό μέλλον θά κυκλοφορήσουν αρκετά βιβλία και άρθρα στή Γερμανία, τήν Άγγλία και τίς ΗΠΑ, πού θά προσπαθούν ν' άποκαταστήσουν τήν εικόνα του Hitler, του μεγάλου ήγέτη.

Ο Maser κρατάει μιά κάπως αντιφατική θέση. Συστήνει την προσοχή του αναγνώστη στο ότι πολλές απ' τις δηλώσεις του Hitler σχετικά με τη μόρφωσή του είναι αμφίβολες γιατί δεν υπάρχουν αντικειμενικά πειστήρια. (Για παράδειγμα ο Hitler ισχυριζόταν ότι διάβαζε ένα σοβαρό βιβλίο κάθε βράδυ και πώς από τα είκοσι δύο του χρόνια μελετούσε σέ βάθος την παγκόσμια ιστορία, την ιστορία της τέχνης, του πολιτισμού, της αρχιτεκτονικής κι ακόμα τις πολιτικές έπιστήμες). Παρόλη την προειδοποίησή του, ο Maser δεβαιώνει, χωρίς νά παρουσιάζει πηγές, ότι σύμφωνα με «έγκυρες» μαρτυρίες ο Hitler είχε αρχίσει νά διαβάσει στα τελευταία σχολικά του χρόνια σοβαρά έργα γύρω από την έπιστήμη και την τέχνη, κι ότι ήταν περισσότερο έξοικειωμένος με την ιστορία απ' όσο ισχυριζόταν κι ο ίδιος. Τό πόση έλλειψη κριτικού πνεύματος χαρακτηρίζει αυτή την εκτίμηση φαίνεται από ένα χτυπητό παράδειγμα: Ο Maser γράφει ότι οί παρατηρήσεις του Hitler στο *Zwiesprache* επιβεβαιώνουν μόνο «αυτό πού είχε αποδείξει πίο πριν πειστικότητας, και δημόσια και σέ ιδιωτικές συζητήσεις: τή μεγάλη γνώση γιά τή Βίβλο και τό Ταλμούδ». Τό Ταλμούδ είναι έργο ογκώδες και δύσκολο και μόνο κάποιος πού έχει αφιερώσει χρόνια μελέτης μπορεί ν' αποκτήσει «μεγάλη γνώση». Τά γεγονότα είναι απλά: ή αντισημιτική φιλολογία με την όποια ήταν πολύ έξοικειωμένος ο Hitler παραθέτει αρκετά αποσπάσματα από τό Ταλμούδ, κάποιες φορές παραμορφωμένα ή αποκομμένα από τά συμφραζόμενα, γιά ν' αποδείξει την έπιβουλη φύση των Έβραίων. Ο Hitler θυμόταν αυτές τις φράσεις και έντυπωσίαζε τούς ακροατές του κάνοντάς τους νά πιστεύουν πώς ήξερε όλο τό έργο. Αυτό είναι κατανοητό. Τό ότι όμως έντυπωσιάζει έναν ιστορικό έπειτα από τριάντα χρόνια, είναι άσυγχώρητο σφάλμα.

Ο Hitler μιλούσε με μεγάλη άνεση και ισχυριζόταν πώς ήξερε σχεδόν ό,τι υπήρχε κάτω απ' τόν ήλιο, όπως συμπεραίνει κανείς διαβάζοντας τό *Tischgespräche* (H. Picker, 1965). Ισχυριζόταν πώς γνώριζε παλαιοντολογία, ανθρωπολογία, κάθε κλάδο τής ιστορίας, τής φιλοσοφίας, τής θρησκείας, τής ψυχολογίας τής γυναίκας και τής βιολογίας.

Τί δείχνει όμως μιά κριτική εξέταση τής παιδείας και τής γνώσης του Hitler;

Στό σχολείο δέν κατάφερε ποτέ νά προσπαθήσει νά διαβάσει σοβαρά, ακόμα καί θέματα πού τόν ένδιέφεραν όπως ή ιστορία. Στά χρόνια πού έμεινε στή Βιέννη περνούσε τόν περισσότερο καιρό του σεργιανώντας στους δρόμους, χαζεύοντας τά κτίρια, σχεδιάζοντας καί συζητώντας. Η ικανότητα για συστηματική μελέτη καί σοβαρό διάβασμα μπορει νά αποκτήθηκε μετά τόν πόλεμο, αλλά δέν υπάρχει καμιά απόδειξη γι' αυτό εκτός από τούς ισχυρισμούς του ίδιου. (Λέει μάλιστα πώς κουβαλούσε μαζί του σ' όλη τή διάρκεια του πολέμου ένα τόμο του Schopenhauer. Δέν ξέρουμε όμως πόσο τόν διάβασε). Από τήν άλλη μεριά μιά εξέταση του *Tischgespräche*, των λόγων του καί του *Mein Kampf* δείχνει πώς πρέπει νά υπήρξε σ' αλήθεια απληστος κι άχόρταγος αναγνώστης μέ τρομερή ικανότητα νά συγκρατεί στή μνήμη του τά γεγονότα κι έπειτα νά τά χρησιμοποιεί όπου έκρινε κατάλληλο.

Αν διαβάσουμε τό *Mein Kampf* μέ κάποια άντικειμενικότητα, βλέπουμε πώς δέν είναι έργο άνθρώπου μέ στέρεη γνώση αλλά ένα έξυπνα – καί άνέντιμα – κατασκευασμένο προπαγανδιστικό φυλλάδιο. Όσο για τίς όμιλίες του, άν καί ήταν τρομερά αποτελεσματικές, ήταν άερολογίες ενός δημαγωγού κι όχι μορφωμένου (μέ οποιαδήποτε έννοια) άνθρώπου. Τό *Tischgespräche* τόν δείχνει άριστο συζητητή. Τόν παρουσιάζει όμως καί έξαιρετικά προικισμένο μισομορφωμένο άνθρωπο πού χωρίς νά έχει γερά θεμέλια πουθενά, πηδώντας από τό ένα πεδίο τής γνώσης στό άλλο καί ένισχυμένος από τήν εκπληκτική του μνήμη, καταφέρνει νά συνδυάζει σ' ένα περισσότερο ή λιγότερο συγκροτημένο σύνολο κάθε πληροφορία πού έχει μαζέψει μέ τόν τρόπο πού διαβάζει – καθαρά πληροφοριακά. Κάποιες φορές έκανε χοντρά λάθη πού δείχνουν τήν έλλειψη βασικής γνώσης, αλλά κι αυτό φαίνεται νά έντυπωσίαζε τούς ακροατές του, άν καί μάλλον όχι όλους.

(Προσπαθώντας νά σταθμίσουμε τήν επίδραση των *Tischgespräche* στους καλεσμένους του Hitler, θά πρέπει νά θυμόμαστε πώς όλοι οι άνθρωποι πού τόν άκουγαν ήταν έξυπνοι καί μορφωμένοι, κι ώστόσο μερικοί απ' αυτούς γοητεύονταν κι ήταν έτοιμοι νά παραβλέψουν τήν έλλειψη θεμελίωσης των όσων έλεγε. Ίσως ακόμα νά τούς έντυπωσίαζε τό πλάτος των θεμάτων πού διάλεγε μέ τή

γνωστή του αὐτοπεποίθησι· ὄντας ἀναθρεμμένοι μέσα στήν παράδοσι τῆς πνευματικῆς ἐντιμότητος, πολύ δύσκολα θά πίστευαν πῶς ὁ ἄνθρωπος πού εἶχαν μπροστά τους μπλοφάρειζε).

Ὅλα δείχνουν λοιπόν πῶς, ἐκτός ἀπό σπάνιες ἐξαιρέσεις, ὁ Hitler δέ διάβαζε τίποτα πού νά τοῦ κλονίσει τίς φανατικές προκαταλήψεις του ἢ πού νά χρειάζεται κριτική καί ἀντικειμενική σκέψι. Σύμφωνα μέ τό χαρακτήρα του καί τό κίνητρό του ἀπέναντι στό διάβασμα δέν ἦταν ἡ γνώσι ἀλλά ἡ ἱκανοποίησι τοῦ πάθους του νά πείθει – τούς ἄλλους καί τόν ἑαυτό του. Ὅ,τι κι ἂν διάβαζε ἤθελε νά τόν συγκινεῖ· ζητοῦσε μιᾶ ἄμεση συναισθηματική ἱκανοποίησι μέ τήν ἐπιβεβαίωσι τῶν προκαταλήψεών του. Ὅπως δέν τόν ἐνδιέφερε ἡ μουσική τοῦ Bach ἢ τοῦ Mozart ἀλλά μόνο οἱ ὕπερες τοῦ Wagner, ἔτσι δέν τόν ἐνδιέφεραν καί τά βιβλία πού ἀπαιτοῦσαν συμμετοχή καί ὑπομονή κι εἶχαν τήν ὁμορφιά τῆς ἀλήθειας. Καταβρόχθιζε τίς σελίδες ἀλλά καθαρά γιά νά ἀποτυπώσει ἀπληστα ὅ,τι προλάβαινε. Πολλά σοβαρά βιβλία μποροῦν νά διαδαστοῦν μ' αὐτό τόν τρόπο· τό κατάλληλο ὕλικό γι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τό διάβασμα εἶναι τά πολιτικά φυλλάδια καί τά ψευτοεπιστημονικά βιβλία, ὅπως ἐκεῖνα τά περὶ φυλῶν γραμμένα ἀπό τόν Gobineau ἢ τόν Chamberlain, τά ἐκλαϊκευμένα βιβλία γιά τό δαρβινισμό καί ἄλλα εὐκολονόητα ἀπό τά ὁποῖα διάλεγε ὅ,τι τόν βόλευε. Μπορεῖ ἀκόμα νά διάβαζε βιβλία γύρω ἀπό θέματα πού τόν ἐνδιέφεραν πραγματικά, ὅπως ἡ ἀρχιτεκτονική καί ἡ στρατιωτική ἱστορία, ἀλλά δέν ξερούμε σέ ποιό βαθμό. Σέ γενικές γραμμές μποροῦμε νά ὑποθέσουμε πῶς ὁ Hitler διάβαζε λαϊκά ἀναγνώσματα (καί παμφλέτες), κι ἐκεῖ ἔβρισκε παραθέματα ἀπό σοβαρότερες πηγές· αὐτά συγκρατοῦσε καί τά παρέθετε κι αὐτός μέ τή σειρά του σάν νά 'χε διαβάσει τά πρωτότυπα. Τό πραγματικό πρόβλημα δέν εἶναι πόσα βιβλία εἶχε διαβάσει ὁ Hitler, ἀλλά ἂν εἶχε ἀποκτήσει τή βασική ποιότητα τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου – δηλαδή τήν ἱκανότητα νά εἶναι ἀντικειμενικός καί λογικός στήν ἀφομοίωσι τῆς γνώσις του. Συχνά εἶπαν πῶς ὁ Hitler ἦταν αὐτοδίδακτος, ἀλλά ὁ ὄρος εἶναι παραπλανητικός: ὁ Hitler δέν ἦταν αὐτοδίδακτος ἀλλά μισοδίδακτος, καί τό μισό πού τοῦ ἔλειπε ἦταν ἡ γνώσι τοῦ τί εἶναι γνώσι.

Ἡ βασική ἔλλειψη παιδείας τοῦ Hitler ἐκδηλώνεται καί μ' ἓναν ἄλλο τρόπο. Εἶχε φυσικά τή δυνατότητα νά προσκαλεῖ γερμανούς σοφοὺς ὄλων τῶν κλάδων καί νά μαθαίνει ἀπ' αὐτούς. Σύμφωνα ὁμως μέ τὰ λεγόμενα τοῦ Schramm καί τοῦ Speer, τό ἀπέφευγε σχεδόν συστηματικά.²⁹ Ἐνιωθε ἀμήχανος μέ ἀνθρώπους ἴσους – ἢ ἀνώτερους του – ἀπό κάθε ἄποψη, ὅπως συμβαίνει συχνά μέ τούς ναρκισσιστικούς ἢ αὐταρχικούς χαρακτήρες. Ἐπρεπε νά κρατάει πάντα μιά θέση, πού νά τοῦ ἐπιτρέπει νά παίξει τό ρόλο τοῦ ἀλάθητου· ἂν δέν τό μποροῦσε, τότε μιά τέτοια συζήτηση θ' ἀπειλοῦσε ὀλόκληρο τό οἰκοδόμημα τῆς ρηχῆς γνώσης του, ὅπως κι ἓνα σοβαρό βιβλίο.

Ἡ μόνη ἐξαίρεση σ' αὐτή τή στάση τοῦ Hitler ἦταν ἡ σχέση του μέ τούς ἀρχιτέκτονες, καί ἰδιαίτερα μέ τόν καθηγητή P. L. Troost, πού δέ φέρθηκε ποτέ δουλικά στόν Hitler. Ὅταν ὁ Φύρερ πῆγαινε νά τόν ἐπισκεφθεῖ στό διαμέρισμά του, ὁ Troost δέν ἔβγαινε ποτέ νά τόν προῦπαντήσῃ οὔτε καί τόν συνόδευε στή σκάλα ὅταν ἔφευγε. Παρόλα αὐτά ὁ θαυμασμός τοῦ Hitler γιά τόν Troost ἦταν μεγάλος. Ποτέ δέν τοῦ φερόταν ἀλαξονικά οὔτε πρόβαλλε ἀντιρροήσεις, ἀλλά τόν ἀντιμετώπιζε σάν μαθητής (A. Speer, 1970). Σέ μιά φωτογραφία πού ὑπάρχει στό βιβλίο τοῦ Speer βλέπουμε τή σχεδόν ντροπαλή ἔκφραση τοῦ Hitler ἀπέναντι στόν καθηγητή. Ὑποθέτω πώς ὁ Hitler τοῦ φερόταν μ' αὐτό τόν τρόπο γιατί τόν ἐνδιέφερε, ὅπως εἶπαμε ἤδη, ἡ ἀρχιτεκτονική.

Τά γοῦστα τοῦ Hitler στή μουσική καί τή ζωγραφική, ὅπως καί στήν ἱστορία καί τή φιλοσοφία, καθορίζονταν σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό τὰ πάθη του. Κάθε βράδυ μετά τό φαγητό στό Obersalzberg ἔβλεπε δύο ταινίες, μέ προτίμηση στίς ὀπερέτες καί τὰ μουσικοχορευτικά – τίποτα σοβαρό ἀπό καμιά ἄποψη. Ταινίες ὅπως ὁ *Fredericus Rex* τόν ἐνθουσίαζαν. Στή μουσική προτιμοῦσε σχεδόν ἀποκλειστικά τίς ὀπερέτες καί τή μουσική τοῦ Wagner, πού ὁ συναισθηματισμός του τοῦ χρησίμευε σάν τονωτικό. Ὁ

29. Σέ μιά περίπτωση προσπάθησε νά δικαιολογήσῃ αὐτή τήν ἀπροθυμία λέγοντας στόν Speer πώς οἱ περισσότεροι γερμανοὶ σοφοὶ δέ θά ἠθελαν ἴσως νά τόν δοῦν. Δυστυχῶς αὐτό δέν ἦταν ἀλήθεια, κι ὁ Hitler πρέπει νά τό ἤξερε (A. Speer, 1970).

Hanfstaengl του έπαιζε συχνά λίγο Wagner όταν ένωθε μελαγχολία, και ο Hitler αντιδρούσε σαν να 'χε πάρει το-νωτικό φάρμακο.

Δέν έχουμε κανένα στοιχείο πού νά μάς λέει πώς αυτός ο κάποτε «μεγάλος ζωγράφος» ένδιαφερόταν για τή ζω-γραφική. Προτιμούσε νά κοιτάζει τό έξωτερικό τών μου-σειών, τήν άρχιτεκτονική τους, κι όχι τούς πίνακες πού κρέμονταν μέσα. 'Ο Hanfstaengl μάς περιγράφει ζωντανά μιá έπίσκεψη του στό Μουσείο του Αυτοκράτορα Φρειδε-ρίκου στό Βερολίνο, στίς άρχές τής δεκαετίας του '20. 'Ο πρώτος πίνακας πού σταμάτησε τόν Hitler ήταν ο "Αντρας μέ τό Χρυσό Κράνος του Rembrandt. «Δέν είναι μοναδι-κό;» είπε στό νεαρό γιό ενός μέλους του κόμματος πού τόν συνόδευε. «'Η ήρωική στρατιωτική του έκφραση. Ένας γνήσιος πολεμιστής. Έδω βλέπουμε ότι στό βάθος ο Rembrandt ήταν πάντα Άριος και Γερμανός, άν και καμιά φορά διάλεγε τά μοντέλα του από τίς έβραϊκές συνοικίες του "Αμστερνταμ».

'Ο «ζωγράφος» Hitler άντέγραφε κατά κανόνα κάρτ πο-στάλ και παλιές ζωγραφιές· θέματά του ήταν γενικά οι προσόψεις τών κτιρίων αλλά και τοπία, πορτραίτα και ει-κόνες για διαφημίσεις. 'Η άρχή πού τόν καθοδηγούσε ήταν νά μπορέσει νά τά πουλήσει εύκολα και, όπως είδαμε, έπαναλάβαινε τά σχέδια πού είχάν ζήτηση στήν άγορά. Τά έργα του δείχνουν τήν ποιότητα του άνθρώπου πού ζω-γραφίζει γι' αυτό τό λόγο. Είναι εύχάριστα αλλά άψυχα και δίχως προσωπική έκφραση. Τά καλύτερα έργα του φαίνονται νά 'ναι τά άρχιτεκτονικά του σχέδια. 'Όταν όμως δέν άντέγραφε, όπως γινόταν στόν πόλεμο, δέν είχε κανένα συγκεκριμένο και άκριβές στυλ· δέ βλέπουμε τί-ποτα τό προσωπικό στα έργα του άν και είναι «καλά έντε-λεσμένα» (Α. Speer, 1970). 'Ακόμα κι ο ίδιος παραδέχτηκε άργότερα πώς τό κίνητρό του στή ζωγραφική ήταν μόνο νά ζει, και πώς ήταν ένας μικρός ζωγράφος, «*ein kleinerer Maler*». Στό φίλο του Hoffmann, τό φωτογράφο, έλεγε στά 1944: «Δέν ήθελα νά γίνω ζωγράφος. Ζωγράφιζα μόνο για νά ζήσω και νά σπουδάσω» (W. Maser, 1971). Μπορούμε νά συμπεράνουμε έδω πώς ήταν έμπορικός καλλιτέχνης, ένας αντιγραφέας μέ ταλέντο για ζωγραφική· δέν είχε

ὅμως ποτέ τό ταλέντο γιά νά γίνει μεγάλος ζωγράφος.³⁰

Αὐτή ἡ ἐντύπωση ἐνισχύεται ἄν κοιτάξουμε τά ἑκατό περίπου σκίτσα πού ἔχει στήν κατοχή του ὁ Speer. Ἐάν καί δέ διεκδικῶ τόν τίτλο τοῦ τεχνοκρίτη, πιστεύω πώς κανένα εὐαίσθητο ψυχολογικά ἄτομο δέ θά λάθευε, καί θά πρόσεχε τόν ἄψυχο καί νεκρό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν σκίτσων. Ὑπάρχει π.χ. μιὰ μικρολεπτομέρεια σ' ἓνα σχέδιο ἀπό τό ἐσωτερικό ἑνός θεάτρου πού ὁ Hitler τό ἐπανέλαβε πολλές φορές χωρίς καμιὰ ἀλλαγὴ· ὅμοιες ἐπαναλήψεις θρῆσκουμε στό σχέδιο ἑνός ὀβελίσκου. Μερικές φορές διαβάζουμε τήν ἐπιθετικότητα στίς ἐντονες μολυβιές, ἐνῶ σ' ἄλλες εἰκόνες δέν ὑπάρχει ἔχνος προσωπικῆς ἐκφρασης. Πολύ ἐνδιαφέρον εἶναι τό ὅτι ἀνάμεσα σ' αὐτά τά σκίτσα (πού ἔγιναν ἀνάμεσα στά 1925 καί τά 1940) ὑπάρχουν ἀτεχνα σχεδιάσματα ὑποβρυχίων, τάνκς καί ἄλλων στρατιωτικῶν ἀντικειμένων.³¹

Τό γεγονός ὅτι ὁ Hitler ἐνδιαφερόταν ἐλάχιστα γιά τή ζωγραφική δέ θά ἔπρεπε νά μᾶς κάνει νά ὑποθέσουμε πώς καί τό ἐνδιαφέρον του γιά τήν ἀρχιτεκτονική ἦταν ψεύτικο. Κι αὐτό ἔχει μεγάλη σημασία γιά τήν κατανόηση τῆς προσωπικότητάς του, ἐπειδή φαίνεται πώς ἦταν τό μοναδικό γνήσιο ἐνδιαφέρον του στή ζωή του. Θέλω νά πῶ δηλαδή πώς αὐτό τό ἐνδιαφέρον δέν ἦταν ναρκισσιστικό, πώς δέν ἦταν ἐκφραση καταστροφικότητας, οὔτε πλαστό

30. Ὁ Maser, προσπαθώντας νά ὑποστηρίξει τό ταλέντο τοῦ Hitler, λέει πώς ἀντέγραφε «ὄχι ἐπειδή τοῦ ἔλειπε τό ταλέντο... ἀλλά ἐπειδή βαριόταν νά βγεῖ παραέξω καί νά ζωγραφίσει» (1971). Τό παράδειγμα αὐτό δείχνει πώς ὁ Maser προσπάθησε νά ἐνισχύσει τήν προσωπικότητα τοῦ Hitler, ἔστω καί λέγοντας μιὰ μεγάλη ἀνακρίβεια: μιὰ δραστηριότητα πού πραγματικά ἄρесе στόν Hitler, ἦταν νά θγαίνει, ἔστω καί γιά νά περπατήσει στούς δρόμους. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα προκατάληψης τοῦ Maser γιά τό ταλέντο τοῦ Hitler εἶναι καί τοῦτο: ὁ Maser ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ δρ Bloch (ὁ ἐβραῖος γιαντρός πού θεράπευε τή μητέρα τοῦ Hitler) κρατοῦσε ἀκόμα καί μετά τό 1938 μερικές ἀκουαρέλες του, «κι αὐτό σίγουρα ὄχι ἐπειδή ὁ Adolf καί ἡ Klara Hitler ὑπῆρξαν ἀσθενεῖς του μέχρι τό 1907». Ἐτσι ὁ Maser ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ γιαντρός κράτησε τίς ἀκουαρέλες ἐπειδή εἶχαν καλλιτεχνική ἀξία. Γιατί ὅμως νά μήν τῆς κράτησε ἐπειδή οἱ Hitler ὑπῆρξαν κάποτε ἀσθενεῖς του; Δέ θά ἔταν ἐξᾴλλου ὁ πρῶτος γιαντρός πού κρατᾶει ἀναμνηστικά ἀπό τούς ἀσθενεῖς του – κι ἓνας λόγος παραπάνω, ἀφοῦ μετά τό 1933 θά εἶχαν ἀποκτήσει μεγάλη ἀξία.

31. Εὐχαριστῶ τόν κ. Speer πού μοῦ ἔδειξε αὐτά τά σχέδια· πραγματικά ἀποτελοῦν κλειδί γιά τό σχολαστικό, ἄψυχο χαρακτήρα τοῦ Hitler.

δέβαια. Φυσικά δέν είναι διόλου εύκολο νά κρίνουμε πόσο γνήσια είναι τά ενδιαφέροντα ενός ανθρώπου πού έχει συνηθίσει νά λέει τόσα ψέματα γιά τό άτομό του. Πιστεύω όμως πώς υπάρχουν άρκετά στοιχεία πού δείχνουν τή γνησιότητα του ενδιαφέροντός του γιά τήν αρχιτεκτονική. Τό σπουδαιότερο γεγονός άφορά τόν άμετρο ένθουσιασμό του όταν συζητούσε αρχιτεκτονικά σχέδια, όπως μιάς τόν παρουνιάζει ο Speer· βλέπουμε έδώ τόν Hitler νά κινείται από άληθινό ενδιαφέρον γιά κάτι άλλο έξω άπ' τόν έαυτό του. Δέν έδινε πιά διαλέξεις αλλά ρωτούσε κι έκανε σωστή συζήτηση. Πιστεύω πώς μέσα άπ' τό ενδιαφέρον του γιά τήν αρχιτεκτονική αυτός ο άναίσθητος και καταστροφικός άνθρωπος άποκτούσε γιά πρώτη φορά ζωή, άν και κάθε φορά ή επίδρασή του άφηνε τόν Speer έξουθενωμένο. Δέ θέλω νά πώ μ' αυτό πώς ο Hitler γινόταν άλλος άνθρωπος όταν μιλούσε γιά αρχιτεκτονική, αλλά ότι περνούσε σέ μιá κατάσταση πού τό «τέρας» φαινόταν κάπως σαν άνθρωπος.

Οί συλλογισμοί αυτοί δέν αφήνουν νά έννοηθει πώς ο Hitler είχε δίκιο όταν ισχυριζόταν ότι οί έξωτερικές περιστάσεις τόν ανάγκασαν νά παραιτηθει από τήν αρχιτεκτονική. Είδαμε πόσα λίγα έκανε γιά νά πετύχει τό σκοπό του, πόσο μικρή προσπάθεια άφιέρωσε, επειδή τόν ώθούσε περισσότερο ή δίψα του γιά παντοδυναμία και καταστροφή κι όχι ή πραγματική αγάπη του γιά τήν αρχιτεκτονική. Υποθέτοντας όμως τή γνησιότητα του αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος δέν άρνιόμαστε τή μεγαλομανία ή τό κακό του γούστο. Όπως παρατηρεί ο Speer, ο Hitler προτιμούσε τό νεοπαρόκ τής δεκαετίας του 1880 και του 1890 και τίς παρακμαικές μορφές του πού έγιναν πλατιά γνωστές από τόν αυτοκράτορα Γουλιέλμο τό Β'. Κι έδώ δέν είναι παράξενο πού τό γούστο του στήν αρχιτεκτονική ήταν τόσο φτωχό όσο και στά άλλα ζητήματα. Τό γούστο δέν άποχωρίζεται από τό χαρακτήρα· ένα άγριο, άναίσθητο και πρωτόγονο άτομο σαν τόν Hitler, πού έμενε τυφλό μπροστά σέ όλα εκτός άπ' ό,τι του ήταν χρήσιμο, δέ μπορεί παρά νά είχε έλάχιστο γούστο. Έχει όμως σημασία νά τονίσουμε πώς τό ενδιαφέρον του Hitler γιά τήν αρχιτεκτονική ήταν τό μόνο δημιουργικό στοιχείο στο χαρακτήρα του — ίσως ή γέφυρα πού τόν ένωνε μέ τή ζωή.

Τό 'Επίχρισμα

Γιά νά καταλάβουμε τήν προσωπικότητα τοῦ Hitler πρέπει νά ξέρομε πώς τό ἐπίχρισμα πού κάλυπτε τήν κύρια οὐσία αὐτοῦ τοῦ ἀκούραστου ἀνθρώπου ἦταν ἡ εἰκόνα τοῦ φιλικοῦ, τοῦ μεγαλόκαρδου καί συγκαταημένου, τοῦ σχεδόν ντροπαλοῦ ἄντρα. Ἦταν ἰδιαίτερα ἀβρός μέ τίς γυναῖκες, ποτέ δέν παρέλειπε νά τοὺς πᾶει ἢ νά τοὺς στείλει λουλούδια στίς κατάλληλες εὐκαιρίες· τοὺς πρόσφερε κουλουράκια καί τσάι, δέν καθόταν προτοῦ καθήσουν οἱ γραμματεῖς του. Ὁ Schramm, στήν εἰσαγωγή του στό *Tischgespräche*, μᾶς δίνει μιά ζωντανή εἰκόνα τῆς ἐπιρροῆς πού ἀσχοῦσε ὁ Hitler στό περιβάλλον του: «Ὅλοι ἔμεναν μέ τήν ἐντύπωση πώς τό “ἀφεντικό” ἐνδιαφερόταν γιά τήν καλοπέραση ὅσων θρῖσκόντουσαν γύρω του, συμμετέχοντας στίς χαρές καί τίς λύπες τους. Ἔτσι π.χ. ἔλεγαν πώς σκεφτόταν πρῖν ἀπό τά γενέθλιά τους τί δῶρο θά τοὺς ἔδινε μεγαλύτερη χαρά...». Ὁ δόκτωρ H. Picker, ὁ νεαρός πού πρῖν σμιῖζει στή συντροφιά τῶν ὁμοτράπεζων τοῦ Hitler

τόν ἤξερε μόνο ἀπό μακριά σάν «ἀρχηγό τοῦ κράτους». ἐντυπωσιάστηκε ἀπίστευτα μέ τήν ἀνθρωπιά πού ἀκτινοβολοῦσε στό στενό του κύκλο, μέ τήν καλοσύνη πού ἔδειχνε στούς καινούργιους, μέ τό χαρακτήρα του, πού ἦταν πάντα ἔτοιμος νά γελάσει... Naί, στόν κύκλο του ὁ Hitler, ὁ ἀνθρώπος πού δέν εἶχε μήτε οἰκογένεια μήτε φίλους, ἦταν ἕνας θαυμάσιος «σύντροφος» – κι εἶχε μάθει τί σημαίνει συντροφικότητα ἀπό τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, διατηρώντας αὐτή τή γνῶση καί σ' ὅλη τήν κατοπινή ζωή του. Οἱ ἀνθρώποι πού θρῖσκονταν γύρω του ἤξεραν ἀκόμα πόσο ἔντονα τόν συγκατοῦσαν οἱ ὁμορφες καί καλοντυμένες γυναῖκες. Ἦξεραν πόσο ἀγαποῦσε τά παιδιά· τόν ἔδλεπαν πόσο ἀρροσιωμένος ἦταν στό σκυλί του καί πόσο γαλήνευε ὅταν καθόταν καί μελετοῦσε τή συμπεριφορά αὐτῶν τῶν ζώων (H. Picker, 1965).

Ὁ Hitler μποροῦσε νά παίξει πολύ καλά τό ρόλο τοῦ φίλου, τοῦ γεμάτου εὐγένεια κι ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνο ἐπειδή ἦταν λαμπρός ἠθοποιός ἀλλά καί ἐπειδή τοῦ ἄρεσε ὁ ρό-

λος. Γι' αυτόν είχε τεράστια σημασία νά ξεπαταῖ τό στενό κύκλο του σχετικά μέ τήν καταστροφικότητά του καί, πάνω ἀπ' ὅλα, νά ξεγελάει τόν ἑαυτό του.³²

Ποιός μπορεί νά ξέρει ἂν ὑπῆρχε στόν Hitler κανένα πραγματικό στοιχεῖο εὐγένειας ἢ καλῆς θέλησης; Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε πῶς ὑπῆρχε· πολύ λίγοι ἄνθρωποι ὑπάρχουν πού νά μὴν ἔχουν οὔτε ἶχνος καλοσύνης ἢ συναισθηματισμοῦ. "Ὅσα ξέρομε ὁμως γιά τό χαρακτήρα του μᾶς κάνουν νά ὑποθέτουμε πῶς τό μεγαλύτερο μέρος τῆς καλοσύνης του ἦταν μόνο ἐπίχρυσμα. Ἡ φροντίδα τοῦ Hitler γιά τά γενέθλια π.χ. ἐρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή συμπεριφορά του ἀπέναντι στήν Eva Braun, γιατί αὐτήν δέν ἤθελε νά τήν ἐντυπωσιάσει. "Ὅσο γιά τό γέλιο τοῦ Hitler, ἴσως ὁ Picker νά μὴν εἶχε τήν εὐαισθησία νά προσέξει τήν ξεχωριστή του ποιότητα. Σχετικά μέ τή συντροφική στάση τοῦ Hitler στόν πόλεμο – ὅπως τήν παρουσιάζει ὁ Picker – ὁ Hanfstaengl ἀναφέρει μιά ἐκθεση γραμμένη ἀπό ἕναν ἀνώτερο τοῦ Hitler· ἐκεῖ λέει πῶς ἂν καί ὁ Hitler ἦταν πρόθυμος κι εὐσυνείδητος στρατιώτης, «Ἀποκλείστηκε ἀπό κάθε ἄλλη προαγωγή ἐξαιτίας τῆς ἀλαζονικῆς στάσης του ἀπέναντι στούς συναδέρφους του καί τῆς γλοιώδους ὑποταγῆς του μπροστά σέ κάθε ἀνώτερο». "Ὅσο γιά τήν ἀγάπη του στά παιδιά – ἕνα γνώρισμα πού ἐπιδιώκουν ὅλοι οἱ πολιτικοί – ὁ Speer ἀμφισβητεῖ τή γνησιότητά της.³³ Σχετικά μέ τήν ἀδυναμία του στά σκυλιά, ὁ Schramm ἀποκαλύπτει τή φύση τῆς ἀναφέροντας πῶς ὁ Hitler εἶχε διατάξει τήν κατασκευή ἑνός μικροῦ δρόμου ἐμποδίων μέσα στό στρατηγεῖο του, κάτι ἀνάλογο μ' αὐτό πού χρησιμοποιοῦν γιά ἐκπαίδευση στό ἵππικό, κι ἐκεῖ τά σκυλιά ὑποχρεώνονταν ν' ἀποδείχνουν τό θάρρος καί τήν ἐξυπνάδα τους. Ἐνας ἀξιωματικός ἔδειξε στόν Schramm πῶς εἶχαν μάθει νά ὑπακοῦνε στίς ἐντολές. Κι ὁ Schramm σχολιάζει: «Εἶχα τήν ἐντύπωση πῶς ἔβλεπα μηχανή κι ὄχι σκυλί κι ἀναρωτήθηκα ἂν ὁ Hitler, ἐκπαιδεύοντας αὐτά τά

32. Ὁ Schramm σημειώνει πῶς στίς συζητήσεις πού γίνονταν στό τραπέζι ὁ Hitler δέ μιλοῦσε γιά τίς φοβερές διαταγές πού εἶχε δώσει τήν ἴδια μέρα.

33. A. Speer, προσωπική ἐπικοινωνία.

ζώα, είχε ξεκινήσει με την πρόθεση να εξαφανίσει κάθε ίχνος θέλησης από τά σκυλιά» (H. Picker, 1965).

Ο Schramm γράφει πώς ο Hitler είχε δύο πρόσωπα: τό φιλικό και τό τρομερό – και πώς και τά δύο ήταν πραγματικά. Συχνά τήν ίδια αντίληψη εκφράζουν άνθρωποι πού μιλούν γιά μιά προσωπικότητα τύπου Jekyll και Hyde, μέ τή βεβαιότητα πώς και τά δύο αυτά πρόσωπα ήταν γνήσια. Αυτή ή άποψη όμως είναι ψυχολογικά άστήριχτη, ιδιαίτερα από τόν Freud και μετά. Η πραγματική διαίρεση γίνεται έδω άνάμεσα στόν άσυνείδητο πυρήνα τής δομής του χαρακτήρα του και στό ρόλο πού παίζει τό άτομο, μαζί μέ όλες τίς δικαιολογίες, τίς αντισταθμίσεις και τίς άλλες άμυνες πού δημιουργεί γιά νά καλύψει τήν πραγματικότητα. Άκόμα και χωρίς τόν Freud ή άποψη αυτή μοιάζει υπερβολικά κι επικίνδυνα άπλοϊκή. Ποιός δέ συνάντησε ανθρώπους πού όχι μόνο εξαπατούν μέ τά λόγια – πράγμα μικρότερης σημασίας – αλλά και μέ δλόκληρη τή συμπεριφορά τους, τόν τρόπο τους, τόν τόνο τής φωνής τους και τίς χειρονομίες τους; Πολλοί άνθρωποι είναι αρκετά καλοί ήθοιοιόι παρασταίνοντας κάτι πού δέν είναι και παίζουν τόσο καλά τό ρόλο τους, πού φτάνουν νά ξεγελάσουν ακόμα και ανθρώπους διόλου άφελεις. Δίχως κέντρο μέσα του, δίχως αρχές, αξίες ή πεποιθήσεις, ο Hitler μπορούσε νά «παίξει» τόν ευγενικό κύριο χωρίς ούτε κι ο ίδιος νά συνειδητοποιεί εκείνη τή στιγμή πώς ήταν μόνο ένας ρόλος.

Ο Hitler άγαπούσε τό ρόλο του όχι μόνο επειδή τό βοηθούσε νά ξεγελάει τούς άλλους αλλά και εξαιτίας τής κοινωνικής του θέσης. Δέν έννοώ τόσο τό γεγονός ότι ο πατέρας του ήταν νόθο παιδί και ή μητέρα του άμόρφωτη, αλλά τήν ιδιόμορφη κοινωνική θέση τής οικογένειάς του. Και εξαιτίας τής δουλιās του αλλά και γιά προσωπικούς λόγους, ο πατέρας του έμεινε μέ τήν οικογένειά του σέ διάφορες πόλεις κατά καιρούς. Έπειτα ο ρόλος του τελωνειακού τόν άποχώριζε από τή ντόπια μεσαία τάξη από κοινωνική άποψη, άν και από τήν άποψη του εισοδήματος και τής θέσης ήταν ίσος της. Έτσι ή οικογένεια Hitler δέν είχε ένσωματωθεί ποτέ άπόλυτα στή μεσοαστική κοινωνία τών διάφορων τόπων πού έζησε. Έπειτα άν και ήταν εύπορη, βρισκόταν σέ πολιτιστικά χαμηλότερο επίπεδο από

τήν άστική ζωή. Ο πατέρας καταγόταν από κατώτερα κοινωνικά στρώματα και τόν ένδιέφερε μόνο ή πολιτική και τά μελίσοια του· περνούσε τόν ελεύθερο χρόνο του στην ταβέρνα· ή μητέρα του ήταν άμόρφωτη και ένδιαφερόταν μόνο για τήν οίκογένειά της. Σάν φιλόδοξος νεαρός ό Hitler πρέπει νά ένιωθε κοινωνική άνασφάλεια κι ήθελε νά συγκαταλέγεται ανάμεσα στά πιο πλούσια στρώματα τής μεσαίας τάξης. Άκόμα στό Linz αγαπούσε τά κομψά ρούχα και όταν έβγαινε περίπατο ντυνόταν έπιτηδευμένα και κρατούσε μπαστούνι. Ο Maser λέει πώς στό Μόναχο ό Hitler είχε δλόκληρη γκαρνταρόμπα και τά κοστούμια του ήταν πάντα καθαρά και σιδερωμένα. Άργότερα κάλυψε μέ τή στολή τό πρόβλημα τών ρούχων αλλά οί τρόποι του προσπαθοΰσαν νά μιμηθούν τούς τρόπους τών μελών τής καλοαναθρεμμένης άστικής τάξης. Τά λουλούδια, τό γούστο του στη διακόσμηση του σπιτιού του και ή γενική συμπεριφορά του άποκάλυπταν μιá κάπως διασμένη προσπάθεια ν' άποδείξει πώς ήταν «φτιασμένος». Ο Hitler ήταν ό πραγματικός άρχοντοχωριάτης· ό νεόπλουτος πού άνυπομονει νά δείξει πώς έγινε ευγενής.³⁴ Μισούσε τίς κατώτερες τάξεις γιατί ήταν άναγκασμένος ν' άποδείξει πώς δέν ανήκε σ' αυτές - ιδιαίτερα από τά χρόνια τής Βιέννης, όταν τούς ανήκε πραγματικά. Ήταν ένας ξεριζωμένος άνθρωπος, όχι επειδή ήταν Αύστριακός πού καμωνόταν τό Γερμανό, αλλά επειδή δέν είχε τίς ρίζες του σέ καμιά κοινωνική τάξη. Δέν ανήκε στην εργατική τάξη ούτε στους άστους. Ήταν άπομονωμένος, όχι μόνο ψυχολογικά αλλά και κοινωνικά. Οί μόνες ρίζες πού αισθανόταν ήταν πανάρχαιες - ή φυλή και τό αίμα.

Ο θαυμασμός του Hitler για τίς άνώτερες τάξεις δέν είναι διόλου νέο φαινόμενο: βρίσκουμε τήν ίδια στάση - συνήθως έντονα άπωθημένη - σέ ήγερτικές προσωπικότητες τών σοσιαλιστών τής ίδιας περιόδου, όπως π.χ. ό Ramsay Macdonald. Οί άνθρωποι αυτοί προέρχονταν από τήν κατώτερη μεσαία τάξη και ό μεγαλύτερος πόθος τους ήταν νά τούς «δεχτούν» στην άνώτερη τάξη, ανάμεσα στους βι-

34. Κάτι αντίστοιχο ήταν ό Monsieur Verdoux του Chaplin, ό ευγενικός μεσοαστικός σύζυγος πού κερδίζει τό ψωμί του δολοφονώντας πλούσιες γυναίκες.

ομήχανους και τούς στρατηγούς. 'Ο Hitler δέν ήταν τόσο ταπεινός· ήθελε ν' αναγκάσει εκείνους πού είχαν μεγάλη δύναμη νά τή μοιραστούν μαζί του και, ακόμα περισσότερο, νά τόν υπακούνε. 'Ο Hitler, ό ανυπόταχτος, ό ήγέτης του εργατικού κόμματος, ήταν ερωτευμένος μέ τούς πλούσιους και τόν τρόπο ζωής τους παρόλα όσα έλεγε εναντίον τους προτού ανέβει στην έξουσία. 'Ο Hitler, ό ευγενικός και γεμάτος ενδιαφέρον, ήταν ένας ρόλος· ή επιθυμία του ν' «άνήκει», νά είναι «κύριος» ήταν αληθινή. 'Ο Hitler ήταν μιá αλλόκοτη φυσιογνωμία: ένας άνθρωπος πού σπρωχόταν από τό πάθος τής καταστροφής, δίχως οίκτο, ένα ήφαιστειο γεμάτο πανάρχαια πάθη — πού προσπαθοῦσε νά φανεϊ καλοαναθρεμμένος, στοργικός και ακίνδυνος «gentleman». Δέν είναι λοιπόν περιεργο τό ότι κατάφερε νά ξεγελάει πολλούς πού, για διάφορους λόγους, δέν ενδιαφέρονταν μήπως ξεγελαστούν.

Ένα αλλόκοτο σύμβολο αυτού του κράματος του άψογου άστού και του δολοφόνου είναι ό γάμος του μέ τήν Eνα Braun μέσα στό καταφύγιο, λίγο πριν πεθάνουν. 'Ο επίσημος γάμος ήταν ή ανώτατη διάκριση πού ό Hitler, ό μικροαστός, μπορούσε νά προσφέρει στην έρωμένη του· ήταν ακόμα γι' αυτήν τό μεγαλύτερο κατόρθωμα, γιατί οι άξιες της ήταν όλοτελα παραδοσιακές και άστικές. "Όλα ήταν πολύ σωστά· έπρεπε νά βρεθει ό κατάλληλος υπάλληλος του κράτους πού θά έκανε τήν τελετή του γάμου, κι αυτό χρειάστηκε πολλές ώρες γιατί δέν ήταν εύκολο νά βροῦν ειρηνοδίκη στό μικρό κομμάτι του Βερολίνου πού δέν είχε καταληφθει ακόμα από τά σοβιετικά στρατεύματα. "Όμως ό 'Ανάτατος 'Αρχοντας δέν ήθελε ν' αλλάξει τούς κανόνες τής γραφειοκρατικής του διαδικασίας κάνοντας κάτι πού δέν του ταίριαζε. Χρειάστηκε νά περιμένει ώρες ώπου νά βρεθει ό κατάλληλος άνθρωπος. 'Η τελετή του γάμου ήταν άψογη, δέν έλειψε ούτε ή σαμπάνια. 'Ο «gentleman» Hitler είχε κάνει τό σωστό — αν και είχε δείξει ξεκάθαρα πώς μόνο ό επικείμενος θάνατος θά τόν έκανε νά νομιμοποιήσει τή σχέση του μέ τήν έρωμένη του. ("Αν τή σκεφτόταν λίγο θά μπορούσε νά είχε κάνει αυτή τή χειρονομία λίγες βδομάδες νωρίτερα). 'Ο Hitler ό δολοφόνος λειτούργησε όπως και πριν. 'Ακόμα κι ό γάμος του μέ τήν Eνα Braun δέν τόν εμπόδισε νά διατάξει τήν εκτέλεση

του αδερφού της για δήθεν ανυπακοή. Λίγο πιά πριν ό προσωπικός του γιατρός, ό δόκτωρ Karl Brandt, πού του ήταν πιστός από τό 1934, καταδικάστηκε σέ θάνατο από ένα δικαστήριο πού αποτελούνταν από τόν Goebbels, τόν στρατηγό τών "Ες "Ες Berger και τόν αρχηγό νεολαίας Axmann, ένώ ό Hitler έκανε τόν είσαγγελέα και εκπροσωπούσε ταυτόχρονα τήν υπέρτατη αρχή. Αίτία τής θανατικής του καταδίκης, για τήν όποία επέμεινε ό Hitler, ήταν πώς ό Brandt είχε αφήσει τήν οικογένειά του στή Θουριγία αντί νά τή φέρει στό Obersalzberg· γεννιόταν έτσι ή ύποψία πώς ό Brandt χρησιμοποιούσε τή γυναίκα του σάν μεσολαβητή μέ τούς "Αμερικάνους. (Η ζωή του Brandt σώθηκε από τόν Himmler, πού εκείνη τή στιγμή προσπαθούσε νά έρθει σέ έπαφή μέ τούς "Αμερικάνους).

"Ασχετα από τούς προσωπικούς και κοινωνικούς λόγους πού είχε ή ύπαρξή του, τό επίχρισμα του Hitler αποτελούσε σημαντικό έξάρτημά του. Τόν βοηθούσε νά ξεγελάει τούς επικεφαλής τής βιομηχανίας, του στρατού και τούς εθνικιστές πολιτικούς τής Γερμανίας, καθώς και πολλούς πολιτικούς ξένων χωρών πού ίσως άπωθούνταν από τήν άγριότητά του. Σίγουρα πολλοί κατάλαβαν πώς ήταν μόνο πρόσοψη, αλλά πολλοί άλλοι όχι, κι έτσι δημιουργήθηκε τό ευνοϊκό κλίμα πού επέτρεψε στόν Hitler ν' ακολουθήσει τό δρόμο τής καταστροφής.

"Ελλειψη Θέλησης και Ρεαλισμού

Ό Hitler πίστευε πώς τό μεγαλύτερο όπλο του ήταν ή αλύγιστη θέλησή του. Τό πόσο δίκιο είχε έξαρτιέται από τό τί έννοοΰμε λέγοντας «θέληση». "Αν δοΰμε τή σταδιοδρομία του, μέ τήν πρώτη ματιά φαίνεται πώς ήταν άνθρωπος μέ τρομαχτική δύναμη θέλησης. Σκοπός του ήταν νά γίνει μεγάλος. "Αν και ξεκίνησε άσήμαντος, μέσα σέ είκοσι μόνο χρόνια κατάφερε νά πραγματοποιήσει τούς σκοπούς του πέρα από κάθε προσδοκία και όνειρο. Μήπως λοιπόν χρειαζόταν τρομαχτική θέληση για νά πετύχει ένα τέτοιο σκοπό;

Τό θέμα αυτό άμφισβητείται άν θυμηθούμε πόσο λίγη δύναμη έδειχνε σάν παιδί και σάν νέος. Είδαμε πώς ήταν

ψεύτης, απείθαρχος και δέν είχε διάθεση για προσπάθεια. Κι αυτά δέν είναι στοιχεία πού περιμένει νά βρει κανείς σ' ένα άτομο μέ ισχυρή θέληση. Γεγονός είναι πώς αυτό πού ό Hitler όνόμαζε «θέλησή» του ήταν τά πάθη του πού του έδιναν τή φλόγα και τόν έσπρωχναν αδιάκοπα νά γυρεύει τήν πραγμάτωσή τους. Ή θέλησή του ήταν τόσο απείθαρχη και ανώριμη όσο και του έξάχρονου παιδιού, όπως είπε ό Speer. "Ένα παιδί στά έξη του χρόνια πού δέν κάνει συμβιβασμούς και ξεσπάει σέ φοβερές εκρήξεις θυμού όταν απογοητεύεται μπορούμε νά πούμε πώς έχει ισχυρή «θέληση», αλλά τό πιο σωστό θά ήτανε νά πούμε πώς κινείται μόνο από τίς παρορμήσεις του και γιαυτό του είναι άδύνατο νά δεχτεί τήν άποτυχία. "Όταν ό Hitler είδε πώς δέν είχε πιθανότητα νά πετύχει τό σκοπό του, έμεινε μέσα στίς όνειροπολήσεις του και δέν προσπάθησε νά φτιάξει μία ζωή. Στά χρόνια πού πέρασαν μέχρι τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο δέν είχε τήν παραμικρή ιδέα τί σχέδιο έπρεπε νά κάνει για νά πετύχει τό σκοπό του. "Αν δέν ήταν τέτοια ή πολιτική κατάσταση μετά τόν πόλεμο, είναι πιθανό πώς θά συνέχιζε τίς όνειροπολήσεις του κάνοντας μικροδουλιές, μόλο πού κι αυτό θά του ήταν πολύ δύσκολο άφου ήταν τόσο απείθαρχος. Ή καλύτερη επαγγελματική του ευκαιρία θά ήταν νά γίνει πωλητής ενός άμφίβολου έμπορεύματος πού ή επιτυχία του έξαρτιέται κυρίως από τήν πειστικότητα του πωλητή. Ή άναμονή του όμως άνταμείφθηκε. Οί φανταστικές του επιθυμίες και τό μεγάλο ταλέντο του νά πείθει συνδέθηκαν μέ τήν κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Οί αντιδραστικοί άξιωματικοί του στρατού δέν τόν πήραν μόνο για νά κατασκοπεύει τούς άλλους στρατιώτες αλλά και για νά τούς μετατρέπει σέ αντιδραστικούς μιλιταριστές. 'Απ' αυτό τό ταπεινό ξεκίνημα ό Hitler έγινε σουπερ-πωλητής ενός έμπορεύματος πού είχε μεγάλη ζήτηση από τούς απογοητευμένους «μικρούς ανθρώπους», και πού για τήν πώλησή του ενδιαφερόταν ζωτικά πρώτος ό στρατός κι έπειτα άλλες ισχυρές ομάδες: τής έννικιστικής, άντικομμουνιστικής, μιλιταριστικής ιδεολογίας. "Όταν άποδείχτηκε πετυχημένος στή δουλιά του, ένα μεγάλο μέρος τών γερμανών τραπεζιτών και βιομηχάνων τόν υποστήριξε χρηματικά τόσο, πού κατάφερε ν' άνέβει στήν έξουσία.

Ἡ ἀδυναμία τῆς θέλησός του δείχνει τὸ δισταγμὸ καὶ τὴν ἀμφιβολία του κάθε φορά πού ἔπρεπε νὰ πάρει μιὰ ἀπόφαση — γεγονός πού ἔχουν σχολιάσει πολλοὶ παρατηρητές. Εἶχε μιὰ τάση πού ὑπάρχει σέ πολλοὺς ἀνθρώπους δίχως ἰσχυρὴ θέληση: ἄφηνε τὰ πράγματα νὰ ἔρθουν σ' ἓνα σημεῖο, ὅπου πιά δέ θά μπορούσε ν' ἀποφασίσει. Ὁ Hitler ἄφηνε τὴ φωτιά νὰ φουντώνει, ὥσπου νὰ φτάσει στό σημεῖο νὰ ἐνεργήσει ἀναγκαστικά, ὅπως ἐνεργοῦσε. Μ' αὐτὴ τὴν τεχνικὴ τῆς αὐταπάτης γλίτωνε ἀπὸ τὴ δυσκολία μιᾶς ἀπόφασης. Ἡ «ἀπόφασή» του ἦταν στὴν πραγματικότητα ὑποταγή σ' ἓνα ἀναπόφευκτο τετελεσμένο γεγονός. Ἐὰν δώσουμε ἓνα παράδειγμα: φαίνεται ἀμφίβολο ἂν ἀρχικὰ εἶχε τὴν πρόθεση νὰ καταλάβει τὴν Πολωνία, πού ὁ ἀντιδραστὴς ἠγέτης της, ὁ Beck, τοῦ ἦταν πολὺ συμπαθής. Ὅταν ὅμως ὁ Beck ἀπέρριψε τίς σχετικὰ ἥπιες ἀπαιτήσεις τοῦ Hitler, αὐτὸς θύμωσε καὶ ὄξυνε τὴν κατάσταση μέ τὴν Πολωνία σέ σημεῖο πού νὰ μὴ μένει ἄλλη διέξοδος ἀπὸ τὸν πόλεμο.

Ὅταν ὁ Hitler ἀποφάσιζε ὀριστικὰ κάτι, τὸ ἐπιδίωκε ἀλύγιστα, μ' αὐτὸ πού θά μπορούσαμε νὰ πούμε «σιδερένια θέληση». Γιὰ νὰ καταλάβουμε αὐτὴ τὴ φαινομενικὴ ἀντίφαση πρέπει νὰ ἐξετάσουμε σύντομα τὴν ἔννοια τῆς θέλησης. Πρὶν ἀπ' ὅλα εἶναι σκόπιμο νὰ κάνουμε τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ «λογικὴ θέληση» καὶ τὴν «παράλογη». Λέγοντας «λογικὴ θέληση» ἐννοῶ τὴν ἐνεργητικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς λογικὰ ἐπιθυμητοῦ σκοποῦ· αὐτὸ ἀπαιτεῖ ρεαλισμὸ, πειθαρχία, ὑπομονή. Μέ τὴν «παράλογη θέληση» ἐννοῶ τὴν παθιασμένη προσπάθεια, πού τρέφεται ἀπὸ τὴν ἐνέργεια παράλογων παθῶν καὶ τῆς λείπουν οἱ ποιότητες τῆς λογικῆς θέλησης.³⁵ Ἡ παράλογη θέληση εἶναι σάν τὸ ποτάμι πού σπάει τὸ φράγμα· εἶναι πανίσχυρη, ἀλλὰ ὁ ἀνθρώπος δέν τὴν ἐλέγχει· παρασύρεται ἀπ' αὐτὴν, γίνεται σκλάβος της. Ἡ θέληση τοῦ Hitler ἦταν πραγματικὰ ἰσχυρὴ, ἂν τὴν ἐννοήσουμε σάν παράλογη θέληση. Ὅμως ἡ λογικὴ του θέληση ἦταν ἀδύνατη.

Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀδύνατη θέλησή του μιὰ ἄλλη ιδιότητα ἔτεινε νὰ καταργήσει ὅλα ὅσα εἶχε καταφέρει μέ τὰ χαρί-

35. Πρὸς τὴν ἐξέταση τῶν λογικῶν καὶ τῶν παράλογων παθῶν στό κεφάλαιο 10.

σμάτά του: δέν είχε αίσθηση τῆς πραγματικότητας. Ἡ ἐλάχιστη ἐπαφή τοῦ Hitler μέ τήν πραγματικότητα φαίνεται, ὅπως εἶδαμε καθαρά, στήν ἀφοσίωσή του στά παιδικά πολεμικά παιχνίδια μέχρι πού ἔφτασε τά δεκαέξι. Αὐτός ὁ φανταστικός κόσμος ἦταν γιά τόν Hitler πιό πραγματικός ἀπ' τόν πραγματικό. Τά σχέδιά του νά γίνει καλλιτέχνης ἔχουν μικρή μόνο σχέση μέ τήν πραγματικότητα – ἦταν κυρίως ἓνα ὄνειρο – καί ἡ δραστηριότητά του ὅταν ἔγινε ἐμπορικός ζωγράφος δέν ἀνταποκρίνεται σ' αὐτό πού ὀραματιζόταν. Ἀλλά οὔτε κι οἱ ἄνθρωποι ἦταν ἀπόλυτα πραγματικοί γι' αὐτόν· ὅλοι ἦταν ἐργαλεῖα· δέ βρήκε ποτέ ἐπαφή, ἀκόμα κι ὅταν μποροῦσε νά κρίνει μερικά πράγματα σωστά.³⁶ Ὅσοσο, μόλο πού δέν καταλάβαινε ἀπόλυτα τήν πραγματικότητα, δέ ζοῦσε ἀποκλειστικά στόν κόσμο τῆς φαντασίας του. Ὁ κόσμος του ἦταν ἓνα κράμα πραγματικότητας καί φαντασίας ὅπου τίποτα δέν ἦταν ἀπόλυτα ἀληθινό καί τίποτα ἀπόλυτα ψεύτικο. Σέ κάποιες περιστάσεις, ιδιαίτερα ὅταν ἔκρινε τά κίνητρα τῶν ἀντιπάλων του, μποροῦσε νά ἐκτιμᾷ καλά τήν πραγματικότητα. Δέν τόν ἐντυπωσίαζαν αὐτά πού ἔλεγαν οἱ ἄνθρωποι ἀλλά αὐτά πού καταλάβαινε σάν πραγματικά τους κίνητρα. Ἐνα καλό παράδειγμα εἶναι ἡ ἐκτίμησή του γιά τή γαλλο-ἀγγλική πολιτική συμπεριφορά. Μποροῦμε νά πούμε πώς κατά κάποιο τρόπο ἡ νίκη τοῦ Hitler ἄρχισε μέ τήν ἀπροθυμία τῆς Μεγάλης Βρετανίας ν' ἀκολουθήσει τήν ἀπόφαση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν γιά ἓναν ἀποτελεσματικό ἀποκλεισμό τῆς Ἰταλίας, ὅταν ὁ Mussolini ἄρχισε τήν ἐπίθεσή του στήν Αἰθιοπία στά 1935-36. Ἡ Ἰταλία συνέχισε νά παίρνει πετρέλαιο, πού εἶχε γι' αὐτήν ζωτική σημασία γιά νά μπορέσει νά συνεχίσει τόν πόλεμο, ἐνῶ ἡ Αἰθιοπία μέ πολύ μεγάλη δυσκολία ἔπαιρνε ὄπλα ἀπό τό

36. Ὁ Speer ἐκφράζει αὐτή τήν ἄλλειψη ἐπαφῆς τοῦ Hitler μέ τήν πραγματικότητα μέ μιὰ διαφορετική ἀλλά πολύ ἀποκαλυπτική πληροφορία: «Εἶχε πάνω του κάτι τό ἀπόκοσμο. Ἴσως αὐτό νά ἦταν τό μόνιμο ἕφος του. Κάποιες φορές ἀναρωτιέμαι τώρα μήπως αὐτό τόν χαρακτήριζε ἀπό τά πρῶτα του χρόνια μέχρι τήν αὐτοκτονία του. Μοῦ φαίνεται ἀκόμα ὅτι αὐτές οἱ κρίσεις βίας πού τόν ἐπιαναν ἦταν τόσο ἰσχυρές ἐπειδή δέν ὑπῆρχαν ἀνθρώπινα αἰσθήματα γιά νά τίς συγκρατήσουν. Δέν ἄφηνε κανένα νά πλησιάσει τόν ἐσωτερικό του κόσμο, γιατί ἤξερε πόσο νεκρός καί ἄδειος ἦταν» (1970).

έξωτερικό. Τό επόμενο γεγονός πού ξεθάρρευσε τόν Hitler ήταν ό χειρισμός στόν Ισπανικό έμφύλιό πόλεμο τού 1936-39. Ή Μεγάλη Βρετανία δέν άφησε τή συνταγματική κυβέρνηση τής Ίσπανίας νά πάρει όπλα γιά τήν άμυνά της, καί ή γαλλική κυβέρνηση μέ τό σοσιαλιστή Blum, δέν τολμούσε νά ένεργήσει χωρίς τή συγκατάθεση τής Μεγάλης Βρετανίας. Όστόσο ή έπιτροπή τών δημοκρατικών δυνάμεων πού ανέλαβε νά επιβάλλει τή μή επέμβαση στην Ίσπανία δέν έκανε τίποτα γιά νά έμποδίσει τόν Hitler ή τόν Mussolini νά συνεχίσουν τίς στρατιωτικές τους επεμβάσεις στό πλευρό τού Franco.³⁷ Τό επόμενο γεγονός ήταν ή άποτυχία τών Γάλλων καί τών Βρετανών ν' άντισταθούν όταν ό Hitler κατέλαβε τήν άποστρατιωτικοποιημένη Ρηνανία στά 1936, σέ μιá εποχή πού ό γερμανικός στρατός ήταν δόλτελα άπροετοιμαστος γιά πόλεμο. (Στό *Tischgespräche* ό Hitler παρατηρεί πώς άν ή Γαλλία είχε έναν πραγματικό πολιτικό εκείνη τήν εποχή, οί Γάλλοι θά κατάφεραν ν' άποκρούσουν τήν κατάληψη τής Ρηνανίας). Τό τελευταίο δήμα, ή έπίσκεψη τού Chamberlain γιά νά παρακαλέσει τόν Hitler νά δείξει μετριοπάθεια, δέ χρειαζόταν διόλου γιά νά επιβεβαιώσει τήν πεποίθηση τού Hitler ότι ή Μεγάλη Βρετανία καί ή Γαλλία δέν είχαν διάθεση γιά δράση. Έκείνη τή στιγμή ό Hitler έδειξε τή ρεαλιστική του διορατικότητα γιά τήν ανθρώπινη συμπεριφορά, σάν τόν έξυπνο ζωέμπορο πού καταλαβαίνει πότε ό άλλος μπλοφάρει. Αυτό πού δέν είδε ό Hitler ήταν ή ευρύτερη πολιτική καί οικονομική πραγματικότητα. Δέν κατάφερε νά εκτιμήσει τό παραδοσιακό ενδιαφέρον τής Μεγάλης Βρετανίας γιά τήν ισορροπία δυνάμεων στην ήπειρωτική Ευρώπη· δέν κατάλαβε πώς ό Chamberlain καί ό κύκλος του δέν αντιπροσώπευαν τά πολιτικά συμφέροντα όλων τών συντηρητικών, καί πολύ λιγότερο τήν κοινή γνώμη τής Βρετανίας.

37. Ό Sir A. Cadogan, μόνιμος ύφυπουργός τού βρετανικού ύπουργείου έξωτερικών καί συντηρητικός πού βοήθησε στή διαμόρφωση τής βρετανικής πολιτικής εκείνη τήν εποχή, δίνει μιá λαμπρή καί αναλυτική εικόνα τού χειρισμού τού Ισπανικού έμφύλιου πολέμου πού κινήθηκε σέ μεγάλο βαθμό άπό τή συμπάθεια τών συντηρητικών γιά τόν Mussolini καί τόν Hitler, τήν πρόθεσή τους νά έμποδίσουν τόν Hitler νά έπιτεθεί στή Σοβιετική Ένωση καί τήν άδυναμία τους νά εκτιμήσουν τίς προθέσεις τού Hitler (1972).

Ἀφέθηκε στήν κρίση τοῦ Joachim Ribbentrop, ἑνός ἀνθρώπου μέ πολύστροφη ἀλλά ἐπιφανειακή εὐφυΐα, πού ἦταν ὀλίγελα ἀπροετοιμαστος νά καταλάβει τίς πολιτικές, οἰκονομικές καί κοινωνικές περιπλοκές τοῦ βρετανικοῦ συστήματος.

Ἡ ἴδια ἔλλειψη ρεαλιστικῆς κρίσης φαίνεται στό ὅτι δέν ἤξερε σχεδόν τίποτα γιά τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἀλλά οὔτε κι ἐνδιαφέρθηκε ποτέ νά πληροφορηθεῖ. Ὅλες οἱ σχετικές ἀναφορές συμφωνοῦν πῶς τοῦ ἀρκοῦσαν οἱ ἐπιφανειακές ἰδέες, ὅπως π.χ. τό ὅτι οἱ Ἀμερικάνοι ἦταν πολύ μαλθακοί γιά νά γίνουν καλοί στρατιῶτες, πῶς ἡ Ἀμερική κυβερνιόταν ἀπό τοὺς Ἑβραίους, πῶς ἡ ἀμερικάνικη κυβέρνηση δέ θά τολμοῦσε νά μπεῖ στόν πόλεμο γιατί ἡ χώρα ἦταν γεμάτη συγκρούσεις καί περίμεναν νά ξεσπάσει ἐπανάσταση.

Ἡ στρατηγική τοῦ Hitler δείχνει μιὰ ἀνάλογη ἔλλειψη σωστῆς ἐκτίμησης τῆς πραγματικότητας. Στήν πλούσια καί διεισδυτική του ἀνάλυση ὁ P. E. Schramm (1965) τονίζει αὐτό τό μειονέκτημα τῆς στρατηγικῆς προσέγγισης τοῦ Hitler. Ὁ Schramm δέν προσπαθεῖ νά μειώσει τά πλεονεκτήματα τοῦ Hitler, καί ἀναφέρει τρία παραδείγματα (σύμφωνα μέ τό στρατηγό A. Jodl) θαρραλέων σχεδίων, γεμάτων φαντασία. Ἀπό τό 1942 κι ἔπειτα ὁμοῦς, ἡ κρίση τοῦ Hitler σέ στρατιωτικά ζητήματα μειονεκτεῖ σοβαρά. Ἐκανε τό ἴδιο ὅπως καί μέ τά βιβλία πού διάβαζε: διάλεγε ἀπό τίς στρατιωτικές ἀναφορές τά στοιχεῖα πού βόλευαν τά σχέδιά του καί δέν ἔδινε καμιὰ προσοχή σέ κείνα πού θά τόν ἔκαναν νά τ' ἀμφισβητήσῃ. Οἱ διαταγές του νά μήν ὑποχωρήσουν, πού ὀδήγησαν στήν καταστροφή τοῦ Στάλινγκραντ καί στίς βαριές ἀπώλειες σέ ἔμψυχο ὑλικό σέ ἄλλα μέρη τοῦ μετώπου, χαρακτηρίζονται ἀπό τόν Schramm ὡς «ἔλο καί περισσότερο ἀνόητες». Τά σχέδιά του γιά τήν τελευταία ἐπίθεση στίς Ἀρδένες δέν ὑπολόγισαν τοὺς σπουδαίους παράγοντες τῆς πραγματικῆς τακτικῆς κατάστασης. Ὁ Schramm τονίζει πῶς ἡ στρατηγική τοῦ Hitler ἦταν μιὰ στρατηγική «κύρους» καί «προπαγάνδας». Ἡ ἔλλειψη ρεαλισμοῦ τόν ἔκανε νά μήν καταλάβει καλά πῶς ὁ πόλεμος καί ἡ προπαγάνδα καθορίζονται ἀπό διαφορετικούς νόμους καί ἀρχές. Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Hitler ἀπό τήν πραγματικότητα γίνεται ἐκδηλῆ ὅταν, στίς 24

Ἀπριλίου τοῦ 1945, δυό μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία του, ἔχοντας ἤδη προγραμματίσει τὸ τέλος του, ἐξέδωσε μιὰ διαταγή νὰ «θέτουν τίς σημαντικές ἀποφάσεις ὑπόψη τοῦ Φύρερ τουλάχιστον 36 ὥρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσή τους».

Τὸ κράμα τῆς μειονεκτικῆς θέλησης τοῦ Hitler καὶ τῆς ἐλαττωματικῆς αἰσθησῆς του γιὰ τὴν πραγματικότητα ὀδηγεῖ στὸ ἐρώτημα καταπόσο εἶχε πραγματικά τὴ θέληση νὰ νικήσει ἢ ἂν ἀσυνείδητα, καὶ παρόλες τίς φανερές προσπάθειες γιὰ τὸ ἀντίθετο, ἢ πορεία του ἀκολουθοῦσε τὸ δρόμο τῆς καταστροφῆς. Πολλοὶ εὐαίσθητοι παρατηρητὲς ἔχουν ἐκφράσει τὴ μεγάλη ὑποψία πὼς ἴσως συνέβαινε τὸ τελευταῖο. Ὁ C. Burckhardt, ἓνας ἀπὸ τοὺς ὀξυδερκέστερους παρατηρητὲς τοῦ Hitler, γράφει: «Εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένο νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὁ ἀκόρεστος ἄνθρωπος τοῦ μίσους πού ζοῦσε μέσα του συνδεόταν ἀσυνείδητα μὲ τὴν καλυμμένη ἀλλὰ πάντα παρούσα βεβαιότητα ὅτι τὸ τέλος θὰ σηματοδοτοῦν ἀπὸ τὴν πιὸ τρομαχτικὴ ἀποτυχία καὶ τὴν προσωπικὴ ἐξόντωση, ὅπως ἔγινε πραγματικά στὴν καγκελαρία τοῦ Ράιχ στίς 30 Ἀπριλίου τοῦ 1945». Ὁ Speer πάλι ἀναφέρει ὅτι στὰ προπολεμικὰ χρόνια, ὅταν ὁ Hitler κουβέντιαζε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ του σχέδια μὲ τόσο ἐνθουσιασμό, ἐνιωθε ἀνεπαίσθητα πὼς ὁ Hitler δέν πίστευε στ' ἀλήθεια στὴν πραγματοποίησή τους· αὐτὸ δέν ἦταν καθαρὴ πεποίθηση ἀλλὰ κάτι σάν διαίσθηση.³⁸ Ὁ J. Brosse ἐκφράζει τὴν ἴδια ἰδέα· θίγει τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Hitler πίστευε στὴν τελικὴ νίκη ἢ κι ἂν ἀκόμα τὴν ἐπιθυμοῦσε πραγματικά. Στὴ βάση τῆς ἀνάλυσής μου γιὰ τὸν Hitler ἔφτασα σὲ παρόμοιο συμπέρασμα. Ἀναρωτιέμαι ἂν ἓνας ἄνθρωπος μὲ τόσο ἐντονη καταστροφικότητα θὰ ἤθελε στὸ βάθος τὴ δημιουργικὴ δουλιὰ πού θὰ ἔφερνε μαζί της ἢ νίκη. Φυσικά ὁ Burckhardt, ὁ Speer, ὁ Brosse καὶ γὼ δέν περιγράφουμε τὸ συνειδητὸ μέρος τοῦ μυαλοῦ του. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὁ Hitler οὔτε πίστευε ἀλλὰ οὔτε καὶ ἤθελε νὰ πραγματοποιήσει τὰ καλλιτεχνικὰ καὶ τὰ πολιτικά του ὄνειρα ἀναφέρεται στὸ ἀσυνείδητό του. Χωρὶς τὴν ἐννοια τῶν ἀσυνείδητων κινήτρων ἢ διαπίστωση πὼς ὁ

38. A. Speer, προσωπικὴ ἐπικοινωνία.

Hitler δέν ήθελε νά νικήσει φαίνεται παράλογη.³⁹

Ο Hitler ήταν παίχτης. Έπαιξε μέ τίς ζωές όλων των Γερμανών αλλά και μέ τή δική του. Όταν τό παιχνίδι τέλειωσε και έχασε, δέν είχε κανένα λόγο νά τό μετανιώσει. Είχε αποκτήσει αυτό πού ήθελε πάντα: δύναμη και ικανοποίηση του μίσους του και του πάθους του για καταστροφή. Η ήττα δέν κατάφερε νά του στερήσει τήν ικανοποίηση. Ο μεγαλομανής και ο καταστροφέας δέν είχε χάσει στ' αλήθεια. Εκείνοι πού έχασαν ήταν τά εκατομμύρια άνθρωποι – Γερμανοί, άλλοεθνεῖς και μέλη φυλετικών μειονοτήτων – για τούς οποίους ο θάνατος στό πεδίο τής μάχης ήταν τό μικρότερο βάσανο. Μή έχοντας καμιά συμπάθεια για κανέναν, ο Hitler δέν ένιωσε καμιά λύπη ή τύψη για τό θάνατό τους.

Αναλύοντας τόν Hitler ανακαλύψαμε μιά σειρά σοβαρά παθολογικά χαρακτηριστικά: υποθέσαμε τήν παρουσία μιᾶς ήμιαυτιστικής φλέβας στό παιδί· ανακαλύψαμε άκραιο ναρκισσισμό, έλλειψη επαφής μέ τούς άλλους, έλαττωματική αντίληψη τής πραγματικότητας, έντονη νεκροφιλία. Μπορεί κανείς νά υποθέσει δικαιολογημένα πώς υπάρχει κάποια φλέβα ψύχωσης, ή ίσως άκόμα σχιζοφρενίας. Σημαίνει όμως αυτό πώς ο Hitler ήταν «τρελός», πώς υπέφερε από ψύχωση ή παράνοια, όπως είπαν μερικές φορές; Νομίζω πώς ή άπάντηση είναι όχι. Παρόλο πού υπήρχαν κάποια σημάδια τρέλας, ήταν άρκετά συνेतός για νά επιδιώξει μέ σκοπιμότητα αυτό πού ήθελε – και για ένα διάστημα μέ επιτυχία. Παρόλες τίς λαθεμένες κρίσεις του, πού οφείλονται στό ναρκισσισμό και τήν καταστροφικότητά του, δέ μπορούμε νά του άρνηθούμε πώς ήταν ένας δημαγωγός κι ένας πολιτικός μεγάλης δεξιοτεχνίας πού σέ καμιά περίπτωση δέν έδειξε πραγματικά ψυχωτικές αντιδράσεις. Άκόμα και στίς τελευταίες του μέρες, όταν πιά είχε καταρρεύσει φυσικά και πνευματικά, κράτησε τόν αυτόέλεγχό του. Όσο για τίς παρανοϊκές τάσεις του, ή καχυποψία του είχε γερή βάση στην πραγματικότητα – όπως

39. Υπάρχει άφθονο κλινικό υλικό πού δείχνει ότι οι άνθρωποι μπορούν νά επιζητούν τήν καταστροφή τους, άκόμα κι όταν ο συνειδητός σκοπός τους είναι αντίθετος. Τέτοιο υλικό δέ μᾶς προσφέρει μόνο ή ψυχανάλυση αλλά και τό δράμα.

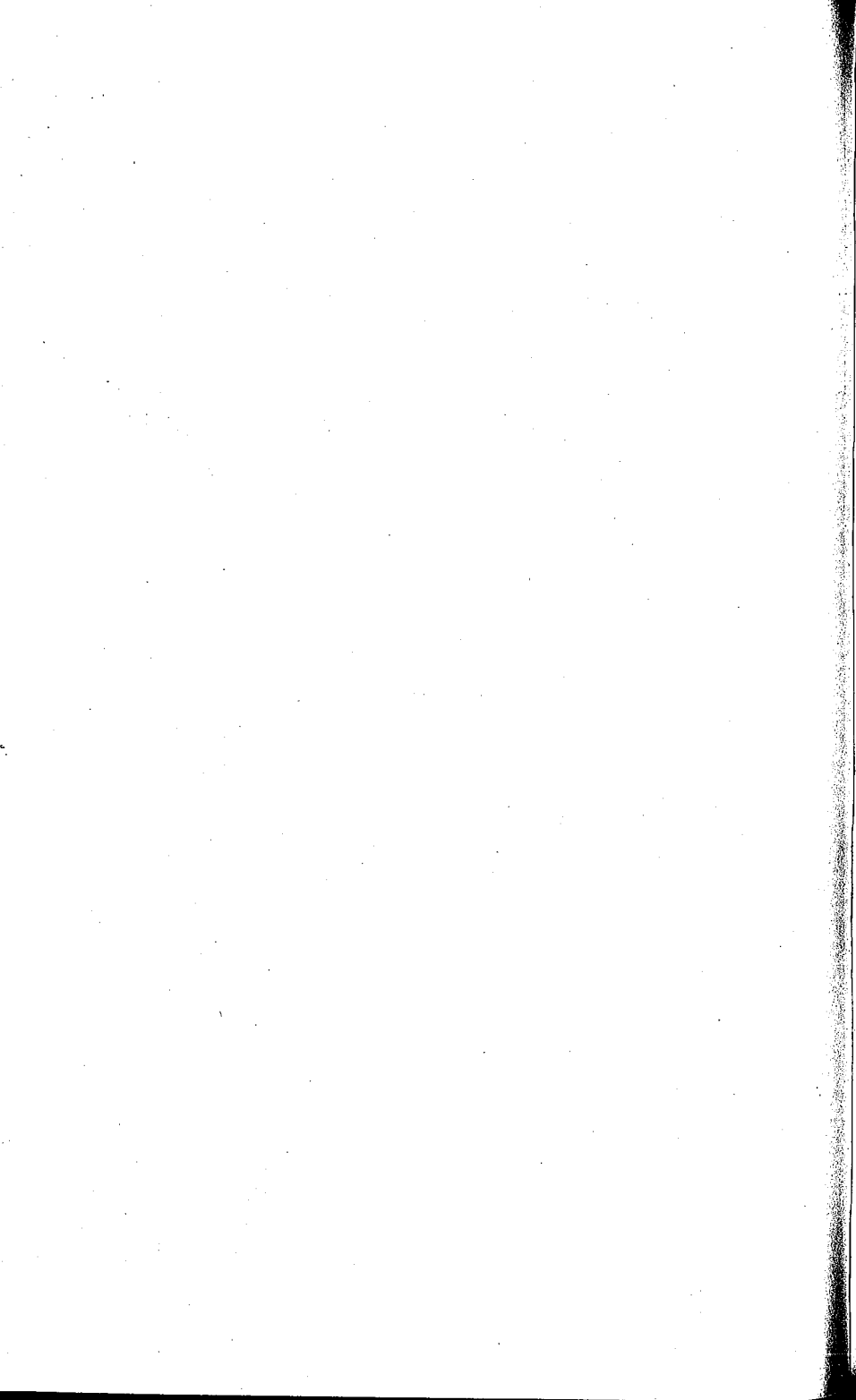
έδειξαν οί διάφορες συνωμοσίες πού έγιναν έναντίον του - κι έτσι δέ μπορούμε νά τή θεωρήσουμε εκδήλωση παράνοιας. Σίγουρα άν ό Hitler όδηγούνταν στό δικαστήριο, δέ θά μπορούσε νά γλιτώσει σάν τρελός. Όσοσο άν και συμβατικά ό Hitler δέν ήταν ψυχωτικός, από δυναμική και διαπροσωπική άποψη ήταν ένας άρρωστος άνθρωπος. Τό ερώτημα άν ό Hitler πρέπει νά θεωρηθεί παράφρονas σκοντάφτει σέ μιά δυσκολία πού είδαμε πιό πριν, και πού άφορά τήν άμφισθητήσιμη άξία τών Ιατρικών χαρακτηρισμών· οί διαπιστώσεις για τά ίχνη τής ψύχωσης και για τήν άπόλυτη ψύχωση μπορεί νά έχουν κάποια άξία στό δικαστήριο ή όταν αποφασίζουμε άν πρέπει νά κλείσουμε κάποιον στό φρενοκομείο, αλλά σέ τελευταία άνάλυση αυτό πού άντιμετωπίζουμε είναι οί διαπροσωπικές διαδικασίες πού άπορρίπτουν αυτούς τούς χαρακτηρισμούς. Η κλινική άνάλυση όμως δέν πρέπει νά χρησιμοποιείται για νά θολώσει τό ήθικό πρόβλημα του κακού. Όπως υπάρχουν καλοί και κακοί γνωστικοί, έτσι υπάρχουν κακοί και καλοί τρελοί. Τό κακό πρέπει νά ιδωθει καθαυτό, και ή ήθική εκτίμηση δέν ανατρέπεται από τήν κλινική διάγνωση. Όμως άκόμα κι ό χειρότερος άνθρωπος δέν παύει νά είναι άνθρωπος και χρειάζεται τή συμπάθειά μας.

Τελειώνοντας τήν άνάλυση του χαρακτήρα του Hitler, λίγα λόγια άκόμα ίσως χρησιμέψουν για νά καταδείξουν τό σκοπό για τόν όποιο ένσωμάτωσα όλο αυτό τό ύλικό, καθώς και τό ύλικό για τόν Himmler, σ' αυτήν έδω τή μελέτη. Πέρα από τό φανερό θεωρητικό σκοπό - τή διευκρίνιση τής έννοιας του σαδισμού και τής νεκροφιλίας μέ κλινικά παραδείγματα - είχα κι άλλον ένα: νά καταδείξω τό κύριο σφάλμα πού δέν αφήνει τούς ανθρώπους ν' άναγνωρίζουν τούς πιθανούς Hitler πριν δείξουν τό άληθινό πρόσωπό τους. Τό σφάλμα αυτό βρίσκεται στην πεποίθηση πώς ένας όλότελα καταστροφικός και κακός άνθρωπος πρέπει νά 'ναι ένας δαίμονας, πώς πρέπει νά μήν έχει καμιά θετική ιδιότητα, νά έχει τό σημάδι του Κάιν τόσο φανερό, πού ό καθένας ν' άναγνωρίζει από μακριά τήν καταστροφικότητά του. Υπάρχουν βέβαια τέτοιοι δαίμονες, αλλά είναι σπάνιοι. Όπως είπα πιό πριν, πολύ συχνά οί έντονα καταστροφικοί άνθρωποι δείχνουν μιά πρόσοψη καλοσύνης· είναι ευγενικοί, άγαπούν τήν οίκογένεια, τά

παιδιά και τὰ ζῶα, μιᾶνε γιά ἰδανικά και καλές προθέσεις. "Οχι ὅμως μόνο αὐτό. Δέν ὑπάρχει ἄνθρωπος πού νά ἔναι ὀλότελα στερημένος ἀπό καλοσύνη, ἀπό κάθε καλή πρόθεση. "Αν ὑπῆρχε θά βρισκόταν στά πρόθυρα τῆς τρέλας, ἐκτός βέβαια ἀπό τούς «ἠθικά ἡλίθιους». "Ἐτσι, ὅσο πιστεύουμε πῶς ὁ κακός ἔχει κέρατα και οὐρά διαβόλου, δέ θά καταλάβουμε ποτέ τούς κακούς.

Ἡ ἀφελής ὑπόθεση πῶς ὁ κακός ἀναγνωρίζεται εὐκολα καταλήγει σέ μεγάλο κίνδυνο: δέν καταφέρνει κανείς ν' ἀναγνωρίσει τούς κακούς πρὶν ἐπιτελέσουν τό καταστροφικό τους ἔργο. Πιστεύω πῶς οἱ περισσότεροί ἄνθρωποι δέν ἔχουν τόν ἔντονα καταστροφικό χαρακτήρα τοῦ Hitler. "Ὅμως ἀκόμα κι ἂν ὑπολογίσουμε πῶς αὐτά τὰ ἄτομα ἀποτελοῦν τό 10% τοῦ πληθυσμοῦ μας, ὑπάρχουν ἤδη ἀρκετοί πού μποροῦν νά γίνουν πολύ ἐπικίνδυνοι ἂν ἀποκτήσουν δύναμη κι ἐπιρροή. Σίγουρα Hitler δέ μπορεῖ νά γίνει ὁ κάθε καταστροφέας, γιατί δέ θά ἔχει τὰ χαρίσματα τοῦ Hitler. Ἴσως ὅμως γίνει ἕνα ἰκανό στέλεχος τῶν "Ἐς "Ἐς. "Από τήν ἄλλη μεριά πρέπει νά ποῦμε πῶς ὁ Hitler δέν ἦταν καμιά μεγαλοφυΐα και πῶς τὰ χαρίσματά του δέν ἦταν μοναδικά. Τό μοναδικό ἦταν ἡ κοινωνικοπολιτική κατάσταση μέσα στήν ὁποία κατάφερε ν' ἀνέβει. "Υπάρχουν ἀνάμεσά μας ἑκατοντάδες Hitler πού μποροῦν ν' ἀνέβουν στό προσκήνιο ὅταν φτάσει ἡ ἱστορική τους στιγμή.

Τό ν' ἀναλύσουμε μιά φυσιογνωμία σάν τοῦ Hitler ἀντικειμενικά και χωρίς πάθος, δέν εἶναι μόνο ἐπιστημονική εὐσυνειδησία ἀλλά και προϋπόθεση γιά νά διδαχτοῦμε ἕνα σπουδαῖο μάθημα γιά τό παρόν και τό μέλλον. Κάθε ἀνάλυση πού θά παραμόρφωνε τήν εἰκόνα τοῦ Hitler στερώνοντας τήν ἀνθρωπιά του, θά ἐνίσχυε μόνο τήν τάση νά μένουμε τυφλοί μπροστά στους πιθανούς Hitler ἐπειδή δέν ἔχουν μορφή διαβόλου.

Ἐπίλογος:

Πόσο Ἀμφίβολη Εἶναι ἡ Ἐλπίδα

Στή μελέτη αὐτή προσπάθησα νά δείξω πώς ὁ προϊστορικός ἄνθρωπος, ζώντας σέ ομάδες σάν κυνηγός καί τροφοσυλλέκτης, χαρακτηριζόταν ἀπό ἐλάχιστη καταστροφικότητα καί μεγάλη διάθεση συνεργασίας καί μοιρασιάς· μόνο μέ τήν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας καί τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τό σχηματισμό μεγάλου πλεονάσματος καί τή δημιουργία πόλεων μέ ἱεραρχίες καί ἐλίτ, ἄρχισε νά ὑπάρχει σέ μεγάλη κλίμακα καταστροφικότητα καί σκληρότητα πού μεγάλωνε ὅσο μεγάλωνε ὁ πολιτισμός καί ὁ ρόλος τῆς ἐξουσίας.

Πιστεύω πώς αὐτή ἡ μελέτη πρόσφερε πολύτιμα ἐπιχειρήματα πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἐπιθετικότητα καί ἡ καταστροφικότητα μποροῦν νά περιοριστοῦν καί πάλι σ' ἓνα μικρότερο ρόλο μέσα στό ὄλο πλέγμα τῶν ἀνθρώπινων κινήτρων, καί ἐλπίζω πώς κι ὁ ἀναγνώστης θά συμφωνήσει μαζί μου.

Ἐφόσον ἡ ἐπιθετικότητα εἶναι βιολογικά δοσμένη στά ἀνθρώπινα γονίδια, δέν εἶναι αὐθόρμητη ἀλλά ἀποτελεῖ ἄμυνα ὅταν ἀπειλοῦνται τά ζωτικά συμφέροντα τοῦ ἀνθρώπου – συμφέροντα πού ἀφοροῦν τήν ἀνάπτυξή του καί τήν ἐπιβίωση τοῦ εἴδους του. Αὐτή ἡ ἀμυντική ἐπιθετικότητα ὑπῆρξε σχετικά μικρή κάτω ἀπό ὁρισμένες πρωτόγονες συνθήκες – ὅταν ὁ ἄνθρωπος δέν ἦταν μεγάλη ἀπειλή γιά τούς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἀπό τότε μέχρι σήμερα ὁ ἄνθρωπος γνώρισε μιά ἀπίστευτη ἐξέλιξη. Εἶναι δίκαιο νά φανταστοῦμε πώς ὁ ἄνθρωπος θά ὀλοκληρώσει τόν κύκλο καί θά δημιουργήσῃ μιά κοινωνία ὅπου δέ θά ὑπάρχουν ἀπειλές γιά κανένα: κανένα παιδί δέ θ' ἀπειλεῖται ἀπό τούς γονεῖς, κανένας γονιός ἀπό τόν ἀνώτερο,

καμιά κοινωνική τάξη από τήν ἄλλη, κανένα ἔθνος ἀπό μιά ὑπερδύναμη. Ἡ ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ εἶναι τρομερά δύσκολη γιά οἰκονομικούς, πολιτικούς, πολιτιστικούς καί ψυχολογικούς λόγους· μιά ἐπιπρόσθετη δυσκολία εἶναι πώς τά ἔθνη τῆς οἰκουμένης λατρεύουν διαφορετικά εἶδωλα, κι ἔτσι δέ μποροῦν νά καταλάβουν τό ἓνα τό ἄλλο, ἀκόμα κι ὅταν καταλαβαίνουν τίς γλώσσες τους. Θά ἦταν μεγάλο λάθος ν' ἀγνοήσουμε αὐτές τίς δυσκολίες· ὥστόσο ἡ ἐμπειρική μελέτη ὄλων τῶν δεδομένων μᾶς δείχνει πώς ὑπάρχει πραγματικά ἡ δυνατότητα νά φτιάξουμε ἓνα τέτοιο κόσμο σ' ἓνα μέλλον πού μποροῦμε νά προβλέψουμε ἀπό τώρα, ἂν ἀπαλείψουμε κάθε πολιτικό καί ψυχολογικό ἐμπόδιο.

Οἱ *κακοήθεις* μορφές τῆς ἐπιθετικότητας, ὁ σαδισμός καί ἡ νεκροφιλία, δέν εἶναι ἔμφυτες· ἔτσι μποροῦν νά ἐξαλειφθοῦν οὐσιαστικά ὅταν οἱ κοινωνικοοικονομικές συνθήκες ἀντικατασταθοῦν ἀπό συνθήκες πού εὐνοοῦν τήν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν πραγματικῶν ἀναγκῶν καί δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης ἀτομικῆς δραστηριότητας καί τῆς δημιουργικῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐκμετάλλευση καί ἡ χειραγώγηση δημιουργοῦν ἀνία καί ἀσημαντότητα· παραλύουν τόν ἀνθρώπο κι ὅλοι οἱ παράγοντες πού τόν κάνουν ψυχικά ἀνάπηρο συντελοῦν στή μετατροπή του σέ σαδιστή ἢ καταστροφέα.

Ἴσως μερικοί νά χαρακτηρίζαν αὐτή τή θέση «ὑπερραϊσμοδόξη», «οὐτοπιστική» ἢ «ἀντιρεαλιστική». Γιά νά ἐκτιμήσουμε τά ἀποτελέσματα μᾶς τέτοιας κριτικῆς χρειάζεται νά ἐξετάσουμε ἐδῶ τόν ἀμφίσημο χαρακτήρα τῆς ἐλπίδας καί τῆ φύση τῆς αἰσιοδοξίας καί τῆς ἀπαισιοδοξίας.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι σχεδιάζω μιά διήμερη ἐκδρομή στήν ἐξοχή ἀλλά ἀμφιβάλλω ἂν ὁ καιρός θά εἶναι καλός. Μπορῶ νά πῶ «εἶμαι αἰσιοδόξος» ὅσο ἀφορᾷ τόν καιρό. Ἄν ὅμως τό παιδί μου ἀρρωστήσει βαριά καί ἡ ζωή του κρέμεται ἀπό μιά κλωστή, δέ μπορῶ νά πῶ «εἶμαι αἰσιοδόξος» γιατί κάτι τέτοιο θά φαινόταν παράξενο· μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο ἡ ἔκφραση μοιάζει ξεκάρφητη καί ἄσχετη. Κι ὥστόσο δέ θά μπορούσα νά πῶ «εἶμαι πεισιμένος πώς τό παιδί μου θά ζήσει», γιατί κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες δέν ἔχω ρεαλιστική βάση γιά νά πιστεύω κάτι τέτοιο.

Τί θά μπορούσα νά πῶ λοιπόν;

Ίσως οἱ πιό ταιριαστές λέξεις θά ἦταν: «Ἐχω τήν πίστη πῶς τό παιδί μου θά ζήσει». Ἡ «πίστη» ὅμως, μέ ὅλα τά θεολογικά παρεπόμενά της, δέν εἶναι μιά λέξη κατάλληλη γιά τήν ἐποχή μας. Κι ὅμως εἶναι ἡ καλύτερη, γιατί ἡ πίστη συνεπάγεται ἕνα ἐξαιρετικά σημαντικό στοιχείο: τή φλογερή κι ἔντονη ἐπιθυμία μου νά ζήσει τό παιδί μου, καί ἄρα τήν προσπάθειά μου νά κάνω ὅ,τι μπορῶ γιά νά γίνει καλά. Δέν εἶμαι πιά ἕνας ἀπλός παρατηρητής, ἀποχωρισμένος ἀπό τό παιδί μου, ὅπως ὅταν «αἰσιοδοξῶ». Εἶμαι μέρος τῆς κατάστασης πού παρατηρῶ· *συμμετέχω*· τό παιδί μου, γιά τό ὁποῖο ἐγώ, σάν «ὑποκείμενο», κάνω μιά πρόβλεψη, δέν εἶναι «ἀντικείμενο»· ἡ πίστη μου εἶναι ριζωμένη στή σχέση μου μέ τό παιδί μου. Εἶναι ἕνα κράμα γνώσης καί συμμετοχῆς. Αὐτό ἀληθεύει βέβαια μόνο ἂν ἡ πίστη μου εἶναι «λογική πίστη» (E. Fromm, 1947) καί βασίζεται στή σαφή ἐπίγνωση ὅλων τῶν σχετικῶν στοιχείων, κι ὄχι «παράλογη πίστη», μιά ψευδαίσθηση βασισμένη στίς ἐπιθυμίες μου.

Ἡ αἰσιοδοξία εἶναι μιά ἀλλοτριωμένη μορφή πίστεως, ἡ ἀπαισιοδοξία μιά ἀλλοτριωμένη μορφή ἀπελπισίας. Ἄν ἀντιδρῶ ἀπέναντι στόν ἄνθρωπο καί τό μέλλον του πραγματικά, δηλαδή μέ φροντίδα καί «ὑπευθυνότητα», μπορῶ ν' ἀντιδράσω μόνο μέ τήν πίστη ἢ τήν ἀπελπισία. Ἡ λογική πίστη ὅπως καί ἡ λογική ἀπελπισία βασίζονται στήν πιό διεξοδική, κριτική γνώση ὅλων τῶν παραγόντων πού σχετίζονται μέ τήν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ βάση τῆς λογικῆς πίστεως στόν ἄνθρωπο εἶναι ἡ παρουσία τῆς πραγματικῆς δυνατότητας γιά τή σωτηρία του· ἡ βάση τῆς λογικῆς ἀπελπισίας εἶναι ἡ γνώση ὅτι δέν ὑπάρχει πουθενά καμιά τέτοια δυνατότητα.

Θά πρέπει ἐδῶ νά τονίσουμε ἕνα σημεῖο. Οἱ περισσότεροι εἶναι ἔτοιμοι νά καταγγείλουν τήν πίστη στή βελτίωση τοῦ ἀνθρώπου σάν μὴ ρεαλιστική· δέν καταλαβαίνουν ὅμως πῶς καί ἡ ἀπελπισία εἶναι συχνά τό ἴδιο μὴ ρεαλιστική. Εἶναι εὐκολο νά ποῦμε: «Ὁ ἄνθρωπος ἦταν πάντα ἕνας δολοφόνος». Ὡστόσο ἡ διαπίστωση αὐτή εἶναι λαθεμένη, γιατί δέν ὑπολογίζει ὅλες τίς λεπτομέρειες στήν ἱστορία τῆς καταστροφικότητας. Ὅμοια εὐκολο εἶναι νά ποῦμε: «Ἡ ἐπιθυμία τῆς ἐκμετάλλευσης ἄλλων ἀνθρώπων

είναι κομμάτι τῆς ἀνθρώπινης φύσης». Καί πάλι ὁμως ἡ διαπίστωση αὐτῆ ἀγνοεῖ ἢ παραμορφώνει τὰ γεγονότα. Μὲ δυό λόγια, δηλώσεις τοῦ τύπου «Ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι κακὴ» δὲν εἶναι διόλου ρεαλιστικότερες ἀπὸ δηλώσεις ὅπως «Ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι ἀγαθὴ». Εἶναι ὁμως εὐκολότερο νὰ κάνουμε δηλώσεις σάν τὴν πρώτη· ὁποιοσδήποτε θέλει ν' ἀποδείξει πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι κακός, βρίσκει πολὺ εὐκόλα ὁπαδούς γιατί προσφέρει σ' ὄλους ἕνα ἄλλοθι γιὰ τίς ἁμαρτίες τους – καί φαινομενικά δέ διακινδυνεύει τίποτα. Ὅσο ἡ ἐξάπλωση τῆς παράλογης ἀπελπισίας εἶναι καθυπὸ καταστροφικὴ ὅπως καί καθυπὸ πού δὲν εἶναι ἀλήθεια· κάνει τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀποθαρρύνονται καί φέρνει μαζί τῆς τῆ σύγχισι.

Ἡ στάση τῆς πλειονότητος δὲν ἀντιπροσωπεύει οὔτε τὴν πίστη οὔτε τὴν ἀπελπισία, ἀλλὰ δυστυχῶς δηλώνει ἀπόλυτη ἀδιαφορία γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσοι δὲν εἶναι ὀλότελα ἀδιάφοροι εἶναι εἴτε «αἰσιόδοξοι» εἴτε «ἀπαισιόδοξοι». Οἱ αἰσιόδοξοι πιστεύουν σὸ δόγμα τῆς ἀδιάκοπης προέλασης τῆς προόδου. Συνηθίζουν νὰ ταυτίζουν τὰ ἀνθρώπινα ἐπιτεύγματα μὲ τὰ τεχνικά ἐπιτεύγματα, τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία μὲ τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὸν ἄμεσο καταναγκασμὸ καί μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ καταναλωτῆ νὰ διαλέξει ἀνάμεσα σέ πολλὰ δῆθεν διαφορετικὰ ἐμπορεύματα. Ἡ ἀξιοπρέπεια, ἡ συνεργατικότητα καί ἡ καλοσύνη τοῦ πρωτόγονου δὲν τοὺς κάνουν καμιά ἐντύπωση· τοὺς ἐντυπωσιάζουν μόνο τὰ τεχνικά ἐπιτεύγματα, ὁ πλοῦτος, ἡ σκληρότητα. Αἰῶνες κυριαρχίας πάνω σέ τεχνικά καθυστερημένους λαούς διάφορων χρωμάτων ἔχουν ἀφήσει τὴ σφραγίδα τους στὴ σκέψη τῶν αἰσιόδοξων. Πὼς ἕνας «ἄγριος» θὰ μπορέσει νὰ θεωρηθεῖ ἄνθρωπος καί ἴσος, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἀνώτερος, στοὺς ἀνθρώπους πού μποροῦν νὰ πετάξουν σὸ φεγγάρι – ἢ νὰ καταστρέψουν ἑκατομμύρια ψυχές πατώντας ἕνα κουμπί;

Γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον οἱ αἰσιόδοξοι ζοῦν ἀρκετά καλά καί γι'αὐτὸ μποροῦν νὰ 'ναι «αἰσιόδοξοι» – ἢ τουλάχιστον ἔτσι πιστεύουν, γιατί εἶναι τόσο ἄλλοτριωμένοι πού ἀκόμα καί ἡ ἀπειλή πού προβάλλει γιὰ τὸ μέλλον τῶν ἐγγονῶν τους δὲν τοὺς ἐπηρεάζει πραγματικά.

Οἱ «ἀπαισιόδοξοι» δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα καί πολὺ διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς αἰσιόδοξους. Ζοῦν τὸ ἴδιο

άνετα και άσχολούνται έξίσου λίγο μέ όσα συμβαίνουν. Ή μοίρα τής άνθρωπότητας τούς ένδιαφέρει τόσο λίγο, όσο και τούς αϊσιόδοξους. Δέ νιώθουν άπελπισία· άν ένιωθαν δέ θά μπορούσαν νά ζήσουν νιώθοντας τέτοια ίκανοποίηση. Καί ένώ ή άπαισιοδοξία τους λειτουργεί σέ μεγάλο βαθμό γιά νά τούς προστατέψει από κάθε έσωτερική άπαιτηση νά κάνουν κάτι, προβάλλοντας τήν ιδέα ότι δέ μπορεί νά γίνει τίποτα, οί αϊσιόδοξοι προστατεύονται από τήν ίδια έσωτερική άπαιτηση πείθοντας τούς έαυτούς τους πώς όλα άκολουθοϋν τή σωστή κατεύθυνση έτσι κι άλλως, κι έτσι δέ χρειάζεται νά γίνει τίποτα.

Ή θέση πού παίρνει αυτό έδω τό βιβλίο είναι ή λογική πίστη στήν ίκανότητα του άνθρώπου νά άπαγκιστρωθεί από τό δήθεν μοιραίο δίχτυ τών συνθηκών πού ό ίδιος δημιούργησε. Είναι θέση εκείνων πού δέν είναι ούτε «αϊσιόδοξοι» ούτε «άπαισιοδοξοι» αλλά ριζοσπάστες, μέ λογική πίστη στήν ίκανότητα του άνθρώπου ν' άποφύγει τήν τελική καταστροφή. Αυτός ό ανθρωπιστικός ριζοσπαστισμός φτάνει πραγματικά στίς ρίζες και στίς αίτιες· προσπαθεί νά έλευθερώσει τόν άνθρωπο από τίς άλυσίδες τής αυταπάτης· διακηρύσσει ότι χρειάζονται θεμελιακές άλλαγές, όχι μόνο στήν οικονομική και πολιτική μας δομή αλλά και στίς αξίες μας, στήν αντίληψή μας γιά τούς άνθρώπινους σκοπούς και στήν προσωπική μας συμπεριφορά.

Τό νά 'χεις πίστη σημαίνει νά τολμάς, νά σκέφτεσαι τό άπίθανο, κι ώστόσο νά ενεργείς μέσα στά πλαίσια του ρεαλιστικά δυνατού· είναι ή παράδοξη έλπίδα νά περιμένεις κάθε μέρα τόν Μεσσία, κι ώστόσο νά μήν άπελπίζεσαι όταν δέν έρχεται τήν κατάλληλη ώρα. Ή έλπίδα αυτή δέν είναι μήτε καρτερική μήτε παθητική· απεναντίας, είναι άνυπόμονη κι ενεργητική, γυρεύει κάθε δυνατότητα δράσης μέσα στή σφαίρα τών πραγματικών δυνατοτήτων. Ένας λόγος παραπάνω, δέν είναι παθητική σ' όσα άφορουν τήν ανάπτυξη και τήν άπελευθέρωση του άτομου. Σίγουρα ύπάρχουν σοβαροί περιορισμοί στήν άτομική εξέλιξη, πού καθορίζονται από τήν κοινωνική δομή. Όμως εκείνοι οί δήθεν ριζοσπάστες πού λένε πώς καμιά άτομική άλλαγή δέν είναι κατορθωτή ή έστω επιθυμητή μέσα στή σημερινή κοινωνία, χρησιμοποιούν τήν επαναστατική τους

ιδεολογία σάν πρόφαση γιά τήν έσωτερική τους αντίσταση
άπέναντι στή δική τους αλλαγή.

Σήμερα ή κατάσταση τής ανθρωπότητας είναι πολύ σοβαρή γιά νά μάς έπιτρέψει ν' άκούμε τούς δημαγωγούς – και μάλιστα δημαγωγούς πού γοητεύονται άπό τήν καταστροφή – ή τούς ήγέτες πού χρησιμοποιοῦν πάντα τό μυαλό και ποτέ τήν καρδιά τους. Η κριτική και ριζοσπαστική σκέψη θά καρποφορήσει τότε μόνο, όταν γίνει ένα μέ τήν πιο πολύτιμη ιδιότητα τοῦ ανθρώπου – τήν άγάπη γιά τή ζωή.

Παράρτημα:
Ἡ Θεωρία τοῦ Freud
γιά τήν Ἐπιθετικότητα
καί τήν Καταστροφικότητα

1

Ἡ Ἐξέλιξη τῆς Φροϋδικῆς Ἐννοιας
τῆς Ἐπιθετικότητας καί τῆς Καταστροφικότητας

Ἴσως τό πύ σημαντικό στοιχεῖο στή μελέτη τοῦ Freud πάνω στήν ἐπιθετικότητα εἶναι τό ὅτι μέχρι τό 1920 δέν τήν εἶχε προσέξει καθόλου. Ὁ ἴδιος ἐκδήλωσε τήν ἀπορία του γι' αὐτό τό γεγονός πολλά χρόνια ἀργότερα, στό *Ὁ Πολιτισμός Πηγὴ Δυστυχίας* (1930): «Δέ μπορῶ πιά νά καταλάβω πῶς μπορέσαμε νά παραβλέψουμε πῶς παντοῦ ὑπάρχει μὴ ἐρωτική ἐπιθετικότητα καί καταστροφικότητα, καί γιατί δέν τοὺς δώσαμε τή θέση πού τοὺς ἀνήκει μέσα στήν ἐρμηνεία μας γιά τή ζωή».

Γιά νά καταλάβουμε καλύτερα αὐτό τό σημεῖο θά πρέπει νά προσπαθήσουμε νά μποῦμε στό πνεῦμα τῶν εὐρωπαϊκῶν μεσαίων τάξεων στά χρόνια πρὶν ἀπὸ τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο. Μεγάλος πόλεμος δέν εἶχε γίνει ἀπὸ τὰ 1871. Ἡ ἀστική τάξη προόδευε σταθερά – κοινωνικά καί πολιτικά – καί ὁ ὀξύς ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στίς τάξεις εἶχε ἀρχίσει νά καταλέφτει χάρη στή βελτίωση τῆς κατάστασης τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ κόσμος φαινόταν εἰρηνικός, ὁ πολιτισμός ἀπλωνόταν ἀδιάκοπα – ἰδιαιτέρως ἂν δέν πρόσεχε κανεῖς πῶς τό μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς, στήν Ἀσία, τήν Ἀφρική καί τή Νότια Ἀμερική, ζοῦσε μέσα σέ ἐξαθλίωση καί ἐξευτελισμό. Ἡ ἀνθρώπινη καταστροφικότητα φαινότανε σάν δύναμη πού εἶχε παίξει

ένα ρόλο στους Σκοτεινούς Αιώνες και πολύ πίο πριν, αλλά είχε δώσει τώρα τή θέση της στή λογική και τήν καλή θέληση. Τά ψυχολογικά προβλήματα πού αποκαλύπτονταν ήταν εκείνα πού ξεπηδούσαν από τόν υπερβολικά αυστηρό ήθικό κώδικα τής μεσαιας τάξης, και ό Freud είχε έντυπωσιαστεί τόσο πολύ από τά βλαβερά αποτελέσματα τής σεξουαλικής απόθησης ώστε δέν κατάφερε νά προσέξει τό πρόβλημα τής επιθετικότητας – παρά μόνο όταν δέ μπορούσε πιά νά παραγνωριστεί εκ τών πραγμάτων, εξαιτίας του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Ό πόλεμος αυτός αποτελεί τή διαχωριστική γραμμή μέσα στην εξέλιξη τής θεωρίας του Freud γιά τήν επιθετικότητα.

Στό έργο *Τρία Δοκίμια γιά τή Σεξουαλικότητα* (1905) ό Freud έβλεπε τήν επιθετικότητα σαν ένα από τά «συστατικά ένστικτα» του σεξουαλικού ένστίκτου κι έγγραφει: «Έτσι ό σαδισμός θ' άντιστοιχοϋσε σ' ένα επιθετικό συστατικό του σεξουαλικού ένστίκτου πού έχει γίνει ανεξάρτητο κι έχει διογκωθεί, παίρνοντας μιά καθοδηγητική θέση» (S. Freud, 1905).¹

Όσοόσο, όπως συμβάλνει συχνά στον Freud, αντίθετα από τή βασική γραμμή τής θεωρίας του, είχε μιά σκέψη πού έμεινε σέ λανθάνουσα κατάσταση γιά πολύ καιρό ακόμα. Στό τέταρτο κεφάλαιο τών *Τριών Δοκιμών* γράφει: «Μπορούμε νά υποθέσουμε πώς οί παρορμήσεις τής σκληρότητας ξεπηδούν από πηγές πού είναι οϋσιαστικά ανεξάρτητες από τή σεξουαλικότητα, αλλά μπορούν νά ένωθούν μαζί της στά πρώιμα στάδια». (Η ύπογράμμιση δική μου).

Μετά απ' αυτή τήν παρατήρηση όμως, τέσσερα χρόνια αργότερα, ό Freud δηλώνει στην ιστορία του μικρού Χάνς, στην *Ανάλυση τής Φοβίας ενός Πεντάχρονου Άγοριού*: «Δέ μπορώ νά φτάσω στό σημείο νά υποθέσω τήν ύπαρξη ενός ειδικού επιθετικού ένστίκτου πλάι στά γνώριμα ένστικτα τής αυτοσυντήρησης και του σέξ, και μάλιστα σέ ίση θέση μ' αυτά» (1909). Σ' αυτή τή διατύπωση μπορεί κανείς νά δει μιά κάποια άβεβαιότητα. «Δέ μπορώ νά

1. Γιά τήν ανάπτυξη τής θεωρίας του Freud γιά τήν επιθετικότητα πρβ. επίσης τά όσα λέει ό J. Strachey στην εισαγωγή του στο έργο *Ό Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας* (1930).

φτάσω στό σημείο νά ὑποθέσω» δέν εἶναι φράση τόσο ἰσχυρή ὅσο μιά ἀπλή καί ἀπόλυτη ἄρνηση, ἐνῶ ἡ ἄλλη διευκρίνιση, «σέ ἴση θέση», φαίνεται πῶς ἀφήνει ἀνοιχτή τή δυνατότητα νά ὑπάρχει μιά ἀνεξάρτητη ἐπιθετικότητα, ἀλλά ὄχι «σέ ἴση θέση».

Στό ἔργο *Τά Ἔνστικτα καί οἱ Μεταλλαγές τους* (1915) ὁ Freud συνεχίζει καί τίς δύο αὐτές σκέψεις – γιά τήν καταστροφικότητα σάν συστατικό τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστίκτου καί σάν δύναμη ἀνεξάρτητη ἀπό τή σεξουαλικότητα:

Τά προκαταρκτικά στάδια τῆς ἀγάπης ἐμφανίζονται σάν προσωρινοί σεξουαλικοί σκοποί, ἐνῶ τά σεξουαλικά ἐνστικτα περνοῦν μέσα ἀπό τήν περίπλοκη ἐξελίξη τους. Σάν πρῶτο ἀπ' αὐτούς τούς σκοπούς ἀναγνωρίζουμε τή φάση τῆς ἐνσωμάτωσης ἢ καταβρόχθισης – ἕνα τύπο ἀγάπης πού συνίσταται στήν κατάργηση τῆς ξεχωριστῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀντικειμένου της καί πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἀμφίσημος. Στό ἀνώτατο στάδιο τῆς προγενετικῆς σαδιστικῆς-προκτοερωτικῆς ὀργάνωσης, ὁ πόθος γιά τό ἀντικείμενο ἐμφανίζεται μέ τή μορφή μιᾶς ἐπιθυμίας γιά κυριαρχία, στήν ὁποία ὁ τραυματισμός ἢ ἡ ἐξόντωση τοῦ ἀντικειμένου δέν ἔχουν καμιά σημασία. Ἡ ἀγάπη σ' αὐτή τή μορφή καί σ' αὐτό τό προκαταρκτικό στάδιο δέ μπορεῖ νά διακριθεῖ εὐκόλα ἀπό τό μίσος ὅσο ἀφορᾷ τή στάση της ἀπέναντι στό ἀντικείμενο. Μόνο ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ γενετήσια ὀργάνωση, ἡ ἀγάπη γίνεται ἀντίθετο τοῦ μίσους. (S. Freud, 1915).

Στό ἴδιο κείμενο ὅμως ὁ Freud ξαναπαίρνει τήν ἄλλη θέση πού εἶχε ἐκφράσει στά *Τρία Δοκίμια* – ἄν καί ἀλλαγμένη στά 1915 – δηλαδή τό ὅτι ὑπάρχει μιά ἐπιθετικότητα ἀνεξάρτητη ἀπό τό σεξουαλικό ἐνστικτο. Αὐτή ἡ ἐναλλακτική ὑπόθεση λέει πῶς τά ἐνστικτα τοῦ ἐγῶ εἶναι πηγὴ τῆς ἐπιθετικότητας:

Τό μίσος, σάν σχέση πρὸς τά ἀντικείμενα, εἶναι ἡλικιακά μεγαλύτερο ἀπό τήν ἀγάπη. Προέρχεται ἀπό τήν ἀρχέγονη ἀπόρριψη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου μέ τά διαχτυὰ ἐρεθίσματά του ἀπό τό ναρκισσιστικό ἐγῶ.² Σάν

2. Στὴ δήλωση αὐτὴ βρισκόμαστε μιά ἐκφραση τοῦ γενικοῦ ἀξιώματος τοῦ

έκφραση τής δυσαρέσκειας πού προκαλοῦν τά ἀντικείμενα, μένει πάντα σέ στενή σχέση μέ τά ἔνστικτα τής αὐτοσυντήρησης· ἔτσι τά σεξουαλικά ἔνστικτα καί τά ἔνστικτα τοῦ ἐγώ μποροῦν νά ἀναπτυχθοῦν σέ μία ἀντίθεση πού ἐπαναλαμβάνει τήν ἀντίθεση ἀγάπης καί μίσους. "Όταν τά ἔνστικτα τοῦ ἐγώ κυριαρχοῦν τή σεξουαλική λειτουργία, ὅπως συμβαίνει στό στάδιο τής σαδιστικῆς-πρωκτοερωτικῆς ὀργάνωσης, μεταβιβάζουν τίς ιδιότητες τοῦ μίσους στούς σκοπούς τῶν ἔνστικτων. (S. Freud, 1915. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Ἐδῶ ὁ Freud ὑποθέτει πώς τό μίσος εἶναι χρονικά μεγαλύτερο ἀπό τήν ἀγάπη κι ἔχει τίς ρίζες του στά ἔνστικτα τοῦ ἐγώ ἢ ἔνστικτα τής αὐτοσυντήρησης, πού πρῖν ἀπ' ὅλα ἀπωθοῦν τό «ρεῦμα τῶν ἐρεθισμάτων» πού ἔρχονται ἀπό τόν ἔξω κόσμο καί εἶναι ἀντίθετα στίς σεξουαλικές παρορμήσεις. Θά πρέπει ἐδῶ ν' ἀναφέρουμε πόσο σημαντική εἶναι αὐτή ἡ φροϋδική θέση γιά ὀλόκληρο τόν τύπο τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μέ τόν Freud. Τό βρέφος θεωρεῖται ὅτι ἀρχικά ἀποδιώχνει τά ἐρεθίσματα καί μισεῖ τόν κόσμο πού ἐπεμβαίνει στήν ὑποκειμενική του σφαῖρα. Ἡ θέση αὐτή εἶναι ἀντίθετη σέ κείνη πού ἐνισχύεται ἀπό πολλά κλινικά στοιχεῖα καί ἔχει διατυπωθεῖ πρόσφατα – στή θέση πού δείχνει ὅτι ὁ ἀνθρώπος, κι ἀκόμα κι ἓνα βρέφος μερικῶν ἡμερῶν, εἶναι δεκτικός στά ἐρεθίσματα, τά χρειάζεται καί δέ μισεῖ πάντα τόν κόσμο γιά τήν ἐπέμβαση του.

Ἄς Freud πηγαίνει ἀκόμα ἓνα βῆμα μακρύτερα σ' αὐτή τή διατύπωση γιά τό μίσος, μέσα στό ἴδιο τό κείμενο:

Τό ἐγώ μισεῖ, ἀποδιώχνει καί κυνηγᾷ μέ σκοπό νά καταστρέψει ὅλα τά ἀντικείμενα πού ἀποτελοῦν γι' αὐτό πηγή δυσάρεστου συναισθήματος, χωρίς νά λογαριάζει ἄν σκοπεύουν νά τοῦ καταστρέψουν τή σεξουαλική ἱκανοποίηση ἢ τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τής αὐτοσυντήρησης. Μποροῦμε νά ποῦμε πραγματικά πώς τά ἀληθινά πρωτότυπα τής σχέσης τοῦ μίσους προέρ-

Freud γιά τή μείωση τής ἔντασης σάν θεμελιακό νόμο τής νευρικής λειτουργίας. Πρῶ. διεξοδική ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος στό τέλος τοῦ Παραρτήματος.

χονται όχι από τη σεξουαλική ζωή αλλά από την πάλη του εγώ να διατηρήσει και να διαφυλάξει τον εαυτό του. (1915, ή υπογράμμιση δική μου).

Μέ τα *Ένστικτα και τής Περιπέτειές τους* (1915) τελειώνει η πρώτη φάση της σκέψης του Freud γύρω από την καταστροφικότητα. Είδαμε ότι εδώ ακολούθησε ταυτόχρονα δύο έννοιες: την επιθετικότητα σαν μέρος της σεξουαλικής παρόρμησης (στοματοερωτικός και πρωκτοερωτικός σαδισμός), και την επιθετικότητα σαν ανεξάρτητη από το σεξουαλικό ένστικτο, σαν ποιότητα των ένστικτων του εγώ που αντίστέκονται και μισούν την επέμβαση των εξωτερικών ερεθισμάτων που εμποδίζουν την ικανοποίηση των σεξουαλικών αναγκών και των αναγκών της αυτοσυντήρησης.

Στά 1920, με το έργο *Πέρα από την Αρχή της Ήδονης*, ο Freud ξεκινάει μία θεμελιακή αναθεώρηση ολόκληρης της θεωρίας του για τα ένστικτα. Στο έργο αυτό ο Freud δίνει στην «καταπιεστική παρόρμηση της επανάληψης» τα χαρακτηριστικά του ένστικτου· και εδώ υποστηρίζει για πρώτη φορά τη νέα διχοτόμηση ανάμεσα στα ένστικτα του θανάτου και της ζωής (Έρωσ), για να εξετάσει διεξοδικότερα τη φύση τους στο *Εγώ και το Id* (1923) και στα κατοπινά κείμενά του. Η νέα αυτή διχοτόμηση των ένστικτων της ζωής (Έρωσ) και του θανάτου³ αντικαθιστά την αρχική διχοτόμηση ανάμεσα στο εγώ και τα σεξουαλικά ένστικτα. Μόλο που ο Freud επιχειρεί να ταυτίσει τον Έρωτα με τη λίμπιντο, ή νέα πόλωση αποτελεί μία ολόκληρα διαφορετική έννοια σε σχέση με την παλιότερη.⁴

Ο ίδιος ο Freud περιγράφει σαφέστατα την ανάπτυξη της νέας θεωρίας του στο έργο *Ο Πολιτισμός Πηγή Αυσυχίας* (1930):

3. Στην παραπέρα ανάπτυξη αυτής της έννοιας ο Freud μιλάει περισσότερο για ένα ένστικτο της ζωής (Έρωσ) και για ένα ένστικτο του θανάτου.

4. Αν εξετάζαμε αναλυτικά πώς ο Freud προσπάθησε να ταυτίσει τον Έρωτα και τη σεξουαλικότητα, θα χρειαζόμαστε ένα ολόκληρο κεφάλαιο ειδικά γι' αυτό, που ίσως θα ενδιέφερε μόνο τον ειδικευμένο μελετητή της φροϋδικής θεωρίας.

Τά ένστικτα του έγώ και τά ένστικτα του άντικειμένου ήρθαν σέ σύγκρουση. Μόνο για νά δηλώσω τήν ένέργεια και τά ένστικτα του δεύτερου είδους χρησιμοποίησα τόν όρο «λίμπιντο».⁵ Έτσι ή αντίθεση βρισκόταν ανάμεσα στά ένστικτα του έγώ και τά «λίμπιντικά» ένστικτα τής αγάπης (μέ τήν ευρύτερη σημασία της) πού κατευθύνεται σ' ένα άντικείμενο⁶ ...Όμως αυτές οι αντίθεσεις (όσο άφορά τό σαδισμό) ξεπεράστηκαν· στό κάτω κάτω ό σαδισμός ήταν μέρος τής σεξουαλικής ζωής, πού στίς δραστηριότητές της ή στοργή μπορεί ν' αντικατασταθεί από τή σκληρότητα... Τό άποφασιστικό δήμα μπροστά ήταν ή εμφάνιση τής έννοιας του ναρκισσισμού – δηλαδή ή ανακάλυψη πώς τό έγώ καθαυτό κατέχεται από τή λίμπιντο, πώς τό έγώ είναι στήν πραγματικότητα ή άρχική έστία τής λίμπιντο και παραμένει ώς ένα βαθμό στρατηγείο της? ...Τό επόμενο δήμα μου έγινε στό *Πέρα από τήν Άρχή τής Ήδονής* (1920), όταν ή τάση τής επανάληψης και ό συντηρητικός χαρακτήρας τής ένστικτικής ζωής τράβηξαν για πρώτη φορά τήν προσοχή μου. Ξεκινώντας από διάφορους συλλογισμούς σχετικά μέ τήν άρχή τής ζωής και από βιολογικούς παραλληλισμούς, έφτασα στό συμπέρασμα ότι, *πέρα από τό ένστικτο νά συντηρηθεί ή ζωντανή ούσία και νά συνενωθεί σέ ολοένα και μεγαλύτερες μονάδες, πρέπει νά υπάρχει κι άλλο ένα, αντίθετο ένστικτο, πού προσπαθεί νά διαλύσει αυτές τίς μονάδες και νά τίς επαναφέρει στήν άρχέγονη άνόργανη κατάσταση τους.* Αυτό σημαίνει πώς έκτός από τόν Έρωτα υπήρχε κι ένα ένστικτο του θανάτου. (S. Freud, 1930. Ή ύπογράμμιση δική μου).

5. Ό Freud αναφέρεται έδώ στό β' μέρος του πρώτου έργου του για τά άγχη και τίς νευρώσεις (1895).

6. Σ' αυτή τή διατύπωση ή βασική σύγκρουση μέσα στον άνθρωπο φαίνεται πώς είναι ή σύγκρουση ανάμεσα στον έγωισμό και τόν άλτρουισμό. Στή θεωρία του Freud για τό Id και τό Έγώ (άρχή τής ήδονής και άρχή τής πραγματικότητας) και οι δύο πόλοι είναι έγωιστικοί: ή ικανοποίηση των λίμπιντικών αναγκών του άτομου και ή ικανοποίηση τής ανάγκης του για άυτοσυντήρηση.

7. Ουσιαστικά ό Freud ταλαντευόταν ανάμεσα σ' αυτή τήν άποψη και τήν άλλη, πού ύποστήριζε ότι τό id ήταν έδρα ή «νεπεόζιτο» τής λίμπιντο. Ό J. Strachey, εκδότης τής στερεότυπης άγγλικής έκδοσης του φροϋδικού έργου, μάς δίνει μιá διεξοδική ιστορία αυτών των ταλαντεύσεων σ' όλόκληρο τό έργο του Freud. Βλ. παράρτημα Β στό *Έγώ και τό Id* (S. Freud, 1923).

Όταν ο Freud έγραφε τό *Πέρα από τήν Αρχή τής Ήδονής*, δέν είχε πειστεί διόλου πώς ή νέα υπόθεση έστεικε. «Μπορεί νά μέ ρωτήσουν», έγραφε, «άν και πόσο είναι κι ο ίδιος πεισμένος για τήν αλήθεια των υποθέσεων πού διατύπωσα σ' αυτές τίσ σελίδες. Θ' άπαντούσα τότε πώς δέν είμαι πεισμένος και πώς δέ ζητάω νά πείσω κι άλλους ανθρώπους νά τίσ πιστέψουν. Ή, ακριβέστερα, πώς δέν ξέρω πόσο τίσ πιστεύω» (1920). "Αν λάβουμε υπόψη πώς ο Freud προσπάθησε νά οίκοδομήσει ένα νέο θεωρητικό οίκοδόμημα – πού άπειλούσε τήν έγκυρότητα των περισσότερων από τίσ παλιές έννοιες – καταβάλλοντας τρομαχτική διανοητική προσπάθεια, ή ειλικρίνειά του είναι ιδιαίτερα έντυπωσιακή. Πέρασε τά έπόμενα δεκαοχτώ χρόνια δουλεύοντας πάνω στή νέα θεωρία, αποκτώντας όλο και πιο πολύ τήν αίσθηση και τήν πεποίθηση πού δέν είχε όταν ξεκίνησε. Αυτό δέ σημαίνει πώς πρόσθεσε όλότελα νέες πλευρές στήν υπόθεση. Αντίθετα, προχώρησε περισσότερο σέ βάθος, για νά πειστεί όλότελα αλλά και νά νιώσει μεγάλη απογοήτευση επειδή πολλοί όπαδοί του δέν κατάλαβαν σωστά ούτε και συμμερίστηκαν τίσ άπόψεις του.

Ή νέα θεωρία παρουσιάστηκε στήν πρώτη πλήρη έπεξεργασία της στό *Εγώ και τό Id* (1923). Ίδιαίτερη σημασία έχει ή υπόθεση σχετικά μέ τήν

είδική φυσιολογική διαδικασία (του άναβολισμού ή του καταβολισμού), πού μπορεί νά συνδεθεί μέ καθεμιά από τίσ δύο τάξεις ένστίκτων· και τά δύο είδη ένστίκτων μπορούν νά ενεργούν σέ κάθε μόριο τής ζωντανής ούσιας, άν και σέ άνισες αναλογίες, έτσι πού κάποια ούσία νά μπορεί νά εκπροσωπεί βασικά τόν Έρωτα. Ή υπόθεση αυτή δέ φωτίζει διόλου τόν τρόπο μέ τόν όποιο συγχωνεύονται αυτές οι δύο κατηγορίες ένστίκτων και συνδέονται μεταξύ τους· τό ότι όμως αυτό συμβαίνει ταχτικά και σέ μεγάλη έκταση είναι μιά υπόθεση ανεξάρτητη από τήν έννοιά μας. Φαίνεται πώς, σάν άποτέλεσμα του συνδυασμού του μονοκύτταρου όργανισμού σέ πολυκύτταρες μορφές ζωής, τό ένστικτο του θανάτου του μεμονωμένου κυττάρου μπορεί νά έξουδετερωθεί μέ έπιτυχία και οι καταστροφικές παρορμήσεις νά διασκορπιστούν στον έξωτερικό κόσμο διαμέσου ενός ειδικού όργάνου. Αυτό τό ειδικό όργανο

φαίνεται πώς είναι ο μυϊκός μηχανισμός. Έτσι το ένστικτο του θανάτου φαίνεται να εκφράζεται – αν και μόνο μερικά – σαν ένστικτο της καταστροφής, πού κατευθύνεται εναντίον του έξωτερικού κόσμου και των άλλων οργανισμών. (Η ύπογραμμιση δική μου).

Μέσα σ' αυτή τή διατύπωση ο Freud αποκαλύπτει τή νέα κατεύθυνση πού ακολουθεί ή σκέψη του, πολύ πιο συγκεκριμένα απ' ό,τι στο *Πέρα από τήν Αρχή τής Ήδονής*. Αντί για τή μηχανιστική φυσιολογική προσέγγιση τής παλιότερης θεωρίας, πού ήταν οικοδομημένη πάνω στο πρότυπο μιάς χημικά δημιουργημένης έντασης και στήν ανάγκη νά μειωθεί αυτή ή ένταση μέσα στα όρια του φυσιολογικού (αρχή τής ήδονής), ή προσέγγιση τής νέας θεωρίας είναι βιολογική· αυτή υποθέτει πώς κάθε ζωντανό κύτταρο είναι προικισμένο μέ δύο βασικές ιδιότητες τής ζωντανής ύλης, τόν Έρωτα και τήν επιθυμία του θανάτου· ωστόσο ή αρχή τής μείωσης τής έντασης διατηρείται σέ ριζικότερη μορφή: τή μείωση τής διέγερσης ως τό μηδέν (αρχή του Νιρβάνα).

Ένα χρόνο αργότερα, στο *Οικονομικό Πρόβλημα του Μαζοχισμού* (1924), ο Freud κάνει ένα άκόμα βήμα στή διευκρίνιση τής σχέσης ανάμεσα στα δύο ένστικτα:

‘Η λίμπιντο έχει αποστολή της νά κάνει άβλαβές τό καταστροφικό ένστικτο, και τό καταφέρει στρέφοντας αυτό τό ένστικτο πρός τά έξω – μέ τή βοήθεια ενός ειδικού οργανικού συστήματος, του μυϊκού μηχανισμού – σέ αντικείμενα του έξωτερικού κόσμου. Τότε τό ένστικτο ονομάζεται καταστροφικό, ένστικτο τής κυριαρχίας ή τής επιδίωξης δύναμης.⁸ Ένα μέρος αυτού του ένστικτου μπαίνει άμεσα στήν ύπηρεσία τής σεξουαλικής λειτουργίας, όπου θά παίξει ένα πολύ σημαντικό ρόλο. Αυτό θά γίνει σαδισμός. Ένα άλλο μέρος δέν

8. ‘Ο Freud συνδυάζει εδώ τρεις πολύ διαφορετικές τάσεις. Τό ένστικτο τής καταστροφής διαφέρει βασικά από τή θέληση για απόκτηση δύναμης: στήν πρώτη περίπτωση θέλω νά καταστρέψω ένα αντικείμενο· στή δεύτερη θέλω νά διατηρήσω τόν έλεγχό του· και οι δύο περιπτώσεις είναι έντελώς διαφορετικές από τήν κυριαρχία πού έχει σκοπό της τή δημιουργία και τήν παραγωγή και πού είναι καθαυτή τό άκρο αντίθετο τής επιθυμίας για καταστροφή.

ἀκολουθεῖ αὐτὴ τὴ μετάθεση πρὸς τὰ ἔξω ἀλλὰ μένει μέσα στὸν ὄργανισμό καί, μέ τὴ βοήθεια τῆς συνακόλουθης σεξουαλικῆς διέγερσης πού περιγράψαμε παραπάνω, συνδέεται ἐκεῖ μέ τὴ λίμπιντο. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κομμάτι πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε τὸν ἀρχικό, ἐρωτογενὴ μαζοχισμό.

Στὶς *Νέες Εἰσαγωγικὲς Διαλέξεις* (1933) ἡ θέση πού ἀκολουθήθηκε πιὸ πρὶν διατηρεῖται: ὁ Freud μιλάει γιὰ «τὰ ἐρωτικά ἔνστικτα πού προσπαθοῦν νὰ συνδυάσουν ὄλο καὶ περισσότερη ζωντανὴ οὐσία σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερες μονάδες, καὶ γιὰ τὰ ἔνστικτα τοῦ θανάτου πού ἀντιστέκονται σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια καὶ ὀδηγοῦν καθετὶ τὸ ζωντανὸ στὴν ἀνόργανη κατάσταση». Στὶς ἴδιες διαλέξεις ὁ Freud μιλάει γιὰ τὸ ἀρχεγονο καταστροφικὸ ἔνστικτο:

Αὐτὸ τὸ ἀντιλαμβανόμαστε κάτω ἀπὸ δύο προϋποθέσεις: ἂν εἶναι συνδυασμένο μέ τὰ ἐρωτικά ἔνστικτα στὸ μαζοχισμό ἢ ἂν – μέ λιγότερο ἢ περισσότερο ἐρωτισμό – κατευθύνεται πρὸς τὸν ἔξω κόσμον σάν ἐπιθετικότητα. Καταλαβαίνουμε τότε πόσο βαθαίνει ἡ δυνατότητα νὰ μὴ μπορέσει νὰ ἰκανοποιηθεῖ ἡ ἐπιθετικότητα πού στρέφεται στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, ἐξαιτίας τῶν πραγματικῶν ἐμποδίων πού θὰ συναντήσῃ. Ἐὰν συμβεῖ αὐτό, τότε ἴσως ὑποχωρήσῃ καὶ ἀυξήσῃ τὸν ὄγκο τῆς αὐτοκαταστροφικότητας πού λανθάνει στὸ ἐσωτερικό. Θὰ δοῦμε τότε πῶς συμβαίνει αὐτὸ στὴν πραγματικότητα καὶ πόσο σημαντικὴ διαδικασία εἶναι. Ἡ ἐπιθετικὴ ἐπιθετικὴ φαινεται πῶς προκαλεῖ σοβαρὰ προβλήματα. Φαίνεται πραγματικὰ πῶς μᾶς εἶναι ἀναγκαῖο νὰ καταστρέψουμε κάποιον ἄλλο πράγμα ἢ ἄτομο γιὰ νὰ μὴν καταστρέψουμε τὸν ἑαυτό μας, γιὰ νὰ προφυλαχτοῦμε ἀπὸ τὴν παρόρμηση τῆς αὐτοκαταστροφῆς. Πραγματικὰ πολὺ λυπηρὴ ἀποκάλυψη γιὰ τὸν ἡθικολόγο!». (Ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Στὰ τελευταῖα του κείμενα, γραμμένα ἀντίστοιχα ἕνα καὶ δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, ὁ Freud δὲν ἔκανε καμιὰ σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὶς ἔννοιες πού εἶχε ἀναπτύξει τὰ προηγούμενα χρόνια. Ἐτσι στὰ 1937 τονίζει ἀκόμα περισσότερο τὴ δύναμη τοῦ ἔνστικτου τοῦ θανάτου. «Ὁμως ὁ πιὸ ἰσχυρὸς παρἑμποδιστικὸς παράγοντας», γράφει,

«πού βρίσκεται πέρα από κάθε δυνατότητα έλέγχου... είναι τό ένστικτο του θανάτου (1937, ή ύπογράμμιση δική μου). Στην Ιστορία τής Ψυχανάλυσης (γραμμένη στά 1938 και έκδομένη στά 1940), ό Freud επιβεβαιώνει τίς προηγούμενες ύποθέσεις του χωρίς καμιά σημαντική άλλαγή.

2

Άνάλυση τών Μεταπτώσεων και Κριτική τών Φροϋδικών Θεωριών για τό Ένστικτο του Θανάτου και τόν Έρωτα

Η σύντομη περιγραφή τών νέων θεωριών του Freud πού προηγήθηκε, δηλαδή τών θεωριών για τόν Έρωτα και τό ένστικτο του θανάτου, δέ μπορεί νά δείξει όσο πρέπει πόσο ριζική ήταν ή άλλαγή από τήν παλιά στή νέα θεωρία ή πώς ό Freud δέν είδε τή ριζική φύση αυτής τής άλλαγής και κατά συνέπεια έμεινε προσκολλημένος σέ πολλές θεωρητικές ασυνέπειες και έμφυτες αντιφάσεις. Στίς επόμενες σελίδες θά προσπαθήσω νά παρουσιάσω τή σημασία τών άλλαγών και ν' αναλύσω τή σύγκρουση ανάμεσα στήν παλιά και τή νέα θεωρία.

Μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ό Freud είχε δύο αντίληψεις. Η πρώτη άφορούσε τή δύναμη και τήν ένταση τών επιθετικών-καταστροφικών παρορμήσεων του ανθρώπου, πού είναι ανεξάρτητες από τή σεξουαλικότητα. Άν πούμε πώς πρόκειται για μιά έντελώς καινούργια αντίληψη δέ θά είμαστε απόλυτα σωστοί, γιατί όπως έδειξα ήδη δέν είχε συνειδητοποιήσει απόλυτα τή ύπαρξη τών επιθετικών παρορμήσεων ανεξάρτητα από τή σεξουαλικότητα. Όσο όσο ή αντίληψη αυτή εκφράστηκε μόνο σποραδικά και ποτέ δέν άλλαξε τή βασική ύπόθεση για τήν πόλωση ανάμεσα στά σεξουαλικά ένστικτα και τά ένστικτα του έγώ, άν και ή θεωρία τροποποιήθηκε άργότερα από τήν είσαγωγή τής έννοιας του ναρκισσισμού. Στή θεωρία για τό ένστικτο του θανάτου ή επίγνωση τής ανθρώπινης καταστροφικότητας έκανε έντυπωσιακή εμφάνιση και ή καταστροφικότητα έγινε ένας πόλος ύπαρξης πού, πολεμώντας μέ τόν αντίθετο πόλο, τόν Έρωτα, άποτελεί τήν

ουσία τῆς ζωῆς. Ἡ καταστροφικότητα γίνεται πρωταρχικό φαινόμενο τῆς ζωῆς.

Ἡ δεύτερη ἀντίληψη πού σημαδεύει τή θεωρία τοῦ Freud ἔχει κάποιο προηγούμενο στήν παλιότερη θεωρία, ἀλλά ἔρχεται σέ ἀπόλυτη ἀντίφαση μ' αὐτήν. Εἶναι ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ Ἔρως, πού ὑπάρχει σέ κάθε κύτταρο τῆς ζωντανῆς οὐσίας, ἔχει σκοπό του τήν ἐνοποίηση καί τήν ἐνσωμάτωση ὄλων τῶν κυττάρων καί, πέρα ἀπ' αὐτό, τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ πολιτισμοῦ, τήν ἐνσωμάτωση μικρότερων μονάδων μέσα στήν ἐνότητα τῆς ἀνθρωπότητας (S. Freud, 1930). Ὁ Freud ἀνακαλύπτει τή μὴ σεξουαλική ἀγάπη. Ὀνομάζει τό ἐνστικτο τῆς ζωῆς καί «ἐνστικτο τῆς ἀγάπης» ἡ ἀγάπη ταυτίζεται μέ τή ζωή καί τήν ἀνάπτυξη καί – στή μάχη της μέ τό ἐνστικτο τοῦ θανάτου – καθορίζει τήν ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Στήν παλιότερη θεωρία τοῦ Freud ὁ ἄνθρωπος ἀντιμετωπιζόταν σάν ἀπομονωμένο σύστημα, πού ὁδηγεῖται μόνο ἀπό δύο ὁρμές: τῆς ἐπιβίωσης (ἐνστικτο τοῦ ἐγώ) καί τῆς εὐχαρίστησης (ἡδονῆς), μέ τό ξεπέραςμα τῶν ἐντάσεων, πού μέ τή σειρά τους δημιουργήθηκαν χημικά μέσα στό σῶμα καί ἦταν ἐντοπισμένες στίς «ἐρωτογενεῖς ζῶνες», μιά ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι τά γεννητικά ὄργανα. Στήν εἰκόνα αὐτή ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἀρχικά ἀπομονωμένος, ἀλλά ἀρχισε σχέσεις μέ ἄτομα τοῦ ἀντίθετου φύλου γιά νά ἱκανοποιήσει αὐτή τήν ἐπιθυμία του γιά ἡδονή. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στά δύο φύλα συλλαμβάνεται μέ τρόπο πού θυμίζει τίς ἀγοραστικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Ὁ καθένας ἀσχολεῖται μόνο μέ τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του καί γιά νά πετύχει αὐτή τήν ἱκανοποίηση ἀρχίζει σχέσεις μέ ἄλλους, πού τοῦ προσφέρουν αὐτό πού χρειάζεται καί χρειάζονται μέ τή σειρά τους αὐτό πού τούς προσφέρει.

Στή θεωρία τοῦ Ἔρωτα τά πράγματα εἶναι διαφορετικά. Ὁ ἄνθρωπος δέ νοεῖται πιά σάν ἀρχικά ἀπομονωμένος καί ἐγωιστής, σάν *l' homme machine*, ἀλλά σάν ἀρχικά συνδεμένος μέ ἄλλους, σπρωγμένος ἀπό τά ἐνστικτα τῆς ζωῆς πού τόν κάνουν νά χρειάζεται τήν ἐνωση μέ τούς ἄλλους. Ἡ ζωή, ἡ ἀγάπη καί ἡ ἀνάπτυξη εἶναι ἓνα καί τό αὐτό, εἶναι βαθύτερα ριζωμένες καί πιό θεμελιακές ἀπό τή σεξουαλικότητα καί τήν «ἡδονή».

Ἡ ἀλλαγή στίς ἀπόψεις τοῦ Freud φαίνεται καθαρά

στήν επανεκτίμησή του για τή βιβλική έντολή: 'Αγαπήσεις τόν πλησίον σου ώς σεαυτόν. Στο *Γιατί Πόλεμος*; (1933α) γράφει:

‘Οτιδήποτε ένθαρρύνει τήν ανάπτυξη συναισθηματικῶν δεσμῶν ανάμεσα στους άνθρωπους, πρέπει νά λειτουργεῖ αντίθετα στόν πόλεμο. Οἱ δεσμοί αὐτοί μπορούν νά ἔναι δύο εἰδῶν. Πρῶτο, μπορούν νά ἔναι σχέσεις πού μοιάζουν μέ τίς σχέσεις μ' ἕνα ἀγαπημένο ἀντικείμενο, ἄν καί δέν ἔχουν σεξουαλικό σκοπό. Ἡ ψυχανάλυση δέν πρέπει νά ντρέπεται νά μιλήσει γι' ἀγάπη σ' αὐτή τή συνάρτηση, γιατί καί ἡ θρησκεία χρησιμοποιεῖ τίς ἴδιες λέξεις: «'Αγαπήσεις τόν πλησίον σου ώς σεαυτόν!» Αὐτό ὅμως εἶναι εὐκολότερο νά εἰπωθεῖ παρά νά γίνει. Τό δεύτερο εἶδος συναισθηματικοῦ δεσμοῦ γίνεται μέ τήν ταύτιση. ‘Οτιδήποτε κάνει τούς ἄνθρώπους νά μοιράζονται τά σημαντικότερα ἐνδιαφέροντά τους δημιουργεῖ αὐτή τήν κοινότητα αἰσθημάτων, αὐτές τίς ταυτίσεις. Καί ἡ δομή τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας βασίζεται σέ μεγάλο βαθμό πάνω τους. (Ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Οἱ γραμμές αὐτές γράφονται ἀπό τόν ἴδιο ἄνθρωπο, πού μόλις πρῖν τρία χρόνια τέλειωνε ἕνα σχόλιο τῆς ἴδιας βιβλικῆς έντολῆς λέγοντας: «Ποιό εἶναι τό νόημα μιᾶς έντολῆς πού δίνεται μέ τόσο μεγάλη αὐστηρότητα, ὅταν ἡ ἱκανοποίησή της δέ μπορεῖ νά συστηθεῖ σάν κάτι λογικό;» (1930).⁹

9. ‘Ο Freud ἔφτασε σ' αὐτό τό συμπέρασμα μέσα ἀπό τό ἔξης ἐπιχείρημα: «Ἡ ένδειξη ὑπάρχει σέ μιᾶ ἀπό τίς ἰδανικές έντολές, ὅπως τίς ὀνομάζουμε, τῆς πολιτισμένης κοινωνίας. Ἡ έντολή αὐτή λέει: “'Αγαπήσεις τόν πλησίον σου ώς σεαυτόν”. Εἶναι γνωστή σ' ὅλοκληρο τόν κόσμο καί ἀναμφίβολα εἶναι παλιότερη ἀπό τό χριστιανισμό, πού τήν προβάλλει σάν τήν εὐγενέστερη διεκδικησή του. Κι ὡστόσο μπορούμε νά πούμε μέ σιγουριά πῶς δέν εἶναι καί τόσο παλιά· ἀκόμα καί στήν ἱστορική ἐποχή ἦταν κάτι παράξενο γιά τήν ἀνθρωπότητα. “'Ας τήν ἀντιμετωπίσουμε πρῶτογόνα, σάν νά τήν ἀκοῦμε γιά πρώτη φορά· δέ θά μπορούσαμε τότε νά συγκρατήσουμε ἕνα αἶσθημα ἐκπληξης καί ἀπορίας. Γιατί νά ὑπακούσουμε; Τί καλό θγαίνει γιά μᾶς; Μά, πάνω ἀπ' ὅλα, πῶς θά τό κατορθώσουμε; Πῶς εἶναι δυνατό; Ἡ ἀγάπη μου εἶναι κάτι πολύτιμο γιά μένα, δέ θά ἔπρεπε νά τό πετάξω μακριά χωρίς ἀνταπόδοση. Μοῦ ἐπιβάλλει ὑποχρεώσεις, πού γιά τήν ἐκπλήρωσή τους πρέπει νά φανῶ πρόθυμος νά κάνω θυσιές. “'Αν ἀγαπῶ κάποιον, αὐτός ὁ κάποιος πρέπει νά τό ἀξίζει

Μιά ριζική αλλαγή έχει συντελεστεί στην όπτική του. Ο Freud ήταν έχθρος της θρησκείας, την είχε αποκαλέσει αταπάτη που εμποδίζει τον άνθρωπο να φτάσει στην ώριμότητα και την ανεξαρτησία. Τώρα παραθέτει μια από τις βασικότερες εντολές που βρίσκεται σ' όλες τις μεγάλες ανθρωπιστικές θρησκείες, για να στηρίξει την ψυχολογική του υπόθεση. Τονίζει πως «ή ψυχανάλυση δεν πρέπει να ντρέπεται να μιλήσει για την αγάπη σ' αυτή τη συνάρτηση»,¹⁰ αλλά στην πραγματικότητα χρειάζεται αυτή την επιβεβαίωση για να ξεπεράσει την άμνηχανία που πρέπει να 'νωσε κάνοντας αυτή τη δραστική αλλαγή όσο αφορά την έννοια της αδερφικής αγάπης.

μέ κάποιον τρόπο. (Αφήνω απέξω τό πόσο χρήσιμος μπορεί να μου είναι ή την πιθανή του σημασία σάν σεξουαλικό αντικείμενο, γιατί καμιά από τις δύο σχέσεις δεν υπάρχει στην εντολή ν' αγαπάω τόν πλησίον μου). Η αγάπη μου τού αξίζει όταν μου μοιάζει τόσο πολύ σέ σημαντικά πράγματα, ώστε να μπορώ να αγαπήσω τόν έαυτό μου στό πρόσωπό του· τού αξίζει όταν είναι τόσο πολύ πιό τέλειος από μένα, ώστε μπορώ ν' αγαπήσω τόν ιδανικό έαυτό μου στό πρόσωπό του. Καί πάλι πρέπει να τόν αγαπώ αν είναι γιός τού φίλου μου, αφού ό πόνος πού θά 'νωθε ό φίλος μου αν τού συνέβαινε κανένα κακό θά 'ταν καί δικός μου πόνος -θά 'πρεπε να τόν μοιραστώ μαζί του. "Αν όμως είναι για μένα ένας ξένος κι αν δέ μπορεί να μέ προσελκύσει μέ τή δική του αξία ή μέ τή σημασία πού μπορεί ν' αποκτήσει για τή συναισθηματική μου ζωή, θά μου είναι δύσκολο να τόν αγαπήσω. Πραγματικά, θά 'ταν λάθος να τόν αγαπήσω, γιατί ή αγάπη μου μετριέται απ' όλους τούς δικούς μου σάν ένδειξη τής προτίμησής μου, καί θά είναι άδικο γι' αυτός να βάλω ένα ξένο σέ ίση μοίρα. "Αν όμως πρόκειται να τόν αγαπήσω (μ' αυτή τήν παγκόσμια αγάπη) άπλά καί μόνο επειδή είναι κι αυτός κάτοικος τής γής, σάν τό έντομο, τό σκουλήκι ή τή σαύρα, τότε πιστεύω πως μόνο ένα μικρό μέρος τής αγάπης μου θά πέσει στό μερίδιό του - καί σέ καμιά περίπτωση τό ποσό τής αγάπης πού έχω δικαίωμα να κρατήσω για τόν έαυτό μου» (1930). 'Αξίζει να προσέξουμε ότι ό Freud έννοεί τήν αγάπη αποκλειστικά μέσα στό πλαίσιο τής μεσοαστικής ήθικής τού δέκατου ένατου αιώνα. Η πρώτη του ερώτηση είναι: «Τί καλό θγαίνει για μάς;» - ή αρχή τού κέρδους. Η επόμενη προϋπόθεση είναι πως ό αγαπώμενος πρέπει να «αξίζει» (ή πατριαρχική αρχή σ' αντίθεση μέ τή μητριαρχική αρχή τής ανιδιοτελοϋς καί καθολικής αγάπης καί, επιπλέον, μέ τή ναρκισσιστική αρχή ότι ό άλλος «αξίζει» τήν αγάπη μου μόνο στό βαθμό πού μου μοιάζει σέ σημαντικά πράγματα)· άκόμα κι ή αγάπη για τό γιό τού φίλου εξηγείται σέ έγωιστική βάση, γιατί αν πάθει κακό - καί μαζί του έμμεσα καί ό φίλος - ό πόνος τού φίλου θά είναι καί δικός μου. Έξάλλου ή αγάπη νοείται σάν ένα καθορισμένο ποσό για όλα τά πλάσματα, πού κάνει ν' αντιστοιχεί μόνο ένα μικρό μερίδιο στόν καθένα.

10. Πρβ. επίσης S. Freud (1908α).

Είχε καταλάβει όμως ο ίδιος πόσο δραστική ήταν ή αλλαγή στην προσέγγισή του; Είχε συνειδητοποιήσει τη διαφορά και ασυμβίβαστη αντίφαση ανάμεσα στις παλιές και τις καινούργιες θεωρίες; Σίγουρα όχι. Στο *Εγώ και το Id* (1923) ταύτιζε τον Έρωτα (ένστικτο της ζωής ή της αγάπης) με τα σεξουαλικά ένστικτα (και με το ένστικτο της αυτοσυντήρησης):

Σύμφωνα με την άποψη αυτή, πρέπει να διακριθούν δύο τάξεις ένστικτων που ή μιά τους, τα σεξουαλικά ένστικτα ή Έρως, είναι πολύ πιο ευδιάκριτη και προσιτή στη μελέτη. Αυτή δε συνδυάζει μόνο το ανεμπόδιο σεξουαλικό ένστικτο και τις ένστικτικές παρορμήσεις έξιδανικευμένης ή παρεμποδισμένης μορφής που προέρχονται απ' αυτό, αλλά και το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, που πρέπει ν' αποδοθεί στο έγώ και που στην αρχή της αναλυτικής μας εργασίας θεωρήσαμε σωστό να το αντιπαραθέσουμε στα σεξουαλικά αντικειμενικά ένστικτα. (S. Freud, 1923. Η ύπογραμμιση δική μου).

Άκριβώς επειδή δεν είχε συνειδητοποιήσει αυτή την αντίφαση, προσπάθησε να συμβιβάσει τις νέες και τις παλιές θεωρίες με τρόπο που να σχηματίζουν φαινομενικά μιά συνέχεια χωρίς κανένα ρήγμα μεταξύ τους. Η προσπάθεια αυτή οδήγησε αναγκαστικά σε πολλές ξεφυγές αντιφάσεις και ασυνέπειες μέσα στη νέα θεωρία, που ο Freud προσπάθησε πολλές φορές να γεφυρώσει, να εξομαλύνει ή να αρνηθεί, χωρίς όμως να το καταφέρει. Στις επόμενες σελίδες θα προσπαθήσω να περιγράψω τα μειονεκτήματα της νέας θεωρίας, που υπάρχουν μόνο και μόνο επειδή ο Freud δεν κατάφερε να καταλάβει πώς το καινούργιο κρασί – και, στην περίπτωση αυτή, το καλύτερο – δε μπορεί να μπει στα παλιά μπουκάλια.

Πριν αρχίσουμε την ανάλυση, πρέπει ν' αναφέρουμε ακόμα μιά αλλαγή που, δίχως να έντοπιστεί, περιέπλεξε ακόμα περισσότερο το ζήτημα. Ο Freud είχε κατασκευάσει την παλιότερη θεωρία του πάνω σ' ένα έπιστημονικό πρότυπο που μπορούμε ν' αναγνωρίσουμε εύκολα: το μηχανιστικό-ύλιστικό πρότυπο που υπήρξε έπιστημονικό ιδεώδες του δασκάλου του von Brücke και όλόκληρου του

κύκλου τῶν μηχανιστῶν-ύλιστῶν ὅπως ὁ Helmholtz, ὁ Büchner κ.ά.¹¹ Αὐτοί ἔβλεπαν τόν ἄνθρωπο σάν μιά μηχανή πού κινεῖται ἀπό χημικές διαδικασίες· αἰσθήματα, συναισθήματα καί αἰσθήσεις ἐρμηνεύονταν σάν ἀποτελεσμα εἰδικῶν καί ἀναγνωρίσιμων φυσιολογικῶν διαδικασιῶν. Τά περισσότερα ὁρμονικά καί νευροφυσιολογικά εὐρήματα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν ἦταν ἄγνωστα σ' αὐτούς τούς ἄνθρώπους, πού ὥστόσο μέ τόλμη καί εὐφυΐα ἐπέμειναν πῶς ἢ προσέγγισή τους ἦταν σωστή. Οἱ ἀνάγκες καί τά ἐνδιαφέροντα γιά τά ὁποῖα δέν ὑπῆρχαν σωματικές πηγές ἀγνοήθηκαν καί ἡ κατανόηση τῶν διαδικασιῶν ἐκείνων πού δέν ἀγνοήθηκαν ἀκολούθησε τίς ἀρχές τῆς μηχανιστικῆς σκέψης. Τό πρότυπο τῆς φυσιολογίας τοῦ von Brücke καί τό πρότυπο τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Freud θά μπορούσαν νά ἐπαναληφθοῦν καί σήμερα ἀπό ἓνα κατάλληλα προγραμματισμένο κομπιούτερ. «Αὐτός» ἀναπτύσσει ἓνα ὀρισμένο ποσό ἔντασης πού σέ κάποιον σημεῖο πρέπει ν' ἀνακουφιστεῖ καί νά μειωθεῖ, ἐνῶ αὐτή ἡ συνειδητοποίηση ἐλέγχεται ἀπό ἓνα ἄλλο μέρος, τό ἐγώ, πού παρατηρεῖ τήν πραγματικότητα καί ἐμποδίζει τήν ἀνακούφιση ὅταν ἐρχεται σέ σύγκρουση μέ τίς ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης. Αὐτό τό φροϋδικό ρομπότ θά 'ταν κάτι ἀνάλογο μέ τά ρομπότ τῆς ἐπιστημονικῆς φαντασίας τοῦ Isaac Asimov, ὅμως ὁ προγραμματισμός θά 'ταν ἀλλιῶτικος. Ὁ πρῶτος τοῦ νόμος δέ θά 'ταν νά βλάπτει ἄνθρώπους, ἀλλά ν' ἀποφεύγει τή βλάβη ἢ τήν καταστροφή τοῦ ἑαυτοῦ του.

Ἡ νέα θεωρία δέν ἀκολουθεῖ αὐτό τό μηχανιστικό «φυσιολογιστικό» πρότυπο. Κέντρο τῆς εἶναι μιά βιολογική

11. Ὁ Peter Ammacher (1962) μιλάει γιά τήν ἐξάρτηση τῆς θεωρίας τοῦ Freud ἀπό τή σκέψη τῶν δασκάλων του. Ὁ Robert R. Holt συνοψίζει ἔτσι τήν κύρια θέση αὐτοῦ τοῦ ἔργου: «Πολλές ἀπό τίς ἐκπληκτικές καί φαινομενικά ἐπουσιώδεις μεταπτώσεις τῆς ψυχαναλυτικῆς θεωρίας, ἀκόμα καί τῶν προτάσεων πού εἶναι λαθεμένες στό βαθμό πού μποροῦν νά ἐλεγχθοῦν, εἶναι κρυφές βιολογικές ὑποθέσεις ἢ προέρχονται ἄμεσα ἀπό πράγματα πού ὁ Freud ἔμαθε ἀπό τούς καθηγητές του στήν ἰατρική. Ὅλα αὐτά ἔγιναν βασικό μέρος τοῦ πνευματικοῦ του ἐξοπλισμοῦ, κι εἶναι ἐξίσου ἀναντίρρητα ὅσο καί ἡ ὑπόθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ ντετερμινισμοῦ, ἂν καί δέν τά ἀναγνώριζε πάντα σάν βιολογικά καί δέν προσπαθοῦσε ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τή νευρολογία καί νά προχωρήσει στή συγκρότηση ἑνός ἀφρημένου ψυχολογικοῦ προτύπου» (R. R. Holt, 1965).

κατεύθυνση στην όποια οι θεμελιακές δυνάμεις της ζωής (καί του αντίθετού της, του θανάτου) γίνονται οι πρωταρχικές δυνάμεις που κινούν τον άνθρωπο. Η φύση του κυττάρου, δηλαδή κάθε ζωντανής ουσίας, γίνεται θεωρητική βάση για μία θεωρία των κινήτρων κι όχι μία φυσιολογική διαδικασία που συμβαίνει σε όρισμένα όργανα του σώματος. Η νέα θεωρία βρισκόταν ίσως πιο κοντά στη διταλιστική φιλοσοφία¹² παρά στην έννοια των γερμανών μηχανιστικών ύλιστών. Όπως είπα όμως, ο Freud δέν είχε καταλάβει καθαρά αυτή την αλλαγή· γιαυτό προσπαθεί συνέχεια να εφαρμόσει τή φυσιολογιστική μέθοδό του στη νέα θεωρία και αναγκαστικά αποτυχαίνει να τετραγωνίσει τον κύκλο. Ωστόσο από μία σημαντική άποψη και οι δύο θεωρίες έχουν μία κοινή προϋπόθεση που έγινε μόνιμο αξίωμα της φροϋδικής σκέψης: τήν έννοια ενός κυβερνητικού νόμου του φυσικού μηχανισμού, που έχει τήν τάση να μειώνει τήν ένταση (ή τή διέγερση) σ' ένα σταθερά χαμηλό επίπεδο (ή αρχή της σταθερότητας πάνω στην όποια βασίζεται ή αρχή της ήδονης) ή στό μηδέν (ή αρχή του Νιρβάνα, πάνω στην όποια βασίζεται τό ένοστικο του θανάτου).

Πρέπει τώρα να ξαναγυρίσουμε σε μία διεξοδικότερη ανάλυση των δύο νέων απόψεων του Freud, για τό ένοστικο του θανάτου και τής ζωής σάν αρχέγονες καθοριστικές δυνάμεις τής ανθρώπινης ύπαρξης.¹³

Ποιοί ήταν οι λόγοι που έκαναν τόν Freud να πιστέψει στο ένοστικο του θανάτου;

Ένας λόγος που ήδη ανέφερα ήταν ίσως ή επίδραση του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Κι αυτός, όπως και πολλοί άλλοι άνθρωποι τής εποχής και τής ηλικίας του, είχε μία αισιόδοξη προοπτική, χαρακτηριστική για τήν ευρωπαϊκή μεσαία τάξη, κι είδε ξαφνικά να ξερχεται αντιμέτωπος με μία μανία μίσους και καταστροφής που κανείς δέ θά μπο-

12. Πρβ. J. Pratt (1958).

13. Η όρολογία του Freud δέν είναι πάντα συνεπής. Κάποιες φορές μιλάει για τά ένοστικα του θανάτου και τής ζωής, άλλοτε πάλι για τό ένοστικο του θανάτου και τής ζωής. Τό/ά ένοστικο/α του θανάτου λέγεται και καταστροφικό/ά ένοστικο/α. Η ελληνική λέξη θάνατος (παράλληλη στόν έρωτα) σάν ισοδύναμη με τό ένοστικο του θανάτου δέ χρησιμοποιήθηκε από τόν Freud αλλά εγκαινιάστηκε από τόν P. Federn.

ροῦσε νά τήν πιστέψει πρῖν ἀπό τήν 1η Αὐγούστου τοῦ 1914.

Μπορεῖ κανεῖς νά πιστέψει πῶς πρέπει νά προσθέσουμε σ' αὐτό τόν ἱστορικό παράγοντα κι ἄλλον ἓνα, ὑποκειμενικό αὐτή τή φορά. Ὅπως ξέρουμε ἀπό τή βιογραφία τοῦ Ernest Jones (1957), ὁ Freud εἶχε μιά ἔμμونه ἀπασχόληση μέ τό θάνατο. Σκεφτόταν τό θάνατο κάθε μέρα, ἀπ' ὅταν πέρασε τά σαράντα· εἶχε μερικές κρίσεις *Todesangst* («ἄγχους τοῦ θανάτου») καί μερικές φορές, ἀποχαιρετώντας κάποιον, πρόσθετε: «Ἴσως νά μή μέ ξαναδεῖς». Μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει ἐδῶ πῶς ἡ σοβαρή ἀσθένεια τοῦ Freud τοῦ εἶχε ἐπιβεβαιώσει τό φόβο του γιά τό θάνατο κι ἔτσι βοήθησε στό σχηματισμό τοῦ ἐνστίκτου τοῦ θανάτου. Ὁ συλλογισμός αὐτός εἶναι ὅμως ἀστήριχτος σ' αὐτή τήν ἀπλουστευμένη μορφή, ἀφοῦ τά πρῶτα σημάδια τῆς ἀρρώστιας του δέν ἐμφανίστηκαν παρά μόνο τό Φεβρουάριο τοῦ 1923, ἀρκετά χρόνια ἀφότου εἶχε συλλάβει τήν ἔννοια τοῦ ἐνστίκτου τοῦ θανάτου (E. Jones, 1957). Ἴσως ὅμως δέν εἶναι παρατραδηγμένο νά ὑποθέσουμε πῶς ἡ προηγούμενη ἔμμونه του μέ τό θάνατο μεγάλωνε σέ ἔνταση καθώς ἀρρώσταινε, καί τόν ὀδήγησε σέ μιά ἔννοια στήν ὁποία ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στή ζωή καί τό θάνατο ἦταν τό κέντρο τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας κι ὄχι ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα σέ δύο ὁρμές πού ἐπιβεβαιώνουν τή ζωή, δηλαδή τή σεξουαλική ἐπιθυμία καί τίς ὁρμές τοῦ ἐγῶ. Ἄν ὑποθέταμε πῶς ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά πεθάνει ἐπειδή ὁ θάνατος εἶναι κρυφός σκοπός τῆς ζωῆς, ἴσως τό θεωροῦσαν κάποιου εἶδους ἀνακούφιση πού προορίζεται ν' ἀλαφρώσει τό φόβο τοῦ θανάτου.

Ἄν καί αὐτοί οἱ ἱστορικοί καί ὑποκειμενικοί παράγοντες ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο κινήτρων γιά τή δημιουργία τοῦ ἐνστίκτου τοῦ θανάτου, ὑπάρχει κι ἄλλο ἓνα σύνολο παραγόντων πού πρέπει νά τόν ἔκανε νά ὀδηγηθεῖ σ' αὐτή τή θεωρία. Ὁ Freud σκεφτόταν πάντα σέ δυαδική βάση. Ἐβλεπε ἀντίθετες δυνάμεις ν' ἀντιμάχονται ἡ μιά τήν ἄλλη, καί ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς μάχης θεωροῦσε τή διαδικασία τῆς ζωῆς. Τό σέξ καί τό ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης ἦταν ἡ ἀρχική μορφή πού πῆρε αὐτή ἡ δυαδική θεωρία. Ὅμως μέ τήν ἔννοια τοῦ ναρκισσιμοῦ, πού πέρασε τά ἐνστικτα τῆς αὐτοσυντήρησης στήν περιοχὴ τῆς λίμπιν-

το, ο παλιός δυαδισμός φάνηκε να κλονίζεται. Μήπως ή θεωρία του ναρκισσισμού επέβαλλε μία μονιστική θεωρία, πώς όλα τα ένστικτα προέρχονται από τη λίμπιντο; Και, άκόμα χειρότερα, μήπως αυτό δικαίωσε μία από τις βασικές αιρέσεις του Jung, τό ότι ή λίμπιντο ήταν δηλωτική *κάθε φυσικής ενέργειας*; Πραγματικά, ο Freud ήταν αναγκασμένος να ξεμπλέξει απ' αυτό τό άφόρητο δίλημμα – άφόρητο επειδή θά έφτανε να συμφωνήσει μέ τήν αντίληψη του Jung για τή λίμπιντο. "Έπρεπε να βρει ένα νέο ένστικτο, αντίθετό της, σάν βάση για μία νέα δυαδική προσέγγιση. Τό ένστικτο του θανάτου ικανοποίησε αυτή τήν ανάγκη. Αντί για τόν παλιό δυαδισμό είχε βρεθεί ένας νέος και ή ύπαρξη μπορούσε να αντιμετωπιστεί και πάλι δυαδικά, σάν πεδίο μάχης τών συγκρουόμενων ένστίκτων του Έρωτα και του θανάτου.

Στήν περίπτωση του νέου δυαδισμού ο Freud άκολούθησε ένα τύπο σκέψης πού θά τόν δούμε παρακάτω, δηλαδή δημιούργησε δυό πλατιές έννοιες στίς όποιες έπρεπε να ταιριάζει κάθε φαινόμενο. Αυτό τό είχε κάνει άρχικά μέ τήν έννοια της σεξουαλικότητας πού τή διεύρυνε τόσο, ώστε καθετί πού δέν ήταν ένστικτο του έγώ άνήκε στό σεξουαλικό ένστικτο. Τήν ίδια μέθοδο άκολούθησε και δώ μέ τό ένστικτο του θανάτου. Έκανε τήν έννοιά του τόσο πλατιά, πού σάν άποτέλεσμα κάθε επιθυμία πού δέν άνήκε στόν Έρωτα άνήκε στό ένστικτο του θανάτου, και αντίστροφα. Μ' αυτό τόν τρόπο ή επιθετικότητα, ή καταστροφικότητα, ο σαδισμός, ή δίψα για έλεγχο και κυριαρχία, παρόλες τίς ποιοτικές διαφορές τους, ήταν εκφράσεις της ίδιας δύναμης – του ένστίκτου του θανάτου.

Όσοτόσο από μίαν άλλη άποψη ο Freud άκολούθησε τόν ίδιο τύπο σκέψης πού τόν είχε έπηρεάσει τόσο ισχυρά στίς πρώτες φάσεις της δημιουργίας του θεωρητικού του συστήματος. Για τό ένστικτο του θανάτου λέει πώς είναι άπάρχης όλο έσωτερικό· έπειτα ένα μέρος του έξωτερικεύεται και λειτουργεί σάν επιθετικότητα, ενώ ένα άλλο μέρος μένει μέσα σάν πρωτογενής μαζοχισμός. "Όταν όμως τό μέρος πού έξωτερικεύεται συναντήσει έμπόδια πολύ μεγάλη και δέ μπορεί να τά ξεπεράσει, τό ένστικτο του θανάτου ξαναγυρίζει προς τά μέσα και εκδηλώνεται σάν δευτερογενής μαζοχισμός. Ο τύπος αυτός είναι ίδιος μέ κεί-

νον πού ἀκολούθησε ὁ Freud στήν ἐξέταση τοῦ ναρκισσοισμοῦ. Ἀρχικά ὀλόκληρη ἡ λίμπιντο ὑπάρχει στό ἐγώ (πρωτογενῆς ναρκισσοισμός) κι ἔπειτα ἐπεκτείνεται ἔξω, πρὸς τὰ ἀντικείμενα (λίμπιντο τῶν ἀντικειμένων), ἀλλά συχνά ἐπιστρέφει πρὸς τὰ μέσα καί σχηματίζει τό λεγόμενο δευτερογενῆ ναρκισσοισμό.

Πολλές φορές τό «ἐνστικτο τοῦ θανάτου» χρησιμοποιεῖται σάν συνώνυμο τοῦ «ἐνστίκτου τῆς καταστροφῆς» καί τῶν «ἐπιθετικῶν ἐνστίκτων». ¹⁴ Ταυτόχρονα ὁ Freud ξεχωρίζει σαφέστατα αὐτούς τοὺς διαφοροτικούς ὅρους. Σέ γενικές γραμμές, ὅπως τονίζει καί ὁ James Strachey στήν εἰσαγωγή του στό *Ὁ Πολιτισμός Πηγῆ Δυστυχίας* (1930), στά κατοπινά κείμενα τοῦ Freud (*Ὁ Πολιτισμός Πηγῆ Δυστυχίας*, 1930, *Τό Ἐγώ καί τό Id*, 1923, *Νέες Εἰσαγωγικές Διαλέξεις*, 1933, *Ἱστορία τῆς Ψυχανάλυσης*, 1938), τό ἐπιθετικό ἐνστικτο εἶναι κάτι δευτερεύον, πού προέρχεται ἀπό τό πρωταρχικό ἐνστικτο τῆς αὐτοκαταστροφῆς.

Στήν παράγραφο πού ἀκολουθεῖ δίνω μερικά παραδείγματα αὐτῆς τῆς σχέσης ἀνάμεσα στό ἐνστικτο τοῦ θανάτου καί τήν ἐπιθετικότητα. Στό ἔργο *Ὁ Πολιτισμός Πηγῆ Δυστυχίας* ὁ Freud μιλάει γιά τό ἐνστικτο τοῦ θανάτου καί λέει ὅτι «στρέφεται πρὸς τόν ἐξωτερικό κόσμο κι ἔρχεται στό φῶς σάν ἐνστικτο τῆς ἐπιθετικότητος καί τῆς καταστροφικότητος». Στίς *Νέες Εἰσαγωγικές Διαλέξεις* μιλάει γιά «τήν αὐτοκαταστροφικότητα σάν ἔκφραση ἑνός «ἐνστίκτου τοῦ θανάτου» πού δέ μπορεῖ παρά νά ὑπάρχει σέ κάθε ζωτική διαδικασία» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Στό ἴδιο ἔργο ὁ Freud ἐξηγεῖ περισσότερο αὐτή τή σκέψη: «Ὁδηγούμαστε στήν ἄποψη ὅτι ὁ μαζοχισμός εἶναι προγενέστερος τοῦ σαδισμοῦ, ὅτι ὁ σαδισμός εἶναι τό καταστροφικό ἐνστικτο πού κατευθύνεται πρὸς τὰ ἔξω, παίρνοντας ἔτσι τό χαρακτηριστικό τῆς ἐπιθετικότητος». Τό ποσό τοῦ καταστροφικοῦ ἐνστίκτου πού ἀπομένει στό ἐσωτερικό εἶτε «συνδυάζεται μέ τὰ ἐρωτικά ἐνστικτα στό μαζοχισμό ἢ – μέ περισσότερο ἢ λιγότερο ἐρωτισμό – κατευθύνεται πρὸς τόν ἐξωτερικό κόσμο σάν ἐπιθετικότητα». Ὅμως, συνεχίζει ὁ Freud, ἂν ἡ ἐπιθετικότητα πού κατευθύνεται

14. Πρβ. π.χ. S. Freud (1930).

πρός τὰ ἔξω συναντήσει πολύ ἰσχυρά ἐμπόδια, ἐπιστρέφει καί μεγαλώνει τό ποσό τῆς αὐτοκαταστροφικότητας πού ὑπάρχει στό ἐσωτερικό. Τό τέλος αὐτῆς τῆς θεωρητικῆς καί κάπως ἀντιφατικῆς ἀνάπτυξης βρίσκεται στά δύο τελευταῖα κείμενα τοῦ Freud. Στήν *Ἱστορία τῆς Ψυχανάλυσης* λέει πώς μέσα στό Ἐκεῖνο (id) «λειτουροῦν τά ὀργανικά ἔνστικτα, πού ἀποτελοῦνται ἀπό τή συγχώνευση δύο ἀρχέγονων δυνάμεων (Ἔρως καί Καταστροφικότητα) σέ διάφορες ἀναλογίες...» (1938· ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Στήν *Ἀτελή καί Ὀλοκληρωμένη Ψυχανάλυση* ὁ Freud μιλάει γιά τὰ ἔνστικτα τοῦ θανάτου καί τοῦ Ἔρωτα σάν «ἀρχέγονα ἔνστικτα» (1937).

Εἶναι πραγματικά ἐντυπωσιακό πόσο ἐπέμεινε ὁ Freud στήν ἀντίληψή του γιά τό ἔνστικτο τοῦ θανάτου, παρόλες τίς μεγάλες θεωρητικές δυσκολίες πού προσπάθησε – σκληρά ἀλλά, νομίζω, μάταια – νά λύσει.

Ἴσως ἡ κύρια δυσκολία βρίσκεται στήν ὑπόθεση τῆς ταυτότητας τῶν δύο τάσεων, δηλαδή τῆς τάσης τοῦ σώματος νά ξαναγυρίσει στήν ἀρχέγονη ἀνόργανη κατάσταση (σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἀρχῆς τῆς ὁρμῆς τῆς ἐπανάληψης) καί τοῦ ἐνοστίκου νά καταστρέφει, εἴτε τόν ἑαυτό του εἴτε ἄλλους. Γιά τήν πρώτη τάση ὁ ὄρος *θάνατος* (πού χρησιμοποίησε ὁ P. Federn αὐτούσια μεταφερμένη ἀπό τὰ ἑλληνικά σάν *thanatos*) μπορεῖ νά εἶναι κατάλληλη, ἢ ἀκόμα ἡ «ἀρχή τοῦ Νιρβάνα», πού δείχνει τήν τάση γιά μείωση τῆς ἔντασης καί τῆς ἐνέργειας ὡς τό σημεῖο πού τελειώνουν ὅλες οἱ ἐνεργητικές παρορμήσεις.¹⁵ Μποροῦμε ὁμως νά ποῦμε πώς αὐτή ἡ ἀργή μείωση τῆς δυνάμης τῆς ζωῆς εἶναι καταστροφικότητα; Φυσικά μποροῦν νά προβάλουν τό λογικό ἐπιχείρημα – καί τό ἴδιο κάνει κι ὁ Freud – πώς ἂν μιά τάση γιά θάνατο εἶναι ἐμφυτη στόν ὀργανισμό, πρέπει νά ὑπάρχει μιά ἐνεργητική δύναμη πού τείνει στήν

15. Ἡ χρήση τοῦ ὄρου «ἀρχή τοῦ Νιρβάνα» εἶναι ἀστοχη γιατί παρερμηνεῖ τό βουδιστικό Νιρβάνα. Τό Νιρβάνα δέν εἶναι μιά ἀψυχη κατάσταση πού κερδίζεται ἀπό τή φύση (γιατί αὐτή, σύμφωνα μέ τό βουδιστή ἔχει τήν ἀκριβῶς ἀντίθετη τάση), ἀλλά μέ τήν πνευματική προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου πού βρίσκει σωτηρία καί ὀλοκλήρωση ὅταν καταφέρει νά ξεπεράσει κάθε ἀπληστία καί ἐγωισμό καί νά γεμίσει ἀγάπη γιά ὅλα τὰ ζωντανά πλάσματα. Στήν κατάσταση τοῦ Νιρβάνα ὁ Βούδας δοκίμαζε ἀφατη ἀγαλλίαση.

καταστροφή. (Είναι στήν πραγματικότητα ή ίδια συλλογιστική πού βρίσκουμε στους ένστικτωδιστές· αυτοί τοποθετούν ένα ιδιαίτερο ένστικτο πίσω από κάθε είδος συμπεριφοράς). "Αν όμως αποφύγουμε τούς ανάλογους συλλογισμούς, υπάρχει απόδειξη ή έστω και λόγος νά ταυτίσουμε τήν τάση τής κατάπαυσης κάθε διεγερσης μέ τήν παρόρμηση τής καταστροφής; Μάλλον όχι. "Αν, ακολουθώντας τό συλλογισμό του Freud πού βασίζεται στήν παρόρμηση τής επανάληψης, υποθέσουμε πώς ή ζωή έχει μιá ξμφυτη τάση νά σιγαλεύει και νά πεθαίνει, μιá τέτοια βιολογικά ξμφυτη τάση θά διέφερε όλοτελα από τήν ενεργητική παρόρμηση τής καταστροφής. "Αν προσθέσουμε πώς αυτή ή ίδια τάση για θάνατο υποτίθεται πώς είναι ακόμα πηγή του πάθους για δύναμη και του ένστικτου τής κυριαρχίας και – όταν ένώνεται μέ τή σεξουαλικότητα – πηγή του σαδισμού¹⁶ και του μαζοχισμού, τό θεωρητικό του επίτευγμα θά καταλήξει σε άποτυχία. "Η «άρχή του Νιρβάνα» και τό πάθος τής καταστροφής είναι δύο ξεχωριστές, όντότητες πού δέ μπορούν νά αναχθούν στήν κοινή κατηγορία των ένστικτων του θανάτου.

Μιά άλλη δυσκολία βρίσκεται στό γεγονός, ότι τό «ένστικτο» του θανάτου δέν ταιριάζει στή γενική έννοια του Freud για τά ένστικτα. Πρίν απ' όλα δέν άφορά, όπως τά ένστικτα στήν αρχική θεωρία του Freud, μιá ορισμένη ζώνη του σώματος από τήν όποία προέρχεται, αλλά είναι μιá βιολογική δύναμη ξμφυτη σ' όλα τά ζωντανά πλάσματα. Τό σημείο αυτό τονίστηκε πειστικότερα από τον Otto Fenichel:

"Η άνομοίωση των κυττάρων... – δηλαδή μιá αντικειμενική καταστροφή – δέ μπορεί νά είναι πηγή ενός καταστροφικού ένστικτου μέ τήν ίδια έννοια πού μιá χημικά καθορισμένη ευαισθητοποίηση του κεντρικού όργάνου, διαμέσου του έρεθισμού των έρωτογόνων ζωνών, είναι πηγή του σεξουαλικού ένστικτου. Γιατί, σύμφωνα μέ τον όρισμό, τό ένστικτο σκοπεύει στήν *εξάλειψη* τής

16. "Ο Freud δέν προσέχει εδώ ότι τό καταστροφικό ένστικτο σκοπεύει στήν καταστροφή του αντικειμένου, ενώ ό σαδισμός θέλει νά τό διατηρήσει για νά μπορεί νά τό έλέγχει, νά τό ταπεινώνει ή νά τό πληγώνει. Πρβ. τήν εξέταση του σαδισμού στό κεφάλαιο 11.

σωματικής αλλαγής που χαρακτηρίζουμε σαν πηγή του ένστικτου· όμως τό ένστικτο του θανάτου δέ σκοπεύει στην εξάλειψη τής καταστροφής. Για τό λόγο αυτό δέ μου φαίνεται δυνατό νά δημιουργηθεί ένα «ένστικτο του θανάτου» σαν ένα είδος ένστικτου αντίθετο στα άλλα είδη.

Ο Fenichel έπισημαίνει έδω μιά από τίς θεωρητικές δυσκολίες που δημιούργησε μόνος του ο Freud, αν και, μπορούμε νά πούμε, απώθησε τή συναίσθησή της. Αυτή ή δυσκολία είναι πολύ σοβαρή αφού ο Freud, όπως θά δούμε παρακάτω, αναγκάστηκε νά καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο Έρωσ δέν εκπληρώνει τίς θεωρητικές προϋποθέσεις ενός ένστικτου. Σίγουρα αν ο Freud δέν είχε ισχυρά προσωπικά κίνητρα, δέ θά χρησιμοποιούσε τόν όρο «ένστικτο» μέ μιά έννοια έντελώς διαφορετική από τήν αρχική χωρίς μόνος του νά καταδείξει αυτή τή διαφορά. (Η δυσκολία αυτή γίνεται αισθητή ακόμα και στην όρολογία. Ο Έρωσ δέ μπορεί νά χρησιμοποιηθεί μαζί μέ τό «ένστικτο» και λογικά ο Freud δέ θά μιλούσε ποτέ για «ένστικτο του Έρωτα». Άφησε όμως περιθώριο και για τή λέξη «ένστικτο» χρησιμοποιώντας τό χαρακτηρισμό «ένστικτο τής ζωής» εναλλακτικά μέ τόν Έρωτα).

Πράγματικά, τό ένστικτο του θανάτου δέν έχει καμιά σχέση μέ τήν προηγούμενη θεωρία του Freud εκτός από τό γενικό αξίωμα τής μείωσης τής όρμης. Όπως είδαμε, στην προηγούμενη θεωρία ή επιθετικότητα δέν ήταν συστατική παρόρμηση τής προγενετικής σεξουαλικότητας ή παρόρμηση του έγω που κατευθύνεται αντίθετα σε έξωτερικά έρεθίσματα. Στη θεωρία για τό ένστικτο του θανάτου δέ γίνεται κανένας συσχετισμός μέ τίς προηγούμενες πηγές τής επιθετικότητας, παρά μόνο πώς τό ένστικτο του θανάτου χρησιμοποιείται τώρα για νά ερμηνεύσει τό σαδισμό (σαν κράμα μέ τή σεξουαλικότητα).¹⁷

Και για νά συνοψίσουμε: ή έννοια για τό ένστικτο του θανάτου καθορίστηκε από δύο βασικές προϋποθέσεις: πρώτο, από τήν ανάγκη νά δοθεί μιά θέση για τή νέα

17. Παρακάτω θά προσπαθήσω νά δείξω ότι υπάρχει πραγματικά μιά πιθανή σχέση ανάμεσα στη θεωρία τής λίμπιντο και τή θεωρία για τό ένστικτο του θανάτου, μέ μεσολαβητή τή θεωρία τής προκτικής λίμπιντο.

αντίληψη του Freud σχετικά με τη δύναμη της ανθρώπινης επιθετικότητας· δεύτερο, από την ανάγκη να δημιουργηθεί μία δυαδική έννοια των ένστικτων. Όταν και τα ένστικτα του εγώ θεωρήθηκαν λιμπιντικά, ο Freud αναγκάστηκε να βρει μία νέα διχοτομία και η διχοτομία ανάμεσα στον Έρωτα και το θάνατο του προσφέρθηκε σαν πιο κατάλληλη. Όσοσο, αν και ήταν βολική από την άποψη της άμεσης λύσης της δυσκολίας, ήταν ιδιαίτερα ακατάλληλη από την άποψη της ανάπτυξης ολόκληρης της θεωρίας του Freud για τα ένστικτικά κίνητρα. Το ένστικτο του θανάτου έγινε μία «καθολική» έννοια, πού με τη χρήση της προσπάθησαν δίχως επιτυχία να λύσουν τις ασυμβίβαστες αντιφάσεις. Ο Freud ίσως εξαιτίας της ηλικίας του και της αρρώστιας του, δεν πλησίασε τό πρόβλημα άπευθείας, κι έτσι συνδύασε πολλές αντιφάσεις. Οί περισσότεροι άλλοι ψυχαναλυτές πού δέχτηκαν την έννοια του Έρωτα και του ένστικτου του θανάτου βρήκαν την εύκολη λύση· μεταμόρφωσαν τό ένστικτο του θανάτου σε «καταστροφικό ένστικτο», αντίθετο στο παλιό σεξουαλικό ένστικτο. Έτσι συνδυάσανε την πίστη τους στον Freud με την άνικανότητά τους να ξεπεράσουν την παλιά ένστικτική θεωρία. Άκόμα κι αν άναλογοιστούμε τις δυσκολίες μιάς νέας θεωρίας, έχουμε να κάνουμε μ' ένα σημαντικό επίτευγμα: άναγνώρισε τη βασική σύγκρουση της ανθρώπινης ύπαρξης στην έκλογή ανάμεσα στο θάνατο και τη ζωή, και άφησε την παλιά φυσιολογική έννοια των όρμών για ένα βαθύτερο βιολογικό συλλογισμό. Ο Freud δέ γνώρισε την ικανοποίηση πώς βρήκε μία λύση, κι άναγκάστηκε ν' αφήσει την ένστικτική θεωρία του σαν κύριο κορμό. Η παραπέρα ανάπτυξη της θεωρίας του Freud θά πρέπει ν' αντιμετώπισει τό πρόβλημα και να καταπιαστεί συγκροτημένα με τις δυσκολίες, έλπίζοντας να βρει νέες λύσεις.

Έξετάζοντας τη θεωρία του ένστικτου της ζωής και του Έρωτα, άνακαλύπτουμε πώς οί θεωρητικές δυσκολίες είναι άκόμα πιο σοβαρές από κείνες πού συνδέονται με την έννοια του ένστικτου του θανάτου. Η αίτία αυτών των δυσκολιών είναι μάλλον φανερή. Στή θεωρία στής λίμπιντο ή διέγερση όφείλεται σε μία χημικά καθορισμένη εύαισθητοποίηση, με τόν έρεθισμό των διάφορων έρωτογενών ζωών. Στήν περίπτωση του ένστικτου της ζωής έχουμε να

κάνουμε μέ μιιά τάση πού χαρακτηρίζει κάθε ζωντανή ού-
σία, γιά τήν όποία δέν ύπάρχει συγκεκριμένη φυσιολογική
πηγή ή ειδικό όργανο. Πώς μπορεί νά είναι ίδια τό παλιό
σεξουαλικό ένστικτο και τό νέο ένστικτο τής ζωής – δη-
λαδή ή σεξουαλικότητα και ό Ήρωας;

Κι όμως, άν και ό Freud έγγραφε στίς *Νέες Εισαγωγικές
Διαλέξεις* πώς ή νέα θεωρία είχε αντικαταστήσει τή θε-
ωρία τής λίμπιντο, επιβεβαιώνει ταυτόχρονα και εκεί και
άλλού πώς τά σεξουαλικά ένστικτα και ό Ήρωας είναι ταυ-
τόσημα: «Υποθέτουμε πώς ύπάρχουν δύο ούσιαστικά
διαφορετικές τάξεις ένστίκτων: τά σεξουαλικά ένστικτα,
πού έννοοϋνται μέ τήν ευρύτερη σημασία τους – ό Ήρωας,
άν προτιμάτε – και τά επιθετικά ένστικτα, πού σκοπός
τους είναι ή καταστροφή». Ή πάλι στήν *Ίστορία τής Ψυ-
χανάλυσης*: «Όλόκληρη ή ενέργεια του Ήρωα... πού στό
έξησ θά τον λέμε “λίμπιντο”...». Κάποιες φορές ταυτίζει
τόν Ήρωα μέ τό σεξουαλικό ένστικτο και τό ένστικτο τής
αϋτοσυντήρησης (1923), πράγμα λογικό, άφου άναθε-
ώρησε τήν άρχική θεωρία και χαρακτηρίσε τούς δυό άρχι-
κούς έχθρούς, τό σεξουαλικό ένστικτο και τό ένστικτο τής
αϋτοσυντήρησης, σάν λιμπιντικά. Ένω όμως κάποιες φο-
ρές έξισώνει τον Ήρωα μέ τή λίμπιντο, έκφράζει μιιά λίγο
διαφορετική άποψη στό τελευταίο του έργο, τήν *Ίστορία
τής Ψυχανάλυσης*: «Τό μεγαλύτερο μέρος αϋτου πού γνω-
ρίζουμε γιά τον Ήρωα – δηλαδή γιά τήν έκφρασή του, τή
λίμπιντο – έχει άποκτηθει από τή μελέτη τής σεξουαλικής
λειτουργίας πού, πραγματικά, σύμφωνα μέ τήν κρατούσα
άποψη άν και δέ συμφωνεί μέ τή θεωρία μας, συμπίπτει μέ
τόν Ήρωα». (Ή ύπογράμμιση δική μου). Σύμφωνα μ'
αϋτό και αντίθετα από τά παραπάνω, ό Ήρωας και ή σε-
ξουαλικότητα δέ συμπίπτουν. Φαίνεται πώς έδω ό Freud
έχει στό νοϋ του τον Ήρωα σάν «άρχέγονο ένστικτο»
(πέρα από τό ένστικτο του θανάτου), πού τό σεξουαλικό
ένστικτο άποτελεί μιιά έκφρασή του. Στήν πραγματικότητα
έπιστρέφει έδω σέ μιιά άποψη πού διατύπωσε ήδη στό
Πέρα από τήν Άρχή τής Ήδονής: εκεί γράφει σέ μιιά ύπο-
σημείωση ότι τό σεξουαλικό ένστικτο «μεταμορφώνεται
γιά μās σέ Ήρωα, πού προσπαθεί νά συνενώσει και νά
συγκρατήσει τά τμήματα τής ζωντανής ούσίας. Αϋτό πού
λέμε συνήθως σεξουαλικά ένστικτα τό θεωρούμε μέρος του

Ἔρωτα πού κατευθύνεται σ' ἓνα ἀντικείμενο».

Μιά φορά μάλιστα ὁ Freud προσπαθεῖ νά καταδείξει πώς ἡ ἀρχική του ἀντίληψη γιά τή σεξουαλικότητα «δέν ἦταν διόλου ταυτόσημη μέ τήν παρόρμηση γιά τήν ἔνωση τῶν δύο φύλων, ἢ γιά τήν παραγωγή ἑνός εὐχάριστου αἰσθήματος στά γεννητικά ὄργανα· ἔμοιαζε πολύ περισσότερο μέ τήν καθολική ἔννοια τοῦ Ἔρωτα στό *Συμπόσιο τοῦ Πλάτωνα*». Εἶναι ὅμως δύσκολο νά δοῦμε σέ ποιά βάση ἰσχυρίζεται πώς ἡ παλιότερη ἔννοιά του γιά τή σεξουαλικότητα μοιάζει μέ τόν πλατωνικό Ἔρωτα.

Ἡ παλιότερη σεξουαλική θεωρία ἦταν ἀκριβῶς τό ἀντίθετο τῆς πλατωνικῆς θεωρίας. Σύμφωνα μέ τόν Freud ἡ λίμπιντο ἦταν ἀρσενική, χωρίς νά ὑπάρχει ἀντίστοιχῆ της θηλυκῆ λίμπιντο. Σύμφωνα μέ τίς ὑπερβολικές πατριαρχικές προκαταλήψεις τοῦ Freud ἡ γυναίκα δέν ἦταν ἴση μέ τόν ἄντρα ἀλλά ἓνα ἀκρωτηριασμένο, εὐνουχισμένο ἀρσενικό. Ἡ οὐσία τοῦ πλατωνικοῦ μύθου εἶναι πώς τό ἀρσενικό καί τό θηλυκό ἦταν κάποτε ἓνα, κι ἔπειτα κόπηκαν στή μέση, πράγμα πού ἐννοεῖ φυσικά πώς τά δύο μισά εἶναι ἴσα, πώς ἀποτελοῦν δύο πόλους προικισμένους μέ τήν τάση νά ξαναενωθοῦν.

Ὁ μόνος λόγος γιά τήν προσπάθεια τοῦ Freud νά ἐρμηνεύσει τήν παλιά θεωρία τῆς λίμπιντο στό φῶς τοῦ Ἔρωτα τοῦ Πλάτωνα πρέπει νά ἴταν ἡ ἐπιθυμία του νά ἀρνηθεῖ τήν ἀσυνέχεια τῶν δύο φάσεων, ἀκόμα κι ἂν αὐτό παραμόρφωνε φανερά τήν παλιότερη θεωρία του.

Ὅπως καί στήν περίπτωση τοῦ ἐνστικτοῦ τοῦ θανάτου, ὁ Freud συνάντησε δυσκολία ὅσο ἀφορᾷ τή φύση τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς ζωῆς. Ὅπως ἔδειξε ὁ Fenichel, τό ἐνστικτο τοῦ θανάτου δέ μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ «ἐνστικτο» στή βάση τῆς νέας ἔννοιας τοῦ Freud γιά τό ἐνστικτο, ὅπως τήν ἀνέπτυξε πρῶτα στό *Πέρα ἀπό τήν Ἀρχή τῆς Ἡδονῆς* καί τήν κράτησε στά κατοπινά ἔργα του, μέχρι καί τήν *Ἱστορία τῆς Ψυχανάλυσης*. Ὁ Freud γράφει: «Ἐάν καί τά ἐνστικτα εἶναι τελική αἰτία κάθε δραστηριότητας, ἔχουν συντηρητική φύση· ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ κατάσταση πού ἔχει φτάσει ἓνας ὀργανισμός, γεννάει μιὰ τάση ἀποκατάστασής της ἀμέσως μόλις ἐγκαταλειφθεῖ».

Ὅμως ὁ Ἔρωσ καί τό ἐνστικτο τῆς ζωῆς ἔχουν αὐτή τή συντηρητική ποιότητα ὄλων τῶν ἐνστικτῶν, καί μπορούμε

δικαιολογημένα νά τά ονομάσουμε ένστικτο; 'Ο Freud προσπάθησε πολύ νά βρεΐ μιά λύση πού θά προστάτευε τό συντηρητικό χαρακτήρα τών ένστίκτων τής ζωής.

Μιλώντας γιά τά κύτταρα του σπέρματος πού «λειτουργοῦν αντίθετα στό θάνατο τής ζωντανής οὐσίας καί καταφέρνουν νά κερδίσουν κάτι πού θά μᾶς φαινόταν ένα είδος ἀθανασίας», λέει:

“Όσα ένστικτα ἐπιβλέπουν τή μοίρα αὐτῶν τῶν στοιχειωδῶν ὀργανισμῶν πού κάνουν ὀλόκληρο τό άτομο νά ἐπιβιώνει, ὅσα τοὺς παρέχουν ένα ἀσφαλές καταφύγιο ὅταν εἶναι ἀνυπεράσπιστοι ἀπέναντι στά ἐρεθίσματα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὅσα τοὺς κάνουν νά συναντῶνται μέ ἄλλα παρόμοια κύτταρα κλπ. – αὐτά ἀποτελοῦν τήν ομάδα τῶν σεξουαλικῶν ένστίκτων. Εἶναι συντηρητικά μέ τήν ἴδια έννοια πού εἶναι καί τά ἄλλα ένστικτα, γιὰτί ἐπαναφέρουν παλιότερες φάσεις τής ζωντανής ὑπαρξης· εἶναι ὅμως πολύ πιό συντηρητικά στό βαθμό πού ἀντιστέκονται μέ περιέργο τρόπο στίς ἐξωτερικές ἐπιδράσεις· εἶναι ἀκόμια συντηρητικά καί μέ μιά ἄλλη έννοια, γιὰτί διατηροῦν τήν ἴδια τή ζωή γιά μιά σχετικά μεγάλη περίοδο. Εἶναι τά ἀληθινά ένστικτα τής ζωής. Λειτουργοῦν ἀντίθετα στό σκοπό τῶν ἄλλων ένστίκτων πού ὀδηγοῦν στό θάνατο. Καί τό γεγονός αὐτό δείχνει πῶς ὑπάρχει μιά ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' αὐτά καί στά ἄλλα ένστικτα, μιά ἀντίθεση πού ἡ σημασία της ἀναγνωρίστηκε ἐδῶ καί πολύ καιρό ἀπό τή θεωρία τῶν νευρώσεων. Ἡ ζωή τοῦ ὀργανισμοῦ μοιάζει νά κινεῖται μ' ἕναν ἀμφιταλαντευόμενο ρυθμό. Ἡ μιά ομάδα ένστίκτων ξεχύνεται γιά νά πετύχει τόν τελικό σκοπό τής ζωής ὅσο πιό γρήγορα μπορεῖ· ὅταν ὅμως ἔχει φτάσει σ' ένα ὀρισμένο στάδιο προόδου, ἡ ἄλλη ομάδα γυρίζει πίσω σ' ένα ὀρισμένο σημεῖο γιά νά κάνει ένα καινούργιο ξεκίνημα κι ἔτσι νά παρατείνει τό ταξίδι. Καί μόλο πού εἶναι βέβαιο πῶς ἡ σεξουαλικότητα καί ἡ διάκριση ἀνάμεσα στά φύλα δέν ὑπῆρχαν ὅταν ἄρχισε ἡ ζωή, μένει πάντα ἡ δυνατότητα πῶς τά ένστικτα πού ἀργότερα χαρακτηρίστηκαν σεξουαλικά εἶχαν ἴσως λειτουργήσει ἀπαρχῆς, κι ἴσως νά μῖν εἶναι ἀλήθεια πῶς μόνο ἀργότερα ἄρχισαν νά λειτουργοῦν ἀντίθετα στά «ένστικτα τοῦ ἐγῶ».

Τό πιό ένδιαφέρον σ' αὐτό τό ἀπόσπασμα – καί ὁ λόγος

πού τό παρέθεσα όλόκληρο — εἶναι τό πόσο ἀπελπισμένα σχεδόν προσπαθεῖ ὁ Freud νά σώσει τή συντηρητική ἔννοια ὄλων τῶν ἐνοστίκτων καί μαζί καί τοῦ ἐνοστίκτου τῆς ζωῆς. Χρειάζεται τώρα νά καταφύγει σέ μιὰ νέα διατύπωση τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνοστίκτου σάν ἐνοστίκτου πού ἐπιβλέπει τή μοίρα τῶν κυττάρων τοῦ σπέρματος, κι αὐτός ὁ ὀρισμός διαφέρει ἀπό ὀλόκληρη τήν ἀντίληψή του γιά τό ἐνοστικό σ' ὄλα τά προηγούμενα ἔργα του.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, στό *Ἐγώ καί τό Id*, ὁ Freud κάνει τήν ἴδια προσπάθεια νά δώσει στόν Ἔρωτα τήν ὑπόσταση πραγματικοῦ ἐνοστίκτου, καταλογίζοντάς του μιὰ συντηρητική φύση:

Στή βάση τῶν θεωρητικῶν συλλογισμῶν, πού στηρίζονται καί ἀπό τή βιολογία, προβάλαμε τήν ὑπόθεση γιά τό ἐνοστικό τοῦ θανάτου, πού ἔχει ἀποστολή του νά ὀδηγήσει τήν ὀργανική ζωή πίσω στήν ἄψυχη κατάσταση· ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὑποθέσαμε πῶς ὁ Ἔρωτος, προκαλώντας ἕναν ὄλο καί πιό ἐκτεταμένο συνδυασμό τῶν μορίων τῶν ζωντανῶν πλασμάτων, σκοπεύει στήν περιπλοκή τῆς ζωῆς καί ταυτόχρονα καί στή διατήρησή της. Μ' αὐτό τόν τρόπο καί τά δύο ἐνοστικά μποροῦν νά θεωρηθοῦν συντηρητικά μέ τήν αὐστηρή σημασία τοῦ ὄρου, ἀφοῦ καί τά δύο προσπαθοῦν νά ἀποκαταστήσουν μιὰ τάξη πραγμάτων πού διαταράχθηκε ἀπό τήν ἐμφάνιση τῆς ζωῆς. Ἔτσι ἡ ἐμφάνιση τῆς ζωῆς θεωρεῖται αἰτία τῆς συνέχισης τῆς ζωῆς καί ταυτόχρονα καί προσπάθεια νά φτάσει στό θάνατο· καί ἡ ἴδια ἡ ζωὴ θά ἦταν μιὰ σύγκρουση καί συνάμα ἕνας συμβιβασμός ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο τάσεις. Τό πρόβλημα τῆς προέλευσης τῆς ζωῆς θά ἔμενε κοσμολογικό, ἐνῶ τό πρόβλημα τοῦ σκοποῦ καί τοῦ στόχου τῆς ζωῆς θά λυνόταν σέ δυαδική βάση.

Ὁ Ἔρωτος σκοπεύει στή σύνθεση τῆς ζωῆς καί στή διατήρησή της, γι' αὐτό καί εἶναι συντηρητικός, ἐπειδή μαζί μέ τήν ἐμφάνιση τῆς ζωῆς γεννιέται μέσα της κι ἕνα ἐνοστικό γιά τή διατήρησή της. Πρέπει ὅμως νά ρωτήσουμε πῶς γίνεται καί τό ἐνοστικό — ἂν καί τείνει νά ἀποκαταστήσει μιὰ πρώτη κατάσταση ὑπαρξης, τήν ἀνόργανη ὕλη, μπορεῖ ταυτόχρονα νά τείνει ν' ἀποκαταστήσει μιὰ παλιότερη μορφή ὑπαρξης, δηλαδή τή ζωή.

Μετά άπ' αυτές τίς άκαρπες προσπάθειες νά περιοώσει τό συντηρητικό χαρακτήρα του ένστικτου τής ζωής, ό Freud φτάνει τελικά στην *Ιστορία τής Ψυχανάλυσης* σέ μία άρνητική λύση: «Στήν περίπτωση του Έρωτα (καί του ένστικτου τής αγάπης) δέ μπορούμε νά εφαρμόσουμε αυτή τή φόρμουλα (του συντηρητικού χαρακτήρα των ένστικτων). Για νά τό κάνουμε προϋποτίθεται πώς ή ζωντανή ύπόσταση ήταν κάποτε μία ένότητα πού άργότερα διαλύθηκε καί τώρα παλεύει νά ξαναενωθεί». (Η ύπογράμμιση δική μου). Ο Freud προσθέτει έδω μία σημαντική σημείωση. «Όρισμένοι συγγραφείς φαντάστηκαν κάτι τέτοιο, αλλά τίποτα δέν ξέρουμε άπό τήν πραγματική ιστορία των ανθρώπινων πλασμάτων». Είηαι όλοφάνερο πώς ό Freud άναφέρεται στον πλατωνικό μύθο του Έρωτα, άν καί έχει αντίρρησης γιατί τόν θεωρεί προϊόν ποιητικής φαντασίας. Η αντίρρηση αυτή είναι πραγματικά προβληματική. Η πλατωνική άπάντηση θά ίκανοποιούσε πραγματικά τό θεωρητικό αίτημα τής συντηρητικής φύσης του Έρωτα. Άν τό άρσενικό καί τό θηλυκό ήταν ένωμένα στην άρχή κι έπειτα χωρίστηκαν καί ώθοϋνταν πάντα άπό τήν έπιθυμία νά ξαναενωθούν, τί θά ταίριαζε πίο πολύ στή φόρμουλα ότι τό ένστικτο τείνει νά άποκαταστήσει μία προηγούμενη κατάσταση; Γιατί ό Freud δέ δέχτηκε αυτή τή λύση, για ν' άπαλλαγεί έτσι άπ' όλη τή θεωρητική άμηχανία ότι ό Έρωσ δέν ήταν πραγματικό ένστικτο;

Ίσως τό ζήτημα φωτιστεί περισσότερο άν συγκρίνουμε αυτή τήν ύποσημείωση τής *Ιστορίας* μέ μία πίο λεπτομερειακή καί προηγούμενη διαπίστωση του στο *Πέρα άπό τήν Άρχή τής Ηδονής*. Εκεί ό Freud παραθέτει τά λόγια του Πλάτωνα στο *Συμπόσιο*, σέ σχέση μέ τήν άρχική ένότητα του άντρα, πού διαιρέθηκε έπειτα άπό τό Δία σέ δύο μισά καί έπειτα άπ' αυτή τή διαίρεση, έπειδή τό κάθε μισό έπιθυμούσε τό άλλο, πλησίασαν κι άγκαλιάστηκαν θέλοντας καί πάλι νά γίνουν ένα:

Θ' άκολουθήσουμε ό,τι μās λέει ό ποιητής-φιλόσοφος, καί θά διακινδυνεύουμε τήν ύπόθεση ότι τήν ώρα πού ήρθε στή ζωή ή ζωντανή οϋσία σκίστηκε σέ μικρά κομμάτια, πού άπό τότε κι έπειτα προσπαθούν νά ξαναενωθούν μέ τά σεξουαλικά ένστικτα; Πώς αυτά τά έν-

σικτα, στά όποια ύπάρχει άκόμα ή χημική συγγένεια τής άψυχης ύλης, κατάφεραν σταδιακά, καθώς εξέλισσονταν μέσα από τό βασίλειο τών πρωτίστων, νά ξεπεράσουν τίς δυσκολίες πού συναντούσε αυτή ή προσπάθεια από ένα περιβάλλον φορτωμένο μέ επικίνδυνα έρεθίσματα – έρεθίσματα πού τά ανάγκαζαν νά σχηματίσουν ένα προστατευτικό επιφανειακό στρώμα; Πώς αυτά τά διασκορπισμένα κομμάτια τής ζωντανής ούσίας απέκτησαν μ' αυτό τόν τρόπο μία πολυκύτταρη ύπόσταση και μετέφεραν τελικά τό ένστικτο τής επανένωσης στήν πιό συγκεκριμένη μορφή του, τά κύτταρα του σπέρματος;¹⁸

Βλέπουμε εύκολα τή διαφορά ανάμεσα στίς δύο διαπιστώσεις: στήν πρώτη διατύπωση (*Πέρα από τήν Άρχή τής Ήδονής*) ό Freud αφήνει άνοιχτό τό έρώτημα, ένώ στήν κατοπινή του δήλωση (*Ίστορία τής Ψυχανάλυσης*) ή απάντηση είναι τελειωτικά άρνητική.

Πολύ πιό σημαντική είναι όμως ή ειδική διατύπωση πού είναι κοινή και στίς δύο περιπτώσεις. Και τίς δυό φορές μιλάει για «ζωντανή ούσία» πού έχει κομματιαστεί. Ό πλατωνικός μύθος όμως δέ μιλάει για «ζωντανή ούσία» πού κομματιάστηκε αλλά για τό άρσενικό και τό θηλυκό πού άποκόπηκαν και προσπαθούν νά ξαναενωθούν. Γιατί ό Freud έπέμενε στή «ζωντανή ούσία» σ' ένα τόσο ζωτικό σημείο;

Πιστεύω πώς ή απάντηση βρίσκεται στόν ύποκειμενικό παράγοντα. Ό Freud ήταν βαθιά ποτισμένος μέ τό πατριарχικό αίσθημα πώς οι άντρες ήταν άνώτεροι από τίς γυναίκες κι όχι ίσοι. Για τούτο ή πόλωση του τύπου άρσενικό-θηλυκό – πού όπως και κάθε πόλωση συνεπάγεται διαφορά και ίσότητα – ήταν γι' αυτόν άπαράδεκτη. Αυτές οι συναισθηματικές άρσενικές προκαταλήψεις, σέ χρόνο πολύ πιό παλιό, τόν είχαν οδηγήσει στή θεωρία ότι οι γυναίκες είναι άκρωτηριασμένοι άντρες, πού κατέχονται από τό σύμπλεγμα του έννουχισμού και τό φθόνο του πέους, κατώτερες από τούς άντρες επειδή τό ύπερεγώ τους ήταν άσθενέστερο, αλλά μέ ναρκισσιισμό ίσχυρότερο από

18. Σέ μία ύποσημείωση ό Freud παραθέτει μία παρόμοια ιδέα από τή Μπριχανταραμύνα Ούπανισάδ.

τόν άντρικό. "Αν καί θαυμάζουμε τήν εϋφυία αϋτῆς τῆς κατασκευῆς, δέ μπορούμε παρά ν' άπορρίψουμε τόν Ισχυρισμό ότι ἡ μισή ανθρώπινη φυλή εἶναι άκρωτηριασμένη παραλλαγή τῆς άλλης μισῆς· εἶναι μιά παραδοξολογία πού ἐξηγεῖται μόνο άπό τό βάθος τῆς προκατάληψης τοῦ φύλου (πού δέν απέχει πολύ άπό τή φυλετική προκατάληψη καί/ἢ τή θρησκευτική προκατάληψη). Εἶναι λοιπόν παράξενο πού ο Freud, άκολουθώντας τό μύθο τοῦ Πλάτωνα, ἀρνιέται νά δεχτεῖ τήν ισότητα άρσενικοῦ καί θηλυκοῦ; Σίγουρα ο Freud δέ μπορούσε νά κάνει τέτοιο βῆμα ἔτσι άλλαξε τήν ἔνωση άρσενικοῦ-θηλυκοῦ στήν ἔνωση τῆς «ζωντανῆς οὐσίας» καί άπέρριψε τή λογική διέξοδο άπό τή δυσκολία τοῦ ότι ο Έρως δέν ανήκει στή συντηρητική φύση τῶν ἐνοσίκτων.

Ἐπέμεινα τόσο σ' αὐτό τό σημείο γιά δυό κυρίως λόγους. Πρίν άπ' όλα ἐπειδή μᾶς βοηθάει νά καταλάβουμε τίς ἔμφυτες αντίφάσεις μέσα στή θεωρία τοῦ Freud αν ξέρουμε τά κίνητρα πού τόν άνάγκασαν νά δώσει αὐτές τίς αντιφατικές λύσεις. Δεύτερο, ἐπειδή τό πρόβλημα πού ἐξετάζουμε ἐδῶ ἐνδιαφέρει πέρα άπό τό εἰδικό πρόβλημα τῶν μειονεκτημάτων τῆς φροϋδικῆς θεωρίας τῶν ἐνοσίκτων. Ἐδῶ προσπαθοῦμε νά καταλάβουμε τή συνειδητή σκέψη τοῦ Freud σάν ἕνα συμβιβασμό ανάμεσα στή νέα αντίληψη καί τίς παλιότερες σκέψεις – πού ἔχουν τίς ρίζες τους στό «πατριαρχικό σύμπλεγμα» καί πού δέν τόν άφησαν νά ἐκφράσει τίς άπόψεις του μέ σαφήνεια καί ὀριστικότητα. Μέ άλλα λόγια ο Freud ἦταν δέσιμος τῶν αἰσθημάτων καί τῶν σκέψεων τῆς κοινωνίας του, κι αὐτό δέν κατάφερε νά τό ξεπεράσει.¹⁹ "Όταν σκεφτόταν κάτι καινούργιο, μόνο ἕνα μέρος του – ἢ τῶν συνεπειῶν του – γινόταν συνειδητό, ἐνώ ἕνα άλλο μέρος ἔμενε άσυνειδητό ἐπειδή ἦταν άσυμβίβαστο μέ τό «σύμπλεγμα» του καί τήν προηγούμενη ἐνσυνειδητή σκέψη του. Ἡ ἐνσυνειδητή σκέψη του ἔπρεπε νά προσπαθήσει νά ἐξουδετερώσει ὅλες τίς άσυμφωνίες καί τίς αντίφάσεις μέ κατασκευές πού ἦταν άρκετά στηριγμένες ὥστε νά ἱκανοποιοῦν τή λειτουργία τῆς συνειδητῆς σκέψης.²⁰

19. "Όπως ἔκαναν π.χ. ο John Stuart Mill, ο J. J. Bachofen, ο Karl Marx, ο Friedrich Engels καί άρκετοί άλλοι.

20. Αὐτή ἡ διαδικασία ἰσχύει γιά πολλούς μεγάλους στοχαστές. Χτυπητό

Ὁ Freud ὅμως δέ διάλεξε, οὔτε θά διάλεγε – ὅπως προσπάθησα νά δείξω – τήν ἄλλη λύση, νά κάνει δηλαδή τόν Ἔρωτα νά συμφωνήσει μέ τόν ὄρισμό του γιά τά ἐνστικτα, δηλαδή μέ τή συντηρητική φύση τους. Εἶχε ἄραγε καμιά ἄλλη θεωρητική προοπτική; Πιστεύω πῶς ναι. Μποροῦσε νά βρεῖ μιά ἄλλη λύση γιά νά ταχτοποιήσει τή νέα ἀντίληψή του, τόν κυρίαρχο ρόλο τῆς ἀγάπης καί τῆς καταστροφικότητας, μέσα στήν παλιά παραδοσιακή θεωρία τῆς λίμπιντο. Θά μποροῦσε νά δημιουργήσει μιά πολικότητα ἀνάμεσα στήν *προγενετήσια σεξουαλικότητα* (στοματικός καί πρωκτικός σαδισμός) σάν πηγὴ καταστροφικότητας, καί τή *γενετήσια σεξουαλικότητα* σάν πηγὴ ἀγάπης.²¹ Φυσικά ὁ Freud ἦταν δύσκολο νά δεχτεῖ αὐτὴ τή

παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ Spinoza. Τό πρόβλημα π.χ. ἂν ὁ Spinoza ἦταν θεϊστής ἢ ὄχι, δέ μπορεῖ νά γίνει ἀπόλυτα κατανοητό παρά μόνο ἂν λάβουμε ὑπόψη τῆ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἐνσυνείδητη σκέψη του (σέ θεϊστική βάση), τό νέο του ὄραμα (μὴ θεϊστικό) καί τὸ συνακόλουθο συμβιβασμὸ ἑνός ὁρισμοῦ τοῦ Θεοῦ πού στήν πραγματικότητα εἶναι ἀρνηση τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ ἡ μέθοδος ἐξέτασης τῶν κειμένων ἑνός συγγραφέα εἶναι ψυχαναλυτική ἀπὸ ὁρισμένες σημαντικές ἀπόψεις. Διαβάζει κανεὶς τίς ἀράδες τοῦ κειμένου ὅπως ὁ ψυχαναλυτὴς διαβάζει τίς ἀράδες τῶν ἐλεύθερων συνειρημιῶν καί τῶν ὄνειρων τοῦ ἀσθενοῦς. Ἀφετηρία εἶναι τὸ γεγονός ὅτι βρίσκουμε ἀντιφάσεις στὴ σκέψη ἑνός ἔξοχου στοχαστή. Μιάς καί ὁ ἴδιος πρέπει νά προσέξει αὐτές τίς ἀντιφάσεις, καί σίγουρα θά τίς εἶχε λύσει ἂν ἦταν μόνο ζήτημα θεωρητικοῦ ταλέντου, πρέπει νά υποθέσουμε πῶς οἱ ἔμφυτες ἀντιφάσεις προκαλοῦνται ἀπὸ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στίς δύο δομές. Τὴν παλιότερη, πού καταλαμβάνει ἀκόμα τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συνειδητῆς περιοχῆς, καί τὴ ριζικά νέα, πού δέν καταφέρει νά ἐκφραστεῖ ἀπόλυτα στὴ συνειδητὴ σκέψη, δηλαδή πού ἕνα μέρος τῆς εἶναι ἀσυνείδητο. Ἡ ἔμφυτη ἀντίφαση μπορεῖ ν' ἀντιμετωπιστεῖ σάν σύμπτωμα ἢ ὄνειρο, σάν συμβιβασμὸς ἀνάμεσα σέ μιά παλιότερη δομὴ τῆς συναισθηματικῆς ριζωμένης ἐνσυνείδητης σκέψης, καί σέ μιά νέα δομὴ θεωρητικοῦ ὁράματος πού δέ μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ ἀπόλυτα ἐξαιτίας τῆς δυνάμεις τῶν παλιῶν ιδεῶν καί συναισθημάτων. Κάποιες φορὲς τὸ νέο ὄραμα μπορεῖ νά εἶναι ὄλο ριζωμένο στὴ δυνάμη τῆς λογικῆς· κάποιες φορὲς μπορεῖ νά ἔχει ἕνα καινούργιο συγκινησιακὸ συστατικό. Ἄν ὅμως τὸ καινούργιο δέν ἔχει ἀρκετὴ δυνάμη, δέ θά καταφέρει νά βρεῖ σαφὴ ἐκφραση· ἀποτελεσμα εἶναι οἱ ἔμφυτες ἀντιφάσεις. Ὁ συγγραφέας, κι ἂν ἀκόμα εἶναι μεγαλοφυΐα, μπορεῖ νά ἀνοίξει ὀλότιστα τὴν ὑπαρξὴ ἢ τὴ φύση αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων, ἐνῶ ἕνας τρίτος – πού δέν εἶναι προσκολλημένος στίς βασικὲς του προτάσεις – μπορεῖ νά τίς διακρίνει εὐκόλα. Ἴσως αὐτὸ ἐννοοῦσε ὁ Kant ὅταν σημείωνε: «Κάποιες φορὲς καταλαβαίνουμε τὸ συγγραφέα καλύτερα ἀπ' ὅτι καταλαβαίνει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτὸ του».

21. Ὁ Ernst Simmel ἔχει προτείνει μιά ἀκριβῶς ὅμοια λύση (1944).

λύση για λόγους που αναφέραμε παραπάνω. Θά πλησίαζε επικίνδυνα σέ μιά μονιστική άποψη, γιατί καί ή καταστροφικότητα καί ή άγάπη θά γίνονταν προϊόντα τής λίμπιντο. Όσοόσο ό Freud είχε βάλει ήδη τή βάση για νά συνδέσει τήν καταστροφικότητα μέ τήν προγενετήσια σεξουαλικότητα, φτάνοντας στό συμπέρασμα πώς τό καταστροφικό μέρος τής πρωκτικής-σαδιστικής λίμπιντο είναι τό ένστικτο του θανάτου (1923, 1920). "Αν είναι έτσι, τότε δίκαια μπορούμε νά σκεφτούμε πώς ή πρωκτική λίμπιντο καθαυτή πρέπει νά έχει μιά βαθιά συγγένεια μέ τό ένστικτο του θανάτου. Ουσιαστικά μπορεί νά σταθεί κι ένα πιο προχωρημένο συμπέρασμα, πώς ή ούσία τής πρωκτικής λίμπιντο είναι ή καταστροφή.

Ό Freud όμως δέ φτάνει σ' αυτό τό συμπέρασμα, καί έχει ένδιαφέρον νά δούμε γιατί.

Ό πρώτος λόγος βρίσκεται στην πολύ στενή έρμηνεία τής πρωκτικής λίμπιντο. Για τόν Freud καί τούς μαθητές του ή ούσιαστική πλευρά του πρωκτοερωτισμού βρίσκεται στην τάση του άτομου νά κατέχει καί νά έλέγχει (πέρα από τή φιλική πλευρά τής διατήρησης). Βέβαια ό έλεγχος καί ή κατοχή είναι σίγουρα τάσεις αντίθετες στην άγάπη, στην ανάπτυξη, στην έλευθερία, που αποτελούν ένα σύνδρομο. Όμως ή «κατοχή» καί ό «έλεγχος» δέν περιέχουν τήν ούσία τής καταστροφικότητας, τήν έπιθυμία καταστροφής καί τήν έχθρότητα άπέναντι στή ζωή. Η πείρα μου από τή μελέτη του πρωκτοερωτικού χαρακτήρα μέ κάνει νά πιστεύω πώς έδω έχουμε νά κάνουμε μέ άτομα που ένδιαφέρονται πολύ αλλά καί έχουν κάποια συγγένεια μέ τά περιπτώματα σάν μέρος τής γενετικής τους συγγένειας μέ καθετί τό μή ζωντανό. Ό πρωκτοερωτικός χαρακτήρας νιώθει έλξη για τά περιπτώματα όπως καί για καθετί άχρηστο στή ζωή, τή βρωμιά, τό θάνατο, τή σήψη.²² Η τάση του έλέγχου καί τής κατοχής είναι μόνο μιά όψη του πρωκτοερωτικού χαρακτήρα, αλλά ήπιότερη καί όχι τόσο

22. Η συγγένεια ανάμεσα στον πρωκτοερωτισμό καί τή νεκροφιλία εξετάζεται στο κεφάλαιο 12. Εκεί αναφέρω πώς τό τυπικό νεκροφιλικό όνειρο είναι γεμάτο σύμβολα όπως τά περιπτώματα, τά πτώματα - όλόκληρα ή διαμελισμένα - οι τάφοι, τά ξερείπια κλπ., καί δίνο παραδείγματα τέτοιων όνείρων.

κακοήθης όσο το μίσος για τη ζωή. Πιστεύω πως αν ο Freud είχε δει αυτή την άμεση σχέση ανάμεσα στα περιτώματα και το θάνατο, θα έφτανε ίσως στο συμπέρασμα πως η βασική πόλωση γίνεται ανάμεσα στη γενετήσια και την πρωκτοερωτική τάση, δύο κλινικά μελετημένες οντότητες που ισοδυναμούν με τον Έρωτα και το ένστικτο του θανάτου. Αν τό είχε κάνει, τότε ο Έρωτας και το ένστικτο του θανάτου δέ θα εμφανίζονταν σαν δύο βιολογικά δοσμένες και εξίσου ισχυρές τάσεις, αλλά ο Έρωτας θα θεωρούνταν ένας βιολογικά φυσιολογικός στόχος της εξέλιξης, ενώ το ένστικτο του θανάτου θα ήταν βασισμένο στην άποτυχία της φυσιολογικής εξέλιξης, και μ' αυτή την έννοια κάτι παθολογικό, αν και βαθιά ριζωμένο σαν όρμη. Αν θελήσουμε να σκεφτούμε τό πράγμα σε βιολογική βάση, θα πρέπει να συνδέσουμε τον πρωκτοερωτισμό με τό γεγονός ότι η ανίχνευση με την όσφρηση χαρακτηρίζει όλα τά τετράποδα θηλαστικά, ενώ η όρθια στάση συνεπάγεται αλλαγή από τον προσανατολισμό με την όσφρηση σε προσανατολισμό με την όραση. Στη βάση αυτού του συλλογισμού μπορούμε να σκεφτούμε πως ο πρωκτοερωτικός χαρακτήρας αποτελεί μία όπισθοδρομική φάση της βιολογικής εξέλιξης, για την όποια μπορεί να υπάρχει κάποια γενετική-ιδιοσυγκρασιακή βάση. Ο πρωκτοερωτισμός του βρέφους μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει εξέλικτική επανάληψη μιάς βιολογικά προηγούμενης φάσης στη διαδικασία της μετάβασης ως την απόλυτα αναπτυγμένη ανθρώπινη λειτουργία. (Με τους όρους του Freud, ο πρωκτοερωτισμός-καταστροφικότητα μπορεί να έχει τη συντηρητική φύση του ενστίκτου, δηλαδή την επιστροφή από την κατεύθυνση γενετήσια όρμη-αγάπη-όραση στην κατεύθυνση πρωκτοερωτισμός-καταστροφή-όσφρηση.)

Η σχέση ανάμεσα στο ένστικτο του θανάτου και τό ένστικτο της ζωής θα ήταν ουσιαστικά ή ίδια, όπως ανάμεσα στην προγενετική και τη γενετική λίμπιντο στο σχήμα του Freud. Η προσήλωση της λίμπιντο στο πρωκτοερωτικό επίπεδο θα ήταν παθολογικό φαινόμενο, ριζωμένο βαθιά στην ψυχοσεξουαλική ιδιοσυστασία, ενώ τό γενετήσιο επίπεδο θα χαρακτήριζε τό υγιές άτομο. Σύμφωνα μ' αυτό τό συλλογισμό, τό πρωκτοερωτικό επίπεδο θα είχε δύο μάλλον διαφορετικές όψεις: την τάση για έλεγχο και την τάση

για καταστροφή. "Όπως προσπάθησα νά δείξω, αυτή θά ἦταν ἡ διαφορά ανάμεσα στό σαδισμό καί τή νεκροφιλία.

Ἄς Freud δέν ἔκανε ὅμως αὐτό τό συσχετισμό, κι ἴσως δέ μπόρεσε νά τόν κάνει γιά τούς λόγους πού εἶδαμε πρὶν, σέ σχέση μέ τίς δυσκολίες πού παρουσιάστηκαν στή θεωρία τοῦ "Ερωτα.

3

Δύναμη καί Ὁρα τοῦ Ἐνστικτοῦ τοῦ Θανάτου

Στίς σελίδες πού προηγήθηκαν ἐπισημίαναι τίς ἐμφυτες ἀντιφάσεις στίς ὁποῖες ἔπεσε ἀναγκαστικά ὁ Freud ὅταν ἄλλαξε τή θεωρία τῆς λίμπιντο σέ θεωρία τοῦ "Ερωτα καί τοῦ ἐνστικτοῦ τοῦ θανάτου. Στήν τελευταία αὐτή θεωρία ὑπάρχει καί μιᾶ ἄλλη σύγκρουση διαφορετικοῦ εἶδους, πού πρέπει νά προσέξουμε ιδιαίτερα: ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στόν Freud-θεωρητικό καί τόν Freud-ἀνθρωπιστή. Ὁ θεωρητικός φτάνει στό συμπέρασμα πῶς ὁ ἄνθρωπος ἔχει νά διαλέξει ἀνάμεσα στήν καταστροφή τοῦ ἑαυτοῦ του (ἀργά, μέ ἀρρώστια) ἢ τήν καταστροφή ἄλλων· ἢ – γιά νά τό ποῦμε διαφορετικά – ἀνάμεσα στό νά βασανίσει τόν ἑαυτό του ἢ τούς ἄλλους. Ὁ ἀνθρωπιστής ἐπαναστατεῖ μπροστά στήν ἰδέα αὐτοῦ τοῦ τραγικοῦ διλήμματος πού θεωρεῖ τόν πόλεμο λογική λύση γιά τήν ἀνθρώπινη ὑπαρξη.

Αὐτό δέ σημαίνει πῶς ὁ Freud ἀπεχθανόταν τά τραγικά διλήμματα. Ἀπεναντίας, στήν πρώτη θεωρία του εἶχε δημιουργήσει ἕνα τέτοιο τραγικό δίλημμα: ἡ ἀπώθηση τῶν ἐνστικτικῶν ἀπαιτήσεων (ιδιαίτερα τῶν προγενετήσιων) ὑποτίθεται πῶς ἦταν ἡ βάση γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ· ἡ ἀπωθημένη ἐνστικτική παρῶριση «ἐξιδανικεύτηκε» μέσα στίς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά πάντα σέ βάρος τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἀπώθηση δέν ὀδήγησε μόνο σέ ἀνώτερο πολιτισμό ἀλλά καί στήν ἀνάπτυξη νευρώσεων γιά ὅλους ἐκείνους στούς ὁποίους δέ λειτούργησε καλά ἡ ἀπωθητική διαδικασία. Ἐλλειψη πολιτισμοῦ συνδυασμένη μέ ἀπόλυτη εὐτυχία ἢ πολιτισμός συνδυασμένος μέ νεύρωση (κι ἀκόμα γενικά ἐλαττωμένη

εὐτυχία) – νά ποιὰ ἦταν τώρα ἡ ἐναλλακτική λύση.^{23 24}

Ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στό ἔνστικτο τοῦ θανάτου καί τόν Ἔρωτα φέρνει τόν ἄνθρωπο ἀντιμέτωπο μ' ἕνα πραγματικό καί τραγικό δίλημμα. Ἐνα πραγματικό δίλημμα γιατί μπορεῖ ν' ἀποφασίσει νά κηρύξει πόλεμο καί νά ἐπιτεθεῖ, νά γίνει ἐπιθετικός καί νά ἐκφράσει τήν ἔχθρα του ἐπειδή τό προτιμᾷ περισσότερο ἀπ' τό ν' ἀρρωστήσει. Δέ χρειάζεται ν' ἀποδείξουμε πῶς τό δίλημμα εἶναι καί τραγικό – τουλάχιστον ὅσο ἀφορᾷ τόν Freud καί κάθε ἀνθρωπιστή.

Ὁ Freud δέν κάνει καμιά προσπάθεια νά ἀποκρύψει τό θέμα ἀμβλύνοντας τήν ὀξύτητα τῆς σύγκρουσης. Καί γράφει στίς *Νέες Εἰσαγωγικές Διαλέξεις*:

Βλέπουμε τώρα πόσο σημαντική εἶναι ἡ δυνατότητα νά μή μπορέσει νά ἰκανοποιηθεῖ ἡ ἐπιθετικότητα στόν ἔξω κόσμο ὅταν συναντήσῃ πραγματικά ἐμπόδια. Ἄν συμβεῖ αὐτό, τότε ἴσως ὑποχωρήσει καί ἀυξήσει τόν ὄγκο τῆς αὐτοκαταστροφικότητας πού μένει ἀκόμα στό ἐσωτερικό τοῦ ἀτόμου. Θά δοῦμε τότε πῶς συμβαίνει αὐτό στήν πραγματικότητα καί πόσο σημαντική εἶναι αὐτή ἡ διαδικασία.

Στήν *Ἱστορία τῆς Ψυχανάλυσης* γράφει: «Ἡ συγκράτηση τῆς ἐπιθετικότητας εἶναι γενικά ἀνθυγιεινή καί ὀδηγεῖ σέ ἀρρώστια». Πῶς ἀντιδρᾷ ὁμως ὁ Freud στήν παρόρμηση

23. Πρβ. καί τά λόγια τοῦ Freud (1908α). «Δίκαια μποροῦμε νά θεωρήσουμε τόν πολιτισμό μας ὑπεύθυνο γιά τήν ἀπειλή τῆς νευρασθένειας».

24. Ὁ Herbert Marcuse ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Freud εἶπε πῶς ἡ ἀπόλυτη εὐτυχία ἀπαιτεῖ ἀπόλυτη ἐκφραση ὅλων τῶν σεξουαλικῶν ἐνστικτῶν (πού μέ τήν ἔννοια τοῦ Freud περιλαμβάνουν εἰδικά τά προγενετικά συστατικά) (1955). Ἄσχετα ἂν ὁ Freud ἔχει δίκιο, ὁ Marcuse παραγνοῶζει πῶς ἀδυναμία τοῦ Freud ἦταν τά τραγικά διλήμματα. Γιαυτό δέ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ φροϋδική ἀποψη πῶς ὁ σκοπός πρέπει νά εἶναι ἡ ἀπεριόριστη ἐκφραση ὅλων τῶν συστατικῶν τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστικτοῦ. Ἀπεναντίας ὁ Freud – ὄντας μέ τό μέρος τοῦ πολιτισμοῦ ἐνάντια στή βαρβαρότητα – προτιμᾷ τήν καταπίεση ἀπό τό ἀντίθετό της. Ἐξάλλου ὁ Freud μλοῦσε πάντα γιά τήν ἀνασταλτική ἐπίδραση τοῦ πολιτισμοῦ πάνω στά ἐνστικτα, καί ἡ ἀντίληψη ὅτι αὐτό συμβαίνει μόνο στόν καπιταλισμό καί ὄχι στό σοσιαλισμό εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετη μέ τή σκέψη του. Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Marcuse γιά τό θέμα δείχνουν ἀνεπαρκή γνώση τῆς φροϋδικῆς θεωρίας στίς λεπτομέρειές της.

νά μὴν ἀφήσει τὰ ἀνθρώπινα ζητήματα σέ τέτοια ἀπελπιστική κατάσταση, καί ν' ἀποφύγει τήν ἐπιλογή ἐκείνων πού συστήνουν τόν πόλεμο σάν τό καλύτερο φάρμακο γιά τήν ἀνθρώπινη φυλή;

Πραγματικά, ὁ Freud ἔκανε πολλές θεωρητικές προσπάθειες γιά νά βρεῖ μιά διέξοδο ἀπό τό δίλημμα ἀνάμεσα στόν θεωρητικό καί τόν ἀνθρωπιστή. Μιά προσπάθεια βρίσκεται στήν ἰδέα ὅτι τό καταστροφικό ἔνστικτο μπορεῖ νά μεταμορφωθεῖ σέ συνείδηση. Στό *Ὁ Πολιτισμός Πηγῆ Δυστυχίας* ὁ Freud ρωτάει: «Τί συμβαίνει στόν ἐπιτιθέμενο ἄν κάνει ἀκίνδυνη τήν ἐπιθυμία του νά ἐπιτεθεῖ;» Καί ἀπαντάει:

Κάτι πολύ σημαντικό, πού δέ θά τό μαντεύαμε ποτέ καί πού ὥστόσο εἶναι ὀλοφάνερο. Ἡ ἐπιθετικότητά του ἐνδοπροβάλλεται, ἐσωτερικεύεται· οὐσιαστικά ἐπιστρέφει ἐκεῖ ἀπ' ὅπου ξεκίνησε – δηλαδή κατευθύνεται πάλι πρὸς τό ἐγώ του. Ἐκεῖ τήν ἀναλαμβάνει ἕνα τμήμα τοῦ ἐγώ πού ἐπιβάλλεται στό ὑπόλοιπο ἐγώ σάν ὑπερεγώ καί πού τώρα μέ τή μορφή τῆς «συνείδησης» εἶναι ἔτοιμο νά ἐξαπολύσει ἐναντίον τοῦ ἐγώ τήν ἴδια ἄγρια ἐπιθετικότητα πού τό ἐγώ ἤθελε νά ἱκανοποιήσει πάνω σέ ἄλλα, ἐξωτερικά ἄτομα. Ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στό σκληρό ὑπερεγώ καί τό ἐγώ πού ὑποτάσσεται σ' αὐτό, ὀνομάζεται αἴσθημα ἐνοχῆς καί ἐκφράζεται σάν ἀνάγκη τιμωρίας. Ἔτσι ὁ πολιτισμός κυριαρχεῖ τήν ἐπικίνδυνη ἐπιθυμία τοῦ ἀτόμου γιά ἐπίθεση ἐξασθενίζοντας καί ἀφοπλίζοντας το καί βάζοντας μέσα ἕνα πράκτορά του γιά νά τό ἐπιδλέπει, σάν τή φρουρά σέ κατεχόμενη πόλη.²⁵

Ἡ μεταμόρφωση τῆς καταστροφικότητας σέ αὐτοτιμωρούσα συνείδηση δέ φαίνεται καί τόσο μεγάλο πλεονέκτημα, ὅσο πιστεύει ὁ Freud. Σύμφωνα μέ τή θεωρία του ἡ συνείδηση πρέπει νά εἶναι σκληρή ὅσο καί τό ἔνστικτο τοῦ θανάτου, ἀφοῦ εἶναι φορτισμένη μέ τή δική του ἐνέργεια, καί δέ μᾶς δίνει κανένα λόγο γιά τόν ὁποῖο αὐτή ἡ σκληρή

25. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Freud γιά τή συνείδηση, πού τή θεωρεῖ βασικά τιμωρό, εἶναι σίγουρα πολύ στενή, μέσα στήν παράδοση ὀρισμένων θρησκευτικῶν ἰδεῶν· εἶναι μιά «αὐταρχική» κι ὄχι «ἀνθρωπιστική» συνείδηση. Πρβ. E. Fromm (1947).

«φρουρά» θά «έξασθενίσει» καί θά «άφοπλίσει» τό ένστικτο του θανάτου. Φαίνεται μάλλον πώς ή επόμενη αναλογία εκφράζει τίς πραγματικές συνέπειες τής σκέψης του Freud περισσότερο λογικά: μιά πόλη πού έξουσιάζεται από ένα σκληρό έχθρό τόν νικάει μέ τή βοήθεια ενός δικτάτορα, πού μέ τή σειρά του δημιουργεί ένα σύστημα έξίσου σκληρό μέ του νικημένου έχθρου· ποιό είναι λοιπόν τό κέρδος;

Ώστόσο αυτή ή θεωρία πού υποστηρίζει πώς ή άυστηρή συνείδηση είναι εκφραση του ένστίκτου του θανάτου δέν είναι ή μόνη προσπάθεια πού κάνει ο Freud για νά άμβλύνει τό τραγικό δίλημμα. Μιά άλλη λιγότερο τραγική έρμηνεία εκφράζεται στό έξής: «Τό ένστικτο τής καταστροφής, μετριασμένο καί δαμασμένο, έμποδισμένο νά φτάσει στό σκοπό του, πρέπει — όταν κατευθύνεται στά άντικείμενα — νά δίνει στό έγώ τήν ικανοποίηση των ζωτικών αναγκών του καί τόν έλεγχο πάνω στή φύση» (S. Freud, 1930). Αυτό είναι ένα καλό παράδειγμα «έξιδανίκευσης»·²⁶ ο σκοπός του ένστίκτου δέν έξασθενίζει αλλά στρέφεται σέ άλλους, κοινωνικά πολύτιμους σκοπούς — καί, στήν περίπτωση αυτή, στήν «κυριαρχία πάνω στή φύση».

Αυτό φαίνεται πραγματικά ή τέλεια λύση. Ο άνθρωπος απαλλάσσεται από τήν τραγική εκλογή άνάμεσα στό νά καταστρέψει τούς άλλους ή τόν έαυτό του, γιατί ή ενέργεια του καταστροφικού ένστίκτου χρησιμοποιείται για νά έλέγξει τή φύση. Θά ρωτήσουμε όμως, είναι δυνατό νά γίνει έτσι; Μπορεί σ' αλήθεια νά μετατρέψουμε τήν κατα-

26. Ο Freud δέ χρησιμοποίησε τόν όρο «έξιδανίκευση» σέ συνδυασμό μέ τό ένστικτο του θανάτου, αλλά μου φαίνεται πώς ή έννοια μέ τήν όποία άσχολείται ή επόμενη παράγραφος είναι ίδια μέ κείνη πού ο Freud όνομάζει έξιδανίκευση σέ σχέση μέ τή λήμπιντο. Η έννοια τής έξιδανίκευσης» είναι άμφισβητήσιμη ακόμα κι όταν ο Freud τήν εφαρμόζει στό σεξουαλικά, καί ιδιαίτερα στό προγενετικά ένστικτα. Στή βάση τής παλιότερης θεωρίας του δημιουργήθηκε καί τό παράδειγμα ότι ο χειρουργός χρησιμοποιεί τήν έξιδανικευμένη ενέργεια του σαδισμού του. Είναι αλήθεια όμως; Στο κάτω κάτω ο χειρουργός δέν κόβει μόνο: επιδιορθώνει, καί τό πιθανότερο είναι πώς οι καλύτεροι χειρουργοί δέν κινούνται από τόν έξιδανικευμένο σαδισμό τους αλλά από πολλούς άλλους παράγοντες όπως ή επιδεξιότητα των χειρών τους, ή επιθυμία τους νά θεραπεύσουν μέ άμεση πράξη, ή ικανότητά τους νά παίρνουν γρήγορες αποφάσεις κλπ.

στροφικότητα σέ δημιουργικότητα; Τί σημαίνει «έλεγχος πάνω στή φύση»; Είναι τό ήμέρωμα καί ή άνατροφή ζώων, ή συλλογή καί ή καλλιέργεια φυτών, ή ύφανση ρούχων, τό χτίσιμο καλυδιών, ή κατασκευή πήλινων σκευών καί πολλές άλλες δραστηριότητες, πού φτάνουν ώς τήν κατασκευή μηχανών, σιδηροδρόμων, άεροπλάνων, ούρανοξυστών. Όλες αυτές είναι πράξεις κατασκευαστικές, είναι οικόδομηση, ένοποίηση, σύνθεση — καί άν πραγματικά θέλαμε νά τίς άποδώσουμε σ' ένα άπ' τά δύο βασικά ένστικτα θά ταίριαζαν περισσότερο στόν Έρωτα παρά στό θάνατο. "Αν έξαιρέσουμε τή σφαγή τών ζώων γιά τήν κατανάλωση καί τό φόνο τών ανθρώπων στόν πόλεμο, πού καί τά δύο μπορούμε νά τά δούμε ριζωμένα στήν καταστροφικότητα, ό έλεγχος καί ή κυριαρχία πάνω στή φύση δέν είναι καταστροφικές αλλά δημιουργικές πράξεις.

Ό Freud κάνει μιá άκόμα προσπάθεια νά άμβλύνει τήν τραχύτητα αυτού του διλήμματος άπαντώντας στόν Albert Einstein στό *Γιατί Πόλεμος*; Ούτε καί τώρα, όταν έρχεται άντιμέτωπος μέ τήν έρώτηση σχετικά μέ τίς ψυχολογικές αιτίες του πολέμου, πού του ύποβάλλει ένας από τούς μεγαλύτερους έπιστήμονες καί άνθρωπιστές του αιώνα, ό Freud δέν προσπάθησε νά κρύψει ή νά άμβλύνει τήν τραχύτητα του προηγούμενου διλήμματός του.

Μετά από κάποια σκέψη, φτάσαμε νά υποθέσουμε πώς αυτό τό ένστικτο λειτουργεί μέσα σέ κάθε ζωντανό πλάσμα: προσπαθεί νά τό φέρει στήν καταστροφή καί νά υποβιβάσει τή ζωή στήν άρχική της κατάσταση, τήν άψυχη ύλη. Γιαυτό ύπάρχουν σοβαροί λόγοι νά τό όνομάζουμε ένστικτο του θανάτου, ενώ τά έρωτικά ένστικτα αντιπροσωπεύουν μιá προσπάθεια γιά τή διατήρηση τής ζωής. Τό ένστικτο του θανάτου μετατρέπεται σέ καταστροφικό ένστικτο όταν, μέ τή βοήθεια ειδικών όργάνων, κατευθύνεται πρós τά έξω, σέ διάφορα αντικείμενα. Ό οργανισμός διατηρεί τή ζωή του καταστρέφοντας έναν άλλο. Όσοόσο ένα μέρος του ένστικτου του θανάτου έξακολουθει νά λειτουργεί μέσα στόν όργανισμό, καί προσπαθήσαμε μέχρι τώρα νά έντοπίσουμε άρκετά φυσιολογικά καί παθολογικά φαινόμενα πού όφείλονται στήν έσωτερίκευση του καταστροφικού ένστικτου. Κριθήκαμε ένοχοι έπειδή δημιουργήσαμε τήν

αίρεση ότι ή συνείδηση προέρχεται απ' αυτή τή στροφή τής επιθετικότητας πρὸς τὰ μέσα. Θά δείτε ὅμως ότι τό θέμα δέν εἶναι διόλου ἀσήμαντο, γιατί ὅταν αὐτή ή διαδικασία τραβήξει πολύ μακριά εἶναι ὀπωδῆποτε ἀνθυγιεινή. Ἐπό τήν ἄλλη μεριά, ἂν οἱ δυνάμεις αὐτές στραφούν πρὸς τήν καταστροφή τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὁ ὄργανισμός θ' ἀνακουφιστεῖ καί τό ἀποτέλεσμα θά εἶναι εὐεργετικό. Αὐτό μπορεῖ νά χρησιμεύει σάν βιολογική δικαίωση γιά ὅλες τίς κακές κι ἐπικίνδυνες ὁρμές πού προσπαθοῦμε νά καταπνίξουμε. Πρέπει νά παραδεχτοῦμε πὼς αὐτές θρῖσκονται πῶς κοντά στή Φύση απ' ὅσο ή ἀντίστασή μας σ' αὐτές, πράγμα πού χρειάζεται δέβαια μιά ἐξήγηση. (S. Freud, 1933α. Ἡ ὑπογράμμισή δική μου).

Ἐπειτα απ' αὐτή τή σαφέσταση δήλωση πού συνοψίζει ὅλες τίς προηγούμενες ἀπόψεις του σχετικά μέ τό ἔνστικτο τοῦ θανάτου, κι ἔχοντας ἤδη δηλώσει πὼς δέ θά πίστευε ποτέ τίς ἱστορίες γιά τίς εὐτυχισμένες περιοχές ὅπου ζοῦν φυλές «πού δέ γνωρίζουν καταναγκασμό ή επιθετικότητα», ὁ Freud προσπαθεῖ στό τέλος αὐτοῦ τοῦ γράμματος νά δώσει μιά λύση λιγότερο ἀπαισιόδοξη απ' αὐτήν πού προδιαγράφεται στήν ἀρχή. Ἡ ἐλπίδα του βασίζεται σέ διάφορες δυνατότητες: «Ἐάν ή προθυμία νά μποῦμε στόν πόλεμο», γράφει, «εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ καταστροφικοῦ ἐνστίκτου, τό προφανέστερο σχέδιο εἶναι νά τοῦ ἀντιπαρατάξουμε τόν ἀνταγωνιστή του, τόν Ἐρωτα. Ὅτιδήποτε ἐνθαρρύνει τήν ἀνάπτυξη συναισθηματικῶν δεσμῶν ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους πρέπει νά λειτουργεῖ ἀντίθετα στόν πόλεμο».

Εἶναι πραγματικά σημαντικό καί συγκινητικό τό πὼς ὁ Freud, ὁ ἀνθρωπιστής καί «εἰρημιστής» ὅπως αὐτοαποκαλεῖται, προσπαθεῖ ἐδῶ σχεδόν ἀπελπισμένα ν' ἀποφύγει τίς λογικές συνέπειες τῶν ὑποθέσεών του. Ἐάν τό ἔνστικτο τοῦ θανάτου εἶναι τόσο δυνατό καί θεμελιακό ὅπως λέει ὁ Freud, πὼς μπορεῖ νά μειωθεῖ σημαντικά ἂν τοῦ ἀντιπαρατάξουμε τόν Ἐρωτα, ἀφοῦ καί τὰ δύο αὐτά ἔνστικτα περιέχονται σέ κάθε κύτταρο καί ἀποτελοῦν μιά ἀναλλοίωτη ποιότητα τής ζωντανῆς ὕλης;

Τό δεύτερο ἐπιχείρημα τοῦ Freud ὑπέρ τής εἰρήνης εἶναι βασικότερο. Στό τέλος τοῦ γράμματος στόν Einstein λέει:

Τώρα ο πόλεμος βρίσκεται στην δεξύτερη αντίθεσή του με την ψυχική στάση που μας επιβάλλει ή πρόοδος του πολιτισμού, και για τό λόγο αυτό είμαστε αναγκασμένοι να επαναστατήσουμε έναντίον του· δέ μπορούμε να τό αναβάλουμε άλλο. Κι αυτό δέν είναι αποκήρυξη διανοητική ή συναισθηματική· έμεις οί ειρηνιστές απ' τή φύση μας δέν ανεχόμαστε τόν πόλεμο. Φαίνεται αλήθεια πώς ή πτώση των αισθητικών επιπέδων στον πόλεμο παίζει έξίσου μεγάλο ρόλο στην αντίδρασή μας, όσο και οί άγριότητες του. Πόσο θά πρέπει να περιμένουμε ακόμα ώσπου δλόκληρη ή ανθρωπότητα ν' αγαπήσει τήν ειρήνη; Κανείς δέ μπορεί να πεί.

Στό τέλος του γράμματος ο Freud θίγει μιά σκέψη που βρίσκουμε σποραδικά στα έργα του,²⁷ πώς δηλαδή ή πρόοδος του πολιτισμού είναι παράγοντας που οδηγεί σέ μιά διαρκή και μάλλον «ιδιοσυγκρασιακή», «όργανική» άπώθηση των ένστίκτων.

Ο Freud είχε έκφράσει αυτή τήν άποψη πολύ νωρίτερα, στα *Τρία Δοκίμια*, όταν μίλησε για τήν έντονη σύγκρουση ανάμεσα στό ένστικτο και τόν πολιτισμό: «Βλέποντας τά πολιτισμένα παιδιά μένει κανείς με τήν έντύπωση πώς οί περιορισμοί τους είναι προϊόν τής παιδείας, και αναμφίβολα ή παιδεία παίζει μεγάλο ρόλο σ' αυτό. Στην πραγματικότητα όμως αυτή ή ανάπτυξη είναι όργανικά καθορισμένη και προσδιορισμένη από τήν κληρονομικότητα, και κάποιες φορές μπορεί να συντελεστεί χωρίς να βοηθήσει διόλου ή παιδεία» (S. Freud, 1905. Η ύπογράμμιση δική μου).

Στό έργο του *Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας* ο Freud συνέχισε αυτή τή γραμμή μιλώνοντας για μιά «όργανική άπώθηση», όπως π.χ. στην περίπτωση του ταμπού για τήν έμμηνο ρύση και τόν πρωκτοερωτισμό, που άνοίγει τό δρόμο στον πολιτισμό. Ήδη από τό 1897 βλέπουμε πώς ο Freud, σ' ένα γράμμα στον Fliess (14 Νοεμβρίου 1897, γράμμα 75) λέει ότι «κάτι όργανικό παίζει κάποιο ρόλο στην άπώθηση».²⁸

27. Πρβ. S. Freud (1930), καθώς και τίς πηγές που αναφέρονται στην εισαγωγή του έκδότη στό ίδιο βιβλίο.

28. Θά 'θελα να ευχαριστήσω τόν έκδότη τής στερεότυπης έκδοσης του

Οί διάφορες σκέψεις πού παραθέσαμε ἐδῶ δείχνουν πώς ἡ πίστη τοῦ Freud σέ μιὰ «ιδιοσυγκρασιακὴ» ἔλλειψη ἀνοχῆς μπροστά στὸν πόλεμο δέν ἦταν μόνο προσπάθεια νὰ ξεπεράσει τὴν τραγικὴ προοπτικὴ τῆς ἔννοιας τοῦ ἐνστίκτου τοῦ θανάτου πού δημιουργεῖται *ad hoc*, ἀλλὰ ἀκολουθοῦσε μιὰ συλλογιστικὴ γραμμὴ πού, ἂν καί ποτέ δέν κυριάρχησε ἀπόλυτα, ἀποτελέσει ὑπόβαθρο τῆς σκέψης του ἀπὸ τὰ 1897.

Ἄν οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Freud ἦταν σωστοί, δηλαδή ὅτι ὁ πολιτισμὸς δημιουργεῖ «ιδιοσυγκρασιακούς» καὶ κληρονομικὲς ἀπωθήσεις καὶ ἄρα μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ ὀρισμένες ἐνστικτώδεις ἀνάγκες ἐξασθενίζουν οὐσιαστικά, τότε πραγματικά θά βρῖσκαμε διέξοδο ἀπ' τὸ δίλημμα. Τότε οἱ πολιτισμένοι ἄνθρωποι δέ θά πιέζονταν ἀπὸ ὀρισμένες ἐνστικτικὲς ἀπαιτήσεις πού εἶναι ἀντίθετες στὸν πολιτισμὸ. Ἡ ὀρμὴ τῆς καταστροφῆς δέ θά εἶχε τὴν ἴδια ἔνταση καὶ ἐξουσία πάνω στὸν πολιτισμένο ἄνθρωπο ὅπως στὸν πρωτόγονο. Ἡ συλλογιστικὴ αὐτὴ θά ὀδηγοῦσε ἀκόμα στὴ σκέψη πώς ὀρισμένες ἀναστολές μπροστά στὸ φόνο θά δημιουργοῦνταν μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ καὶ θά στερεώνονταν κληρονομικά. Ὡστόσο, κι ἂν ἀκόμα μπορούσαμε ν' ἀνακαλύψουμε τέτοιους κληρονομικούς παράγοντες, θά ἦταν φοβερὰ δύσκολο νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴ τους στὴν περίπτωση τοῦ ἐνστίκτου τοῦ θανάτου.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Freud τὸ ἐνστικτο τοῦ θανάτου εἶναι μιὰ τάση ἔμφυτη σέ κάθε ζωντανὴ οὐσία· φαίνεται θεωρητικά δύσκολο νὰ ὑποθέσουμε πώς αὐτὴ ἢ θεμελιακὴ βιολογικὴ δύναμη θά ἐξασθενίζε μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ. Μὲ τὴν ἴδια λογικὴ θά μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε πώς καὶ ὁ Ἔρωσ θά ἐξασθενίζε, κι αὐτές οἱ ὑποθέσεις θά ὀδηγοῦσαν σέ μιὰ γενικότερη, πώς ἢ ἴδια ἢ φύση τῆς ζωντανῆς οὐσίας θά μπορούσε ν' ἀλλάξει μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ διαμέσου τῆς «ὀργανικῆς» ἀπώθησης.²⁹

Freud, James Strachey, γιὰ τὴν κατατοπιστικὴ καὶ περιεκτικὴ εἰσαγωγὴ του στὸ ἔργο Ὁ Πολιτισμὸς Πηγὴ Ἀστυχίας (1930), καθὼς καὶ γιὰ ὅλες τίς ἄλλες εἰσαγωγές του πού δίνουν στὸν ἀναγνώστη τὴ δυνατότητα – ἀκόμα κι ὅταν εἶναι πολὺ ἐξοικειωμένος μὲ τὸ ἔργο τοῦ Freud – νὰ ἐντοπίσει πολὺ πρὸ γρήγορα κάπου πού ζητᾶται καί, πέρα ἀπ' αὐτὸ, νὰ θυμηθεῖ πράγματα πού ἔχει ξεχάσει.

29. Αὐτὸ πού ἀντικρούει περισσότερο ἀπ' ὅλα τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Freud

“Όπως και νά έχουν τά πράγματα, φαίνεται πώς σήμερα ένα από τά σπουδαιότερα αντικείμενα τής έπιστημονικής έρευνας είναι ή αναζήτηση τών σχετικών στοιχείων. Υπάρχουν αρκετές ένδειξεις ότι υπάρχει μιά ιδιοσυγκρασιακή, οργανική απώθηση ορισμένων ένστικτικών απαιτήσεων μέ τήν πρόοδο του πολιτισμού; Κι αυτή ή αναστολή είναι στ’ αλήθεια διαφορετική από τήν αναστολή πού αναφέρει ο Freud, στο βαθμό πού έξασθενίζει τήν ένστικτική απαίτηση αντί νά τήν απομακρύνει από τή συνείδηση ή νά τή στρέφει σέ άλλους σκοπούς; Καί πού συγκεκριμένα, οί καταστροφικές όρμές του ανθρώπου έχουν έξασθενήσει μέ τήν πάροδο του χρόνου, ή αναπτύχθηκαν ανασταλτικές παρορμήσεις πού έχουν τώρα έδραιωθεί μέ τήν κληρονομικότητα; Η απάντηση σ’ αυτό τό ερώτημα θ’ απαιτούσε έκτεταμένες μελέτες, ιδιαίτερα στήν ανθρωπολογία, τήν κοινωνιοψυχολογία και τή γενετική.

Ξανακοιτάζοντας τίς διάφορες προσπάθειες του Freud για νά άμβλύνει τήν όξύτητα αυτού του βασικού δίλημματος – καταστροφή τών άλλων ή του έαυτου σου – μπορούμε νά θαυμάσουμε τήν έπιμονή του καθώς προσπαθούσε νά βρει διέξοδο άπ’ τό δίλημμα και ταυτόχρονα τήν έντιμότητά του, πού δέν τον άφησε ποτέ νά πιστέψει πώς είχε βρει μιά ίκανοποιητική λύση. Έτσι στήν *Ίστορία* δέν αναφέρεται πιά στους παράγοντες πού περιορίζουν τή δύναμη τής καταστροφικότητας (έκτός από τό ρόλο του υπερεγώ) και τελειώνει λέγοντας: «Είναι ένας από τους κινδύνους πού άπειλούν τήν υγεία τών ατόμων στήν πορεία τους μέσα άπ’ τό μονοπάτι τής πολιτιστικής εξέλιξης. Η κατάπνιξη τής επιθετικότητας είναι γενικά άνθυγιεινή και καταλήγει στήν άρρώστια» (1938).³⁰

είναι ότι ο προϊστορικός άνθρωπος δέν ήταν περισσότερο αλλά λιγότερο επιθετικός από τον πολιτισμένο άνθρωπο.

30. Θέλω νά τονίσω ακόμα μιά φορά τήν άλλαγή στίς άπόψεις του Freud όσο άφορά τή σχέση ανάμεσα στο ένστικτο και τον πολιτισμό. Στή βάση τής θεωρίας τής λυμπινο, ο πολιτισμός καταλήγει σέ απώθηση τών σεξουαλικών επιθυμιών και μπορεί νά προκαλέσει *νεύρωση*. Στή νέα θεωρία ο πολιτισμός οδηγεί στήν αναστολή τής *επιθετικότητας* και καταλήγει σέ *φυσική άρρώστια*.

Κρίνοντας τήν Ουσία τῆς Θεωρίας

Πρέπει τώρα νά περάσουμε ἀπό τήν ἄμεση κριτική τῆς θεωρίας τοῦ Freud γιά τά ἔνστικτα τοῦ θανάτου καί τῆς ζωῆς, σέ μιὰ κριτική τῆς οὐσίας τῶν ἐπιχειρημάτων του. Ἔχουν ἤδη γραφτεῖ πολλά σχετικά καί γι'αυτό δέ θά θίξω ὅλα τά σημεῖα αὐτῆς τῆς κριτικῆς. Θ' ἀναφέρω μόνο ἐκεῖνα πού φαίνονται ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα ἀπό τή δική μου σκοπιά, ἢ ἐκεῖνα πού δέν ἐξετάστηκαν ἰκανοποιητικά ἀπό ἄλλους συγγραφεῖς.

Ἴσως ἡ μεγαλύτερη ἀδυναμία στήν ὑπόθεση τοῦ Freud θρῖσκεται, καί ἐδῶ καί σέ μερικά ἄλλα προβλήματα, στό γεγονός ὅτι ὁ θεωρητικός καί συστηματικός Freud προηγήθηκε ἀπό τόν κλινικό παρατηρητή. Ἐπειτα ὁ Freud ὠθήθηκε μονόπλευρα ἀπό τή *διανοητική* φαντασία του κι ὄχι ἀπό τήν *ἐμπειρική*. Ἄν δέν εἶχε συμβεῖ αὐτό, θά βλέπαμε πώς ὁ σαδισμός, ἡ ἐπιθετικότητα, ἡ καταστροφικότητα, ἡ κυριαρχία καί ἡ δίψα γιά δύναμη εἶναι φαινόμενα ποιοτικά διαφορετικά, ἂν καί ἡ διαχωριστική γραμμή τους δέ χαράζεται πάντα μέ σαφήνεια. Ὁ Freud ὅμως διατύπωνε τοὺς συλλογισμούς του σέ ἀφρημένη θεωρητική βάση πού ἄφηνε νά ἐννοηθεῖ πώς ὅ,τι δέν ἦταν ἀγάπη ἦταν ἔνστικτο τοῦ θανάτου, ἀφοῦ κάθε τάση ἐπρεπε νά ἐνταχθεῖ στό νέο δυαδισμό. Ἡ προσπάθειά του νά ἐντάξει διαφορετικές καί ὡς ἓνα σημεῖο ἀντιφατικές ψυχολογικές τάσεις σέ μιὰ κατηγορία, ἔχει ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα νά μὴν καταλαβαίνουμε καμιά τους· ἀναγκαζόμαστε τότε νά χρησιμοποιοῦμε μιὰ ἄλλοτριωμένη γλώσσα γιά φαινόμενα πού μποροῦμε ν' ἀναφέρουμε μέ σημασία μόνο ἂν θίξουμε τίς διαφορετικές καί εἰδικές μορφές ἐμπειρίας.

Ἡ ἰκανότητα τοῦ Freud νά ξεπερνάει κάποιες φορές τόν κίνδυνο μᾶς δυαδικῆς ἔνστικτικῆς θεωρίας, φαίνεται στό ὅτι βλέπει κάποιες οὐσιαστικές διαφορές στήν ποιότητα τῶν μορφῶν τῆς ἐπιθετικότητας, ἂν καί δέν τίς διαφοροποιεῖ χρησιμοποιώντας διαφορετικούς ὄρους. Νά οἱ τρεῖς κύριες μορφές πού εἶδε:

1. Παρορμήσεις σκληρότητας, ἀνεξάρτητες ἀπό τή σεξουαλικότητα, βασισμένες στά ἔνστικτα τῆς αὐτοσυντήρη-

σης· σκοπός τους είναι νά συνειδητοποιήσουν τούς πραγματικούς κινδύνους καί νά προστατευτοῦν ἀπό τήν ἐπίθεση (1905). Ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς ἐπιθετικότητας εἶναι ἡ ἐπίτευξη τῶν ἀναγκαίων γιά τήν ἐπιβίωση ἢ ἡ ἀμυνα ἀπέναντι σέ ἀπειλές τῶν ζωτικῶν συμφερόντων. Ὁ τύπος αὐτός ἀντιστοιχεῖ σέ γενικές γραμμές μ' αὐτό πού ὀνόμασα «ἀμυντική ἐπιθετικότητα».

2. Στήν ἔννοιά του γιά τό σαδισμό ὁ Freud εἶδε μιά μορφή καταστροφικότητας γιά τήν ὁποία ἡ πράξη τῆς καταστροφῆς, τῆς βίας καί τοῦ βασανισμοῦ, εἶναι ἡδονική (ἂν καί αὐτή τήν ξεχωριστή ποιότητα τῆς καταστροφικότητας ὁ Freud τήν εἶδε σάν κράμα σεξουαλικοῦ πόθου καί μὴ σεξουαλικοῦ ἐνστίκτου τοῦ θανάτου). Ὁ τύπος αὐτός ἀντιστοιχεῖ στό «σαδισμό».

3. Ἐπειτα ὁ Freud εἶδε ἕνα τρίτο τύπο καταστροφικότητας πού τόν περιέγραψε μ' αὐτά τά λόγια: «Ἀκόμα κι ὅπου ἐμφανίζεται χωρίς σεξουαλικό σκοπό, μέσα στήν πιό τυφλή μανία τῆς καταστροφικότητας, δέ μπορούμε παρά νά διακρίνουμε πῶς ἡ ἱκανοποίηση τοῦ ἐνστίκτου συντροφεύεται ἀπό ἕναν ἐξαιρετικά μεγάλο θαμθό ναρκισσιστικῆς ἀπόλαυσης, γιατί δίνει στό ἐγώ τήν ἱκανοποίηση τῶν παλιῶν του πόθων γιά παντοδυναμία».

Δέν εἶναι εἴκολο νά ποῦμε γιά ποιό φαινόμενο μιλάει ἐδῶ ὁ Freud. Γιά τήν καθαρῆ καταστροφικότητα τοῦ νεκροφίλου ἀτόμου ἢ γιά τήν ἀκραία μορφή τοῦ μεθυσμένου ἀπό δύναμη, σαδιστικοῦ μέλους ἑνός ὄχλου πού λυντσάρει ἢ βιάζει. Ἴσως ἡ δυσκολία θρῖσκεται στό γενικό πρόβλημα τῆς διαφοροποίησης τῶν ἀκραίων μορφῶν σαδιστικῆς, παντοδύναμης ὀργῆς ἀπό τήν καθαρῆ νεκροφιλία – μιά δυσκολία πού ἤδη σχολιάσαμε. Ὅποια κι ἂν εἶναι ὁμως ἡ ἀπάντηση, μένει τό γεγονός ὅτι ὁ Freud ἀναγνώρισε διαφορετικά φαινόμενα χωρίς νά τά διαφοροποιήσει ὅταν ἀναγκάστηκε νά φέρει τά κλινικά δεδομένα σέ συμφωνία μέ τίς ἀπαιτήσεις τῆς θεωρίας.

Ποῦ μένουμε λοιπόν μετά τήν ἀνάλυση τῆς θεωρίας τοῦ Freud γιά τό ἐνστικτο τοῦ θανάτου; Διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τό «καταστροφικό ἐνστικτο» πού κατασκευάζουν πολλοί ψυχαναλυτές, ἢ ἀπό τήν προηγούμενη ἔννοια τοῦ Freud – τή λίμπιντο; Στήν πορεία αὐτῆς τῆς ἐξέτασης εἶδαμε ἐλαφρές ἀλλαγές καί ἀντιφάσεις καθῶς ὁ Freud ἀνέ-

πτυσσε τή θεωρία του γιά τήν επιθετικότητα. Είδαμε, στήν απάντησή του στόν Einstein, πώς γιά μιά στιγμή πέρασε σέ σκέψεις πού έκαναν τή θέση του λιγότερο αύστηρή καί μάλλον ακατάλληλη σάν δικαίωση του πολέμου. "Αν όμως ξανακοιτάξουμε όλόκληρο τό θεωρητικό οικόδομημα του Freud, γίνεται σαφές πώς παρόλα αυτά ο βασικός χαρακτήρας του ένστικτου του θανάτου ακολουθεί τή λογική του υδραυλικου προτύπου πού είχε εφαρμόσει αρχικά στό σεξουαλικό ένστικτο. 'Η επιθυμία του θανάτου γεννιέται αδιάκοπα σ' όλα τά ζωντανά πλάσματα καί τά φέρνει αντιμέτωπα μέ τό δίλημμα: είτε νά δουλέψουν σιωπηλά τήν καταστροφή τους έσωτερικά, ή νά τή στρέψουν πρós τά έξω σάν «καταστροφικότητα» καί νά σώσουν τόν άνθρωπο από τήν αυτοκαταστροφή καταστρέφοντας άλλους. "Όπως είπε ο Freud: «'Η αναστολή τής επιθετικότητας είναι γενικά άνθυγιεινή καί καταλήγει στήν άρρώστια (καί τό θάνατο)».

Συνοψίζοντας τήν εξέταση τής φροϋδικής θεωρίας γιά τά ένστικτα τής ζωής καί του θανάτου, είναι δύσκολο ν' αποφύγουμε τό συμπέρασμα πώς ο Freud από τό 1920 μπλέχτηκε σέ δυό βασικά διαφορετικές έννοιες καί σέ δυό διαφορετικές προσεγγίσεις του προβλήματος των ανθρώπινων κινήτρων. Τό πρώτο, ή σύγκρουση ανάμεσα στήν αυτοσυντήρηση καί τή σεξουαλικότητα, ήταν ή παραδοσιακή αντίληψη, λογική έναντίον πάθους, καθήκον έναντίον φυσικής κλίσης ή πείνα έναντίον αγάπης - σάν κινητήριες δυνάμεις του ανθρώπου. 'Η κατοπινή θεωρία, βασισμένη στή σύγκρουση ανάμεσα στήν τάση τής ζωής καί του θανάτου, ανάμεσα στήν άκραιότητα καί τό διαμελισμό, ανάμεσα στήν αγάπη καί τό μίσος, ήταν όλότελα διαφορετική. "Αν καί μπορούμε νά πούμε πώς βασιζόταν στήν πλατιά διαδομένη αντίληψη γιά τήν αγάπη καί τό μίσος, σάν δυό δυνάμεις πού ώθούν τόν άνθρωπο, ήταν στήν πραγματικότητα βαθύτερη καί αυθεντικότερη. 'Ακολουθούσε τήν πλατωνική παράδοση του Έρωτα καί θεωρούσε τήν αγάπη σάν τήν ενέργεια πού συνδέει όλα τά ζωντανά πλάσματα, σάν έγγυητή τής ζωής. Ειδικότερα φαίνεται ν' ακολουθεί τήν ιδέα του Έμπεδοκλή πώς ο κόσμος των ζωντανων πλασμάτων μπορεί νά ύπάρχει μόνο όσο ύπάρχει ή πάλη ανάμεσα στίς αντιμαχόμενες δυνάμεις τής Έριδας καί τής

Ἐφροδίτης ἢ ἀγάπης, τῆς δύναμης τῆς ἔλξης καί τῆς ἀπό-
θησης.³¹

5

Ἡ Ἀρχή τῆς Μείωσης τῆς Διέγερσης: Βάση γιά τήν Ἀρχή τῆς Ἡδονῆς καί τό Ἔνστικτο τοῦ Θανάτου

Οἱ διαφορές ἀνάμεσα στήν παλιότερη καί τή νέα θεωρία τοῦ Freud δέν πρέπει νά μᾶς κάνουν νά ξεχνᾶμε πώς καί οἱ δύο εἶχαν κοινό ἓνα ἀξίωμα, βαθιά ἐδρασμένο στό νοῦ τοῦ Freud ἀπό τόν καιρό πού σπούδαζε κοντά στόν von Brücke. Τό ἀξίωμα αὐτό εἶναι ἡ «ἀρχή τῆς μείωσης τῆς διέγερσης» πού ἀποτελεῖ ὑπόβαθρο τῆς σκέψης τοῦ Freud ἀπό τό 1888 ὡς τήν τελευταία του ἀνάλυση γιά τό ἔνστικτο τοῦ θανάτου.

Ἦδη στήν ἀρχή τοῦ ἔργου του, στά 1888, ὁ Freud μιλοῦσε γιά ἓνα «σταθερό ποσό διέγερσης». Τήν ἀρχή αὐτή τή διατύπωσε σαφέστερα στά 1892: «Τό νευρικό σύστημα προσπαθεῖ νά διατηρήσει στίς λειτουργικές του σχέσεις σταθερό ἓνα πρᾶγμα πού μποροῦμε νά τό χαρακτηρίσουμε σάν "σύνολο διέγερσης". Βάζει σέ λειτουργία αὐτή τήν προϋπόθεση τῆς ὑγείας ἀποβάλλοντας συνδυνασμένα κάθε αἰσθητό πλεόνασμα διέγερσης ἢ ἐκτονώνοντάς το μέ μιά κατάλληλη μηχανική ἀντίδραση». (Ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Ἀντίστοιχα ὁ Freud ὄρισε τό ψυχικό τραῦμα καί τό χρησιμοποίησε στή θεωρία του γιά τήν ὑστερία: «Κάθε ἐντύπωση πού τό νευρικό σύστημα δέ μπορεῖ νά ἀποβάλει εἴτε μέ συνειρμική εἴτε μέ μηχανική ἀντίδραση γίνεται ψυχικό τραῦμα». (Ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Στό Σχέδιο γιά Μιά Ἐπιστημονική Ψυχολογία (1895α) ὁ Freud μιλάει γιά τήν «ἀρχή τῆς ἀδράνειας τῶν νευρώ-

31. Ἡ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στίς ἔννοιες τοῦ Ἐμπεδοκλή καί τοῦ Freud δέν εἶναι ἴσως τόσο πραγματική ὅσο φαίνεται μέ τήν πρώτη ματιά. Γιά τόν Ἐμπεδοκλή ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ ἔλξη τῶν ἀνόμοιων· ἡ ἐριδα εἶναι ἡ ἔλξη τῶν ὁμοίων. Μιά σοβαρή σύγκριση ἀπαιτεῖ τήν ἐξέταση ὁλόκληρου τοῦ συστήματος τοῦ Ἐμπεδοκλή. (Πρόβ. W. K. C. Guthrie, 1965).

νων» πού ἐπιβεβαιώνει ὅτι «οἱ νευρῶνες τείνουν νά ἀποβάλλουν τήν Q. Σ' αὐτή τή βάση πρέπει νά κατανοηθεῖ ἡ διάρθρωση καί ἡ ἐξέλιξη καθὼς καί οἱ λειτουργίες (τῶν νευρῶνων)». Τί ἔννοεῖ ὁ Freud μέ τό Q δέν εἶναι ἐντελῶς ξεκαθαρισμένο. Στό ἴδιο κείμενο τό χαρακτηρίζει «κάτι πού διακρίνει τή δραστηριότητα ἀπό τήν ἀνάπαυση»,³² ἐννοώντας τή νευρική ἐνέργεια.³³ Ὅπως ὅποτε εἶναι ἀσφαλές νά ποῦμε πὼς σέ κείνα τὰ πρῶτα χρόνια βρίσκεται τό ξεκίνημα αὐτοῦ πού ὁ Freud ὀνόμασε ἀργότερα ἀρχή τῆς «σταθερότητας», ἢ τῆς μείωσης ὁλόκληρης τῆς νευρικῆς δραστηριότητας σ' ἓνα μίνιμουμ ἐπίπεδο. Εἴκοσι πέντε χρόνια ἀργότερα, στό *Πέρα ἀπό τήν Ἀρχή τῆς Ἡδονῆς*, ὁ Freud διατύπωσε σέ ψυχολογική βάση αὐτή τήν ἀρχή: «Ὁ ἐγκεφαλῆς μηχανισμός προσπαθεῖ νά κρατήσῃ τήν ποσότητα τῆς διέγερσης πού ὑπάρχει μέσα του ὅσο τό δυνατό μικρότερη, ἢ τουλάχιστον νά τή διατηρήσῃ σταθερή». (1920. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Ἐδῶ ὁ Freud μιλάει γιά τήν ἴδια ἀρχή – «σταθερότητα» ἢ «ἀποβολή» – μέ δύο παραλλαγές: ἢ μία εἶναι ἡ διατήρηση τῆς διέγερσης σέ σταθερό σημεῖο, ἐνῶ ἡ ἄλλη εἶναι ὁ περιορισμός της στό

32. Γιά μιά διεξοδική ἐξέταση τῆς σημασίας τοῦ «Q» πρβ. J. Strachey, *Standard Edition*, τόμ. 3, Παράρτημα Γ.

33. Πρβ. τίς ἐρμηνευτικές σημειώσεις τοῦ J. Strachey γιά τόν τρίτο τόμο τῆς *Standard Edition*. Ὁ Strachey τονίζει ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ψυχικῆς ἐνέργειας δέ βρίσκεται πουθενά στό *Σχέδιο* ἐνῶ χρησιμοποιεῖται πολύ στήν *Ἐρμηνευτική τῶν Ὀνειρῶν*. Ἐπιπλέον ὁ Strachey τονίζει τό γεγονός ὅτι ἔχνη τοῦ παλιοῦ νευρολογικοῦ ὑπόβαθρου βρίσκονται στά κείμενα τοῦ Freud πολύ χρόνο ἀφότου εἶχε ἀποδεχτεῖ τήν ἔννοια τῆς «ψυχικῆς» ἐνέργειας – σάν κάτι ξεχωριστό ἀπό τή φυσική. Ἀκόμα καί στά 1915, στό ἔργο του *Τό Ἀσυνείδητο*, ὁ Freud μιλάει γιά «νευρική» κι ὄχι γιά φυσική ἐνέργεια. Ὁ Strachey τονίζει ὅτι οὐσιαστικά «πολλά σπουδαῖα χαρακτηριστικά τοῦ Q ἐπιβίωσαν ριζικά μεταμορφωμένα μέχρι τὰ τελευταῖα κείμενα τοῦ Freud» (τόμ. 1, σ. 345). Καί ὁ ἴδιος ὁ Freud ἔφτασε στό συμπέρασμα ὅτι δέν ξέρομε ν' ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα τί εἶναι Q. Στό *Πέρα ἀπό τήν Ἀρχή τῆς Ἡδονῆς* γράφει: «Ἡ ἀοριστία ὅλων τῶν ἀναλύσεων μας γι' αὐτό πού περιγράφουμε σάν μεταψυχολογία ὀφείλεται βασικά στό γεγονός ὅτι δέν ξέρομε τίποτα γιά τή φύση τῆς διεγερτικῆς διαδικασίας πού συντελεῖται μέσα στά στοιχεῖα τῶν ψυχικῶν συστημάτων, καί πὼς δέ νιώθουμε δικαιωμένοι προβάλλοντας μιά ὁποιαδήποτε ὑπόθεση γι' αὐτό τό θέμα. Κατά συνέπεια ἐνεργοῦμε πάντα μ' ἓναν ἐντελῶς ἄγνωστο παράγοντα, πού εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά τόν μεταφέρουμε σέ κάθε νέα φόρμουλα» (1920).

κατώτατο δυνατό επίπεδο. Κάποιες φορές ο Freud χρησιμοποιοῦσε τὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο ὅρους γιὰ νὰ καταδηλώσει τὴ μιά ἢ τὴν ἄλλη μορφή αὐτῆς τῆς βασικῆς ἀρχῆς.³⁴

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς βασίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς σταθερότητας. Ἡ χημικὰ παραγμένη λιμπιντικὴ διέγερση πρέπει νὰ περιοριστεῖ σὸ φυσιολογικὸ τῆς ἐπίπεδο· αὐτὴ ἢ ἀρχὴ διατήρησης τῆς ἔντασης σέ σταθερὸ σημεῖο κυβερνάει τὴ λειτουργία τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Ἐνταση πού ἔχει ἀνέβει πάνω ἀπὸ τὸ κανονικὸ τῆς ἐπίπεδο γίνεται αἰσθητὴ σάν «δυσάρεστη», ἐνῶ ὁ περιορισμὸς τῆς σέ σταθερὸ ἐπίπεδο εἶναι «εὐχάριστος». «Τὰ γεγονότα πού μᾶς ἔκαναν νὰ πιστέψουμε στὴν κυριαρχία τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς ἐκφράζονται καὶ στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἐγκεφαλικὸς μηχανισμὸς προσπαθεῖ νὰ κρατήσῃ τὴν ποσότητα τῆς διέγερσης πού ὑπάρχει μέσα του ὅσο τὸ δυνατό μικρότερη, ἢ τουλάχιστον νὰ τὴ διατηρήσῃ σταθερὴ... Ἡ ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς εἶναι παρεπόμενο τῆς ἀρχῆς τῆς σταθερότητας». (Ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Ἐὰν δὲν ἔχουμε καταλάβει τὸ ἀξίωμα τοῦ Freud γιὰ τὴ μείωση τῆς ἔντασης, δέ θὰ καταλάβουμε ποτέ τὴ θέση του, πού δὲν ἔχει ἐπίκεντρό τῆς τὴν ἔννοια τῆς ἡδονιστικῆς προσπάθειας γιὰ εὐχαρίστηση ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ὑπόθεση τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας νὰ μειωθεῖ ἢ ἔνταση καὶ μαζί τῆς – φυσικά – καὶ ἡ δυσἀρέσκεια. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς (εὐχαρίστησης) βασίζεται στὴ διατήρηση τῆς διέγερσης σέ κάποιο σταθερὸ ἐπίπεδο. Ὅμως ἡ ἀρχὴ τῆς σταθερότητας συνεπάγεται καὶ τὴν τάση νὰ περιοριστεῖ ἢ διέγερση σ' ἓνα μίνιμουμ ἐπίπεδο· μ' αὐτὴ τὴν παραλλαγὴ γίνεται βάση γιὰ τὸ ἔνστικτο τοῦ θανάτου. Ὅπως εἶπε ὁ Freud: «Ἡ κυρίαρχη τάση τῆς πνευματικῆς ζωῆς, καὶ ἴσως καὶ τῆς νευρικῆς ζωῆς γενικά, εἶναι ἡ προσπάθεια περιορισμοῦ, διατήρησης σέ σταθερὸ σημεῖο ἢ καὶ ἀπάλειψης τῆς ἐσωτερικῆς ἔντασης πού ὀφείλεται σέ ἐρεθίσματα (ἀρχὴ τοῦ Νιρβάνα) – μιά τάση πού ἐκφράζεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς (εὐχαρίστησης)· αὐτὸ τὸ γεγο-

34. Ὁ J. Bowlby, στὴν ἀξιοπρόσηπη μελέτη του γιὰ τὸ θέμα, δηλώνει πὼς ὁ Freud θεωροῦσε ἀρχικά τὴν ἀρχὴ τῆς ἀποβολῆς σάν πρωτογενὴ καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς σταθερότητας σάν δευτερογενή. Ξαναδιαβάζοντας τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα φτάνω σέ διαφορετικὲς ὑποθέσεις πού φαίνονται ν' ἀντιστοιχοῦν στὴν ἐρμηνεία τοῦ J. Strachey. (Πρβ. J. Bowlby, 1969).

νός γίνεται ένας από τούς ισχυρότερους λόγους μας να πιστεύουμε στην ύπαρξη των ένστικτων του θανάτου».

Ο Freud καταλήγει εδώ σέ μιά σχεδόν απαράδεκτη θέση: οί άρχές τής σταθερότητας, τής αποβολής και του Νιρβάνα είναι ταυτόσημες· ή άρχή τής μείωσης τής έντασης έξουσιάζει τό σεξουαλικό ένστικτο (στή βάση τής άρχής τής ήδονής) και ταυτόχρονα είναι ουσία του ένστικτου του θανάτου. "Αν αναλογιστούμε πώς ό Freud αποδίδει στό ένστικτο του θανάτου όχι μόνο τήν αυτοκαταστροφή αλλά και τήν καταστροφή πού κατευθύνεται σέ άλλους, θά φτάσουμε στό παράδοξο ότι ή άρχή τής ήδονής και τό καταστροφικό ένστικτο χρωστούν τήν ύπαρξή τους στην ίδια άρχή. Ο Freud, πολύ φυσικά, δέν ήταν δυνατό νά μείνει ικανοποιημένος μέ μιά τέτοια ιδέα, ιδιαίτερα άφου θ' ανταποκρινόταν μάλλον στό μονιστικό κι όχι στό δυαδικό πρότυπο των συγκρουόμενων δυνάμεων πού δέν έγκατέλειψε ποτέ. Τέσσερα χρόνια άργότερα, ό Freud έγραφε στό *Οικονομικό Πρόβλημα του Μαζοχισμού*:

Ταυτίσαμε όμως άδίσταχτα τήν άρχή τής ήδονής-δυσάρεσκείας μ' αυτή τήν άρχή του Νιρβάνα... Η άρχή του Νιρβάνα (και ή άρχή τής ήδονής ύποτίθεται πώς ταυτίζεται μ' αυτήν) θά ύπηρετούσε αποκλειστικά τά ένστικτα του θανάτου, πού σκοπός τους είναι νά μεταφέρουν τήν αιώνια κίνηση τής ζωής στην άνόργανη στασιμότητα, και θά είχε λειτουργία της νά προειδοποιεί για τίς άπαιτήσεις των ένστικτων τής ζωής - τής λίμπιντο - πού προσπαθούν νά διαταράξουν τή σκόπιμη πορεία τής ζωής. Μιά τέτοια άποψη δέ μπορεί όμως νά σταθεί ποτέ. (S. Freud, 1924. Η ύπογράμμιση δική μου).

Γιά ν' αποδείξει πόσο έσφαλμένη είναι αυτή ή άποψη, ό Freud κάνει ένα άκόμα βήμα:

Φαίνεται πώς μέσα στή σειρά των αισθημάτων έντασης έχουμε μιά άμεση αίσθηση τής αύξησης και τής μείωσης του ποσού του έρεθίσματος, και δέν ύπάρχει άμφιβολία πώς έχουμε ευχάριστες έντάσεις και δυσάρεστες χαλαρώσεις τής έντασης. Η κατάσταση τής σεξουαλικής διάγερσης είναι τό πιό χτυπητό παράδειγμα ευχάριστης

αύξησης του έρεθισμού αυτού του είδους, αλλά σίγουρα δέν είναι τό μόνο.

Έπομένως ή ήδονή και ή δυσαρέσκεια δέ μπορούν ν' αποδοθούν σέ μιά αύξηση ή μείωση μιάς ποσότητας (ή όποια χαρακτηρίζεται «ένταση πού οφείλεται σέ έρεθισμα») άν και προφανώς έχουν μεγάλη σχέση μ' αυτό τόν παράγοντα. Φαίνεται όμως πώς δέν εξαρτιόνται απ' αυτό τόν ποσοτικό παράγοντα αλλά από κάποιο χαρακτηριστικό του πού μπορούμε νά τό χαρακτηρίσουμε μόνο ποιοτικό. "Αν μπορούσαμε νά πούμε τί είναι, αυτό τό ποιοτικό χαρακτηριστικό, θά είχαμε κάνει μεγάλη πρόοδο στήν ψυχολογία. Ίσως είναι ό ρυθμός, ή χρονική συχνότητα τών αλλαγών, οι άνοδοι και οι πτώσεις στήν ποιότητα του έρεθίσματος.

Παρόλα αυτά ό Freud δέν προχώρησε περισσότερο αυτή τή σκέψη, άν και δέ φαινόταν εύχαριστημένος μ' αυτή τήν εξήγηση. Άντί γι' αυτήν πρόσφερε μιά άλλη, μέ σκοπό νά ξεπεράσει τήν ταύτιση ήδονής και καταστροφής. Και συνέχισε:

"Όπως κι άν είναι, πρέπει νά παραδεχτούμε πώς ή αρχή του Νιρβάνα, ανήκοντας στό ένστικτο του θανάτου, έχει περάσει από διάφορες τροποποιήσεις στους ζωντανούς οργανισμούς και έτσι έγινε αρχή τής ήδονής· γιατί στό έξής θ' αποφύγουμε νά θεωρήσουμε τίς δύο αρχές μία... Η αρχή του Νιρβάνα εκφράζει τήν τάση του ένστικτου του θανάτου· ή αρχή τής ήδονής αντιπροσωπεύει τίς απαιτήσεις τής λίμπιντο· ή τροποποίηση τής τελευταίας αυτής αρχής, ή αρχή τής πραγματικότητας, αντιπροσωπεύει τήν επίδραση του έξωτερικού κόσμου.

Φαίνεται πώς αυτή ή εξήγηση είναι μάλλον θεωρητικός συμβιβασμός παρά έρμηνεία του ισχυρισμού ότι ή αρχή τής ήδονής και τό ένστικτο του θανάτου δέν είναι ταυτόσημα.

Μόλο πού πιστεύω πώς ό Freud δέν καταφέρνει νά ξεφύγει από τήν παράδοξη θέση του, άν και ό χειρισμός του είναι λαμπρός, τό σημαντικότερο πρόβλημα εδώ δέν είναι άν πετυχαίνει ή όχι. Είναι μάλλον τό ότι όλόκληρη ή ψυχολογική συλλογιστική του Freud από τήν αρχή ως τό τέλος εξουσιάζεται από τό αξίωμα ότι ή αρχή τής μείωσης

της διέγερσης είναι η κυρίαρχη αρχή ολόκληρης της ψυχικής και νευρικής ζωής.

Τήν προέλευση αυτού του αξιώματος τήν ξέρουμε καλά. Ο ίδιος ο Freud αναφέρει τον G. T. Fechner (1873) σαν πατέρα της ιδέας:

Δέ μπορούμε ωστόσο να μείνουμε αδιάφοροι μπροστά στην ανακάλυψη ότι ένας τόσο δεξυδερκής ερευνητής σαν τον G. T. Fechner είχε μιά άποψη για τό θέμα της ήδονης και της δυσαρέσκειας πού συμπίπτει σ' όλα τα οδυσιαστικά της σημεία μέ κείνην πού μās επιβάλλει ή ψυχαναλυτική εργασία. Η διαπίστωση του Fechner περιέχεται σ' ένα μικρό έργο του, μέ τίτλο *Einige Ideen zur Schöpfungs- und Entwicklungsgeschichte der Organismen* (1873) και λέει: «Στό βαθμό πού οί συνειδητές παρορμήσεις έχουν πάντα κάποια σχέση μέ τήν ήδονή ή τή δυσαρέσκεια, και ή ευχαρίστηση και ή δυσαρέσκεια μπορούν νά θεωρηθούν πώς έχουν μιά ψυχαναλυτική σχέση μέ τίς συνθήκες σταθερότητας και αστάθειας. Αυτό αποτελεί τή βάση για μιά υπόθεση πού θά εξετάσουμε διεξοδικότερα άλλου. Σύμφωνα μ' αυτήν, κάθε ψυχο-φυσική κίνηση πού ξεπερνάει τά όρια της συνείδησης συνοδεύεται από τήν ήδονή στό βαθμό πού πλησιάζει τήν απόλυτη σταθερότητα, ή από τή δυσαρέσκεια στό βαθμό πού αποκλίνει από τήν απόλυτη σταθερότητα· αν και ανάμεσα στά δύο όρια, πού μπορούμε νά τά χαρακτηρίσουμε σαν ποιοτικά όρόσημα της ήδονης και της δυσαρέσκειας, υπάρχει ένα όρισμένο περιθώριο αισθητικής διαφοράς...»³⁵

Τά γεγονότα πού μās έκαναν νά πιστέψουμε στην κυρίαρχια της αρχής της ήδονης πάνω στην πνευματική ζωή εκφράζονται επίσης και στην υπόθεση ότι ο έγκεφαλικός μηχανισμός προσπαθει νά κρατήσει τήν ποσότητα της διέγερσης πού υπάρχει μέσα του όσο τό δυνατό χαμηλότερη ή τουλάχιστον νά τή διατηρήσει σταθερή. Η τελευταία αυτή υπόθεση δέν είναι παρά ένας διαφορε-

35. Στο *Εγώ και τό Id* ο Freud διαπίστωνε: «'Αν είναι αλήθεια πώς ή αρχή της σταθερότητας του Fechner κυβερνάει τή ζωή, πού μ' αυτό τον τρόπο αποτελείται από μιά αδιάκοπη κάθοδο πρós τό θάνατο...» (1923). Αυτή ή «κάθοδος πρós τό θάνατο» δέ βρίσκεται στη διαπίστωση του Fechner· είναι ή ειδική παραλλαγή του Freud πού διευρύνει ταυτόχρονα τήν αρχή του Fechner.

τικός τρόπος για να κρίσουμε την αρχή της ήδονης· γιατί αν η λειτουργία του εγκεφαλικού μηχανισμού προσπαθεί να διατηρήσει χαμηλή την ποσότητα της διέγερσης, τότε οτιδήποτε αυξάνει αυτή την ποσότητα θα γίνεται αισθητό σαν αντίθετο στη λειτουργία του μηχανισμού, δηλαδή σαν δυσάρεστο. Η αρχή της ήδονης προκύπτει από την αρχή της σταθερότητας: ουσιαστικά η τελευταία αρχή συνάγεται από τα γεγονότα που μας ανάγκασαν να υιοθετήσουμε την αρχή της ήδονης. Επιπλέον, μία διεξοδικότερη εξέταση θα δείξει πώς η τάση που αποδίδουμε στον εγκεφαλικό μηχανισμό συνοψίζεται σαν ειδική περίπτωση στην αρχή του Fechner για την «τάση προς τη σταθερότητα», με την οποία σχετίζει τα αισθήματα της ήδονης και της δυσάρεσκιας.

Ο Fechner όμως δεν ήταν ο μόνος εκπρόσωπος της αρχής για τη μείωση της έντασης. Ενισχυμένη από την έννοια της ενέργειας στη φυσική, η έννοια της ενέργειας και της διατήρησης της ενέργειας έγινε δημοφιλής ανάμεσα στους φυσιολόγους. Αν ο Freud επηρεαζόταν απ' αυτές τις φυσικές θεωρίες, τότε θα έννοούνταν ότι το ένστικτο του θανάτου ήταν μόνο μία συγκεκριμένη στιγμή του γενικού φυσικού νόμου. Η σφαλερότητα αυτών των συμπερασμάτων φαίνεται όμως καθαρά αν σκεφτούμε τη διαφορά ανάμεσα στην οργανική και την ανόργανη ύλη. Ο René Dubos διατύπωσε αυτό το στοιχείο με μεγάλη σαφήνεια:

Σύμφωνα μ' έναν από τους βασικότερους νόμους της φυσικής, η καθολική τάση στον κόσμο της ύλης είναι καθοδική, είναι τάση για πτώση στο κατώτερο δυνατό σημείο έντασης, με σταθερή απώλεια ενέργειας και οργάνωσης. Αντίθετα, η ζωή δημιουργεί και διατηρεί αδιάκοπα την τάξη μέσα από την αταξία της ύλης. Για να καταλάβουμε τη βαθιά σημασία αυτού του πράγματος δεν έχουμε παρά να σκεφτούμε μόνο τι συμβαίνει σε κάθε ζωντανό οργανισμό – από τον μικρότερο ως τον μεγαλύτερο – όταν τελικά πεθαίνει (1962).

Δύο Άγγλοι συγγραφείς, ο R. Karp (1931) και ο L. S. Penrose (1931), έκριναν τις προσπάθειες μερικών συγγραφέων να συνδέσουν τη φυσική θεωρία με το ένστικτο του θανάτου τόσο πειστικά, ώστε «πρέπει τελικά ν' απαλλα-

γοῦμε ἀπὸ τὴν ἰδέα πὼς μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κάποια σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐντροπία καὶ τὸ ἔνστικτο τοῦ θανάτου». ³⁶

Δέν ἔχει καὶ μεγάλη σημασία ἂν ὁ Freud εἶχε κατὰ νοῦ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐντροπία καὶ τὸ ἔνστικτο τοῦ θανάτου. Ἀκόμα κι ἂν δέν τὴν εἶχε, ἡ ὅλη ἀρχὴ τῆς διέγερσης καὶ τῆς μείωσης τῆς ἐνέργειας στὸ κατώτερο δυνατό ἐπίπεδο στηρίζεται στὸ βασικό λάθος πού τονίζει ὁ Dubos στὸ προηγούμενο παράθεμα· στὸ ὅτι ἀγνόησε τὴ θεμελιώδη διαφορά ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὴ μὴ ζωὴ, ἀνάμεσα στοὺς «ὀργανισμούς» καὶ τὰ «πράγματα».

Γιὰ ν' ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ νόμους πού ἰσχύουν μόνο γιὰ τὴν ὀργανικὴ ὕλη, προτίμησαν τὰ τελευταῖα χρόνια μιὰ ἄλλη ἀναλογία ἀντὶ γιὰ τὴν ἐντροπία, καὶ συγκεκριμένα τὴν ἔννοια τῆς «ὁμοιόστασης» πού ἀνέπτυξε ὁ Walter B. Cannon (1963). Ὅμως ὁ Jones καὶ ἄλλοι, πού βλέπουν σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια μιὰ ἀναλογία μέ τὴ φροϋδικὴ ἀρχὴ τοῦ Νιρβάνα, συγχέουν τίς δύο ἀρχές. Ὁ Freud μιλάει γιὰ τὴν τάση κατάργησης – ἢ περιορισμοῦ – τῆς διέγερσης. Ὁ Cannon καὶ πολλοὶ κατοπινοὶ ἐρευνητές μιλάνε γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα διατήρησης ἐνός σχετικὰ σταθεροῦ ἐσωτερικοῦ περιβάλλοντος. Αὐτὴ ἡ σταθερότητα συνεπάγεται πὼς τὸ ἐσωτερικὸ περιβάλλον ἔχει τὴν τάση νὰ μένει σταθερό, ὄχι ὅμως καὶ ὅτι τείνει νὰ μειώνει τὴν ἐνέργεια στὸ ἐλάχιστο. Ἡ σύγκριση δημιουργεῖται προφανῶς ἐξαιτίας τῆς ἀμφισημότητος τῶν λέξεων «στασιμότητα» καὶ «σταθερότητα». Ἐνα ἀπλό παράδειγμα μπορεῖ νὰ δείξει τὸ λάθος. Ἄν ἡ θερμοκρασία ἐνός δωματίου πρέπει νὰ διατηρεῖται σταθερὴ σέ κάποιο ἐπίπεδο ἀπὸ ἕνα θερμοστάτη, αὐτὸ σημαίνει πὼς δέν πρέπει οὔτε ν' ἀνεβαίνει ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ πέφτει ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο· ἂν ὅμως ὑπάρχει τάση νὰ διατηρεῖται ἡ θερμοκρασία στὸ ἐλάχιστο δυνατό ἐπίπεδο, τότε τὸ θέμα εἶναι διαφορετικὸ· οὐσιαστικά ἡ ὁμοιοστατικὴ ἀρχὴ τῆς σταθερότητας ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τὴν ἀρχὴ τοῦ Νιρβάνα, δηλαδή τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἢ σχετικῆς μείωσης τῆς ἔντασης.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς τὸ βασικό ἀξίωμα τοῦ

36. E. Jones (1957). Πρὸς τὴ βιβλιογραφία πού παραθέτει ὁ Jones, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς S. Bernfield καὶ S. Feitelberg (1930). Πρὸς ἐπίσης K. H. Pribram (1962).

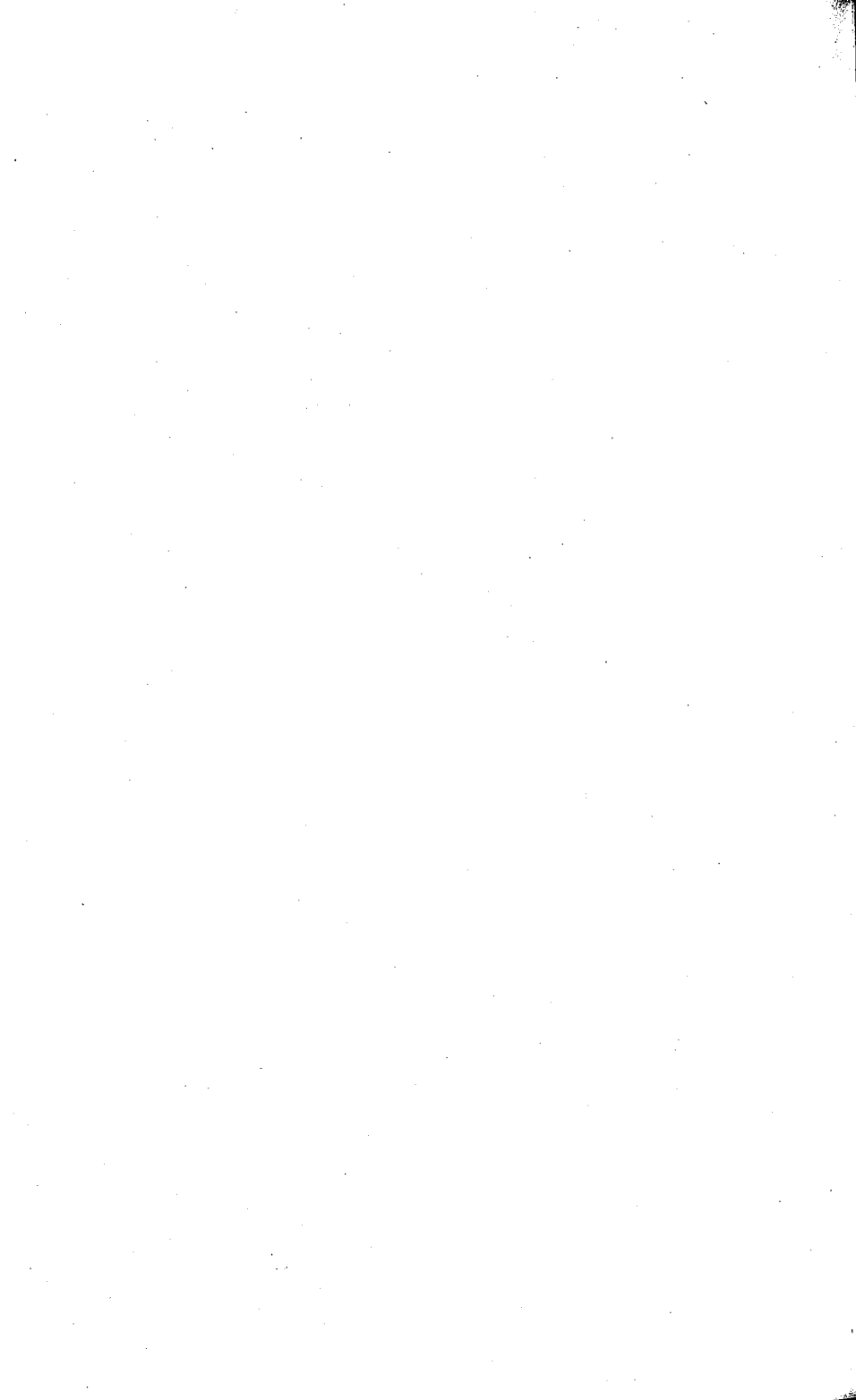
Freud για τή μείωση τῆς ἔντασης, πού ἔχει δημιουργήσει καί τήν ἀρχή τῆς ἡδονῆς καί τό ἔνστικτο τοῦ θανάτου, χρωσάει τήν ὑπαρξή του στό συλλογιστικό χαρακτηριστικό τοῦ γερμανικοῦ μηχανιστικοῦ ὕλισμοῦ, καί πέρα ἀπ' αὐτό στήν τάση νά βλέπει τόν ἄνθρωπο σάν μηχανή, πράγμα πού φαίνεται περιεργό στή δυτικῆ σκέψη τῶν τελευταίων αἰώνων. Ὁ Freud δέν ἀντλήσε αὐτή τήν ἔννοια ἀπό τήν κλινική του ἐμπειρία· ἡ μεγάλη του προσκόλλησις στίς φυσιολογικές θεωρίες τῶν δασκάλων του τόν φόρτωσε – ὅπως κι ἀργότερα τήν ψυχανάλυση – μέ τό «ἀξίωμα». Περιορίσε τήν κλινική παρατήρηση καί τή συνακόλουθη διατύπωση τῆς θεωρίας μέσα στό στενό πλαίσιο τῆς μείωσης τῆς ἔντασης, πού δέ μπορούσε νά στηρίξει τόν πλοῦτο τῶν στοιχείων πού ἔδειχναν ὅτι ὁ ἄνθρωπος, σ' ὅλες τίς ἐποχές, γυρεύει διέγερση, ἐρέθισμα, σχέσεις ἀγάπης καί φιλίας, κι εἶναι ἔτοιμος νά μεγαλώσει τή σχέση του μέ τόν κόσμο· μέ δύο λόγια, ὁ ἄνθρωπος φαίνεται νά κινεῖται καί ἀπό τήν ἀρχή αὐξησης καί ἀπό τήν ἀρχή μείωσης τῆς ἔντασης. Ἄν καί πολλοί ψυχολόγοι ἐντυπωσιάστηκαν ἀπό τήν περιορισμένη ἰσχύ τῆς μείωσης τῆς ἔντασης, δέν ἀλλάξαν τή βασική τους θέση καί προσπάθησαν νά προχωρήσουν μ' ἓνα περιεργό κράμα μεταψυχολογικῶν ἐνοιῶν τοῦ Freud καί λογικῆς τῶν κλινικῶν τους στοιχείων.

Ἴσως τό αἰνίγμα τῆς αὐταπάτης τοῦ Freud γιά τήν ἐγκυρότητα τῆς ἔννοιας τοῦ ἔνστικτοῦ τοῦ θανάτου χρειάζεται κι ἄλλο ἓνα στοιχεῖο γιά τή λύση του. Κάθε προσεχτικός ἀναγνώστης τοῦ ἔργου τοῦ Freud πρέπει νά ἔχει καταλάβει πόσο δισταχτικά καί προσεχτικά ἀντιμετώπιζε τίς θεωρητικές του κατασκευές ὅταν τίς παρουσίαζε γιά πρώτη φορά. Ποτέ δέν ἰσχυριζόταν πώς εἶναι ἐγκυρες καί μερικές φορές μιλοῦσε ἀκόμα καί ὑποτιμητικά γιά τήν ἀξία τους. Ὅσο ὁμως περνοῦσε ὁ καιρός, τόσο περισσότερες ὑποθετικές κατασκευές μετατρέπονταν σέ θεωρίες, πάνω στίς ὁποῖες οἰκοδομοῦνταν νέες ὑποθέσεις καί θεωρίες. Ὁ θεωρητικός Freud ἤξερε πολύ καλά πόσο ἀμφίβολη ἦταν ἡ ἐγκυρότητα πολλῶν ἰδεῶν του. Γιατί νά ξεχάσει αὐτές τίς ἀρχικές του ἀμφιβολίες; Δέν εἶν' εὐκόλο ν' ἀπαντήσουμε σ' αὐτό τό ἐρώτημα· ἴσως μιά πιθανή ἀπάντηση βρίσκεται στό ρόλο του – σάν ἀρχηγοῦ τοῦ ψυχαναλυτικοῦ κινήμα-

τος.³⁷ "Όσοι μαθητές του τόλμησαν νά κρίνουν τίς θεμελι-
ακές ὕψεις τῶν θεωριῶν του τόν ἄφησαν ἢ ἀπομακρύνθη-
καν μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο. Ἐκεῖνοι πού οἰκοδόμη-
σαν τό κίνημα ἦταν τό πιό πολύ ἄνθρωποι πεζοί ὅσο
ἀφορᾶ τή θεωρητική τους ικανότητα καί θά τούς ἦταν
πολύ δύσκολο ν' ἀκολουθήσουν τόν Freud σ' ὅλες τίς βα-
σιικές θεωρητικές ἀλλαγές. Χρειάζονταν ἕνα δόγμα γιά νά
πιστεύουν καί νά ὀργανώσουν γύρω του τό κίνημά τους.³⁸
Ἔτσι ὁ ἐπιστήμονας Freud ἔγινε σέ κάποιο βαθμό δέσμιος
τοῦ Freud-ἡγέτη τοῦ κινήματος· ἢ, γιά νά τό ποῦμε δια-
φορετικά, ὁ δάσκαλος-Freud ἔγινε δέσμιος τῶν πιστῶν
ἀλλά διόλου δημιουργικῶν μαθητῶν του.

37. Πρβ. E. Fromm (1959).

38. Αὐτό γεννιέται ἀπό τήν ἀντίδραση τῆς πλειονότητας τῶν φροϋδικῶν
ἀπέναντι στό ἔνστικτο τοῦ θανάτου. Δέ μπόρεσαν ν' ἀκολουθήσουν αὐτό
τό νέο καί βαθύ συλλογισμό καί βρῆκαν διέξοδο διατυπώνοντας τίς ἀντι-
λήψεις τοῦ Freud γιά τήν ἐπιθετικότητα στή βάση τῆς παλιᾶς θεωρίας
τῶν ἐνστικτῶν.

Βιβλιογραφία

Για λόγους χώρου, η Βιβλιογραφία δέν περιέχει ολόκληρο τό ύλικό πού συμβουλευτήκα, άλλα μόνο — μέ λίγες εξαιρέσεις — τά βιβλία καί τίς ἐργασίες πού ἀναφέρω συγκεκριμένα στό κείμενο καί τίς ὑποσημειώσεις.

- Abramova, Z. A. 1967. *Palaeolithic Art in the U.S.S.R.* trans. Catherine Page. *Arctic Anthropology*, vol. 4. Moscow-Leningrad: Akademiia Nauk SSSR. (Quoted in A. Marschack, ed. 1972; q.v.).
- Ackermann, J. 1970. *Heinrich Himmler als Ideologe*. Göttingen: Musterschmidt.
- Ackert, K. 1967. (Quoted in B. Kaada, 1967; q.v.).
- Adorno, T. W.; Frenkel-Brunswik, E.; Levinson, D. F.; and Sanford, R. N. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Bros.
- Alanbrooke, Viscount (Alan Francis Brooke). 1957. *The Turning of the Tide*. London: Collins.
- Alee, W. C.; Nissen, H. W.; and Nimkoff, M. F. 1953. «A Re-examination of the Concept of Instinct.» *Psych. Rev.* 60 (5): 287-297.
- Alexander, F. 1921. «Metapsychologische Betrachtungen.» *Intern. Ztsch. f. Psychoanalyse*. 6: 270-285. (Quoted in E. Jones, 1957; q.v.).
- Altman, J. 1967. «Effects of Early Experience on Brain Morphology.» In *Malnutrition, Learning, and Behavior*, ed. N. S. Scrimshaw and J. E. Gordon. Cambridge: M.I.T. Press. 1972. (Quoted in G. C. Quarton; T. O. Melnechuk; and F. O. Schmitt, 1967; q.v.).
- . 1967a. «Postnatal Growth and Differentiation of the Mammalian Brain, with Implications for a Morphological Theory of Memory.» In *The Neurosciences: A Study Program*, ed. G. C. Quarton; T. O. Melnechuk; and F. O. Schmitt. New York: Rockefeller Univ. Press, 1967.

- , and Das, C. D. 1964. «Autodiographic Examination of the Effects of Enriched Environment on the Rate of Glial Multiplication of the Adult Rat Brain.» *Nature*, 204: 1161-1163. (Quoted by J. Altman, in G. C. Quarton; T. O. Melnechuk; and F. O. Schmitt, 1967; q.v.).
- Altman, S. A. 1960. «A Field Study of the Sociobiology of Rhesus Monkeys, *Macaca mulata*.» Thesis, Harvard Univ. Unpublished.
- Ames, O. 1939. *Economic Annuals and Human Cultures*. Cambridge: Botanical Museum of Harvard Univ.
- Annmacher, P. 1962. «On the Significance of Freud's Neurological Background.» In *Psychological Issues*. Seattle: Univ. of Washington Press.
- Anderson, E. 1967. *Plants, Man and Life*. Rev. ed. Berkeley: Univ. of California Press. (1st ed. Boston: Little, Brown, 1952).
- Andreski, S. 1964. «Origins of War.» In *The Natural History of Aggression*, ed. J. D. Carthy and F. J. Ebling. New York: Akademic.
- . 1972 *Social Science as Sorcery*, London: A. Deutsch.
- Angress, W. T., and Smith, B. F. 1959. «Diaries of Heinrich Himmler's Early Years» *Journal of Modern History*. 51 (Sept.).
- Aramoni, A. 1965. *Psicoanálisis de la Dinámica de un Pueblo (México, Tierra de Hombres)* (Psychoanalysis of the dynamics of a people [Mexico, land of men]). Mexico: B. Costa-Amic, Editorial.
- Ardrey, R. 1961. *African Genesis*. New York: Atheneum.
- . 1966. *The Territorial Imperative: A Personal Inquiry into the Animal Origins of Property and Nations*. New York: Atheneum.
- Avis, V. See Washburn, S. L. 1958, jt. auth.
- Bachofen, J. J. 1967. *Myth, Religion and the Mother Right: Selected Writings of Johann Jakob Bachofen*, ed. J. Campbell; trans. R. Manheim. Princeton: Princeton Univ. Press. (Original ed. *Das Mutterrecht*, 1861).
- Banks, C. See Haney, C. In press, jt. auth.
- Barnett, S. A. 1958. «An Analysis of Social Behavior in Wild Rats» *Proc. Zool. Soc. Lond.* 130: 107-152.
- . 1958a. «Experiments on "Neophobia" in Wild and Laboratory Rats.» *Brit. Jour. Med. Psychol.* 49: 195-201.
- , and Spencer, M. M. 1951. «Feeding, Social Behaviour and

- Interspecific Competition in Wild Rats.» *Behaviour*. 3: 229-242.
- Bartell, G. T. 1971. *Group Sex*. New York: Peter H. Wyden.
- Beach, F. A. 1945. «Bisexual Mating Behavior in the Male Rat: Effects of Castration and Hormone Administration.» *Physiol. Zool.* 18: 390.
- . 1955. «The Descent of Instinct.» *Psych. Rev.* 62 (6): 401-410.
- Beeman, E. A. 1947. «The Effect of Male Hormone on Aggressive Behavior in Mice.» *Physiol Zool.* 20: 373.
- Beg, M. A. See Southwick, C. H. 1965, jt. auth.
- Below, J. 1960. *Trance in Bali*. New York: Columbia Univ. Press.
- Bender, L. 1942. «Childhood Schizophrenia». *Nerv. Child* I: 138-140.
- Benedict, R. 1934. *Patterns of Culture*. New York: New American Library, Mentor.
- . 1959. «The Natural History of War.» In *An American Anthropologist at Work*, ed. M. Mead. Boston: Houghton Mifflin.
- Benjamin, W. 1968. «The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction.» In *Illuminations* by W. Benjamin; ed. and Introduction by H. Arendt; trans. H. Zohn. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Bennett, E. L.; Diamond, M. C.; Krech, D.; and Rosenzweig. M. R. 1964. «Chemical and Anatomical Plasticity of the Brain.» *Science* 146: 610-619.(Quoted by J. Altman in G. C. Quarton; T. O. Melnechuk; and F. O. Schmitt, 1967; q.v.).
- Bergounioux, F. M. 1964. «Notes on the Mentality of Primitive Man» In *Social Life of Early Man*, ed. S. L. Washburn. Chicago: Aldine.
- Berkowitz, L. 1962. «The Frustration-Aggression Theory Revisited.» In *Aggression: A Social Psychological Analysis* by L. Berkowitz. New York: McGraw-Hill.
- . 1967. «Readiness or Necessity?» *Cont. Psychol.* 12: 580-583.
- . 1969. «The Frustration-Aggression Hypothesis Revisited.» In *The Roots of Aggression: A Re-examination of the Frustration-Aggression Hypothesis*, ed. L. Berkowitz. New York: Atherton.
- Bernfeld, S. 1934. «Ueber die Einteilung der Triebe.» *Imago*. 21.
- , and Feitelberg, S. 1930. «Der Entropiesatz and der Todestrieb» (Principles of Entropy and the death instinct). *Imago*. 17: 137-206. (Quoted in E. Jones, 1957; q.v. See also R. Kapp 1931).
- Bertalanffy, L. von. 1956. «Comments on Aggression.» Paper

- presented at the 1956 Winter Meeting of the American Psychoanalytic Association, New York City.
- . 1968. *General System Theory*. New York: G. Braziller.
- Bettelheim, B. 1960. *The Informed Heart: Autonomy in a Mass Age*. New York: Macmillan, Free Press.
- Bexton, W. H.; Heron W.; and Scott. T. H. 1954. «Effect of Decreased Variation in the Sensory Environment.» *Can. Jour. of Psych.* 8 (2): 10-76.
- Bingham, H. C. 1932. *Gorillas in Native Habitat*. Publication No. 426. Washington, D.C.; Carnegie Inst. of Washington.
- Bird, H. G. See Clark, G. 1946, jt. auth.
- Blanc, A. C. 1961. «Some Evidence for the Ideologies of Early Man.» In *Social Life of Early Man*, ed. S. L. Washburn. Chicago: Aldine.
- Bleuler, E. 1951. *Autistic Thinking, Organization and Pathology of Thought*. New York: Columbia Univ. Press.
- . 1969. *Lehrbuch der Psychiatrie*. 11th ed. Heidelberg: Springer-Verlag.
- Bliss, E. L., ed. 1968. *Roots of Behavior*. New York: Hafner.
- Boulding, K. E. 1967. Review in *Peace and War Report*. (Mar.): 15-17.
- Bourke, J. G. 1913. *Der Unrat in Sitte, Brauch, Blauben und Gewohnheitrecht der Völker* (Scatalogical rites of all nations) with an Introduction by S. Freud: Leipzig: Ethnologischer Verlag.
- Bowlby, J. 1958. «The Nature of the Child's Tie to His Mother.» *Int. Jour. of Psychoan.* 39: 350-373.
- . 1969. *Attachment and Love*. International Psychoanalytic Library. London: Hogarth.
- . See Durbin, E. F. 1939, jt. auth.
- Brandt, H. 1970. *The Search for a Third Way*. Garden City: Doubleday.
- Braun, E. 1935. *Diaries*. Alexandria: Archives.
- Brosse, J. 1972. *Hitler avant Hitler*. Paris: Fayard.
- Bryant, J. 1775. *Mythology*. Vol. 2. London. (Quoted in J. G. Bourke, 1913; q.v.).
- Bucke, R. M. 1946. *Cosmic Consciousness*, ed. G. M. Acklom. Rev. ed. New York: Dutton.
- Bullock, A. 1965. *A Study in Tyranny*. (Quoted in W. Maser, 1971; q.v.).
- Bullock, T. H. 1961. «The Origins of Patterned Nervous Discharge.» *Behaviour*. 17: 48-59.
- Burckhardt, C. 1965. (Quoted in P. E. Schramm, 1965; q.v.).
- Burckhardt, K. J. 1960. *Meine Danziger Mission, 1937-39*. (Quoted in J. Ackermann, 1970; q.v.).

- Burton, A. 1967. «The Meaning of Psychotherapy» *Jour. of existentialism*. 29.
- Buss, A. H. 1961. *The Psychology of Aggression*. New York: Wiley.
- Cabot, C. (Quoted in C. and W. M. S. Russell, 1968; q.v.).
- Cadogan, Sir A. 1972. *The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938-1945*. ed. David Dilks. New York: Putnam.
- Caldwell, M. 1968. *Indonesia*. New York: Oxford Univ. Press.
- Calhoun, J. B. 1948. «Mortality and Movement of Brown Rats (*Rattus norvegicus*) in Artificially Supersaturated Populations.» *Jour. of Wildlife Management*. 12: 167-172.
- Campbell, B. G. 1966. *Human Evolution*. Chicago: Aldine.
- Cannon, W. B. 1963. *Wisdom of the Body*. Rev. ed. New York: Norton.
- Carpenter, C. R. 1934. «A Field Study of the Behavior and Social Relations of Howling Monkeys.» *Comp. Psych. Monog.* 10 (48).
- Carrighar, S. 1968. «War Is Not in Our Genes.» In *Man and Aggression*, ed. M. F. A. Montagu. New York: Oxford Univ. Press.
- Carthy, J. D., and Ebling, F. J., eds. 1964. *The Natural History of Aggression*. New York: Academic.
- Childe, V. G. 1936. *Man Makes Himself*. London: Watts.
- Chomsky, N. 1959. Review of *Verbal Behavior* by B. F. Skinner. *Language* 35: 26-58.
- . 1971. «The Case Against B. F. Skinner.» *The New York Review of Books* (30 Dec.).
- Churchman, C. W. 1968. *The System Approach*. New York: Dell, Delta Books.
- Clark, G., and Bird, H. G. 1946. «Hormonal Modification of Social Behavior.» *Psychosom. Med. Jour.* 8: 320-331. (Quoted in J. P. Scott, 1958; q.v.).
- Clarke, G. 1969. *World Prehistory*. New York: Cambridge Univ. Press.
- Clausewitz, K. von. 1961. *On War*, ed. F. N. Maude; trans. J. J. Graham, Rev. ed. New York: Barnes & Noble. (1st ed. *Vom Kriege*, 1833) Chap. 2, sec. 17.
- Cobliner, G. See Spitz, R. 1965, jt. auth.
- Cole, S. 1967. *The Neolithik Revolution*. 7th ed. London: Trustees of The British Museum.
- Collias, N. (Quoted in C. and W. M. S. Russell, 1968; q.v.).

Darwin, C. 1946. *The Descent of Man*. London: Watts. (1st ed.,

- 1872). *The Origin of Species and the Descent of Man*. New York: Modern Library, 1936.
- Das, G. D. See Altman, J. 1964, jt. auth.
- Davie, M. R. 1929. *The Evolution of War*. Port Washington, N.Y.: Kennikat.
- Deetz, J. 1968. Discussion remarks. In *Man, the Hunter*, ed. R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine.
- Delgado, J. M. R. 1967. «Aggression and Defense Under Cerebral Radio Control.» In *Aggression and Defense; Neural Mechanisms and Social Patterns*. Brain Function, vol. 5, ed. C. D. Clemente and D. B. Lindsay, Berkeley: Univ. of California Press.
- . 1969. *Physical Control of the Mind*. World Perspective Series, ed. R. N. Anshen. New York: Harper & Row.
- Dement, W. 1960. «The Effect of Dream Deprivation.» *Science*. 131: 1705-1707.
- De River, J. P. 1956. *The Sexual Criminal: A Psychoanalytic Study*. 2nd ed. Springfield, Ill.: C. C. Thomas. (Quoted in H. von Hentig, 1964; q.v.).
- DeVore, I., ed. 1965. *Primate Behavior: Field Studies of Primate and Apes*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- . 1970. (Quoted in D. Ploog and T. O. Melnechuk, 1970; q.v.).
- . See Hall, K. R. L. 1965, jt. auth.
- . See Lee, R. B. 1968, jt. auth.
- . See Washburn, S. L. 1971, jt. auth.
- Doane, B. K.; Mahatoo, W.; Heron, W.; and Scott, T. H. 1959. «Changes in Perceptual Function after Isolation.» *Can. Jour. of Psych.* 13 (3): 210-219.
- Dobzhansky, T. 1962. *Mankind Evolving: The Evolution of the Human Species*. New Haven: Yale Univ. Press.
- Dollard, J.; Miller, N. E.; Mowrer, O. H.; Sears, G. H.; and Sears R. R. 1939. *Frustration and Aggression* New Haven: Yale Univ. Press.
- Dubos, R. 1962. *The Torch of Life*. Credo Series, ed. R. N. Anshen. New York: Simon & Schuster.
- Dunayevskaya, R. Forthcoming. *Philosophy and Revolution*. New York: Dell.
- Durbin, E. F. M., and Bowlby, J. 1939. *Personal Aggressiveness in War*. New York: Columbia Univ. Press.
- Durkheim, E. 1897. *Le Suicide*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Duyvendak, J. J. L. 1928. Introduction. In *The Book of Lord Shang*, trans. J. J. L. Duyvendak. London. (Quoted in S. Andreski, 1964; q.v.).

- Ebling, F. J. See Carthy, J. D. 1964, jt. auth.
- Eggan, D. 1943. «The General Problem of Hopi Adjustment.» *Amer. Antropologist*. 45: 357-373.
- Egger, M. D., and Flynn, J. P. 1963. «Effects of Electrical Stimulation of the Amygdala on Hypothalamically Elicited Attack Behavior in Cats.» *Jour. Neuro. Physiol.* 26: 705-720. (Quoted in B. Kaada, 1967; q.v.).
- Eibl-Eibesfeldt, I. 1972. *On Love and Hate: The Natural History of Behavior Patterns*, trans. G. Strachan, New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Eiseley, L. 1971. «The Uncompleted Man.» In *In the Name of Life*, ed. B. Landis and E. S. Tauber. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Eisenberg, L. 1972. «The Human Nature of Human Nature.» *Science*. 179 (14 Apr.).
- Engels, F. 1891. *The Origin of Family, Private Property and the State, in the Light of The Researches of Lewis H. Morgan*. New York: Int. Univs. Press, 1942.
- . See Marx, K., jt. auth.
- Erikson, E. H. 1964. *Childhood and Society*. Rev. ed. New York: Norton.
- Ervin, F. R. See Mark, V. H. 1970, jt. auth.
- Fabing, H. D. 1956. «On Going Berserk: A Neurochemical Enquiry.» *Science Monthly*. 83: 232-237.
- Fantz, R. L. 1958. «Pattern Vision in Young Infants.» *Psych. Rec.* 8: 43-47. (Quoted in D. E. Schecter, 1973; q.v.).
- Fechner, G. T. 1873. *Einige Ideen zur Schöpfungsgeschichte — und Entwicklungsgeschichte der Organismen*. Pt. 11, supp. 94.
- Fenichel, O. 1953. «A Critique of the Death Instinct.» In *Collected Papers*. 1st series. New York: Norton.
- Fischer, F. 1967. *Germany's Aims in the First World War*. New York: Norton. (1st ed. *Der Griff nach der Weltmacht*. Düsseldorf: Droste Verlag. 1961).
- Flaubert, G. 1964. *The Legend of St. Julian the Hospitaler*. New York: New American Library.
- Fletcher, R. 1968. *Instinct in Man*. New York: Int. Univs. Press. London: Allen & Unwin. 1st ed. 1957.)
- Flint, R. W., ed. 1971. *Selected Writings of F. T. Marinetti*. New York: Farrar, Strauss & Ciroux.
- Flynn, J. P. See Egger, M. D. 1963, jt. auth.
- Foerster, H. von. 1963. «Logical Structure of Environment and Its Internal Representation.» In *Internal Design Conference, Aspen, 1962*, ed. A. E. Eckerstrom. Zeeland. Mich.: Miller, Inc.

- , 1970. «Molecular Ethology.» In *Molecular Mechanisms in Memory and Learning*, New York: Plenum.
- , 1971. «Perception of the Future and the Future of Perception.» Address at the 24th Conference on World Affairs. Boulder: Univ. of Colorado. 29 Mar.
- Foster, G. M. 1972. «The Anatomy of Envy.» *Current Anthropology*, 13 (2): 165-202.
- Freeman, D. 1964. «Human Aggression in Anthropological Perspective.» In *Natural History of Aggression*, ed. J. D. Carthy and F. J. Ebling. New York: Academic, 1964.
- Freuchen, P. 1961. *Book of the Eskimos*. New York: (Quoted in E. R. Service, 1966; q.v.).
- Freud, S. 1888. *Hysteria*. S.E., vol. 1.*
- , 1892. *Sketches for the «Preliminary Communication of 1893»* S.E. vol. 1.
- , 1895. «The Clinical Symptomatology of Anxiety Neurosis.» In *On the Grounds for Detaching a Particular Syndrome from Neurasthenia under the Description of «Anxiety Neurosis»* S.E., vol. 3.
- , 1895a. *Project for a Scientific Psychology*. S.E., vol. 1.
- , 1897. Letter 75, to Fliess. *Letters 1873-1939*. London: Hogarth, 1961.
- , 1898. *Sexuality in the Development of Neurosis*. S.E. vol. 3.
- , 1900. *The Interpretation of Dreams*. S.E., vol. 3.
- , 1905. *Three Essays on the Theory of Sexuality*. S.E., vol. 7.
- , 1908. *Character and Anal Eroticism*. S.E., vol. 9.
- , 1908a. *Civilized Sexual Morality and Modern Nervous Illness*. S.E., vol. 9.
- , 1909. *Analysis of a Phobia in a Five-Year-Old Boy*. S.E., vol. 10.
- , 1913. *Totem and Tabu*. S.E., vol. 13.
- , 1914. *On Narcissism*. S.E., vol. 14.
- , 1915. *Instincts and Their Vicissitudes*. S.E., vol. 14.
- , 1915a. *The Unconscious*. S.E., vol. 14.
- , 1915-1916. *Introductory Lectures on Psychoanalysis*. S.E., vol. 15.

* Έκτός από τό γράμμα 75, στόν Fliess (1897) πηγή γιά τά έργα τοῦ Freud πού ἀναφέρω σ' ὀλόκληρο τό δίβλίο εἶναι ἡ *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (συντομευμένη ἐδῶ σέ «S.E.») 23 τόμ., ἐκδ. J. Strachey, Λονδίνο: Hogarth Press, 1886-1939.

- . 1916-1917. *Introductory Lectures on Psychoanalysis*. S.E., vol. 16
- . 1920. *Beyond the Pleasure Principle*. S.E., vol. 18.
- . 1923. *The Ego and the Id*. S.E., vol. 19.
- . 1924. *Economic Problem of Masochism*. S.E., vol. 19.
- . 1925. *The Resistance to Psychoanalysis*. S.E., vol. 19.
- . 1927. *The Future of an Illusion*. S.E., vol. 21.
- . 1930. *Civilization and Its Discontents*. S.E., vol. 21.
- . 1931. *Female Sexuality*. S.E., vol. 21.
- . 1933. *New Introductory Lectures*. S.E., vol. 22.
- . 1933a. *Why War?* S.E., vol. 22
- . 1937. *Analysis Terminable and Interminable*. S.E., vol. 23.
- . 1938. (pub. 1940). *An Outline of Psychoanalysis*. S.E., vol. 23.
- Fromm, E. 1932. «Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialforschung.» *Ztsch. f. Sozialforschung*. I: 253-277. «Psychoanalytic Characterology and Its Relevance for Social Psychology.» In *The Crisis of Psychoanalysis* by E. Fromm. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1970.
- . 1934. «Die Sozialpsychologische Bedeutung der Mutterrechtstheorie.» *Ztsch. f. Sozialforschung*. 3: 196-277. «The Theory of Mother Right and Its Relevance for Social Psychology.» In *The Crisis of Psychoanalysis* by E. Fromm. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1970.
- ; with the collaboration of E. Schachtel; A. Hartoch-Schachtel; P. Lazarsfeld, *et al.* 1936. «The Authoritarian Character Structure of German Workers and Employees Before Hitler.» Unpublished.
- . 1941. *Escape from Freedom*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- . 1947. *Man for Himself: An Inquiry into the Psychology of Ethics*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- . 1950. *Psychoanalysis and Religion*. New Haven: Yale Univ. Press.
- . 1951. *The Forgotten Language: An Introduction to the Understanding of Dreams, Fairytales, and Myths*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- . 1955. *The Sane Society*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- . 1959. *Sigmund Freud's Mission*. New York: Harper & Bros.
- . 1961. *Marx's Concept of Man*. New York: Frederick Ungar.
- . 1963. *The Dogma of Christ and Other Essays on Religion*,

- Psychology and Culture*. New York: Holt, Rinehart & Winston. (1st ed. in German, 1931).
- . 1964. *The Heart of Man*. New York: Harper & Row.
- . 1968. «Marx's Contribution to the Knowledge of Man.» *Social Science Information*. 7 (3): 7-17. (Reprinted in E. Fromm 1970; q.v.).
- . 1968a. *The Revolution of Hope*. New York: Harper & Row.
- . 1970. *The Crisis of Psychoanalysis: Essays on Freud, Marx, and Social Psychology*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- . 1970a. «Freud's Model of Man and Its Social Determinants» In *The Crisis of Psychoanalysis* by E. Fromm. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- . 1970b. «The Oedipus Complex: Comments on the Case of Little Hans.» In *The Crisis of Psychoanalysis* by E. Fromm. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- , and Maccoby, M. 1970. *Social Character in a Mexican Village*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- , Suzuki, D. T.; and Martino, R. de. 1960. *Zen Buddhism and Psychoanalysis*. New York: Harper & Bros.
- , and Xirau, R., eds. 1968. *The Nature of Man*. New York: Macmillan.
- Garattini, S., and Sigg, E. B. 1969. «Relationship of Aggressive Behavior to Adrenal and Gonadal Function in Male Mice.» In *Aggressive Behavior* ed. S. Garattini and E. B. Sigg. Amsterdam: Excerpta Medica Foundation.
- Gill, D. G. 1970. *Violence Against Children*. Cambridge: Harvard Univ. Press.
- Ginsberg, M. See Glover, E. 1934, jt. auth.
- Glickman, S. E., and Sroges, R. W. 1966. «Curiosity in Zoo Animals.» *Behaviour* 26: 151-188.
- Glover, E., and Ginsberg, M. 1934. «A Symposium on the Psychology of Peace and War.» *Brit. Jour. Med. Psych.* 14: 274-293.
- Goodall, J. 1965. «Chimpanzees of the Combe Stream Reserve.» In *Primate Behavior: Field Studies of Primates and Apes*, ed. I. DeVore. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- . See also Van Lawick-Goodall, J.
- Gosliner, B. J. See Mahler, H. S. 1955, jt. auth.
- Gower, G. 1968. «Man Has No Killer Instinct.» In *Man and Aggression*, ed. M. F. A. Montagu. New York: Oxford Univ. Press.
- Green, M. R., and Schecter, D. E. 1957. «Autistic and Symbiotic Disorders in Three Blind Children.» *Psychiat. Quar.* 31: 628-648.

- Groos, K. 1901. *The Play of Man*. New York: D. L. Appleton.
- Guderian, H. 1951. *Erinnerungen eines Soldaten*. Heidelberg. (Quoted in J. Ackermann, 1970; q.v.).
- Guntrip, H. 1971. «The Promise of Psychoanalysis.» In *In the Name of Life*, ed. B. Landis and E. S. Tauber. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Guthrie, W. K. 1962. *Earlier Presocratics and the Pythagoreans*. A History of Greek Philosophy, vol. 1. New York: Cambridge Univ. Press.
- . 1965. *Presocratic Traditions from Parmenides to Democritus*. A History of Greek Philosophy, vol. 2. New York: Cambridge Univ. Press.
- Guttinger, R. C. (Quoted in C. and W. M. S. Russell, 1968; q.v.).
- Hall, K. R. L. 1960. «The Social Vigilance Behaviour of the Chacma Baboon, *Papio ursinus*.» *Behaviour*. 16: 261-294.
- . 1964. «Aggression in Monkey and Ape Societies.» In *The Natural History of Aggression*, ed. J. D. Carthy and F. J. Ebling. New York: Academic.
- , and DeVore, I. 1965. «Baboon Social Behavior.» In *Primate Behavior: Field Studies of Primates and Apes*, ed. I. DeVore. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Hall, T. E. 1963. «Proxemics — A Study of Man's Spatial Relationships.» In *Man's Image in Medicine and Anthropology*, ed. I. Galdston. New York: Int. Univs. Press.
- . 1966. *The Hidden Dimension*. Garden City: Doubleday.
- Hallgarten, G. W. F. 1963. *Imperialismus vor 1914*. Munich: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- . 1969. *Als die Schattenfielen, Memoiren 1900-1968*. Ullstein Vlg.
- Haney, C.; Banks, C.; and Zimbardo, P. In press. «Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison.» *Int. Jour of Criminology and Penology*. 1.
- Hanfstaengl, E. 1970. *Zwischen Weissem und Braunem Haus* (Between the white and the brown house). Munich: R. Piper.
- Harlow, H. F. 1969. «William James and Instinct Theory.» In *William James, Unfinished Business*, ed. B. Macleod. Washington, D.C.: Amer. Psychol. Assoc.
- ; MacGaugh, J. L.; and Thompson, R. F. 1971. *Psychology*. San Francisco: Albion.
- Hart, C. W. M., and Pilling, A. R. 1960. «The Tiwi of North Australia.» In *Case Histories in Cultural Anthropology*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Hartmann, H.; Kris, E.; and Loewenstein, R. M. 1949. *The Psy-*

- choanalytic Study of the Child. Vols. 3, 4. New York: Int. Univ. Press.
- Hartoch-Schachtel, A. See Fromm, E. 1936.
- Hayes, C. 1951. *The Ape in Our House*. New York: Harper & Bros.
- . See Hayes K. J. 1951, jt. auth.
- Hayes, K. J., and Hayes C. 1951. «The Intellectual Development of a Home-Raised Chimpanzee.» *Proc. Amer. Phil. Soc.* 95: 105-109.
- Heath, R. G. 1962. «Brain Centers and Control of Behavior.» In *Psychosomatic Medicine*, ed. R.G. Heath. Philadelphia: Lea & Fabiger.
- , ed. 1964. *The Role of Pleasure in Behavior*. New York: Harper & Row.
- Hediger, H. 1942. *Wildtiere in Gefangenschaft*. Basel: Bruno Schwab.
- Heiber, H., ed. 1968. *Reichführer: Letters to and from Himmler*. Deutschverlagsanstalt.
- Heidel, A. 1942. *The Babylonian Genesis: Enuma Elish*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Heisenberg, W. 1958. «The Representation of Nature in Contemporary Physics.» *Daedalus*. 87(3): 95-108.
- Helfferich, E. (Quoted in J. Ackermann, 1970; q.v.).
- Helfner, R., and Kempe, C. H., eds. 1968. *The Battered Child*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Helmuth, H. 1967. «Zum Verhalten des Menschen: die Aggression.» *Ztsch. f. Ethnologie*. 92: 265-273.
- Hentig, H. von. 1964. *Der Nekrotope Mensch*. Stuttgart: F. Enke Verlag.
- Heron, W. 1957. «The Pathology of Boredom.» *Sci. Amer.* (Jan.).
- ; Doane, B. K.; and Scott, T. H. 1956. *Can. Jour. of Psych.* 10 (1): 13-18.
- Herrick, C. J. 1928. *Brains of Rats and Man*. Chicago: Univ. of Chicago Press. (Quoted by R. B. Livingston, 1967a; q.v.).
- Herrigel, E. 1953. *Zen in the Art of Archery*. New York: Pantheon.
- Hess, W. R. 1954. *Diencephalon Automatic and Extrapramidal Structures*. New York: Grune & Stratton.
- Hinde, R. A. 1960. «Energy Models of Motivation.» In *Readings in Animal Behavior*, ed. T. E. McGill. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- . 1967. *New Society*. 9: 302.
- Hitler, A. 1943. *Mein Kampf*, trans. R. Manheim. Boston: Houghton Mifflin.

- Hoebel, E. A. 1954. *The Law of Primitive Man*. Cambridge: Harvard Univ. Press. (Quoted in E. R. Service, 1966; q.v.).
- . 1958. *Man in the Primitive World*. New York: McGraw-Hill.
- Holbach, P. H. D. 1822. *Systeme Social*. Paris. (Quoted in *Die Heilige Familie* by K. Marx, 1844).
- Holt, R. R. 1965. «A Review of Some of Freud's Biological Assumptions and Their Influence on His Theories.» In *Psychoanalysis and Current Biological Thought*, ed. N. S. Greenfield and W. C. Lewis. Madison: Univ. of Wisconsin Press.
- Horkheimer, M., ed. 1936. *Autorität und Familie*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Howell, F. C. See Washburn, S. L. 1960, jt. auth.
- Jacobs, P. A.; Brunton, M.; Melville, M. M.; Britain, R. P.; and McClelland, W. F. 1965. «Aggressive Behavior: Mental Subnormality and the XYY Male.» *Nature*. 208: 1351-1352.
- James, W. 1890. *Principles of Psychology*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- . 1911. «The Moral Equivalents of War. In *Memories and Studies* by W. James. New York: Longman's Green.
- . 1923. *Outline of Psychology*. New York: Scribner's.
- Jay, M. 1973. *The Dialectical Imagination*. Boston: Little, Brown.
- Jay, P. See Washburn, S. L., and Jay, P. 1968, jt. eds.
- Jones, E. 1957. *The Life and Work of Sigmund Freud*. Vol. 3. New York: Basic Books.
- Kaada, B. 1967. *Aggression and Defense: Neural Mechanisms and Social Patterns*. Brain Function, vol. 5, ed. C. D. Clemente and D. B. Lindsley. Los Angeles: Univ. of California Press.
- Kahn, H. 1960. *On Thermonuclear War*. Princeton: Princeton Univ. Press.
- Kanner, L. 1944. «Early Infantile Autism.» *Jour. Pediat.* 25: 211-217.
- Kapp, R. 1931. «Comments on Bernfeld and Feitelberg's Principles of Entropy and the Death Instinct.» *Int. Jour. Psychoan.* 12: 82-86.
- Kempe, C. H. et al. 1962. «The Battered Child Syndrome.» *Jour. A.M.A.* 181 (1): 17-24
- . See Helfner, R. 1968, jt. auth.
- Kempner, R. M. W. 1969. *Das Dritte Reich am Kreuzverhör*. Munich: Bechtle Verlag.
- Klüver, H., and Bucy, P. C. 1934. «Preliminary Analysis of Functions of the Temporal Lobes in Monkeys.» *Arch. Neurol. Psych.* 42: 929.

- Koffler, F. See Tauber, E. W. 1966, jt. auth.
- Kortlandt, A. 1962. «Chimpanzees in the Wild.» *Sci. Amer.* 206 (5): 128-138.
- Krausnick, H., Buchheim, H.; Broszat, M.; and Jacobsen, H. A. 1968. *Anatomy of the SS State*. New York: Walker.
- Krebs, A. (Quoted in J. Ackermann, 1970; q.v.).
- Kropotkin, P. 1955. *Mutual Aid*. Boston: Porter Sargent.
- Kubizek, A. 1953. *Adolf Hitler, Mein Jugendfreund* (Adolf Hitler, the friend of my youth). Graz: L. Stocker Verlag.
- Kummer, H. 1951. «Soziales Verhalten einer Mantelpaviangruppe.» *Beiheft z. Schweizerischen Ztsch. f. Psychologie und ihre Anwendungen* 33: 1-91. (Quoted in C. and W. M. S. Russell, 1968; q.v.).
- Lagerspetz, K. M. J. 1969. «Aggression and Aggressiveness in Laboratory Mice.» In *Aggressive Behavior*, ed. S. Garattini and E. B. Sigg. Amsterdam: Excerpta Medica Foundation.
- Lancaster, C. S. See Washburn, S. L., and Lancaster, C. S. 1968, jt. auths.
- Langer, W. C. 1972. *The Mind of Adolf Hitler*. New York: Basic Books.
- Laughlin, W. S. 1968. «Hunting: An Integrating Biobehavior System and Its Evolutionary Importance.» In *Man, the Hunter*, ed. R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine.
- Lazarsfeld, P. See Fromm, E. 1936.
- Lee, R. B. 1968. «What Hunters Do for a Living: Or How to Make Out on Scarce Resources.» In *Man, the Hunter*, ed. R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine.
- , and DeVore, I. 1968. *Man the Hunter*. Chicago: Aldine.
- Lehrman, D. S. 1953. «Problems Raised by Instinct Theory: A Critique of Konrad Lorenz's Theory of Instinctive Behavior.» *Quar. Rev. Biol* 28 (4): 337-364.
- Lenin, V. I. *Sochineniia*. 4th ed. Vol. 35. (Quoted in R. A. Medvedev, 1971; q.v.).
- Leyhausen, P. 1956. «Verhaltensstudien an Katzen.» *Beih. z. Ztsch. f. Tierpsychologie* (Quoted in C. and W. M. S. Russell, 1968; q.v.).
- , 1965. «The Communal Organization of Solitary Mammals.» *Symposia Zool. Soc. Lond.* No. 14: 249-263.
- , See Lorenz, K. 1968, jt. auth.
- Lindsley, D. B. 1964. «The Ontogeny of Pleasure: Neural and Behavioral Development.» In *The Role of Pleasure in Behavior*, ed. R. G. Heath. New York: Harper & Row.
- Livingston, R. B. 1962. «How Man Looks at His Own Brain: An

- Adventure Shared by Psychology and Neurology.» In *Biologically Oriented Fields. Psychology: A Study of a Science*, ed. S. Koch. New York: McGraw-Hill.
- . 1967. «Brain Circuitry Relating to Complex Behavior.» In *The Neurosciences: A Study Program*, ed. G. C. Quarton; T. O. Melnechuk; and F. O. Schmitt. New York: Rockefeller Univ. Press.
- . 1967a. «Reinforcement.» In *The Neurosciences: A Study Program*, ed. G. C. Quarton; T. O. Melnechuk; and F. O. Schmitt. New York; Rockefeller Univ. Press.
- Lorenz, K. 1937. «Über die Bildung des Instinkt-begriffes.» In *Über tierisches und menschliches Verhalten*. Munich: R. Piper. 1965.
- . 1940. «Durch Domestikation verursachte Störungen arteigenen Verhaltens.» *Ztsch. z. angew. Psychol. Charakterkunde*. 59: 75.
- . 1950. «The Comparative Method in Studying Innate Behavior Patterns.» *Symp. Soc. Exp. Biol. (Animal Behavior)*. 4: 221-268.
- . 1952. *King Solomon's Ring*. New York: Crowell.
- . 1955. «Über das Töten von Artgenossen.» *Jahrb. d. Max-Planck-Ges.* 105-140. (Quoted by K. Lorenz, 1966; q.v.).
- . 1964. «Ritualized Aggression.» In *The Natural History of Aggression*, ed. J. D. Carthy and F. J. Ebling. New York: Academic.
- . 1965. *Evolution and Modification of Behavior*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- . 1966. *On Aggression*. New York: Harcourt Brace Jovanovich. (1st ed. *Das Sogenannte Böse, Zur Naturgeschichte der Aggression* [The so-called evil, natural history of aggression]. Vienna: Borotha-Schoeler Verlag, 1963).
- . 1970. «The Establishment of the Instinct Concept,» trans. R. Martin, from the German papers pub. 1931-42. In *Studies in Animal and Human Behavior*. Cambridge: Harvard Univ. Press.
- , and Leyhausen, P. 1968. *Antriebe tierischen und menschlichen Verhaltens*. Munich: R. Piper.
- Maccoby, M. 1972. «Emotional Attitudes and Political Choices» *Politics and Society*. (Winter): 209-239.
- . 1972a. *Technology, Work and Character*. Program on Technology and Society (a final review). Cambridge: Harvard Univ.
- . Forthcoming (1974). *Social Character, Work, and Technology* (working title).

- . See Fromm, E. 1970, jt. auth.
- MacCorquodale, K. 1970. On Chomsky's Review of *Verbal Behavior* by B. F. Skinner. *Jour. of the Exp. Anal. of Behavior*. 13 (1): 83-99
- MacLean, P. D. 1958. «The Limbic System with Respect to Self-Preservation and the Preservation of the Species.» *Jour. Nerv. Ment. Dis.* 127: 1-11.
- Mahler, M. S. 1968. *On Human Symbiosis and the Vicissitudes of Individuation*. Vol. 1. New York: Int. Univs. Press.
- , and Gosliner, B. J. 1955. «On Symbiotic Child Psychosis.» In *Psychoanalytic Study of the Child*. New York: Int. Univs. Press.
- Mahringer, J. 1952. *Vorgeschichtliche Kultur*. Benziger Verlag.
- Maier, N. R. F., and Schneirla, T. C. 1964. *Principles of Animal Psychology*. New York: Dover.
- Marcuse, H. 1955. *Eros and Civilization*. Boston: Beacon.
- . 1964. *One Dimensional Man*. Boston: Beacon.
- Marinetti, F. T. 1909. *Futurist Manifesto*. See Flint, R. W., ed. 1971.
- . 1916. *Futurist Manifesto*. See Flint, R. W., ed. 1971.
- Mark, V. H., and Ervin, F. R. 1970. *Violence and the Brain*. New York: Harper & Row.
- Marshack, A. 1972. *The Roots of Civilization*. New York: McGraw-Hill.
- Marx, K., 1906. *Capital* Vol. 1. Chicago: Charles S. Kerr. New York: Int. Univs. Press.
- , and Engels, F. *Gesamtausgabe (MEGA) (Complete works of Marx and Engels)*. Vol. 5. Moscow.
- Maser, W. 1971. *Adolf Hitler, Legende, Mythos, Wirklichkeit*. Munich: Bechtle Verlag.
- Maslow, A. 1954. *Motivation and Personality*. New York: Harper & Bros.
- Mason, W. A. 1970. «Chimpanzee Social Behavior.» In *The Chimpanzee*, ed. G. H. Bourne. Vol. 2. Baltimore: Univ. Park.
- Mathews, L. H. 1963. *Symposium on Aggression*. Institute of Biology.
- Maturana, H. R., and Varela, F. G. Forthcoming. *Autopoietic Systems*.
- Mayo, E. 1933. *The Human Problems of an Industrial Civilization*. New York: Macmillan.
- McDermott, J. J., ed. 1967. *The Writings of William James: A Comprehensive Edition*. New York: Random House.
- MacDougall, W. 1913. «The Sources and Direction of Psycho-Physical Energy.» *Amer. Jour. of Insanity*. 69.

- . 1923. *An Introduction to Social Psychology*. 7th ed. Boston: John W. Luce.
- . 1923a. *An Outline of Psychology*. London: Methuen.
- . 1932. *The Energies of Men: A Study of the Fundamentals of Dynamic Psychology*. New York: Scribner's.
- . 1948. *The Energies of Men*. 7th ed. London: Methuen.
- McGaugh, J. L. See Harlow, H. F. 1971, jt. auth.
- Mead, M. 1961. *Cooperation and Competition Among Primitive Peoples*. Rev. ed. Boston: Beacon. (1st ed. New York: McGraw-Hill, 1937).
- Medvedev, R. A. 1971. *Let History Judge*. New York: Knopf.
- Megargee, E. I. 1969. «The Psychology of Violence: A Critical Review of Theories of Violence.» Prepared for the U.S. National Commission on the Causes and Prevention of Violence, Task Force III: Individual Acts of Violence.
- Meggitt, M. J. 1960. *Desert People*. Chicago: Univ. of Chicago Press. (Quoted in E. R. Service, 1966; q.v.).
- . 1964. *Aboriginal Food-Gatherers of Tropical Australia*. Morges, Switzerland: Int. Union for Conservation of Nature and Natural Resources. (Quoted in E. R. Service, 1966; q.v.).
- Mellaart, J. 1967. *Catal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames & Hudson. New York: McGraw-Hill.
- Melnechuk, T. O. See Ploog, D. 1970, jt. auth.
- Menninger, K. A. 1968. *The Crime of Punishment*. New York: Viking.
- Milgram, S. 1963. «Behavioral Study of Obedience.» *Jour. Abn. & Soc. Psychol.* 67: 371-378.
- Millán, I. Forthcoming (1974). *Caracter Social y Desarrollo* (Social character and development).
- Miller, N. E. 1941. «Frustration-Aggression Hypothesis.» *Psych. Rev.* 48: 337-342.
- Milner, P. See Olds, J. 1954, jt. auth.
- Monakow, C. von. 1950. *Gehirn und Gewissen* (Brain and conscience). Zurich: Morgarten.
- Montagu, M. F. A. 1967. *The Human Revolution*. New York: Bantam.
- . 1968. «Chromosomes and Crime.» *Psychology Today*. 2. (5): 42-44, 46-49.
- . 1968a. «The New Litany of Innate Depravity: Or Original Sin Revisited.» In *Man and Aggression*, ed. M. F. A. Montagu. New York: Oxford Univ. Press.
- Monteil, V. 1970. *Indonésie*. Paris: Horizons de France.
- Moran, Lord. 1966. *Churchill: Taken from the Diaries of Lord Moran*. Boston: Houghton Mifflin.

- Morgan, L. H. 1870. *Systems of Sanguinity and Affinity of the Human Family*. Publication 218. Washington, D.C.: Smithsonian Inst.
- . 1877. *Ancient Society: Or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery Through Barbarism to Civilization*. New York: H. Holt.
- Morris, D. 1967. *The Naked Ape*. New York: McGraw-Hill.
- Moyer, K. E. 1968. «Kinds of Aggression and Their Physiological Basis.» In *Communication in Behavioral Biology*. Pt. A. vol. 2. New York: Academic.
- Mumford, L. 1961. *The City in History*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- . 1967. *The Myth of the Machine: Techniques in Human Development*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Murdock, G. P. 1934. *Our Primitive Contemporaries*. New York: Macmillan.
- . 1968. Discussion remarks. In *Man, the Hunter*, ed. R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine.
- Napier, J. 1970. *The Roots of Mankind*. Washington, D.C.: Smithsonian Inst.
- Narr, K. J. 1961. *Urgeschichte der Kultur*. Stuttgart: Kröner Verlag.
- Nielsen, J. 1968. «Y Chromosomes in Male Psychiatric Patients above 180 cms. Tall.» *Brit. Jour. Psychiat.* 114: 1589-1590.
- Nissen, H. W. 1931. «A Field Study of the Chimpanzee.» *Comp. Psych. Monog.* 8 (36).
- . See Alee, W. C. 1953, jt. auth.
- Nimkoff, M. F. See Alee, W. C. 1953, jt. auth.
- Okladnikov, A. P. 1972. (Quoted in A. Marshack, 1972; q.v.).
- Olds, J., and Milner, P. 1954. «Positive Reinforcement Produced by Electrical Stimulation of the Septal Area and Other Regions of the Rat Brain.» *Jour. Comp. Physiol.* 47: 419-428.
- Oppenheimer, J. R. 1955. Address at the 63rd Annual Meeting of the American Psych. Assoc. 4 Sept.
- Ozbekhan, H. 1966. «The Triumph of Technology: 'Can' Implies 'Ought.'» In *Planning for Diversity and Choice: Possible Futures and Their Relations to the Non-Controlled Environment*, ed. S. Anderson. Cambridge: M.I.T. Press, 1968.
- Palmer, S. 1955. «Crime, Law.» *Criminology and Political Science.* 66: 323-324.
- Pastore, N. 1949. *The Nature-Nurture Controversy*. New York:

- Columbia Univ. Press, Kings Crown.
- Penfield, W. 1960. Introduction In *Neurophysiological Basis of the Higher Functions of the Nervous System*. Handbook of Physiology. 12 vol., ed. J. Field. Sec. 1, vol. 3, ed. H. W. Magoun *et al.* Washington, D.C.: American Physiological Soc.
- Penrose, L. S. 1931. «Freud's Theory of Instinct and Other Psycho-Biological Theories.» *Inter. Jour. of Psychoan.* 12: 92.
- Perry, W. J. 1917. «An Ethnological Study of Warfare.» In *Manchester Memoirs*. Vol. 61. Manchester: Manchester Literary and Philosophical Society.
- . 1923. *The Children of the Sun*. London.
- . 1923a. *The Growth of Civilization*. New York.
- Piaget, J. 1952. *The Origins of Intelligence in Children*. New York: Int. Univs. Press.
- Picker, H. 1965. *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, (Hitler's table talk in the Führer's headquarters), ed. and with an Introduction by P. E. Schramm. Stuttgart: Seewald Verlag.
- Piggott, S. 1960. «Theory and Prehistory.» In *The Evolution of Man: Mind, Culture and Society*. Evolution after Darwin, vol. 2, ed. S. Tax. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Pilbeam, D. 1970. *The Evolution of Man*. London: Thames & Hudson.
- , and Simons, E. L. 1965. «Some Problems of Hominid Classification.» *Amer. Sci.* 53: 237-259.
- Pilling, A. R. See Hart, C. W. M. 1960, jt. auth.
- Ploog, D. 1970. «Social Communication Among Animals.» In *Neurosciences: Second Study Program*, ed. F. O. Schmitt. New York: Rockefeller Univ. Press.
- , and Melnechuk, T. O. 1970. «Primate Communication.» In *Neurosciences Research Symposium Summaries*. Vol. 4, ed. F. O. Schmitt; T. O. Melnechuk; G. C. Quarten; and G. Adelman. Cambridge: M.I.T. Press.
- Pollock, C. B. See Steele, B. F. 1968, jt. auth.
- Portmann, A. 1965. *Vom Ursprung des Menschen*. Basel: F. Reinhardt.
- Pratt, J. 1958. «Epilegomena to the Study of Freudian Instinct Theory.» *Int. Jour. of Psychoan.* 39: 17.
- Pribram, K. 1962. «The Neurophysiology of Sigmund Freud.» In *Experimental Foundation of Clinical Psychology*, ed. A. J. Bachrach. New York: Basic Books.
- Quarten, G. C.; Melnechuk, T. O.; and Schmitt, F. O., eds. 1967. *The Neurosciences: A Study Program*. New York: Rockefeller Univ. Press.

- Radhill, S. X. 1968. «A History of Child Abuse and Infanticide.» In *The Battered Child*, ed. R. Helfner and C. H. Kempe. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Rapaport, D. C. 1971. Foreword. In *Primitive War* by H. H. Turney-High. 2nd ed. Columbia: Univ. of South Carolina Press, 1971.
- Rauch, H. J. 1947. *Arch. f. Psychiatrie und Nervenkrankheiten*. Berlin. (Quoted in H. von Hentig: 1964; q.v.).
- Rauschnig, H. 1940. *The Voice of Destruction*. New York: Putnam.
- Réage, P. 1965. *The Story of O*. New York: Grove Press.
- Rensch, B., ed. 1965. *Homo Sapiens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Reynolds, V. 1961. «The Social Life of a Colony of Rhesus Monkeys (*Macaca mulata*).» Ph.D. thesis, Univ. of London. (Quoted in C. and W. M. S. Russell, 1968; q.v.).
- , and Reynolds, F. 1965. «The Chimpanzees of the Bodongo Forest.» In *Primate Behavior: Field Studies of Primates and Apes*, ed. I. DeVore. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Roe, A., and Simpson, G. C., eds. 1967. *Behavior and Evolution*. Rev. ed. New Haven: Yale Univ. Press. (1st ed. 1958)
- Rogers, C. R., and Skinner, B. F. 1956. «Some Issues Concerning the Control of Human Behavior: A Symposium.» *Science*. 124: 1057-1066.
- Rowell, T. E. 1966. «Hierarchy in the Organization of the Captive Baboon Group.» *Animal Behavior*. 14 (4): 430-443.
- Russell, C., and Russell, W. M. S. 1968. *Violence, Monkeys and Man*. London: Macmillan.
- , 1968a. «Violence: What Are Its Roots?» *New Society*. (24 Oct.): 595-600.
- Sahlins, M. D. 1960. «The Origin of Society.» *Sci. Amer.* 203 (3).
- , 1968. «Notes on the Original Affluent Society.» In *Man, The Hunter*, ed. R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine.
- Salomon, E. von. 1930. *Die Geächteten*. Rowohlt, Taschenbuch Ausgabe. *The Outlaws*. London: Jonathan Cape, 1962.
- Sauer, C. O. 1952. *Agricultural Origins and Dispersals*. New York: American Geographic Soc.
- Schachtel, E. See Fromm, E. 1936.
- Schaller, G. B. 1963. *The Mountain Gorilla*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- , 1965. «The Behavior of the Mountain Gorilla.» In *Primate Behavior: Field Studies of Primates and Apes*, ed. I. DeVore. New York: Holt, Rinehart & Winston.

- Schecter, D. E. 1968. «The Oedipus Complex: Considerations of Ego Development and Parental Interaction.» *Cont. Psychoan.* 4 (2): 117.
- . 1973. «On the Emergence of Human Relatedness.» In *Interpersonal Explorations in Psychoanalysis*, ed. E. G. Witenberg. New York: Basic Books.
- . See Green, M. R. 1957, jt. auth.
- Schneirla, T. C. 1966, *Quar. Rev. Biol.* 41: 283.
- . See Maier, N. R. F. 1964, jt. auth.
- Schramm, P. E. 1965. *Hitler als militärischer Führer*. 2nd ed. Frankfurt: Athenäum Verlag.
- . See Picker, H. 1965.
- Schwidetzki, I. 1971. *Das Menschenbild der Biologie*. Stuttgart: G. Fischer Verlag.
- Scott, J. P. 1958. *Aggression*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- . 1968. «Hostility and Aggression in Animals.» In *Roots of Behavior*, ed. E. L. Bliss. New York: Hafner.
- . 1968a. «That Old-Time Aggression.» In *Man and Aggression*, ed. M. F. A. Montagu. New York: Oxford Univ. Press.
- ; Bexton, W. H.; Heron, W.; and Doane, B. K. 1959. «Cognitive Effects of Perceptual Isolation.» *Can. Jour. of Psych.* 13 (3): 200—209.
- Sechenov, I. M. 1863. *Reflexes of the Brain*. Cambridge: M.I.T. Press. (Quoted in D. B. Lindsley, 1964; q.v.)
- Service, E. R. 1966. *The Hunters*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Shah, S. A. 1970. «Report on XYY Chromosomal Abnormality.» *National Institute of Mental Health Conference Report*. Washington, D.C.: U.S. Govt. Printing Office.
- Siddiqi, M. R. See Southwick, C. H. 1965, jt. auth.
- Sigg, E. B. See Garattini, S. 1969, jt. auth.
- Simmel, E. 1944. «Self-Preservation and the Death Instinct.» *Psychoan. Quar.* 13: 160.
- Simons, E. L. See Pilbeam, D. R. 1965, jt. auth.
- Simpson, G. G. 1944. *Tempo and Mode in Evolution*. New York: Columbia Univ. Press.
- . 1949. *The Meaning of Evolution*. New Haven: Yale Univ. Press.
- . 1953. *The Major Features of Evolution*. New York: Columbia Univ. Press.
- . 1964. *Biology and Man*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- . See Roe, A. 1967, jt. eds.
- Skinner, B. F. 1953. *Science and Human Behavior*. New York: Macmillan.

- . 1961. «The Design of Cultures.» *Daedalus*. 534-546.
- . 1963. «Behaviorism at Fifty.» *Science*. 134: 566-602. In *Behaviorism and Phenomenology*, ed. T. W. Wann, Chicago: Univ. of Chicago Press, 1964.
- . 1971. *Beyond Freedom and Dignity*. New York: Knopf.
- . See Roger, C. R. 1956, jt. auth.
- Smith, B. F. 1967. *Adolf Hitler: His Family, Childhood and Youth*. Stanford: Hoover Inst., Stanford Univ.
- . 1971. *Heinrich Himmler: A Nazi in the Making, 1900-1926*. Stanford: Hoover Inst., Stanford Univ.
- . See Angress, S. J. 1959, jt. auth.
- Smith, G. E. 1924. *Essays on the Evolution of Man*. London: Humphrey Milford.
- . 1924a. *The Evolution of Man*. New York: Oxford Univ. Press.
- Smolla, G. 1967. *Studium Universale: Epochen der Menschlichen Frühzeit*. Munich: Karl Alber Freiburg.
- Southwick, C. H. 1964. «An Experimental Study of Intragroup Agonistic Behavior in Rhesus Monkeys (*Macaca mulata*).» *Behavior*: 28: 182-209.
- ; Beg, M. A.; and Siddiqi, M. R. 1965. «Rhesus Monkeys in North India.» In *Primate Behavior: Field Studies of Primates and Apes*, ed. I. DeVore. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Speer, A. 1970. *Inside the Third Reich: Memoirs of Albert Speer*, trans. R. and C. Winston; Introduction by E. Davidson. London: Weidenfeld & Nicholson. New York: Macmillan.
- . 1972. Afterword. In *Hitler avant Hitler* by J. Brosse. Paris: Fayard.
- Spencer, M. M. See Barnett, S. A. 1951, jt. auth.
- Spinoza, Benedictus de. 1927. *Ethics*. New York: Oxford Univ. Press.
- Spitz, R., and Cobliner, G. 1965. *The First Year of Life: A Psychoanalytic Study of Normal and Deviant Development of Object Relations*. New York: Int. Univs. Press.
- Spoerri, T. 1959. *Ueber Nikrophilie*. Basel. (Quoted in H. von Hentig, 1964; q.v.).
- Sroges, R. W. See Glickman, S. E. 1966, jt. auth.
- Steele, B. F., and Pollock, C. B. 1968. «A Psychiatric Study of Parents Who Abuse Infants and Small Children.» In *The Battered Child*, ed. R. Helfner and C. H. Kempe. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Steiner, J. M. In preparation. Study based on interviews with former Nazi concentration camp guards.

- Stewart, U. H. 1968. «Causal Factors and Processes in the Evolution of Prefarming Societies.» In *Man, the Hunter*, ed. R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine.
- Strachey, A. 1957. *The Unconscious Motives of War*. London: Allen & Unwin.
- Strachey, J., ed. 1886-1939. *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. 23 vols. London: Hogarth.
- . 1961. Editor's Introduction. In *Civilization and Its Discontents* by S. Freud. S.E., vol. 21.
- Sullivan, H. S. 1953. *Interpersonal Theory of Psychiatry*. New York: Norton.
- Tauber, E., and Koffler, F. 1966. «Optomotor Response in Human Infants to Apparent Motion: Evidence of Inactiveness.» *Science*. 152: 382-383.
- Tax, S., ed. 1960. *The Evolution of Man: Mind, Culture and Society*. Evolution After Darwin, vol. 2. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Thomas, H. 1961. *The Spanish Civil War*. New York: Harper & Bros.
- Thompson, R. F. See Harlow, H. F. 1971, jt. auth.
- Thucydides. 1959. *Peloponnesian War: The Thomas Hobbes Translation*, ed. David Grene. 2 vols. Ann Arbor: Univ. of Michigan Press.
- Tinbergen, N. 1948. «Physiologische Instinktforschung.» *Experientia*. 4: 121-133.
- . 1953. *Social Behavior in Animals*. New York: Wiley.
- . 1968. «Of War and Peace in Animals and Men.» *Science*. 160: 1411-1418.
- Tönnies, F. 1926. *Gesellschaft und Gemeinschaft*. Berlin: Curtius. *Fundamental Concepts of Society*, trans. and with a Supplement by C. H. P. Loomis. New York: American Book, 1940.
- Turnbull, C. M. 1965. *Wayward Servants, or the Two Worlds of the African Pygmies*. London: Eyre & Spottiswoode.
- Turney-High, H. H. 1971. *Primitive War*. 2nd ed. Columbia: Univ. of South Carolina Press. (1st ed. New York: Columbia Univ. Press, 1949.)
- Unamuno, M. de. 1936. (Quoted in H. Thomas, 1961; q.v.).
- Underhill, R. 1953. *Here Come the Navaho*. Washington, D.C.: Bur. of Indian Affairs, U.S. Dept. of the Interior.
- Valenstein, E. 1968. «Biology of Drives.» *Neurosciences Re-*

- search Program Bulletin*. 6: 1. Cambridge: M.I.T. Press.
- Van Lawick-Goodall, J. 1968. «The Behavior of Free-Living Chimpanzees in the Gombe Stream Reserve.» *Animal Behavior Monographs*, ed. J. M. Cullen and C. G. Beer. Vol. 1, pt. 3. London: Bailliere, Tindall & Castle.
- . 1971. *In the Shadow of Man*. Boston: Houghton Mifflin.
- . See also Goodall, J.
- Varela, F. C. See Maturana, H. R. Forthcoming, jt. auth.
- Vollhard, E. (Quoted, in A. C. Blanc, 1961; q.v.).
- Waelder, R. 1956. «Critical Discussion of the Concept of an Instinct of Destruction.» *Bul. Phil. Assoc.* 97-109.
- Warlimont, W. 1964. *Im Hauptquartier der Deutschen Wehrmacht 1939-1945*. Frankfurt M.-Bonn.
- Washburn, S. L. 1957. «Australopithecines, the Hunters or the Hunted?» *Amer. Anthropologist*. 59.
- . 1959. «Speculations of the Interrelations of the History of Tools and Biological Evolution.» In *The Evolution of Man's Capacity for Culture*, ed. J. N. Spuhler. Detroit: Wayne State Univ. Press.
- , ed. 1961. *Social Life of Early Man*. Chicago: Aldine.
- , and Avis, V. 1958. «Evolution of Human Behavior.» In *Behavior and Evolution*, ed. A. Roe and G. G. Simpson. Rev. ed. New Haven: Yale Univ. Press, 1967.
- , and DeVore, I. 1961. «The Social Life of Baboons.» *Sci. Amer.* 31 (June): 353-359.
- , and Howell, F. C. 1960. «Human Evolution and Culture.» In *The Evolution of Man*, ed. S. Tax. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- , and Jay, P., eds. 1968. *Perspectives of Human Evolution*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- , and Lancaster, C. S. 1968. «The Evolution of Hunting.» In *Man the Hunter*, ed. R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine.
- Watson, J. B. 1914. *Behavior: An Introduction to Comparative Psychology*. New York: H. Holt.
- . 1958. *Behaviorism*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Weiss, P. 1925. «Tierisches Verhalten als 'Systemreaktion.' Die Orientierung der Ruhestellungen von Schmetterlingen (Vanessa) gegen Licht und Schwerkraft.» *Biologia Generalis*. 1: 168-248.
- . 1967. « $1+1\neq 2$ » (When one plus one does not equal two). In *The Neurosciences: A Study Program*, ed. G. C. Quarton; T. O. Melnechuk; and F. O. Schmitt. New York: Rockefeller Univ. Press.

- . 1970. «The Living System.» In *Beyond Reductionism*, ed. A. Koestler and L. Smithies. New York: Macmillan.
- White, B. L. See Wolff, P. 1965, jt. auth.
- White, R. W. 1959. «Motivation Reconsidered: The Concept of Competence.» *Psych. Rev.* 66: 297-323.
- Whitehead, A. N. 1967. *The Function of Reason*. Rev. ed. Boston: Beacon.
- Wicker, T. 1971. «Op-Ed» section. *The New York Times*. (18 Sept.).
- Wiesel, E. 1972. *Souls on Fire*. New York: Random House.
- Wolff, K. 1961. «Eichmann's Chief, Heinrich Himmler.» *Neue Illustrierte*. 17 (16): 20. (Quoted in J. Ackermann, 1970; q.v.).
- Wolff, P., and White, B. L. 1965. «Visual Pursuit and Attention in Young Infants.» *Jour. Child Psychiat.* 4. (Quoted in D. E. Schecter, 1973; q.v.).
- Worden, F. G. Forthcoming. *Scientific Concepts and the Nature of Conscious Experience*. American Handbook of Psychiatry, vol. 6. New York: Basic Books.
- Wright, Q. 1965. *A Study of War*. 2nd ed. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Yerkes, R. M., and Yerkes, A. V. 1929. *The Great Apes: A Study of Anthropoid Life*. New Haven: Yale Univ. Press.
- Young, J. 1971. *An Introduction to the Study of Man*. New York: Oxford Univ. Press, Clarendon.
- Zeissler, A. 1943. Interview, June 24. (Quoted in W. C. Langer, 1972; q.v.).
- Ziegler, H. S. 1965. *Adolf Hitler*. 3rd ed. Göttingen: K. W. Schütz Verlag.
- , ed. 1970. *Wer War Hitler?* Beiträge zur Hitlerforschung, herausgegeben in Verbindung mit dem Institut für Deutsch Nachkriegsgeschichte, Verlag der *Deutschen Hochschul-lehrzeitung* (Who was Hitler? Contributions to the research on Hitler undertaken in conjunction with the Institute for Postwar History, publishing house of the German high school teachers' journal). Göttingen: Grabert Verlag.
- Zimbaro, P. 1972. «Pathology of Imprisonment.» *Trans-Action*. 9. (Apr.): 4-8.
- . See Haney, C. In Press, jt. auth.
- Zing Yang Kuo. 1960. «Studies on the Basic Factors in Animal Fighting: VII, Inter-species Co-existence in Mammals.» *Jour. Gen. Psychol.* 97: 211-225.
- Zuckerman S. 1932. *The Social Life of Monkeys and Apes*. London: K. Paul, Trench, Tribner.

Κοιτάζοντας τήν ιστορία γίνομαι
άπαισιόδοξος...
Αισιόδοξος νιώθω
μόνο όταν κοιτάζω τήν προΐστορία.

– J. C. Smuts

Άπό τή μιά μεριά ό άνθρωπος συγγενεύει
μέ πολλά είδη ζώων σέ τοῦτο: ὅτι πολεμάει
τό είδος του. Άπό τήν ἄλλη μεριά, μόνος
αὐτός ανάμεσα στίς χιλιάδες είδη πού πολε-
μᾶνε, διαλύεται σ' αὐτό τόν πόλεμο... Ὁ ἄν-
θρωπος εἶναι τό μόνο είδος πού ἐπινόησε
τίς μαζικές δολοφονίες, ἡ μόνη παραφωνία
μέσα στήν ἴδια του τήν κοινωνία.

– N. Tinbergen